

Ю. В. БУРАКОВ, Г. М. КИПАРЕНКО, С. П. МОВЧАН

Всесвітня ІСТОРІЯ

11 КЛАС

НОВІТНІ ЧАСИ

Підручник Всесвітня історія Бураков
на Pidruchnyk.com.ua

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як підручник для 11 класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів
(лист № 1/11-2595 від 30.07.2002 р.)*

Видано за державний кошт. Продаж заборонено.

Автори:

БУРАКОВ Ю.В. (розділ IV; розділ VI – Країни Азії і Африки; розділ VII);

КИПАРЕНКО Г.М. (розділ I – Світ у другій половині ХХ ст.; розділ II – США; розділ III – Велика Британія, Німеччина; розділ V; розділ VI – Країни Латинської Америки);

МОВЧАН С.П. (розділ I – Друга світова війна; розділ VIII; навчально-методичні матеріали).

Бураков Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П.

Б85 Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. – Вид. 4-те, виправл. та доповн. – К.: Генеза, 2005. – 416 с.: іл.

ISBN 966-504-402-8

Підручник містить систематизований виклад історії зарубіжних країн, міжнародних відносин, культури від початку Другої світової війни.

Особливу увагу приділено розкриттю основних процесів, найхарактерніших ознак всесвітньої історії новітнього часу, що становлять стрижень сучасної епохи.

ББК 63.3 (0)63я721

© Бураков Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., 2001

© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, ілюстрації, 2001

ISBN 966-504-402-8

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

§ 1. ПОЧАТОК ВІЙНИ

Яке перегрупування сил відбулося на міжнародній арені після Першої світової війни? Які держави взяли курс на ревізію Версальсько-Вашингтонської системи договорів? Які цілі вони переслідували? Коли і за яких умов виникли вогнища війни в Азії та Європі? Які держави протистояли агресорам? Чому Лізі Націй і демократичним силам світу не вдалося перешкодити агресорам у здійсненні їхніх планів?

НАПАД НІМЕЧЧИНИ НА ПОЛЬЩУ.

«ДИВНА ВІЙНА»

Друга світова війна – наймасштабніша і найжорстокіша в історії людства. Воєнні дії відбувалися на території Європи, Азії, Африки й Австралії, на всіх морях і океанах. У війні брала участь 61 країна світу, в арміях цих країн налічувалось 110 млн чоловік. Жертви цієї війни становлять приблизно понад 60 млн осіб, половина з яких складає цивільне населення. Війна знищила тисячі міст і сіл, величезні матеріальні цінності та визначні пам'ятки культури. У ході війни вперше були застосовані нові види зброї, в тому числі атомні бомби. З самого початку ця війна носила справедливий, визвольний характер з боку народів, що стали жертвами агресії.

(Друга світова війна була наслідком загострення політичних і економічних суперечностей між найбільшими державами. Переділ територій в Європі, Азії і Африці після Першої світової війни не задовольняв переможену Німеччину, а також переможців – Японію та Італію. Курс Німеччини і Японії на ревізію Версальсько-Вашингтонської системи договорів, який розпочався ще в 20-ті роки, набув одвертого характеру в 30-ті роки, особливо після приходу до влади в Німеччині гітлерівської партії. До середини 30-х років склався союз держав-агресорів – Німеччини, Італії та Японії, які, використовуючи суперечності між демократичними країнами, вели цілеспрямовану політику перерозподілу територій шляхом війни.

Тоталітарні режими і мілітаристська диктатура в поєднанні з расовими теоріями повинні були, за розрахунками верховодів Німеччини, Італії та Японії, забезпечити перемогу над розрізненими силами демократичних країн. Гітлерівська Німеччина прагнула шляхом війни перерозподілити кордони в Європі, розширити «життєвий простір» для німецької панівної нації аж до Уралу, завоювати нові колонії. Фашистська Італія планувала розширити територію до розмірів колишньої Римської імперії, включивши до її складу Близький Схід, Північну і Східну Африку. Японія претендувала на панування в Азії.

Цьому агресивному блоку протистояли демократичні країни – США, Велика Британія та Франція разом з іншими державами Європи. Однак через суперечності між ними не вдалося досягти єдності у протистоянні з агресорами і політичними засобами приборкати їх, не допустити до розв'язання війни.

У цьому протистоянні особливу позицію займав СРСР, керівники якого розраховували, що майбутня війна між капіталістичними країнами призведе до їх взаємного послаблення і полегшить досягнення «перемоги соціалізму» у всьому світі, тобто встановлення комуністичних режимів. Сталін і його оточення прагнули використати з цією метою комуністичні партії зарубіжних країн, які за командою Кремля мали започаткувати «соціалістичні революції», на допомогу яким прийде добре озброєна Червона армія.



Карта поділу Європи (додаток до радянсько-німецького договору від 28 вересня 1939 р.)

Щоб прискорити розв'язання війни між капіталістичними країнами, керівництво СРСР відмовилось у 1939 р. підписати договори про оборону з Великою Британією та Францією і пішло на укладення з Німеччиною пакту Молотова–Ріббентропа, таємні статті якого передбачали поділ сфер впливу у Східній Європі, докорінно змінюючи стратегічну обстановку на користь нацистської Німеччини та її союзників. Лінія поділу сфер впливу проходила по річках Нарев, Вісла і Сян.

Першою жертвою змови Гітлера і Сталіна стала Польща. Враховуючи можливість вступу у війну на боці Польщі Франції та Великої Британії, гітлерівське командування передбачало «блискавичну війну» з Польщею, щоб потім перекинути

всі війська проти Великої Британії та Франції. Бралось до уваги й те, що радянські війська згідно з пактом Молотова–Ріббентропа також розпочнуть вторгнення в Польщу зі сходу.

З нападом 1 вересня 1939 р. нацистських військ на Польщу розпочалася Друга світова війна. Проти Польщі було задіяно понад 50 німецьких дивізій, що нараховували 2 млн солдатів і офіцерів, озброєних найновішою технікою. Наступ, який розпочався одночасно з півночі, заходу і півдня, підтримувало понад 2 тис. літаків.

Польща могла протиставити агресору армію в 1 млн 750 тис. чоловік, озброєну застарілою технікою. Польська армія особливо поступалася в артилерії, танках і авіації, кількість яких була втричі меншою за німецьку армію. З перших же днів війни німецькі війська, використовуючи панування в повітрі та перевагу у техніці, прорвали фронт на всіх напрямках, глибоко вклинились у польську оборону. До 8 вересня німцям вдалося підійти до Варшави. Основні сили польської армії до середини вересня були розбиті або оточені.

Твердо впевнившись, що Польща не уникне цілковитого розгрому з боку Німеччини, СРСР приступив до реалізації своїх інтересів, що впливали з таємного протоколу до пакту Молотова–Ріббентропа. 17 вересня на територію Польщі ввійшли радянські війська, які, не зустрічаючи серйозного опору, зайняли територію Західної України та Західної Білорусі. У Бресті було проведено спільний парад радянських і німецьких військ. Двосторонню окупацію країни було завершено підписанням 28 вересня 1939 р. Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Саме цього дня капітулювала Варшава, а 2 жовтня припинили опір останні частини польської армії. Залишена без будь-якої допомоги урядами Великої Британії і Франції, Польща зазнала поразки. Німецькі війська окупували територію Польщі аж до Західного Бугу. Втрати поляків у війні з Німеччиною становили 66 тис. убитими і 133 тис. пораненими. Майже 400 тис. солдатів потрапили в полон. Радянські війська полонили понад 230 тис. військовослужбовців польської армії, причому більшу частину офіцерського корпусу (понад 21 тис. чол.) було розстріляно. Зайняті Червоною армією території Західної України та Західної Білорусі були приєднані до СРСР, увійшовши до складу Української та Білоруської РСР.

З початком німецької агресії польський уряд неодноразово звертався до своїх союзників – Великої Британії та Франції з проханням про допомогу. Однак вони не поспішали. Лише 3 вересня обидві держави формально оголосили війну Німеччині, проте утримувалися від активних воєнних дій. Така ситуація на Заході отримала назву «дивної», або «сидячої», війни.

Можливість завдати удару по агресору на Західному фронті була втрачена. Залишивши поляків воювати з Німеччиною сам на сам, Велика Британія та Франція сприяли здійсненню нацистських планів «блискавичної війни» проти Польщі.

Покінчивши з Польщею, німецьке командування перекинуло свої військові сили на Західний фронт, довівши їхню кількість до ста дивізій. Французькі війська бездіяльно спостерігали за воєнними приготуваннями німців.

АГРЕСИВНІ ДІЇ СРСР НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

Крім Західної України і Західної Білорусі в радянську сферу впливу, визначену пактом Молотова–Ріббентропа, входили країни Прибалтики і Фінляндія. Литві, Латвії та Естонії наприкінці вересня – на початку жовтня 1939 р. СРСР при підтримці з боку Німеччини нав'язав договори «про взаємну допомогу». Згідно з ними на території Прибалтійських держав вводилися радянські війська і створювалися радянські бази. Тут було дислоковано 10 стрілецьких дивізій і 7 танкових бригад. Вже влітку 1940 р. радянське керівництво, спираючись на окупаційні війська і місцевих комуністів, організувало виступи «трудящих» на повалення урядів Литви, Латвії та Естонії і заміну їх прорадянськими маріонетками. Згодом були організовані сфальсифіковані вибори, після проведення яких «новообрана» влада звернулася з «проханням» про включення цих країн до складу СРСР. У серпні 1940 р. Верховна Рада СРСР своїм рішенням включила Литву, Латвію та Естонію до складу Радянського Союзу.

В червні 1940 р. радянський уряд вручив ультиматум Румунії з вимогою негайно передати СРСР Бессарабію і Північну Буковину. 28 червня Червона армія перейшла кордон Румунії і, не зустрічаючи опору, зайняла ці території. Вони відразу ж були включені до складу Радянського Союзу.

Спроби Сталіна аналогічним способом приєднати до СРСР Фінляндію зазнали невдачі. Опинившись один на один з могутнім противником, уряд Фінляндії відкинув домагання СРСР передати йому частину своєї території. 30 листопада 1939 р. СРСР розпочав війну проти Фінляндії, сподіваючись швидко розгромити її малочисельну армію. Основні радянські сили були сконцентровані на Карельському перешийку, на якому в 30-ті роки фіни збудували систему здавалося б нездоланих укріплень, названих «лінією Маннергейма» (за прізвищем президента Фінляндії). Радянське керівництво настільки було впевнене у швидкій перемозі, що створило у Ленінграді маріонетковий «Тимчасовий уряд Фінляндської Демократичної Республіки», з яким було підписано «договір про дружбу і взаємодопомогу».

Напад СРСР на Фінляндію викликав загальне обурення громадськості світу. Агресію СРСР засудили уряди США, Великої Британії, Франції, Скандинавських країн. Добровольці з різних країн світу вирушали до Фінляндії, щоб захищати її від агресора. 14 грудня 1939 р. Ліга Націй виключила СРСР з цієї організації. Дії Радянського Союзу підтримала лише Німеччина. Незважаючи на чисельну перевагу в живій силі й озброєнні, Червона армія зустріла впертий опір і лише 11 лютого 1940 р. їй вдалося прорвати оборону фінів. Зважаючи на великі втрати радянських військ і нездоланну рішучість фінів боротися до останнього за свою незалежність, СРСР змушений був піти на переговори з урядом Фінляндії. 12 березня 1940 р. було підписано мирний договір. Фінляндія поступалася Радянському Союзові Карельським перешийком, а також районом на півночі країни, що становило 9 % її території. В цій війні втрати Фінляндії становили вбитими та пораненими 90 тис. чоловік. СРСР втратив у цій війні 195 тис. чоловік. Головним її підсумком було те, що маленька Фінляндія зуміла відстояти свою незалежність. Радянсько-фінська війна підірвала міжнародний престиж СРСР, наочно показала слабкість Червоної армії.

Характерною рисою початкового етапу Другої світової війни було те, що Німеччина і СРСР виступали як партнери, здійснюючи спільні агресивні дії проти держав Східної Європи.

ПОРАЗКА ФРАНЦІЇ

Плануючи широкомасштабні наступальні операції на Західному фронті, прагнучи, зокрема, заблокувати Велику Британію, німецьке командування вирішило загарбати Данію та Норвегію. 9 квітня 1940 р. Данія без опору здалася Німеччині. Норвегія, спираючись на берегову оборону, свій флот і за підтримки збройних сил Великої Британії, протягом двох місяців чинила опір. Окупувавши країну, німці формально передали владу ватажкові норвезьких фашистів В. Квіслінгу.

10 травня 1940 р., ще до завершення норвезької кампанії, німецькі війська перейшли до активних дій на Західному фронті, спрямувавши основний удар на кордонах Франції, Бельгії та Люксембургу. Обійшовши укріплення «лінії Мажіно», спорудженої Францією на випадок німецького вторгнення, танкові армади Німеччини прорвали оборону французьких і англійських військ. Вже 15 травня 1940 р. капітулювала Голландія, яка теж зазнала нападу, а 20 травня німецька армія вийшла до портового міста Кале на півночі Франції. Там же, в районі Дюнкерка, було оточено 340-тисячну армію союзників. Майже всю її було евакуйовано до Великої Британії, однак більша частина техніки стала трофеєм німців.



Шарль де Голль

27 травня 1940 р. капітулювала Бельгія. Перегрупувавши свої війська, німці на початку червня розпочали наступ по всьому фронту на південь. 10 червня на боці Німеччини у війну вступила Італія. Французькі війська опинилися у скрутному становищі. 14 червня німецькі війська вступили у Париж. Новосформований уряд Франції на чолі з маршалом Ф. Петеном запросив у німців перемир'я. 22 червня 1940 р. Франція капітулювала. Акт капітуляції Франції було підписано у тому самому вагоні, в якому 11 листопада 1918 р. головнокомандуючий військами Антанти маршал Ф. Фош примусив німецьку делегацію прийняти умови перемир'я. Французька армія роззброювалась і підлягала демобілізації. Північно-східна частина території Франції, куди входили промислові райони та прибережна зона аж до іспанського кордону, підлягала окупації німецькими військами. Південь країни залишився під контролем уряду Петена, який розміщувався у невеличкому курортному місті Віші. Далеко не всі французи змирилися з поразкою і капітуляцією своєї країни. Генерал Шарль де Голль, який створив в Англії комітет «Вільна Франція», закликав до боротьби за відновлення незалежності Франції. Навколо де Голля почали згуртовуватися патріоти, які прагнули визволити Францію.

БИТВА ЗА АНГЛІЮ

Після розгрому Франції гітлерівське керівництво зробило спробу укласти мир з Великою Британією на умовах, що остання визнає усі завоювання Німеччини в Європі і поверне їй колишні колонії. Коли ж англійський уряд відмовився вести переговори і зайняв рішучу позицію на продовження боротьби з агресорами, нацисти вирішили силою зброї примусити Велику Британію до капітуляції. Зосередивши на окупованих територіях Франції, Бельгії, Нідерландів, Норвегії понад 5 тис. літаків, німецьке командування з серпня 1940 р. розпочало жорстокі бомбардування населених пунктів Англії. Одночасно німецькі підводні човни розгорнули тотальну війну на морських просторах проти британських транспортних кораблів, намагаючись встановити блокаду острівної країни. Планувалася десантна операція в Англії під кодовою назвою «Морський лев». Німці розраховува-

ли блокадою і бомбардуваннями викликати голод та паніку серед населення і цим схилити англійський уряд до капітуляції.

Однак плани гітлерівців провалилися. Вони не змогли добитися перемоги у повітрі й на морі. Втративши понад 1700 літаків, німці змушені були відмовитися від висадки десанту на Британські острови. У битві за Англію, яка тривала 10 місяців, агресори зазнали першої поразки.

ДОКУМЕНТИ

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ І КОРДОН МІЖ СРСР І НІМЕЧЧИНОЮ ВІД 28.IX.1939 р.

1. Уряд СРСР і Німецький Уряд встановлюють кордони між взаємними інтересами на території колишньої Польської держави лінією, яка нанесена на прикладену карту і більш детально буде описана в додатковому протоколі.
2. Обидві Сторони визнають встановлений у статті I кордон взаємних державних інтересів остаточним і усувають будь-яке втручання третіх держав у це рішення.
3. Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в статті I лінії здійснює Німецький Уряд, на території східніше цієї лінії – Уряд СРСР.
4. Уряд СРСР і Німецький Уряд розглядають вищенаведену перебудову як надійний фундамент для подальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами...

(«Правда», 29 вересня 1939 р.).

ВІДПОВІДЬ Й.В. СТАЛІНА РЕДАКТОРУ «ПРАВДИ» З ПРИВОДУ ПОВІДОМЛЕННЯ АГЕНТСТВА ГАВАС

Тов. Сталін прислав наступну відповідь:

- а) не Німеччина напала на Францію і Англію, а Франція і Англія напали на Німеччину, взявши на себе відповідальність за нинішню війну;
- б) після початку воєнних дій Німеччина звернулася до Франції та Англії з мирними пропозиціями, а Радянський Союз відкрито підтримав мирні пропозиції Німеччини, тому що він вважав і продовжує вважати, що найшвидше закінчення війни докорінним чином полегшило би становище всіх країн і народів;
- в) правлячі кола Англії і Франції грубо відхилили як мирні пропозиції Німеччини, так і спроби Радянського Союзу добитись найшвидшого закінчення війни.

(«Правда», 30 листопада 1939 р.).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте причини виникнення Другої світової війни і визначте перерозподіл сил у світі наприкінці 30-х років.
2. В якій мірі пакт Молотова–Ріббентропа вплинув на розклад сил у Європі?
3. Розкажіть про початок Другої світової війни і визначте причини поразки Польщі. Як ви оцінюєте поведінку урядів Великої Британії і Франції щодо Польщі?

4. Як уряд СРСР реалізовував пакт Молотова–Ріббентропа на першому етапі війни? Чому такі дії комуністичного керівництва не відповідали національним інтересам народів світу і СРСР зокрема?
5. Прочитайте уривки документів і скажіть, про що вони свідчать. Як можна назвати країну, яка підписує договір про дружбу з агресором?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть таблицю «Перший етап Другої світової війни» за такою схемою:

Рік, місяць	Назви країн, які стали жертвами агресорів	Країни, що здійснювали агресію

§ 2. РОЗШИРЕННЯ АГРЕСІЇ В ЄВРОПІ ТА АЗІЇ В 1941 р.

Визначте на політичній карті світу, які території в Європі, Африці й Азії були окуповані військами агресорів до 1941 р. Які сили антигітлерівської коаліції протистояли агресорам у 1940 р.?

КОНСОЛІДАЦІЯ ФАШИСТСЬКОГО БЛОКУ. АГРЕСІЯ НА БАЛКАНАХ

В умовах наростання боротьби з Великою Британією відбувалася консолідація і утворення блоків ворогуючих держав. Агресивні країни – Німеччина, Італія та Японія – 27 вересня 1940 р. уклали Троїстий пакт, за яким зобов'язувались надавати одна одній політичну, економічну і військову допомогу та поділили сфери впливу в світі. Німеччина та Італія утверджували своє панування в Європі й Африці, Японія – у Східній Азії. Вони планували втягнути у цей пакт і СРСР, пообіцявши включити у сфери його впливу території на південь від Каспійського моря аж до Індійського океану. Переговори про новий переділ сфер впливу між Німеччиною та СРСР відбувались у листопаді 1940 р. під час візиту В. Молотова до Берліна. Радянська сторона вимагала включити в сферу її впливу також Туреччину і Болгарію. Лише відмова Гітлера виконати ці вимоги призвела до зриву переговорів про вступ СРСР у Троїстий пакт.

Натомість до Троїстого пакту у листопаді 1940 р. приєдналися Угорщина, Румунія, Словаччина, а в березні 1941 р. – Болгарія. Наприкінці березня 1941 р. оголосив про приєднання

до Троїстого пакту уряд Югославії, однак незабаром у країні відбувся переворот, який ставив метою покласти край союзів з агресорами. У відповідь Німеччина, Італія, Угорщина і Болгарія 6 квітня 1941 р. розпочали війну проти Югославії, яка через два тижні – 17 квітня – капітулювала. Територію держави було поділено між агресорами. Болгарія захопила Македонію, Угорщина – Воєводину, Чорногорію, частину узбережжя Хорватії і Словенії передано Італії, північну частину Словенії приєднано до Німеччини. З решти території утворено маріонеткові держави Сербію і Хорватію, причому до складу останньої включено Боснію і Герцеговину.

У цей же час німецькі та італійські війська перейшли кордон Греції й до середини травня 1941 р. окупували її, повністю відтіснивши звідти британські війська. Внаслідок агресії на Балканах військово-стратегічні позиції фашистського блоку значно посилились. Агресивні держави встановили своє панування в Середземноморському басейні й, підійшовши до Близького Сходу, могли без перешкод перекинути свої війська в Африку.

НАПАД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА СРСР

Причини відступу радянських військ. Після окупації Балканського півострова Німеччина та її союзники приступили до реалізації плану нападу на СРСР. Ще у грудні 1940 р. було затверджено план під кодовою назвою «Барбаросса», який передбачав шляхом «блискавичної війни» розгромити СРСР, уникнувши війни на два фронти. За цим планом три групи німецьких військ – «Північ», «Центр» та «Південь» – із Східної Пруссії, Польщі та Румунії повинні були, завдаючи раптових ударів танковими та механізованими з'єднаннями, стрімко просунутись у глиб території СРСР, вже в перші місяці війни оточити і знищити основні боездатні дивізії Червоної армії і вийти на лінію Архангельськ – Астрахань.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. Проти Радянського Союзу було розгорнуто 190 дивізій, у складі яких налічувалося 4,7 млн солдатів і офіцерів, 3900 танків, 4800 літаків, 43 800 гармат. Арміям Німеччини та її союзників протистояли понад 180 радянських дивізій. Радянська армія мала значну перевагу в танках і авіації – понад 10 тис. танків та 8 тис. літаків. Уже влітку – восени, незважаючи на впертий опір Червоної армії, німецькі війська просунулися далеко в глиб радянської держави, захопивши Прибалтику, Білорусь, майже всю територію України, ряд областей Росії. Німецькі війська окупували територію, що перевищувала 1,5 млн кв. км, на якій до війни проживало 75 млн населення. До грудня 1941 р. радянська армія втратила вбитими, пораненими і полоненими 4,5 млн чоловік.

Основними причинами поразок Червоної армії в перші місяці війни були грубі стратегічні прорахунки радянського керівництва, яке привело країну до повної міжнародної ізоляції, криваві розправи 1937–1938 рр. над командним складом армії, під час яких було репресовано понад 40 тис. командирів різного рангу, паралізуюча атмосфера культу особи Сталіна, що позбавляла ініціативи вищий командний склад. З другого боку, перемоги німецьких військ не в останню чергу були наслідком набутого ними досвіду у проведенні бойових операцій проти країн Європи у попередні роки.

Незважаючи на це, восени – взимку 1941 р. було зупинено наступ німецьких військ під Москвою. Контрнаступ радянської армії у грудні 1941 р. відкинув їх на 250–300 км на захід від столиці. Плани Гітлера щодо проведення «блискавичної війни» проти СРСР провалилися. Однак становище на Східному фронті залишалось критичним.

ЗМІЦНЕННЯ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

Напад Німеччини на СРСР сприяв розширенню і зміцненню антифашистської коаліції. Вже 22 червня 1941 р. прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчил у виступі по радіо заявив, що його уряд надасть допомогу СРСР, оскільки агресор у разі перемоги на Сході поверне свої сили проти Англії. Через два дні про надання допомоги СРСР заявив уряд США. 12 липня 1941 р. було підписано радянсько-британську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини.

В серпні 1941 р. США та Велика Британія підписали програмний документ антигітлерівської коаліції – Атлантичну хартію, до якої приєднався СРСР. Хартія визначала основні цілі війни для союзників – розгром країн Троїстого блоку, відновлення незалежності і суверенітету народів, які стали жертвами агресії, створення системи загальної безпеки у світі. Важливими заходами, що сприяли зміцненню антигітлерівської коаліції, були московські угоди 1941 р. про постачання в СРСР із США та Великої Британія військової техніки та матеріалів. На СРСР з листопада 1941 р. поширювався американський закон про ленд-ліз – безоплатну військову допомогу на час війни.

7 грудня 1941 р. японські військово-морські сили і авіація раптово напали на американську військову базу Перл-Гарбор (Гаваї), де було дислоковано кораблі Тихоокеанського флоту США. Під час нападу потоплено або пошкоджено майже всі авіаносці та лінкори, чимало інших кораблів. Одночасно американці втратили понад 250 бойових літаків. Розгромивши раптовим ударом основні морські сили США на Тихому океані, японці встановили панування в повітрі та на морі і розпочали

наступ з Індокитаю на Таїланд, Бірму та Малайю. Японські кораблі висадили десанти на Філіппінах та в Індонезії. 8 грудня 1941 р. США і Велика Британія оголосили війну Японії. У відповідь Німеччина, Італія та їх сателіти 11 грудня 1941 р. оголосили війну США. Війна охопила всі континенти світу. До початку 1942 р. антигітлерівська коаліція розширилась до 26 країн.

ДОКУМЕНТИ

АТЛАНТИЧНА ХАРТІЯ (витяг)

14 СЕРПНЯ 1941 р.

Президент Сполучених Штатів Америки Рузвельт і прем'єр-міністр Черчил, який представляє уряд Його Величності в З'єднаному Королівстві, після спільного обговорення вважають доцільним обнародувати деякі спільні принципи національної політики їхніх країн – принципи, на яких вони ґрунтують свої надії на краще майбутнє для світу.

1. США і Велика Британія не прагнуть до територіальних або інших надбань.
2. Вони не погодяться ні на які територіальні зміни, які не знаходяться в згоді з вільно вираженим бажанням заінтересованих народів.
3. Вони поважають право всіх народів вибрати собі форму правління, за якої вони хочуть жити; вони прагнуть до відновлення суверенних прав і самоуправління тих народів, які були позбавлені цього насильницьким шляхом...
6. Після остаточного знищення фашистської тиранії вони сподіваються на встановлення миру, який дасть можливість всім країнам жити в безпеці на своїй території, а також забезпечити таке становище, за якого всі люди в усіх країнах могли б жити все своє життя, не знаючи ні страху, ні злиднів...

(Хрестоматія по новейшій історії. – М., 1960. – Т. 2. – С. 66).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які заходи вжила Німеччина для консолідації агресивного блоку наприкінці 1940 – на початку 1941 р.?
2. Розкрийте суть плану «Барбаросса». Як він здійснювався і зазнав краху?
3. Яку позицію щодо СРСР зайняли Велика Британія і США після нападу агресорів на Радянський Союз?
4. Прочитайте документ і визначте цілі Атлантичної хартії. Поясніть, чому СРСР приєднався до неї.
5. Як розпочалася війна на Тихому океані? Які наслідки вона мала для розширення антигітлерівської коаліції?

§ 3. КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Які території загарбали агресори в 1941 р.? На якому фронті відбувалися найкровопролитніші бої з основними силами Німеччини?

СХІДНИЙ ФРОНТ У 1942–1943 рр.

У перший день 1942 р. було опубліковано Декларацію Об'єднаних Націй, підписану представниками 26 держав, у якій підкреслювалася рішучість союзників вести війну до остаточного розгрому агресорів, надання всебічної допомоги всім антифашистським силам і поневоленим народам для відновлення їх незалежності і суверенітету, створення колективної безпеки в повоєнному світі.

Потенційна могутність антифашистської коаліції в 1942 р. значно переважала країн-агресорів за кількістю населення, наявними ресурсами й економічними показниками. Ядром антигітлерівської коаліції були США, СРСР і Велика Британія зі своїми домініонами. До коаліції входили також країни з найбільшою кількістю населення – Китай та Індія.

Важливою умовою перелому в ході Другої світової війни стало забезпечення переваги союзників у військовому виробництві. В 1942 р. СРСР виробив 25 тис. літаків і 24 тис. танків, тоді як Німеччина лише 15 тис. літаків і 9 тис. танків. У цілому союзники наприкінці 1942 р. виробляли в 3 рази більше літаків і в 10 раз більше танків, ніж країни фашистського блоку.

Найкровопролитніші бої в 1942–1943 рр. велися на радянсько-німецькому фронті. Зосередивши тут понад 170 дивізій, німецьке командування вже не могло проводити наступ по всьому фронту, як у 1941 р., а лише на південному відтинку – в напрямі Сталінграда і Кавказу. Метою німців було позбавити Радянський Союз нафти і хліба з південних районів, перервати шляхи постачання сировини і військових матеріалів, які союзники здійснювали через Іран, Каспійське море і Волгу, а потім в обхід завдати удару по Москві, що мало дати можливість переможно завершити війну.

Контрнаступи радянських військ навесні 1942 р. під Ленінградом, в Криму та під Харковом завершилися невдачами. Особливо великих втрат радянські війська зазнали в травні 1942 р. в районі Харкова, де було оточено 27 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 14 танкових бригад. Продовжуючи наступ влітку 1942 р., німецькі війська захопили райони Дону і Північного Кавказу, а біля Сталінграда вийшли до Волги. У вересні 1942 р. розпочалися жорстокі бої у місті, під час яких точилася боротьба за кожен будинок і вулицю, внаслідок

чого Сталінград було повністю зруйновано. Чотиримісячні наступальні бої знекровили німецьку армію. 19 листопада 1942 р. Червона армія розпочала контрнаступ, який передбачав далекий обхід німецьких військ, зосереджених під Сталінградом. Вже 28 листопада наступаючі радянські війська Південно-Західного і Сталінградського фронтів з'єдналися в районі міста Калач і оточили 22 ворожі дивізії, які нараховували 330 тис. солдатів і офіцерів. Після напружених боїв гітлерівські війська 2 лютого 1943 р. капітулювали. Перемога на Волзі змінила стратегічну обстановку на Східному фронті, вона свідчила про втрату військової переваги гітлерівців. Це був початок корінного перелому в ході Другої світової війни.

Корінний перелом був закріплений битвою на Курсько-Орловській дузі влітку 1943 р. Гітлерівці, провівши тотальну мобілізацію, влітку 1943 р. перекинули на Східний фронт нові дивізії, оснащені удосконаленою технікою. Вони планували провести наступальні операції з районів Белгорода і Орла в напрямку на Курськ, щоб оточити радянські війська на Курській дузі, а після цього розпочати обхід Москви. Наступ німецьких військ розпочався 5 липня 1943 р. Біля села Прохорівка відбулася найбільша за всю війну танкова битва, в якій з обох сторін брало участь 1200 танків. У середині липня 1943 р. радянські війська перейшли у контрнаступ, який завершився в серпні 1943 р. визволенням Орла, Белгорода і Харкова. Перемога на Курсько-Орловській дузі ознаменувала завершення перелому у війні. Німецька армія втратила стратегічну ініціативу і вже не змогла її відновити.

Влітку – восени 1943 р. радянські війська продовжували наступ на широкому фронті, визволивши територію Донбасу, Лівобережної України, східної частини Білорусі. Внаслідок форсування Дніпра, на правому березі якого німецьке командування створило так званий «Східний вал», 6 листопада 1943 р. радянські війська визволили м. Київ і закріпилися на окремих плацдармах Правобережної України. Були здобуті також міста Дніпропетровськ та Запоріжжя.

ПЕРЕМОГИ СОЮЗНИКІВ В АЗІЇ ТА ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ. ВИХІД ІТАЛІЇ З ФАШИСТСЬКОГО БЛОКУ

Одночасно з перемогами на радянсько-німецькому фронті союзники по антигітлерівській коаліції у 1942–1943 рр. здобули перемоги в інших регіонах світу.

На початку червня 1942 р. з'єднані сили США і Великої Британії завдали поразки японському флоту в битві біля острова Мідуей у Тихому океані. Втративши в цій битві 4 найновіші авіаносці й 330 літаків, японці змушені були відмовитися від

наступальних дій, і стратегічна ініціатива на Тихоокеансько-му театрі війни поступово перейшла до союзників.

У Північній Африці починаючи з липня 1940 р. точилися бої між британськими та італійськими військами. Наприкінці 1940 – на початку 1941 р. англійці розпочали наступ з території Єгипту проти італійців у Лівії, відтіснивши їх на 800 км. Це примусило Муссоліні просити допомоги в Гітлера, який послав до Північної Африки спеціальний корпус генерала Е. Роммеля. В січні 1942 р. об'єднані німецько-італійські збройні сили раптовим ударом розпочали наступ у Північній Африці. Втративши 80 тис. бійців і більшу частину техніки, британці відступили до Ель-Аламейна (Єгипет), де фронт на короткий час стабілізувався.

В жовтні 1942 р. англійці під командуванням генерала Бернарда Монтгомері, зосередивши біля Ель-Аламейна понад 900 танків, перейшли у контрнаступ, відтіснивши німецько-італійські війська з Лівії аж до її кордону з Тунісом. Одночасно союзники у листопаді 1942 р. висадили десант в Алжирі та Марокко. Було утворено новий фронт під командуванням американського генерала Дуайта Ейзенхауера. Затиснуті зі сходу та заходу німецько-італійські війська у травні 1943 р. капітулювали. У полон потрапило 250 тис. чоловік. Розвиваючи наступ, англо-американські збройні сили 10 липня висадилися на о. Сицилія, який до середини серпня було повністю визволено.

У правлячих колах Італії виникла криза. 25 липня 1943 р. за наказом короля було заарештовано Муссоліні. Новим прем'єр-міністром Італії призначено маршала П. Бадольйо, який вступив у переговори з союзниками. На початку вересня 1943 р. на півдні Італії висадились англо-американські війська. 8 вересня 1943 р. було опубліковано акт про капітуляцію Італії, а 10 жовтня 1943 р. уряд Бадольйо оголосив війну Німеччині. У відповідь Гітлер наказав окупувати Північну і Центральну Італію, де було відновлено правління Муссоліні, звільненого з-під арешту німецькими десантниками. Німецький контрнаступ сповільнив, але не зміг відвернути визволення Італії союзними військами. Вона стала першою країною, яка вийшла з фашистського блоку, започаткувавши його крах. Інші сателіти Німеччини почали зондувати ґрунт для виходу з війни.

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Корінний перелом у ході Другої світової війни поставив перед країнами антигітлерівської коаліції питання про організацію остаточного розгрому Німеччини та її союзників. У жовтні 1943 р. в Москві відбулася зустріч міністрів закордонних справ США, СРСР і Великої Британії, метою якої було підготувати конференцію глав трьох держав. Вона відбулась у Тегерані



Тегеранська конференція.
Й. Сталін,
Ф. Рузвелт,
В. Черчіл

29 листопада – 1 грудня 1943 р. в умовах суворої секретності. Вперше глави трьох найбільших союзних держав – Ф. Рузвелт, Й. Сталін, В. Черчіл – зібралися разом, щоб остаточно погодити плани ведення війни, щоб прискорити розгром Німеччини та її сателітів.

Центральним питанням Тегеранської конференції було відкриття Другого фронту в Європі. Черчіл запропонував відкрити цей фронт на Балканах, маючи на меті не допустити в Європу радянські війська. У гострій полеміці про місце відкриття Другого фронту Ф. Рузвелт підтримав Й. Сталіна, який наполягав відкрити його у Франції. США і Велика Британія зобов'язались у травні 1944 р. здійснити висадку десанту у Північній Франції й утворити Західний фронт. Натомість СРСР зобов'язався після капітуляції Німеччини вступити у війну з Японією. Союзники погодились спільно працювати як для досягнення перемоги, так і в післявоєнний період з метою забезпечення тривкого миру.

Незважаючи на певні розходження між главами урядів, Тегеранська конференція сприяла дальшому зміцненню антигітлерівської коаліції, прискорила розгром фашистського блоку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте передумови корінного перелому в Другій світовій війні.
2. Розкрийте хід бойових операцій на радянсько-німецькому фронті в 1942–1943 рр. Чому битви під Сталінградом і на Курсько-Орловській дузі спричинили корінний перелом у ході Другої світової війни?
3. Назвіть перемоги, здобуті союзниками в інших регіонах світу.
4. Що свідчило про крах фашистського блоку в 1943 р.?
5. Визначте питання, що вирішувались на Тегеранській конференції глав урядів трьох держав?

§ 4. ПОСИЛЕННЯ БОРОТЬБИ В ОКУПОВАНИХ КРАЇНАХ ПІД ВПЛИВОМ ПЕРЕМОГ СОЮЗНИКІВ

Які території протягом 1939–1942 рр. окупували Німеччина, Італія, Японія? Які цілі ставили перед собою агресори, загарбуючи території інших країн?

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Здійснюючи агресію в Європі, Азії й Африці, країни Троїстого пакту проводили жорстоку окупаційну політику, яка включала нещадну експлуатацію та пограбування поневолених народів, жахливі знущання, терор і масове винищення населення. Претенденти на світове панування, виходячи з расових теорій, проголошували про встановлення «нового порядку», суть якого зводилася до ліквідації всіляких прав людини та демократичних свобод, до грубого насильства і безправ'я, геноциду щодо «неповноцінних народів» – слов'ян, євреїв, циган. Гітлерівці намагались таким чином розширити «життєвий простір» для «арійської нації». Для знищення «неповноцінних народів» створювались спеціальні концтабори, найбільшими з яких були Освенцім, Майданек, Тремблінка, Дахау, Бухенвальд. У них під час війни перебувало до 18 млн осіб – військовополонених, учасників руху Опору різних національностей, депортованих та інших жертв нацизму. В січні 1942 р. було затверджено план фізичного винищення всіх євреїв з окупованих країн Європи у концтаборах, на важких фізичних роботах і у газових камерах. Ця нацистська політика отримала назву «голокост».



Фашисти зганяють євреїв у гето

Мільйони жителів поневолених країн були насильницьки вивезені на каторжні роботи до Німеччини, де з ними поводитися як з рабами. Для залякування населення окупованих країн і утримання його у покорі широко застосовувалась система розправ над заручниками. Символами жорстокої окупаційної політики стали населені пункти Орадур у Франції, Лідіце у Чехословаччині, Хатинь у Білорусі, де жителі були знищені, а селища спалені.

Таку ж систему масових розстрілів і розправ над заручниками застосовували італійські та японські окупанти. Японія, проголосивши лицемірне гасло «Азія для азіатів», здійснювала геноцид щодо китайців, в'єтнамців, індонезійців та представників інших народів, яких окупанти відносили до «нижчої раси».

РУХ ОПОРУ

Незважаючи на жорстокий режим, в окупованих країнах Європи і Азії поступово зростав рух Опору. Форми його були різноманітними, поступово пройшовши у своєму розвитку ряд етапів – від саботажу на виробництві і здійснення поодинокими особами диверсій у перші роки окупації до систематичних, спланованих дій підпільних груп і організацій, а також створення озброєних партизанських загонів з метою проведення широкомасштабних операцій. З особливою силою рух Опору розгорнувся під впливом перемог союзників у 1943–1944 рр., а також на заключному етапі війни. В окремих країнах – Франції, Італії, Югославії, Польщі, Китаї, В'єтнамі, Бірмі, Малайї, Індонезії – рух Опору набрав масштабів національно-визвольної війни, в якій брали участь сотні тисяч бійців.

Організатором французького руху Опору з самого початку окупації країни став еміграційний комітет на чолі з генералом Ш. де Голлем. Комуністи Франції приєдналися до антифашистської боротьби лише після нападу Німеччини на СРСР. У 1943 р. у Франції було створено Національну раду Опору, яка організувала антифашистську боротьбу в масштабі всієї країни. До початку 1944 р. всі бойові організації патріотів об'єднались в єдину армію «Французькі внутрішні сили». Влітку 1944 р. в країні почалося повстання на підтримку військ союзників, які висадились у Нормандії. Ще до підходу військ союзників частину території країни було звільнено бійцями руху Опору.

В Італії на окупованій Німеччиною території створювалися численні партизанські загони, що носили ім'я Дж. Гарібальді. З осені 1943 р. проти окупантів розгорнулися воєнні дії, які координував Комітет національного визволення.

В Югославії сили руху Опору були поділені: частина підпорядковувалась емігрантському урядові в Лондоні, а більшість очолювали комуністи під проводом Йосипа Броз Тіто. Вже в

листопаді 1942 р. вони сформували Народно-визвольну армію, яка визволила від окупантів частину території країни.

У Польщі основною силою руху Опору була Армія крайова, яка підлягала еміграційному уряду в Лондоні. Героїчними виступами проти окупантів було повстання євреїв у Варшавському гето у квітні–липні 1943 р. і Варшавське повстання у серпні–вересні 1944 р.

В азіатських країнах – Китаї, В'єтнамі, Бірмі, Індонезії, на Філіппінах – патріотичні сили контролювали цілі райони. Серед учасників антияпонського руху в цих країнах не було єдності: між собою змагалися національно орієнтовані сили й ті, на чолі яких стояли комуністи. Партизани, об'єднані в Національну армію Бірми, допомогли англійським військам визволити значну частину території країни. Значних успіхів у боротьбі з окупантами на завершальному етапі війни досягла Антияпонська армія народів Малайї.

Рух Опору в країнах Європи і Азії відіграв важливу роль у досягненні перемоги над ворогом.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте суть окупаційної політики агресорів. Що спільного і відмінного є у проведенні окупаційної політики німецьких, італійських та японських загарбників?
2. Визначте, які форми боротьби характерні для руху Опору. Які особливості національно-визвольного руху в окремих країнах?
3. Назвіть країни, в яких рух Опору носив масовий характер.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Запишіть спогади людей, які перебували на окупованих територіях або були в'язнями фашистських тюрем.

§ 5. РОЗГРОМ НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ СОЮЗНИКІВ. ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944–1945)

*Які території були звільнені військами союзників у 1943 р.?
Визначте на карті лінію фронтів на початку 1944 р.
Яке основне завдання для союзників на 1944 р. визначила
Тегеранська конференція?*

НАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У 1944 р.

З 1944 р. розпочинається завершальний період Другої світової війни, який характеризується наступом військ союзників на всіх фронтах, розгортанням масового визвольного руху народів Європи і Азії.

Масштабні наступальні операції розгорнулись у 1944 р. на Східному фронті, де знаходились основні сили Німеччини. В середині січня Червона армія здійснила успішний наступ під Ленінградом, внаслідок якого було остаточно знято блокаду міста. Операції, здійснені радянською армією в січні–червні 1944 р., призвели до визволення від окупантів Правобережної України, Криму, частини Західної України, виходу радянських військ на кордон з Румунією. Внаслідок Білоруської наступальної операції в червні–липні 1944 р. було повністю розгромлено німецьку групу армій «Центр», звільнено територію Білорусі і частину Литви.

Успішний наступ радянської армії на широкому фронті від Балтійського до Чорного моря створив сприятливі умови для вигнання німецьких військ з Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини і Фінляндії.

Із вступом Червоної армії на територію Польщі 22 липня 1944 р. радянське керівництво створило Польський комітет національного визволення (ПКНВ), визнавши його як єдину польську адміністрацію на визволеній території, протиставивши еміграційному уряду. Фактично в Польщі виникло двовладдя. Одночасно з адміністративними органами, підтримуваними Москвою, діяли структури Армії Крайової та підпільні загони, що підпорядковувались емігрантському урядові. Таке протистояння особливо негативно для поляків відбилося під час Варшавського повстання, в серпні–вересні 1944 р. При підході радянських військ до Варшави польський емігрантський уряд поставив завдання підпільним організаціям розпочати 1 серпня 1944 р. повстання, оволодіти столицею Польщі й утворити владні структури, які мали відігравати роль повноважних представників уряду Польської Республіки, що перебував у Лондоні. Перемога Варшавського повстання не входила в політичні плани радянського керівництва, і саме цим пояснюється припинення наступу Червоної армії на Варшаву. На неодноразові прохання союзників підтримати повстання наступом радянських військ та допомогти полякам зброєю Сталін відповів відмовою. Skorиставшись цим, німці жорстоко придушили повстання, перетворивши Варшаву в руїни. В боях загинуло близько 200 тис. поляків. Лише в середині січня 1945 р. Радянська армія отримала наказ вступити у зруйновану столицю Польщі.

Оточення і розгром німецьких і румунських військ у серпні 1944 р. в ході Яссько-Кишинівської операції зумовили вихід Румунії з фашистського блоку. В результаті повстання в Бухаресті проти диктатури Антонеску 23 серпня 1944 р. профашистський уряд було скинуто, Румунія уклала перемир'я з СРСР і оголосила війну Німеччині.

З території Румунії радянська армія 8 вересня 1944 р. розпочала просуватися в глиб Болгарії, не зустрічаючи ніякого збройного опору. В Софії 9 вересня, внаслідок повстання виник новий прокомуністичний уряд Вітчизняного фронту, який підписав перемир'я з союзниками і оголосив війну Німеччині.

28 вересня 1944 р. Червона армія вступила на югославську територію і у взаємодії з Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ) розпочала наступ на Белград, який було визволено 24 жовтня. Переважну більшість території Югославії було звільнено силами НВАЮ.

З підходом радянських військ до кордону Чехословаччини 29 серпня 1944 р. в Словаччині розпочалося національне повстання, в якому взяло участь майже 20 тис. солдатів і офіцерів словацької армії, а також партизани. Влада у визволених районах перейшла до Словацької національної ради, яка оголосила повалення маріонеткового режиму і відродження Чехословаччини. Лише через два місяці гітлерівцям вдалося придушити повстання і окупувати Словаччину. Частина повстанців відступила в гори і продовжувала боротьбу аж до підходу радянських військ.

Надзвичайно запеклого характеру набрали бої на території Угорщини, куди радянські війська вийшли наприкінці вересня. Понад два місяці, з грудня 1944 р. по лютий 1945 р., тривала облога Будапешта, в результаті якої місто зазнало великих руйнувань.

Внаслідок наступу радянських військ на Карельському перешийку Фінляндія 4 вересня 1944 р. прийняла умови перемир'я, розірвала союз з Німеччиною і вийшла з війни. Фашистський блок розпадався. Радянська армія разом з національними частинами болгарської, румунської, чехословацької, югославської армій і польської Армії Людової до кінця 1944 р. відтіснила нацистські війська до кордонів Німеччини й Австрії.

ВІДКРИТТЯ «ДРУГОГО ФРОНТУ» В ЄВРОПІ

Уряди США і Великої Британії, виконуючи рішення Тегеранської конференції, вирішили до літа 1944 р. відкрити «другий фронт» у Західній Європі. План військової операції під назвою «Оверлорд» передбачав висадку основних сил союзників на півночі Франції – в Нормандії. Щоб відтягнути частину німецьких сил на південь країни і дезорієнтувати гітлерівців щодо основних напрямів операцій союзників, планувалося додатково висадити десант на середземноморському узбережжі.

У складі десантних військ були американські, британські, канадські і французькі дивізії. Головнокомандуючим союзними військами було призначено американського генерала Дуайта



Висадка
англо-американських
військ у
Франції

Ейзенхауера. Союзники переважали противника в кількості сухопутних військ і танків у 3 рази, в авіації – в 61 раз. Вранці 6 червня 1944 р. після тривалого бомбардування і артилерійського обстрілу німецьких оборонних укріплень розпочалася висадка десантів уздовж узбережжя Нормандії. Вона здійснювалася під прикриттям авіації і з допомогою 1200 бойових кораблів та понад 4 тис. десантних суден. Повітряні десанти спеціальних «командос» висаджувались на відстані 10–15 кілометрів від узбережжя. Вони повинні були захопити залізничні станції, мости і перешкодити гітлерівцям організувати контрнаступ та перекидання військ. Масштабна, добре підготовлена операція союзників дала змогу уникнути значних втрат у живій силі й техніці і через декілька днів розширити плацдарм на 100 км уздовж узбережжя і на 40 км в глиб території Франції. Спроби німців силами 12 дивізій організувати контрнаступ і розсікти зайняту територію не мали успіху. Союзні війська продовжували наступ у напрямі на Париж і на південний захід уздовж узбережжя – на Бретань.

Під час розгортання наступу союзників у Франції 20 липня 1944 р. німецькими військовими було здійснено замах на Гітлера. Змовники планували після його смерті домовитись із США та Великою Британією про припинення воєнних дій на заході і продовжувати війну проти СРСР. Проте замах не вдавсь. Було заарештовано і розстріляно сотні учасників змови, серед яких 4 фельдмаршали і 56 генералів.

Опір гітлерівців послабився після висадки 15 серпня 1944 р. ще одного десанту – на півдні Франції. Успіхам союзників значною мірою сприяв наступ радянських військ на Східному

фронті, внаслідок якого Гітлер не мав змоги посилати у Францію резервні військові дивізії. Швидкому просуванню союзних військ допомагали також активні дії французьких патріотів, які організовували диверсії на залізницях та шосейних дорогах, здійснювали напади на відступаючі німецькі підрозділи. Частина території Франції була визволена партизанськими загонами ще до підходу регулярних військ союзників. Столиця країни – Париж – був звільнений внаслідок повстання, яке розпочалося 19 серпня 1944 р. Після п'ятиденних вуличних боїв німецький гарнізон капітулював. Увечері 24 серпня 1944 р. в Париж вступили французькі і американські війська. Восени 1944 р. було звільнено майже всю Францію і Голландію. Війська союзників 21 вересня 1944 р. вступили на територію Німеччини в районі міста Аахен. Лише в районі Арденн, де гітлерівці створили сильний укріплений плацдарм, залишились окупаційні війська. Тут 16 грудня 1944 р. німецькі з'єднання організували контрнаступ. Скориставшись несприятливою погодою, коли союзники не змогли використати авіацію, німецькі танкові дивізії раптовим ударом прорвали фронт і просунулись на 40–50 км на захід. Лише 28 грудня союзникам вдалося спинити наступ німецьких військ. Унаслідок Арденнської операції союзники втратили вбитими і пораненими понад 70 тис. чоловік.

Відкриття «другого фронту» мало велике значення для прискорення розгрому нацистської Німеччини та остаточного звільнення європейських народів від окупантів.

КРИМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Успішний наступ союзників в 1944 – на початку 1945 р. свідчив про наближення розгрому Німеччини. З метою узгодження спільних дій щодо Німеччини і звільненої Європи 4–11 лютого 1945 р. в Криму (Ялта) було проведено конференцію глав урядів СРСР, США та Великої Британії – Й. Сталіна, Ф. Рузвелта, В. Черчіла.

Обговоривши обстановку на фронтах, учасники конференції визначили свої військові плани остаточного розгрому Німеччини, передбачили лінію просування радянських і англо-американських військ у Європі. Рішеннями конференції передбачалося після розгрому Німеччини окупувати її військами союзників, розділивши територію на чотири зони окупації – СРСР, США, Великої Британії і Франції. Берлін також розділявся на чотири сектори окупації.

Рішеннями конференції передбачалося викоренити нацизм і знищити мілітаризм. З цією метою ставилося завдання ліквідувати нацистську партію та її установи, генеральний штаб, збройні

сили, військову промисловість, засудити злочини нацизму проти людства і суворо покарати злочинців. Німеччину зобов'язували відшкодувати всі збитки, завдані країнам, проти яких гітлерівці вели війну. Міжсоюзницька окупаційна комісія повинна була визначити розміри відшкодувань для кожної країни.

Конференція схвалила «Декларацію про визволену Європу», в якій підкреслювалася рішучість трьох держав надавати допомогу народам Європи в утвердженні суверенітету, проведенні демократичних перетворень.

Гостра дискусія між союзниками виникла при обговоренні польського питання, зокрема при визначенні кордонів майбутньої Польщі і організації її уряду. Було прийнято рішення, що східний кордон Польщі пройде по «лінії Керзона», яка з певними неточностями відображала розмежування між районами проживання поляків, українців і білорусів. Інші кордони польської держави передбачалося визначити пізніше, розширивши її територію на заході й півночі. Сталін під тиском Черчіла і Рузвелта погодився реорганізувати комуністичний уряд у Варшаві, доповнити його представниками польського емігрантського уряду. Аналогічне рішення було прийнято щодо уряду Югославії.

Учасники конференції прийняли рішення скликати 24 квітня 1945 р. в Сан-Франциско Установчу конференцію Організації Об'єднаних Націй, яка мала стати в післявоєнний період міжнародним органом збереження миру і безпеки народів.

Сталін пообіцяв союзникам, що СРСР через 2–3 місяці після капітуляції Німеччини розпочне воєнні дії проти Японії. При цьому союзники погодились на тимчасову окупацію радянськими військами Північної Кореї, Північно-Східного Китаю і Курильських островів.

Кримська конференція виявила значні розходження між СРСР, США і Великою Британією у підходах до вирішення питань післявоєнного устрою світу. Здійснені Черчілом і Рузвелтом поступки Сталіну з окремих питань свідчили про фактичне визнання гегемонії СРСР у країнах Центральної та Східної Європи.



Кримська конференція.
В. Черчіл, Ф. Рузвелт, Й. Сталін

КАПІТУЛЯЦІЯ НІМЕЧЧИНИ

Наступ союзників у 1944 р. вкрай погіршив військово-стратегічне становище Німеччини. Внаслідок втрати великих територій на Сході і Заході значно скоротилися поставки стратегічної сировини і продуктів харчування. Невідповідність ресурсів Німеччини вимогам війни, різке падіння морально-психологічного стану населення стали ще більш відчутними. Великі втрати в живій силі і техніці гітлерівці намагалися поправити тотальною мобілізацією, посиленою експлуатацією на виробництві та репресивними заходами проти населення. Коли війна на два фронти стала фактом, Гітлер у липні 1944 р. оголосив нову тотальну мобілізацію: призовний вік солдатів скорочувався до 16 років. На початку 1945 р. збройні сили Німеччини становили 229 дивізій. Переважна більшість їх перебувала на радянсько-німецькому фронті, який простягався від Балтійського моря до Дунаю і Югославії. Успішно провівши в січні – на початку лютого 1945 р. Вісло-Одерську наступальну операцію, радянські війська перенесли воєнні дії на територію Німеччини, створивши безпосередню загрозу для Берліна.

Одночасно радянська армія розгромила південну групу німецьких військ і після запеклих боїв 13 лютого вступила в столицю Угорщини Будапешт. До 4 квітня 1945 р. територію Угорщини було повністю очищено від гітлерівців. Німеччина втратила останнього союзника. Після того як 13 квітня 1945 р. було звільнено столицю Австрії Відень, радянські війська розпочали наступ на південні райони Німеччини.

На Західному фронті союзні війська в лютому 1945 р. розпочали наступ, який завершився на початку квітня оточенням



Зустріч радянських та американських солдатів на Ельбі

великої групи німецької армії і взяттям важливого промислового району Німеччини – Руру.

У першій половині квітня розпочався наступ союзників у Північній Італії. При підтримці партизанів союзникам вдалося до початку травня 1945 р. повністю розгромити німецькі війська, визволити Італію. Під час наступу партизани захопили в полон Муссоліні, якого відразу стратили.

Важливим центром опору гітлерівців залишався Берлін. На підходах до німецької столиці нацисти створили глибоко ешелоновану систему укріплень, стягнули сюди великі сили, в тому числі залишки військ СС. Радянське командування створило значні переваги у живій силі і техніці. Наступ на Берлін розпочався 16 квітня 1945 р. силами трьох фронтів – Першого і Другого Білоруських та Першого Українського, якими командували Г.К. Жуков, К.К. Рокоссовський та І.С. Конєв. У їх складі було зосереджено 2,5 млн солдатів, понад 6 тис. танків і самохідних установок, 7,5 тис. літаків.

Долаючи відчайдушний опір гітлерівців, радянські війська 25 квітня оточили Берлін. Бої точилися майже за кожен вулицю і будинок. 30 квітня Гітлер покінчив життя самогубством, передавши командування нацистськими військами адміралу Деніцу. 2 травня берлінський гарнізон припинив опір. У ці травневі дні західним союзникам масово здавались у полон німецькі солдати і офіцери, однак нацисти за наказом Деніца продовжували чинити шалений опір радянській армії.

У ніч на 9 травня 1945 р. у передмісті Берліна Карлсгорсті представники німецького верховного командування підписали акт про беззастережну капітуляцію Німеччини, прийняту Маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим спільно з представниками США, Великої Британії та Франції. Проте навіть після капітуляції окремі військові угруповання продовжували чинити опір радянській армії. З 9 по 11 травня Червона армія завершила останню в Європі Празьку наступальну операцію, в ході якої 9 травня визволено столицю Чехословаччини, розгромлено переважну більшість німецьких дивізій, що проривалися на Захід, щоб здатися в полон американцям. Війна в Європі закінчилась.



Прапор Перемоги над рейхстагом

ПОТСДАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Остання конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії під час Другої світової війни проходила 17 липня – 2 серпня 1945 р. в Потсдамі під Берліном. Делегацію СРСР очолював Й. Сталін, США – Г. Трумен, який став президентом у квітні 1945 р. після смерті Ф. Рузвелта, Великої Британії – В. Черчил, а з 28 липня – новий прем'єр-міністр К. Еттлі.

До початку роботи конференції відносини між союзниками ускладнилися в зв'язку із заходами СРСР, спрямованими на перетворення східноєвропейських країн на своїх сателітів. Напередодні конференції США здійснили випробування атомної бомби і намагалися проводити політику тиску щодо СРСР.

Центральним питанням на Потсдамській конференції було обговорення подальшої долі Німеччини. Після напружених переговорів союзники прийняли рішення розглядати Німеччину як єдину державу, провести роззброєння і демократизацію країни. З цією метою передбачалося ліквідувати німецькі монополістичні об'єднання, знищити військовий потенціал Німеччини, ліквідувати націонал-соціалістську партію і всі її установи, повністю викоренити нацистську ідеологію, покарати військових злочинців. Для тимчасового управління країною створювалася Контрольна рада у складі головнокомандуючих окупаційними військами союзників. При розгляді питання про репарації делегація СРСР виторгувала собі право брати репарації шляхом демонтажу заводів і фабрик не тільки в радянській зоні окупації, а й в окупаційних зонах союзників. Розмір репарацій на користь СРСР становив 25 % загальної суми. Вирішено було поділити порівну між союзниками уцілілий флот Німеччини.

При вирішенні територіальних претензій Радянського Союзу західні союзники погодилися на передачу СРСР міста Кенігсберга з прилеглою до нього частиною Східної Пруссії. Західний кордон Польщі встановлювався по річках Одер і Нейсе. Німецьке населення з територій, переданих СРСР і Польщі, а також з Чехословаччини та балканських країн мало бути переселене до Німеччини.

РОЗГРОМ ЯПОНІЇ

З літа 1942 р. союзники, перейшовши до наступальних операцій проти Японії на Тихоокеанському театрі воєнних дій, дотримувалися стратегії «крок за кроком», суть якої зводилась до захоплення морськими десантами при допомозі флоту і авіації острівних опорних пунктів.

У жовтні 1944 р. в районі Філіппін відбулась одна з найбільших морських битв, що тривала чотири доби. В ній брали участь

понад 330 бойових кораблів і 2000 літаків. Японці зазнали відчутної поразки. Перемога на морі дозволила США провести десантні операції на Філіппінських островах. Бої носили жорстокий характер. Японське командування вперше застосувало літаки-бомби, пілотовані льотчиками-камікадзе, які свідомо йшли на смерть.

У квітні 1945 р. союзники розпочали висадку на острів Окінава, розташований за 500 км від найбільшого острова Японії. В операції брали участь понад 1500 кораблів. Незважаючи на значну перевагу у збройних силах, американським військам знадобилося три місяці для завоювання острова.

6 серпня 1945 р. американці скинули першу атомну бомбу на м. Хіросіму, через три дні – на м. Нагасакі. В результаті атомних бомбардувань загинуло 500 тис. чоловік, переважно мирне населення. Застосування нового виду зброї масового знищення переслідувало головним чином політичні, а не воєнні цілі, продемонструвавши наміри США ще більше зміцнити свої міжнародні позиції.

9 серпня 1945 р. у війну проти Японії вступив Радянський Союз. Основний удар радянської армії спрямовувався проти Квантунської армії в Маньчжурії. За десять днів були розгромлені основні опорні пункти, японці почали масово здаватись у полон. Допоміжні операції радянські війська провели на Південному Сахаліні та Курильських островах. 28 серпня на аеродромі поблизу Токіо висадився передовий загін американських військ. Через кілька днів американці окупували Японські острови.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського крейсера «Міссурі» під головуванням командувача союзних військ генерала Дугласа Макартура відбулося підписання акта про капітуляцію Японії. Друга світова війна закінчилась.

ПІДСУМКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна, яка велася протягом шести років на всіх континентах світу, завершилась перемогою союзників над державами-агресорами – Німеччиною, Італією і Японією. Ця перемога народів антигітлерівської коаліції становить найважливіший підсумок війни.

Війна завдала народам світу непоправних людських і матеріальних втрат. Кількість жертв цієї війни досі точно не встановлена. За приблизними підрахунками у війні загинуло понад 60 млн людей, 90 млн стали інвалідами. Найбільших людських жертв зазнали: СРСР – до 27 млн, Китай – до 10 млн, Польща – 6 млн, Югославія – 1,7 млн чоловік. Втрати держав-агресорів становили: Німеччини – до 13 млн, Японії – 2,5 млн, Італії – 500 тис.

Друга світова війна принесла жахливі страждання та випробування мільйонам мирних жителів, які зазнали бомбардування, голоду і навіть геноциду. Серед жертв війни майже половину становили жінки і діти, люди похилого віку. Внаслідок війни з'явилися мільйони бездомних біженців, дітей-сиріт. Під час війни було знищено тисячі міст і сіл, пам'ятників культури і мистецтва, створених працею багатьох поколінь.

Безпосереднім наслідком війни була нова розстановка сил на міжнародній арені. Її стали визначати дві наддержави – США і СРСР, які вже незабаром із союзників перетворилися на суперників, що змагалися за лідерство в поділеному світі. З іншого боку, Друга світова війна сприяла піднесенню національно-визвольних рухів Азії і Африки, деколонізації Сходу і виникненню десятків нових держав.

ДОКУМЕНТИ

АКТ ПРО ВОЄННУ КАПІТУЛЯЦІЮ НІМЕЧЧИНИ

1. Ми, нижче підписалися, діючи від імені Німецького Верховного Командування, погоджуємось на безумовну капітуляцію всіх наших збройних сил на суші, на морі і в повітрі, а також всіх сил, що знаходяться в даний час під німецьким командуванням – Верховному Головнокомандуванню Червоної Армії і одночасно Верховному Командуванню Союзних експедиційних сил.
2. Німецьке Верховне Командування негайно видасть накази всім німецьким командуєчим сухопутними, морськими і повітряними силами і всім силам, які знаходяться під німецьким командуванням, припинити воєнні дії в 23.01 години за центральноєвропейським часом 8 травня 1945 року, залишитись на своїх місцях, де вони знаходяться в цей час і повністю роззброїтись, передавши всю їхню зброю і військове майно місцевим союзним командуєчим або офіцерам, виділеним представниками Союзного Верховного Командування, не руйнувати і не завдавати ніяких пошкоджень пароплавам, суднам і літакам, їх двигунам, корпусам і обладнанню, а також машинам, озброєнню, апаратам і всім взагалі військово-технічним засобам ведення війни.
3. Німецьке Верховне Командування негайно виділить відповідних командирів і забезпечити виконання всіх наступних наказів, виданих Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії і Верховним Командуванням Союзних експедиційних сил.
4. Цей акт не буде перешкодою до заміни його іншим генеральним документом про капітуляцію, укладеним Об'єднаними Націями, або від їх імені стосовно Німеччини і німецьких збройних сил в цілому...

(Хрестоматія по новій і новітній історії. – М., 1960. – Т. 2. – С. 117).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте основні напрямки наступальних операцій радянських військ в 1944 р. і оцініть їх наслідки.

2. Коли і як було відкрито «другий фронт» у Європі, які військові операції провели війська «другого фронту» в 1944 р.?
3. Охарактеризуйте роботу і рішення Кримської конференції.
4. Які події передували капітуляції Німеччини?
5. Прочитайте документ і визначте умови капітуляції.
6. Проаналізуйте роботу і рішення Потсдамської конференції.
7. За яких умов капітулювала Японія? Чи була необхідність застосувати атомну зброю?
8. Які наслідки мала Друга світова війна для людства?

ПРАКТИКУМ

На основі опублікованих документів і тексту підручника визначте: чи була альтернатива вирішити політичними засобами міждержавні суперечності в 30-х роках; чому у війні народи СРСР зазнали найбільших людських жертв.

§ 6. СВІТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

З яких проблем виникли суперечності між союзниками на заключному етапі війни? Які угоди порушувало радянське керівництво під час проведення «демократичних» перетворень у країнах Східної і Південно-Східної Європи?

ЗМІНА СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ ВНАСЛІДОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перемога Об'єднаних націй – Сполучених Штатів Америки, Радянського Союзу, Великої Британії, Франції, Китаю та їхніх союзників над державами-агресорами у Другій світовій війні зумовила докорінну зміну сил у світі. Німеччина, Італія, Японія, що належали раніше до великих держав, внаслідок воєнної поразки виявилися в економічному відношенні суттєво послабленими, причому Німеччина та Японія на певний час залишалися поза межами міжнародного співтовариства. В результаті війни великих матеріальних втрат зазнали й держави-переможниці – Велика Британія і Франція, що значно послабило їх міжнародні позиції.

На авансцену світової політики висуваються дві наддержави – США і СРСР, які за роки війни примножили військову могутність настільки, що всі інші країни не могли з ними рівнятися. У Другій світовій війні вони виступали як союзники і спільно забезпечили перемогу держав антигітлерівської коаліції. Однак ще не встигла закінчитися війна, як між СРСР і США почали загострюватися незгоди й суперечності.

Розбіжності між двома великими державами мали об'єктивний характер, вони корінилися у принциповій відмінності їхнього суспільно-політичного ладу. Сполучені Штати Америки являли собою демократичну державу, де в основному були забезпечені права людини. США виступали за розвиток усіх країн світу на засадах свободи і демократії, за міжнародне співробітництво. Натомість Радянський Союз був яскраво вираженою тоталітарною державою, в якій панував жорстокий терористичний режим, оснований на ідеології так званого марксизму-ленінізму. Правителі СРСР прагнули розширити свої володіння шляхом захоплення чужих територій. На завершальному етапі війни Червона армія, відкинувши німецькі війська з території СРСР, захопила країни Центральної та Східної Європи, в яких було встановлено тоталітарні комуністичні режими. Реальний суверенітет цих країн було зведено нанівець, їхня зовнішня політика, як і внутрішнє життя, повністю контролювалися Радянським Союзом.

Експансія СРСР не обмежилася Центральною та Східною Європою. Участь Радянського Союзу у війні проти Японії дала йому змогу поширити свій вплив на ряд держав і територій на Далекому Сході. СРСР, зокрема, подав значну військову допомогу китайським комуністам, які в ході громадянської війни проти уряду, очолюваного партією Гоміньдан, здобули перемогу і встановили в Китаї комуністичне правління. Китайська Народна Республіка стала союзницею Радянського Союзу. Китайські комуністи хоча й прийшли до влади за допомогою СРСР, проте, на відміну від більшості інших «соціалістичних» країн спиралися переважно на власні сили, проводили до певної міри самостійну від Москви політику.

Таким чином, після Другої світової війни в орбіту комуністичного панування на чолі з Радянським Союзом увійшли кільканадцять держав, територія яких становила 12 млн кв. км, а населення – понад 700 млн. Виник комуністичний табір (26 % території й 32 % населення світу), що в офіційній пропаганді став іменуватися «світовою соціалістичною системою», який протиставив себе всій іншій частині світу. Комуністичні вожді у Москві та в Пекіні не приховували мети – встановити своє панування в усьому світі шляхом революційного насильства, і ця загроза стала реальністю.

За таких обставин Сполучені Штати Америки взяли на себе роль лідера вільного світу, що остерігався поглинення Радянським Союзом. В особливо небезпечному становищі перебувала Західна Європа. У військово-стратегічному відношенні вона була найуразливішим регіоном для радянського наступу. Окрім цього, у деяких країнах, зокрема в Італії та Франції,

уже помітним був вплив комуністичних партій, тому СРСР міг розраховувати на суттєву допомогу з їхнього боку.

Громадськість західноєвропейських країн (а переважна їх частина, за винятком Іспанії та Португалії, були демократичними, правовими державами) схилилася до думки, що відстояти незалежність і вільний розвиток можна тільки у союзі зі Сполученими Штатами Америки, за інших обставин реальною ставала загроза потрапити під диктат Радянського Союзу. США вирішили відразу ж надати всебічну підтримку Західній Європі. Відповідно до програми відбудови і розвитку Європи («план Маршалла»), 17 європейських країн впродовж 1948–1952 рр. одержали чималу американську допомогу. В 1949 р. США, Канада і десять західноєвропейських держав (зокрема Велика Британія, Франція, Італія) уклали Північноатлантичний договір про спільну оборону (НАТО), який мав стати бар'єром для радянської експансії у Західну Європу. Подібні багатосторонні й двосторонні угоди про співробітництво і спільну оборону Сполучені Штати уклали з багатьма країнами різних континентів. На противагу їм СРСР у 1955 р. утворив свій військовий союз у Східній Європі – Організацію Варшавського Договору (ОВД).

Отже, утворилися два військово-політичних блоки держав, очолюваних відповідно Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом. Комуністичний блок за суспільно-політичним характером був більш однорідним порівняно з очолюваним Сполученими Штатами блоком, який часто називали «західним» (хоча до нього належали держави і Заходу, і Сходу). Поряд з традиційно демократичними державами, переважно західноєвропейськими, союзниками США також було чимало країн (в Азії, Латинській Америці) з відверто авторитарними й навіть тоталітарними режимами. Їхні правителі шукали захисту в Сполучених Штатах у боротьбі з внутрішніми комуністичними силами і гарантій від можливого поглинення їх радянським блоком.

Так утвердилася біполярна (двополюсна) структура міжнародних відносин – протистояння двох наддержав, двох військово-політичних блоків. Конфлікт між ними набув широкомасштабного виміру, вилився у так звану «холодну війну», яка тривала чотири десятиліття – до кінця 80-х років. Це протистояння червоною ниткою проходить через усю післявоєнну історію світу, наклавши на неї свій незгладний відбиток. Обидві сторони відчували стурбованість і страх за свою безпеку, і це спонукало їх до нарощування своєї військової могутності, результатом чого стала невпинна «гонка озброєнь».

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й ПОЛІТИЧНІ ЗРУШЕННЯ У СВІТІ У 50–60-х РОКАХ

Різними шляхами відбувався повоєнний розвиток країн вільного світу, з одного боку, і держав комуністичного табору – з іншого. Вирішальний вплив на економічне життя розвинутих капіталістичних країн справила науково-технічна революція (НТР). Бурхливий розвиток науки і техніки привів до якісних змін продуктивних сил, докорінного оновлення виробничого апарату, суттєвих зрушень у структурі виробництва. Посилилася регулююча роль держави в економіці та соціальних відносинах. На перших порах важливим засобом такого втручання стала націоналізація окремих галузей економіки. Однак з часом виявилось, що націоналізовані державні підприємства, як правило, менш рентабельні, ніж приватні. Тому в наступні десятиліття значну частину державної власності було реприватизовано, тобто знову повернуто у приватну власність. Перспективними засобами втручання держави у процес відтворення стали її капіталовкладення, регулювання економіки через державний бюджет, програмування економічного розвитку, кредитно-грошова політика.

Посилилась інтернаціоналізація виробництва і капіталу. Це явище характеризується поглибленням міжнародного поділу праці між розвинутими країнами, зростанням товарообміну й експорту капіталу. Виникли регіональні форми економічної інтеграції, яскравим прикладом яких є створення у 1957 р. в Західній Європі інтеграційного угруповання – Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), або «Спільного ринку», до якого спочатку увійшли шість держав (серед них – Франція, Західна Німеччина та Італія).

Об'єднання економічних потенціалів західноєвропейських країн спричинило значне прискорення їх розвитку. Водночас бурхливо зростає економіка Японії. Щодо США, то їх економічний поступ упродовж 50–60-х років попри всі його успіхи позначився порівняно повільнішими темпами. Це дало змогу країнам Західної Європи та Японії суттєво потіснити партнера і недавнього «благодійника» на світовому ринку.

Якісні зрушення в розвитку продуктивних сил прискорили зростання виробництва. З 1948 по 1973 р. промислова продукція індустріально розвинутих країн зросла в 4,5, а їх міжнародний товарооборот – у 5,6 рази. Господарські успіхи послужили основою підвищення добробуту широких верств населення. У 1970 р., порівняно з 1910 р., реальна вартість заробітної плати зросла у США й ФРН більш ніж у 8 разів, в Англії та Франції – у 3–4 рази. Невпинно зростали державні соціальні видатки. В результаті змінилася на краще якість життя трудівників.

Ця обставина суттєво позначилася на характері робітничого руху в країнах Заходу. Робітники тепер аж ніяк не вважали себе визискуваною й соціально незахищеною масою, тому вони дедалі менше реагували на прагнення комуністичних партій перетворити їх на масову базу для здійснення «соціальної революції». В цілому напруженість класової боротьби поступово зменшилася. Робітники індустріально розвинутих країн, як і раніше, були організовані у профспілки та політичні партії (соціалістичні, соціал-демократичні, лейбористські та ін.) і за їхнього посередництва активно боролися за зміцнення свого соціального становища. Найбільш гострою формою цієї боротьби був страйк. Упродовж повоєнних десятиліть (аж до кінця 70-х років) масштаби страйкового руху мали тенденцію до зростання.

Найхарактернішою рисою політичного життя країн Заходу після Другої світової війни було поступове зміцнення демократичних засад і прав людини. Однак численні ультраконсервативні, навіть відверто реакційні сили у деяких випадках (наприклад, маккартизм у США) помітно впливали на стан справ у своїх країнах. В окремих державах Західної Європи (Іспанія, Португалія) і більшості країн Латинської Америки продовжували існувати авторитарні режими та військові диктатури. Ці держави економічно відставали від індустріально розвинутих країн і характеризувалися величезною соціальною нерівністю. Разом з тим більшим або меншим впливом у країнах Заходу продовжували користуватися комуністичні партії, діяльність яких спрямовувала КПРС. Компартії прагнули дестабілізувати демократичний суспільний і державний лад.

По-іншому розвивалися держави комуністичного табору. В них були сформовані схожі між собою суспільно політичні та економічні структури, що наслідували «радянський взірець», з правлячими комуністичними партіями – «керівною і спрямовуючою силою», з жорстким, а то й жорстоким репресивним апаратом, який з будь-якої нагоди вдавався до політичного терору. В комуністичних країнах було ліквідовано громадянське суспільство, про реальні права людини не було й мови, а громадяни цілком залежали від держави, від волі (а часто й сваволі) партійно-державних структур.

Економіка комуністичних країн стала повністю одержавленою, мала планово-бюрократичний позаринковий характер. Широко користуючись методами позаекономічного примусу, тоталітарні режими на перших порах зуміли домогтися високих темпів «будівництва соціалізму». В окремих галузях, насамперед тісно пов'язаних з військово-промисловим комплексом, особливо в освоєнні космосу, Радянський Союз досяг визначних успіхів. Але загалом НТР тут по-справжньому так і не розгорнулась,

і вже у 50–60-х роках ставало дедалі помітнішим економічне відставання комуністичних держав від індустріально розвинутих країн Заходу.

На зламі 50–60-х років почали вимальовуватися чимраз гостріші суперечності всередині комуністичного табору. Керівництво КНР, яке виявляло ознаки незалежності від «старшого брата», відкрито виступило проти Москви. Досі монолітний табір розколовся. Відхід комуністичного Китаю від радянського блоку був відчутним ударом по позиціях Кремля.

Важливим чинником світового розвитку перших повоєнних десятиліть став розпад колоніальної системи. Його зумовили дві обставини. По-перше, в добу НТР колоніальна система як така втратила сенс, перестала бути рентабельною для метрополій. По-друге, розгортався національно-визвольний рух. Відразу після війни він набув найбільшого піднесення в Азії, зокрема в південно-східній її частині, на Середньому Сході. Позбулися колоніалізму народи Індонезії, Індії. Активізувалася національно-визвольна боротьба на Близькому Сході. На початку 60-х років звільнився від колоніалізму Африканський континент. З політичної карти світу зникли британська, французька, бельгійська, а в 70-х роках – португальська колоніальні імперії. В Азії й Африці виникло понад 80 нових суверенних держав із загальним населенням понад 2 млрд. Їх стали називати «країнами, що розвиваються», країнами «третього світу». Нові держави залишались економічно слабкими, залежними від допомоги й підтримки розвинутих країн. Щодо зовнішньополітичної орієнтації, то більшість з них зайняли позаблокову позицію.

НОВІ РИСИ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ В 70–80-х РОКАХ

У середині 70-х років капіталістичні країни зазнали серйозних труднощів, початок яким поклала енергетична криза. До того часу енергетичної проблеми, по суті, не існувало. Ціни на нафту з Близького Сходу, Африки та Латинської Америки були дуже низькі. З 1973 р. нафтодобувні держави різко підвищили ціни (у 10–20 разів), що викликало на Заході енергетичну кризу. Вона підштовхнула загальну економічну кризу 1974–1975 рр., яка була значно глибшою, ніж циклічні спади попередніх десятиліть. Тепер промислове виробництво знизилося в середньому на 12 %. Набуло масового характеру безробіття, яке в індустріально розвинутих країнах досягло 15 млн (порівняно з 7–8 млн на початку 70-х років).

Економіка вільного світу гнучко й оперативно відреагувала на труднощі, швидко пристосувалася до нових умов. Насамперед світове капіталістичне господарство зуміло без зволікання по-

долати загрозову енергетичну кризу. Високі ціни на нафту у 70–80-х роках дали поштовх розвитку енергозберігаючої технології. Інтенсивно проводилися пошуки родовищ природних копалин. Внаслідок цього гострота енергетичної кризи спала, а разом з тим впала і ціна на нафту.

Водночас у другій половині 70-х років інтенсивно розвивалася мікропроцесорна й електронно-інформаційна техніка. Досягли блискучих успіхів біотехнологія та генна інженерія. Застосування нових технічних і наукових досягнень привело до структурної перебудови промисловості та міжгалузевих зв'язків. Розвиток засобів автоматизації й інформації дав змогу впроваджувати працезберігаючі та часозберігаючі засоби в управлінських, наукових, банківських й інших установах. Предметом масового вжитку став персональний комп'ютер. А в 90-ті роки з'являється унікальний всесвітній засіб інформації та зв'язку – Інтернет. Усе це засвідчило початок другого етапу НТР, який часто називають інформаційною революцією. Вона дала можливість небачено підвищити ефективність усієї виробничої діяльності. В результаті на зміну індустріальному суспільству прийшло постіндустріальне суспільство, головною рушійною силою якого стає вже не просто матеріальне виробництво, а наука, виробництво, розподіл, використання інформації.

Інформаційна революція, піднісши на новий щабель вільноринкову економіку, не позбавила її, однак, циклічного характеру розвитку, пов'язаного зі стрімкими піднесеннями й спадами. Після певного піднесення 1976–1979 рр. у наступні, 1980–1982 рр., капіталістичні країни знову зазнали серйозного спаду. Падіння промислового виробництва становило понад 8 %. З 1983 р. відбувається чергове піднесення, яке незабаром набуло характеру справжнього буму, що тривав аж до 1990 р. Загалом упродовж 70–80-х років обсяг промислового виробництва у розвинутих країнах збільшився приблизно в 2,7 раза, у країнах, що розвиваються, – у 2 рази. Одночасно звертає на себе увагу та обставина, що загальні темпи зростання виробництва товарів і послуг, досягнувши найвищого рівня в середині 60-х років, у наступні десятиліття почали помітно сповільнюватися.

У 70–80-х роках небувалими темпами відбувається концентрація виробництва і капіталу на національному і міждержавному рівнях. Зросли і стали однією з головних основ господарської діяльності транснаціональні корпорації (ТНК). Результати економічної діяльності найбільших з них можна порівняти з валовим національним продуктом цілої держави.

Вищого щабля сягнули інтеграційні економічні процеси, передусім у Західній Європі. До початкової «шістки» «Спільного ринку» долучилася низка інших держав, серед них Велика

Британія й Іспанія. Поряд з розбудовою Європейського співтовариства розпочався наступ Японії на непорушні, здавалося б, позиції США. Одночасно зростали нові індустріальні країни. Їх ядро – шість держав і територій: Бразилія, Мексика, Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Сінгапур.

Характерною рисою сучасного постіндустріального суспільства є активне надбання широкими верствами населення власності. Значно зріс середній клас: менеджери, науковці, інженерно-технічні кадри, висококваліфіковані робітники, працівники сфери послуг, значна частина фермерів. У розвинутих країнах середній клас став домінуючою частиною економічно активного населення. Робітництво вже не становить тут більшості працездатної людності.

Впродовж останніх десятиліть відбулися суттєві зміни у структурі й становищі найманої робочої сили. Темпи зростання кількості робітників і службовців у галузях нематеріального виробництва значно переважили темпи розширення зайнятості у промисловості й будівництві. У США в сфері послуг зосереджено понад 70 % усіх зайнятих. Пекучою проблемою для працюючих залишається безробіття, яке різко збільшується й набуває хронічного характеру. У 1996 р. у 28 розвинутих країнах світу налічувалося 36 млн безробітних (7,5 % економічно активного населення цих країн). Основні причини високого рівня безробіття – раціоналізація виробництва, запровадження робототехніки й автоматизації у промисловості, поширення мікропроцесорної техніки на контори й банки.

У робітничому русі сталися помітні зміни, які свідчать про зменшення його суспільної ролі. Скоротилася кількість членів профспілок. Страйковий рух з початку 80-х років стрімко пішов на спад. Страйк втратив колишню дієвість. Це свідчить про суттєве пом'якшення суперечностей між працею і капіталом, – такі протиріччя аж ніяк не є нездоланими, антагоністичними.

У політичному житті світу поглиблювалася тенденція до демократизації. Вже в середині 70-х років впали останні авторитарні режими в Західній Європі – в Португалії, Греції, Іспанії. Значно складніше відбувався процес демократизації у країнах Латинської Америки, однак правові принципи і тут пробивають собі дорогу. У 80-х роках на шлях конституційного розвитку перейшли Аргентина, Бразилія, Чилі та інші держави. Щодо країн Азії й Африки, то демократія тут перебуває ще, за деякими винятками (наприклад, у Японії, Індії), у зародковому стані. Переважають різноманітні авторитарні режими.

Для комуністичних країн, насамперед для СРСР, 70–80-ті роки стали періодом назрівання всеохоплюючої суспільної кризи. Це виявилось насамперед у галузі економіки. Вичерпува-

лися можливості ведення господарства на екстенсивній основі, на якій, власне, й трималася планово-бюрократична позаринкова економіка (за рахунок будівництва нових промислових підприємств, створення нових робочих місць). Виникла потреба переходу до інтенсивних методів ведення господарства. Це завдання «соціалістичній» економіці виявилось не під силу – темпи її зростання різко впали. Відставання СРСР і комуністичного табору від передових держав світу продовжувало збільшуватися. Другий етап НТР обминув комуністичні держави (як і країни «третього світу»). Натомість радянські керівники взяли курс на тотальну мілітаризацію економіки. У цьому напрямі було досягнуто «успіху», яким радянська пропаганда всіляко пишалася: військово-промислового комплексі СРСР вдалося зрівнятися зі Сполученими Штатами в галузі гонки озброєнь, зокрема ракетно-ядерних, досягти із США паритету, а в деяких видах озброєнь навіть випередити суперника. Домогтися цього стало можливим за рахунок утримування низького рівня життя народу. Мілітаризація виснажувала Радянський Союз, його економіка стала перед перспективою глибокого занепаду.

Господарські негаразди поєднувалися із застоєм та наростанням реакційних тенденцій у політичному і культурному житті. Міжнародний престиж СРСР був помітно підірваний його інтервенцією в Афганістан (1979).

Поворотним пунктом у житті радянського блоку став прихід до влади в СРСР нового партійно-державного керівництва на чолі з Михайлом Горбачовим (1985), яке започаткувало проведення реформ в усіх галузях суспільного життя. Ці перетворення, що відбувалися під гаслами «перебудови» і «гласності», мали на меті модернізувати й лібералізувати радянське суспільство, позбавити його тоталітарних рис, не змінюючи при цьому «соціалістичної» суті. Однак невдовзі виявилось, що проводити реформи саме в такий спосіб неможливо. Тим часом суспільні зрушення щораз більше набували власної інерції, долаючи опір реакціонерів і нерішучість горбачовського керівництва.

Суспільно-політичні зміни в СРСР знайшли широкий відгук у країнах Центральної та Східної Європи. У 1989–1990 рр. тут відбулися народні революції, які повалили комуністичні режими, звільнивши свої країни від радянського панування. Незабаром (1991) рухнула й сама радянська імперія. На руїнах СРСР відродились або виникли 15 незалежних держав, серед них – Україна.

СВІТ У 90-х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Крах Радянського Союзу та інших комуністичних режимів був подією всесвітньо-історичного значення, поворотним пунктом у світовому розвитку. Наслідком цього стала докорінна

зміна у розстановці сил на міжнародній арені. США залишилися єдиною наддержавою, їхня глобальна роль ще більше зросла. Відійшла в минуле біполярність світу. Конфронтаційні відносини між колишніми блоками поступаються місцем міжнародному співробітництву. Гонку озброєнь змінило поступове скорочення запасів ядерної зброї та інших засобів масового знищення, передусім у США та Росії.

Ця докорінна зміна клімату сучасних міжнародних відносин особливо позначилася на становищі в Європі, де проходив рубіж сфер впливу двох військових союзів – НАТО і Варшавського Договору. З падінням комуністичних режимів впала і «залізна завіса» в Європі. Було нарешті розв'язане німецьке питання: Німеччина стала знову єдиною державою.

Найглибші зміни відбулися у країнах колишньої комуністичної системи. Одним із наслідків її краху був розпад багатонаціональних тоталітарних держав. СРСР, до речі, був найяскравішим, проте не єдиним прикладом. У 1991 р. розпалася Соціалістична Федеративна Республіка Югославія. З початку 1993 р. припинила своє існування Чехо-Словаччина, поділившись на дві держави – Чеську Республіку та Словацьку Республіку. При цьому тільки у Чехо-Словаччині процес «розлучення» відбувся винятково коректно, на принципах міжнародного права, тоді як розпад СРСР і СФРЮ супроводжувався гострими збройними конфліктами з численними людськими жертвами та руйнуваннями.

Інші посткомуністичні країни уникли збройного протистояння, хоча майже всюди точилася гостра політична боротьба. Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, а також колишні радянські республіки Естонія, Латвія, Литва ведуть перед у розбудові своєї демократичної державності, політичному розвитку. Тут найпоспідовніше здійснюються економічні, реформи, що забезпечило цим країнам швидкий вихід з кризи й помітні господарські успіхи. У своїй зовнішньополітичній орієнтації країни Центральної та Східної Європи взяли курс на євроатлантичну інтеграцію – на вступ до Європейського Союзу і НАТО. Досягнутий розвиток демократії, орієнтована на захід зовнішня політика, економічний прогрес уможливили прийняття названих восьми держав до Євросоюзу і їх же, а також Румунії та Болгарії – до НАТО.

У складному становищі опинилася більшість держав, які виникли на руїнах СРСР. Наприкінці 1991 р. вони створили міждержавне об'єднання з метою економічного, політичного, військового співробітництва – Співдружність незалежних держав (СНД). Однак ця асоціація виявилася малоефективною і від самого початку існує радше формально. Водночас розпад

економічних зв'язків, що утворювали єдиний загальносоюзний народногосподарський комплекс, тотальне розкрадання (під виглядом «приватизації») величезного суспільного надбання, створеного сумлінною працею поколінь трудівників, формування на цій основі кланово-олігархічних та мафіозних структур, вплив величезних капіталів за кордон, слабкість і корумпованість властей – усе це призвело до всеосяжної глибокої кризи, яка охопила нові незалежні країни. І тільки на рубежі ХХ–ХХІ ст. ці країни почали виходити з кризи.

З різною мірою демократизму формується державно-політичний лад у пострадянських країнах. При цьому в Білорусі, у більшості держав Центральної Азії та Закавказзя встановилися, по суті, авторитарні режими, ледве прикриті «демократичними» шатами.

Революції у Центральній і Східній Європі, розпад СРСР завдали нищівного удару комуністичній системі держав, проте не означали цілковитої її ліквідації. На Азіатському континенті комуністичний режим повністю зберігся в Китаї – найбільшій за кількістю жителів (близько 1 млрд 300 млн) країні світу. Керівництво КНР, що прийшло до влади у другій половині 70-х років, започаткувало період глибоких економічних перетворень ринкового характеру. Вони дали феноменальний результат, значно прискоривши господарський розвиток країни. Натомість у політичному житті КНР ніяких суттєвих змін не відбулося, режим нітрохи не змінив свого тоталітарного характеру. Схожі процеси відбуваються у В'єтнамі. На відміну від них, у майже первозданному вигляді зберігся комуністичний режим у Північній Кореї, а також на Кубі.

Коли країни Латинської Америки за останні 10–15 років домоглися подальших успіхів у демократизації свого суспільно-політичного ладу, то в більшості країн Азії й, особливо, Африки ознаки політичного поступу майже не помітні: здебільшого тут панують авторитарні режими, військово-поліційні диктатури. Деякі з цих країн за останні роки стали «гарячими точками» – осередками збройних внутрішніх або міждержавних конфліктів.

Економічний простір різних країн і регіонів світу в період, що розглядається, відбувався складно й неоднозначно. В індустріально розвинутих державах господарське піднесення 80-х років у 1991–1993 рр. змінив черговий економічний спад. Проте він виявився неглибоким: абсолютне падіння промислового виробництва склало 1–2 %. Західні країни досить швидко вийшли зі стану депресії. В наступні роки, аж до нині, тривало економічне піднесення у США: тут темпи зростання валового внутрішнього продукту становили 3,5–4,5 % на рік. У країнах Західної Європи спостерігалися хоча й нижчі, проте так само стабільні показники

господарського розвитку: щорічний приріст ВВП склав 2–2,5 %, проте з 2002 р. економічне становище тут почало ускладнюватися. Загалом упродовж останнього десятиліття минулого і початку нинішнього століття в індустріально розвинутих країнах світу давалося взнаки скорочення темпів економічного зростання, яке проявилось ще в 70–80-ті роки. Це явище пов'язане з нерівномірністю та циклічністю розвитку світового господарства.

Суттєво змінили свої позиції нові індустріальні країни й території: Сінгапур, Тайвань, Гонконг, Південна Корея. Небаченими темпами продовжував розвиватися Китай: впродовж останніх десятиліть середньорічний приріст ВВП країни становив не менше 10 %. Поряд з Китаєм швидко нарощує свій потенціал Індія. З іншого боку, серйозних втрат економіці завдала фінансова криза в Південно-Східній Азії, яка спалахнула в 1997 р. й охопила Японію, Індонезію, Таїланд, Філіппіни та інші країни. Відлуння цієї кризи болісно позначилося й на державах інших регіонів, зокрема Росії та Латинської Америки.

У більшості країн, що розвиваються, впродовж останніх десятиліть спостерігалися порівняно високі темпи економічного зростання. Однак показник ВВП на душу населення в них у середньому становить лише 15 % від розвинутих країн.

Розвал радянського блоку, а незабаром і самого СРСР, завершення «холодної війни», зникнення біполярної системи справили сильний вплив на світовий розвиток, на характер та інтенсивність економічних, політичних і культурних зв'язків між різними державами. Зокрема, найважливішою тенденцією розвитку економіки світу стала її глобалізація. Одним з її проявів є розширення та поглиблення інтеграційних процесів, передусім у Європі. «Спільний ринок» з господарського об'єднання впродовж 10–15 років перетворився на могутню економічну, валютно-фінансову та політичну співдружність – Європейський Союз, до складу якого нині входять 25 держав з населенням 450 млн осіб. Посилення інтеграційних проявів має місце і на Американському континенті. Важливим заходом у цьому напрямку стало укладення у 1994 р. між США, Канадою і Мексикою угоди про створення Північноамериканської асоціації вільної торгівлі. Поряд із цим швидко інтернаціоналізується виробництво (у першу чергу на основі подальшого розширення діяльності транснаціональних корпорацій), збільшується обсяг міжнародної торгівлі та іноземних інвестицій.

При цьому глобалізація не зводиться лише до економічних процесів: вона знаходить прояв також в інтенсифікації міжнародної політики, культурного обміну, туризму, спорту тощо. Таким чином, глобалізація дедалі більше визначає обличчя сучасного світу, стає однією з найвиразніших рис суспільного прогресу.

Разом з тим саме на рубежі XX і XXI ст. з особливою переконливістю з'ясувалося, що стрімкий економічний і технічний прогрес не позбавлений і зворотного боку: в сучасному світі нагромадився комплекс глобальних проблем, спричинених негативними рисами та суперечностями сучасної цивілізації. Це насамперед *екологічна криза* – деградація природного середовища життя людини внаслідок забруднення атмосфери мільярдами тонн техногенних газів та інших відходів промисловості, енергетики і транспорту (головним чином автомобільного), а земної поверхні і водоймищ – різними отруйними речовинами. Серйозну проблему становить демографічна криза, викликана неконтрольованим зростанням чисельності населення планети: впродовж другої половини XX ст. воно збільшилося з 2,5 до 6,3 млрд, тобто в 2,5 рази. Швидке зростання народонаселення та збільшення споживання викликали загрозу продовольчої кризи. Назріває енергетична та сировинна криза: вичерпуються традиційні джерела енергії та сировини, родовища корисних копалин.

Нарешті, перед світом, який щойно позбувся «холодної війни» та пов'язаної з нею міжнародної напруженості, з'явилися нові глобальні небезпеки. Найбільшою з них стає міжнародний тероризм. Його основним осередком є країни, екстремістські угруповання ісламу, зокрема таємна розгалужена організація «Аль-Каїда», що діє в усьому мусульманському світі від Марокко до Індонезії. Ця структура ставить своєю стратегічною метою насильницьку ісламізацію всього світу, фізично знищуючи усіх, хто стоїть або навіть випадково опинився на їхньому шляху. При цьому головним своїм ворогом ісламські терористи визначили Сполучені Штати Америки. 11 вересня 2001 р. вони організували повітряний напад на об'єкти у Нью-Йорку та Вашингтоні, у результаті якого загинуло кілька тисяч людей.

У зв'язку з виходом тероризму на міжнародну арену особливу загрозу становить *поширення зброї масового знищення* – ядерної, хімічної, бактеріологічної, передовсім небезпека заволодіння такою зброєю терористичними структурами.

Майже шістдесят років, що минають з часу закінчення Другої світової війни, становили переломну епоху в історичному розвитку людства. Її характерними рисами виявилися стратегічні перемоги демократії над тоталітаризмом, прав людини над жорстокістю й сваволею. Симптоматично, що вихідною точкою цього періоду став розгром фашизму, а її підсумком – крах комуністичної системи. Таким чином, було покінчено з двома найнебезпечнішими суспільно-політичними хворобами XX ст., що загрожували поневоленням усього людства. Друга половина XX ст. характеризується прискореним розвитком продуктивних сил, який уможливила науково-технічна

революція. Передові країни світу досягли стадії постіндустріального суспільства. Водночас більшість людства продовжує жити в умовах соціально-економічної відсталості, політичного безправ'я. Поряд з цією проблемою на передній план висуваються питання перенаселеності земної кулі, захисту навколишнього середовища, протистояння міжнародному тероризму тощо. Однак не викликає сумніву те, що подальший прогрес людства, єдність дій світової співдружності дадуть змогу поступово розв'язати ці надзвичайно складні завдання.

Країни світу на порозі XXI ст.

Валовий внутрішній продукт
найбільш розвинутих країн сучасного світу

	Країна	ВВП (млрд дол.)
1	США	7783
2	Японія	4812
3	Німеччина	2231
4	Франція	1541
5	Велика Британія	1231
6	Італія	1160
7	Китай	1055
8	Бразилія	784
9	Канада	595
10	Іспанія	569

ВВП у розрахунку на душу населення

	Країна	Дол.
1	Швейцарія	43060
2	Люксембург	41000
3	Японія	36160
4	Норвегія	36100
5	Данія	34890
6	Сінгапур	32810
7	США	29080
8	Німеччина	28280
9	Австрія	27920
10	Бельгія	26730

Головні країни-експортери

	Країна	Експорт (млрд дол.)	% від ВВП
1	США	682	9
2	Німеччина	540	23
3	Японія	388	8
4	Франція	305	19
5	Велика Британія	272	22
6	Італія	242	21
7	Канада	214	36
8	Нідерланди	199	63
9	Китай	184	17
10	Бельгія	177	66

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які зміни у співвідношенні сил відбулись у світі після Другої світової війни?
2. Наведіть факти, що свідчать про експансивну політику СРСР у 40–60-х роках.
3. Порівняйте і вкажіть основні відмінності між країнами Заходу і комуністичного блоку: а) в економічному розвитку; б) у політичному розвитку.
4. Назвіть характерні риси світового розвитку у 70–80-х роках.
5. Які причини призвели до корінних змін у міжнародних відносинах наприкінці 80-х – на початку 90-х років?
6. Назвіть нові держави, що з'явилися на карті світу після краху тоталітарних режимів.
7. В яких країнах сучасного світу знаходять найбільший прояв залишки тоталітаризму?
8. Проаналізуйте наведену вище таблицю і визначте, які країни мають найбільші досягнення у цифрових показниках.

США І КАНАДА

§ 7. США У 1945–1960 рр.

Якими були наслідки «нового курсу» Ф. Рузвельта для економічного та соціального розвитку США? Назвіть найважливіші напрями зовнішньої політики США міжвоєнного періоду.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. НАСТУП КОНСЕРВАТИВНИХ СИЛ

Упродовж Другої світової війни в житті США відбулися докорінні зміни. Военні дії розгорталися за тисячі кілометрів від їхньої території, й Сполучені Штати, на відміну від інших країн, не зазнали бідувань і руйнувань, пов'язаних з війною. Порівняно невеликими були й людські втрати на фронтах – вони становили 292 тис. полеглих у боях і 10 тис. цивільного населення.

США не тільки не виснажили свої матеріальні ресурси, а, навпаки, стали єдиною країною, яка в ході війни значно примножила свою економічну та військову могутність. Приблизно в 2,5 раза зросло промислове виробництво. Поліпшилося мате-



Будинок конгресу США (Капітолій) – символ законодавчої влади

ріальне становище населення. Спираючись на міцну господарську основу, США посіли панівні позиції у світовій економіці. Щодо їх військової могутності, то лише Радянський Союз міг з більшим чи меншим успіхом з ними конкурувати. США монопольно володіли найгрізнішою на той час зброєю – атомною, мали у своєму розпорядженні потужну стратегічну авіацію. Рятуючись від нацизму, до США емігрувало багато видатних учених із Європи. Вони значно посилили науково-технічний потенціал країни.

Наприкінці війни сталися важливі зміни на вершині влади. 12 квітня 1945 р. помер президент Ф. Рузвельт і, відповідно до конституції, президентське крісло перейшло до віце-президента Гаррі Трумена, який обіймав цю посаду до 1952 р.

Г. Трумен, якому йшов тоді 61 рік, не являв собою значної політичної постаті, проте визначався самостійністю, цілеспрямованістю, послідовністю. У складних умовах переходу від війни до миру, різкого ускладнення міжнародної обстановки і гострої внутрішньополітичної боротьби Г. Трумен виявився на висоті завдань, що постали перед його адміністрацією. Він продемонстрував непоступливість і рішучість у протистоянні з СРСР і дотримувався цієї лінії впродовж усього свого президентства.

Після закінчення війни перед адміністрацією постало надзвичайно складне завдання – перевести економіку країни на мирний шлях розвитку. Зокрема необхідно було створити умови для працевлаштування демобілізованих військовослужбовців. Для цього потрібні були величезні кошти. Не в останню чергу завдяки державному регулюванню це було здійснено досить успішно.

У повоєнний період скоротилися державні замовлення, зменшився попит на робочу силу. Зарплатня робітників на деякий час скоротилася, й це спричинило могутню хвилю страйкового руху, особливо в 1946 р. Невдоволені страйками працевластці вимагали «приборкання» профспілок як організаторів і керівників страйкового руху, а також суворішої регламентації проведення самих страйків. Конгрес пішов назустріч власникам підприємств, прийнявши у 1947 р. Акт про регулювання трудових відносин (закон Тафта – Гартлі), яким суттєво обмежувалися можливості проведення страйків, а діяльність профспілок ставилася під жорсткий урядовий контроль.

Яскравим проявом «холодної війни» у самих США стала кампанія викриття «підривної діяльності». Цю діяльність приписували комуністам та їхнім прихильникам. У першій половині 50-х років конгрес ухвалив закони, що різко обмежували діяльність Комуністичної партії, яку було офіційно оголошено агентом ворожої іноземної держави, тобто Радянського Союзу. Те, що



Білий дім – резиденція президента США

компартія прислужувала Москві й частково фінансувалася нею, сумніву не викликало. Однак вона становила порівняно нечисельне угруповання з незначним впливом у суспільстві, через що їй не під силу було підірвати могутність Америки. І все ж компартію та її керівників піддали судовим переслідуванням. По суті, боротьба проти підривної діяльності комуністів давала правим політикам привід до дискредитації своїх вагоміших політичних противників ліберальної орієнтації.

На виборах 1952 р. президентом було обрано кандидата від Республіканської партії, надзвичайно популярного серед американців героя Другої світової війни генерала Дуайта Ейзенхауера. Хоча республіканці за підтримки правих піддавали нищівній критиці діяльність попередньої адміністрації, проте, прийшовши до влади, по суті продовжили її курс.

Тривав наступ ультраконсервативних сил. Вони дедалі посилювали свою «викривальну» діяльність, яка у першій половині 50-х років набула абсурдного, істеричного характеру. За ім'ям ідейного натхненника цієї кампанії сенатора Джозефа Маккарті вона одержала назву «маккартизм». Дійшло до тотального переслідування інакодумців, або, за тодішнім популярним виразом, до «полювання на відьом». Тисячі людей зазнали принизливих допитів, звільнень з роботи, судових переслідувань і навіть тюремного ув'язнення. У країні запанувала атмосфера підозрілості й страху. Втративши почуття міри, Дж. Маккарті твердив про засміченість «червоними» вищих ешелонів влади. Оскільки шал маккартистів, яким Республіканська партія й адміністрація Д. Ейзенхауера на перших порах потурали, чимраз більше дискредитував владні структу-

ри, останні нарешті змушені були відповідно зреагувати. Наприкінці 1954 р. сенат США ухвалив резолюцію з осудженням діяльності Дж. Маккарті. Цього виявилось достатньо для краху політичної кар'єри несамовитого сенатора, а одночасно і для припинення роздуваної ним кампанії. Наступ ультраправих сил, досягши свого піку, пішов на спад.

Період, що припав на другу половину 50-х років, дістав назву «згоди», «консенсусу». Його суть полягала в тому, що обидві головні політичні партії США – республіканці й демократи – відмовилися від взаємних запеклих нападок на основі поступок з ключових проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Саме тоді було ухвалено закони про громадянські права, що стало позитивним відгуком законодавців на посилення руху чорношкірого населення. Важливе значення мав закон про освіту (1958), який передбачав на федеральному рівні ряд заходів, спрямованих на підвищення якості навчання в середній і вищій школі.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. ПОЧАТОК НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Після закінчення війни американська економіка отримала нові імпульси зростання: збільшився попит на товари масового споживання всередині країни, а за кордоном – на американські продовольчі товари. З середини 50-х років настала доба НТР. Саме Сполучені Штати стали першою в світі країною, де НТР розпочалася й набрала обертів. Набагато зросли капіталовкладення в економіку. Характерними рисами НТР стали автоматизація виробництва, впровадження електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів). НТР оновила весь виробничий апарат, піднесла його на новий щабель.

Рівень безробіття та інфляції в 50-ті роки був порівняно невисоким. Постійно зростали доходи населення. Наприклад, середня зарплата у США перевищувала заробітки англійських чи західнонімецьких робітників утричі. Невпинно зростали середні верстви, розширювався прошарок американців – посідачів акцій. Коли раніше жменці заможних громадян протистояли маси людей найманої праці, які ледве зводили кінці з кінцями, то тепер ця соціальна полярність суттєво зменшилася.

Проте розвиток американської економіки не був лише поступальним: у 1948–1949, 1953–1954, 1957–1958 і 1960–1961 рр. сталися економічні спади. І хоча вони були нетривалими й неглибокими, темпи розвитку американської промисловості у 50-ті роки були нижчими, ніж в інших розвинутих країнах (за винятком Великої Британії). Не останню роль у відставанні США за цим показником відігравав високий рівень заробітної плати

робітників і службовців, що збільшувало собівартість американських товарів, а отже, знижувало рентабельність виробництва. Як наслідок, частка США у світовому промисловому виробництві (без країн комуністичного блоку) зменшилася з 62 % у 1946 р. до 45 % у 1960 р.

РОБІТНИЧІ ВИСТУПИ.

РУХ ЗА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА

Відразу по війні труднощі, пов'язані з переведенням економіки на рейки мирного розвитку, зокрема тимчасове зниження заробітної плати, різко активізували страйковий рух. У 1946 р. страйкували 4,5 млн чоловік. У наступні роки через стабілізацію економіки кількість страйків зменшилась, однак робітничий рух залишався досить активним. Страйкову боротьбу очолювали робітники сталеливарної промисловості. Вони провели кілька загальнонаціональних страйків, у кожному з яких брали участь понад півмільйона працюючих.

На відміну від західноєвропейських країн, у США так і не виникла масова робітничая партія. Профспілки ж охоплювали близько чверті всієї робочої сили. Тим не менш існували два профспілкові центри – поміркованіша за своїм політичним спрямуванням Американська федерація праці (АФП) і радикальніший Конгрес виробничих профспілок (КВП), які у повоєнні роки зблизилися. Це уможливило їх об'єднання наприкінці 1955 р. Об'єднаний профцентр став називатись АФП-КВП. До нього ввійшли близько 15 млн працівників різних галузей господарства.

Помітним явищем у суспільно-політичному житті США стало розгортання руху, спрямованого проти поширеної, особливо у південних штатах, расової нерівноправності чорношкірих американців. Пожвавлення їхньої боротьби проти дискримінації, за свої громадянські права було викликано низкою чинників. Насамперед змінювалася соціальна структура афроамериканського населення, яке становило 10–11% людності країни. Якщо раніше воно здебільшого проживало у сільській місцевості південних штатів, то під час і після війни відбувається масове переселення чорношкірих у міста. Причому не тільки Півдня, а й значною мірою Півночі й Заходу США, де вони поповнювали лави робітництва, становлячи найубогішу верству міського населення. Активна участь афроамериканців у збройних силах США у війні, залучення їх до міського життя, нарешті зростання національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах, насамперед в Африці, – все це сприяло підвищенню самосвідомості чорношкірих американців. Їх найбільше обурювала расова сегрегація – політика примусового відокремлення негрів від білих, що існувала в південних штатах у на-

вчальних закладах, у сфері побутового обслуговування, у громадських місцях, на транспорті.

Іскрою, що спричинила спалах «негритянської революції», став інцидент у міському автобусі у Монтгомері (штат Алабама) 1955 р., коли чорношкіра американка відмовилась поступитися місцем білому пасажирові. Незначний, на перший погляд, випадок викликав неочікуваний резонанс: у Монтгомері розпочалася кампанія бойкоту міського транспорту, яка поширилася на інші міста Півдня. Це спонукало Верховний суд країни оголосити, що сегрегація в автобусах суперечить конституції США.

Важливим об'єктом боротьби стало питання про викорінення сегрегації зі шкіл. Ще у 1954 р. Верховний суд ухвалив постанову, яка оголосила антиконституційність законів про роздільне навчання білих і чорних дітей. Однак расисти південних штатів чинили цьому відчайдушний опір. Гостро стояло питання про виборчі права чорношкірих. На шляху їх здійснення в південних штатах створювалися всілякі перешкоди. Конгрес у 1957 і 1960 рр. ухвалив закони про громадянські права, які передбачали заходи щодо забезпечення виборчих прав афроамериканців та кримінальну відповідальність за насильницькі дії з метою перешкодити користуванню цими правами.

Негритянський рух очолив молодий баптистський пастор Мартін Лютер Кінг. Він проповідував активні, але ненасильницькі методи боротьби, засновані на християнських засадах. Рік у рік рух за громадянські права набирал дедалі більшої гостроти.

ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО АВТОРИТЕТУ США

Характер зовнішньої політики США у повоєнні роки обумовлювався значним посиленням їх військово-політичної могутності, а отже, ролі у світі. Серйозним суперником Сполучених Штатів був СРСР, який, встановивши своє панування у країнах Центральної та Східної Європи, прагнув поширити вплив на інші регіони світу. Недопущення поглинення нових країн Радянським Союзом і міжнародним комунізмом стало стратегічним завданням американської дипломатії.

Найважливішим регіоном протистояння двох наддержав стала Західна Європа. Щоб не допустити захоплення західноєвропейських країн Радянським Союзом, з боку США необхідно було надати їм економічну та політичну допомогу. На початку 1947 р. загроза нависла над Грецією й Туреччиною. Для підтримки тамтешніх урядів США прийняли програму допомоги цим країнам, відому під назвою «доктрина Трумена». Відповідно до неї Греції та Туреччині було виділено фінансову допомогу, направлено туди військові місії. Того ж року американський уряд висунув широку програму економічної відбудови Європи,

яка дістала назву «план Маршалла» – за прізвищем тодішнього державного секретаря США Дж. Маршалла, який оприлюднив цей проект. Радянський Союз і під його тиском країни Центральної і Східної Європи відхилили цей план. Натомість держави Західної Європи його прийняли. Вони одержали від США допомогу на суму понад 13 млрд доларів (більше 60 млрд доларів за теперешніми цінами), що значно прискорило справу господарського відродження західноєвропейського регіону.

«План Маршалла» підготував ґрунт для тіснішого військово-політичного співробітництва США з тими країнами. 4 квітня 1949 р. США, Канада і 10 країн Західної Європи підписали у Вашингтоні Північноатлантичний договір. Утворилась організація Північноатлантичного договору (НАТО), яка проголосила своєю метою колективну оборону від можливої агресії.

Другим за значенням полем конфронтації двох наддержав став у повоєнні роки Далекий Схід. У 1945–1949 рр. тривала прихована, але запекла боротьба СРСР і США за Китай. Сполучені Штати її програли, й у Китаї було встановлено комуністичний режим. У ході війни в Кореї (1950–1953) війська США та їхніх союзників, що діяли під прапором ООН, перешкодили спробам північнокорейського комуністичного режиму захопити Південну Корею. З метою протистояння комуністичній експансії у 1954 р. було укладено договір про колективну оборону Південно-Східної Азії (СЕАТО), який разом із США, Великою Британією і Францією підписали Австралія, Нова Зеландія, Пакистан, Таїланд і Філіппіни.

В цілому, в Західній Європі, на Близькому та Далекому Сході, в Латинській Америці та інших регіонах світу США створили систему військових союзів, яка охоплювала 70 держав.

Щодо безпосередніх відносин між США і СРСР, то вони на зламі 40–50-х років впали до найнижчого рівня, зводячись до



Дуайт Ейзенхауер

взаємних звинувачень і обміну нотами протесту. Після смерті Сталіна, у зв'язку з пом'якшенням зовнішньополітичного курсу СРСР, крига в американо-радянських відносинах стала потроху скресати. Увагу американської громадськості привернув офіційний візит радянського лідера М. Хрущова до США, його переговори з президентом Д. Ейзенхауером (1959). Однак інцидент з американським розвідувальним літаком, збитим у 1960 р. над територією СРСР, призвів до нового загострення відносин між державами.

**ЗАКОН «ПРО ВНУТРІШНЮ БЕЗПЕКУ»
23 ВЕРЕСНЯ 1953 р. (ВИТЯГ)**

... Засновується комітет, який називатиметься Комітетом з контролю за підривною діяльністю і складатиметься з п'яти членів, призначених Президентом за згодою сенату...

До обов'язків комітету належить:

за заявою міністра юстиції... або іншої особи... визначити, чи є та або інша особа членом тієї чи іншої організації комуністичної дії, яка зареєструвалась, або до якої Комітет висунув вимогу зареєструватись...

Якщо існує остаточний наказ Комітету... про визнання організації організацією комуністичної дії чи організацією комуністичного фронту, вона визнається незаконною:

Членові такої організації забороняється:

· займати будь-яку невиборну посаду чи виконувати роботу за наймом для Сполучених Штатів...

займати посаду або працювати за наймом у робітничій організації.

*(Хрестоматія по історії державства и права зарубезных стран.
Под ред. З.М. Черниловского. – Москва, 1984. – С. 394–395).*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте найважливіші риси політичного життя США 40-х – 50-х років.
2. Прочитайте текст з наведеного документа і визначте, які конституційні права громадян США обмежував «закон Маккарена»?
3. Якими особливостями відзначався економічний розвиток США в 40–50-ті роки?
4. Які факти свідчать про зміцнення позицій США на міжнародній арені в повоєнні роки?

§ 8. США У 60-х РОКАХ**ЛІБЕРАЛЬНІ РЕФОРМИ АДМІНІСТРАЦІЇ****ДЖ. КЕННЕДІ ТА Л. ДЖОНСОНА**

У 1960 р. президентом США було обрано представника Демократичної партії 43-річного Джона Кеннеді. Син мільйонера, дипломата, католик за віросповіданням, Дж. Кеннеді під час Другої світової війни був офіцером флоту США, а в повоєнний час – членом палати представників.

Розпочинаючи діяльність на посаді президента, він висунув програму досягнення «нових рубежів». Її наріжним каменем мало стати стимулювання економічного зростання США шляхом розширення капіталовкладень, дальшого розгортання НТР. Програма передбачала проведення важливих заходів у соціальній сфері: комплексну перебудову відстаючих районів,

підвищення мінімальної заробітної плати, перекваліфікацію безробітних, допомогу фермерам, розширення соціального забезпечення. Належне місце в програмі президента посідали проблеми громадянських прав, становища чорношкірого населення. У сфері зовнішньої політики передбачалося зростання військової могутності країни в умовах змагання з Радянським Союзом, який демонстрував дедалі новіші досягнення у галузі космічних досліджень і нарощування ракетно-ядерних озброєнь. Втілення в життя цих накреслень вимагало посилення регулюючої ролі держави й величезних бюджетних асигнувань, передусім на соціальні потреби.

Свою програму Дж. Кеннеді неухильно втілював у життя. Успіхові реформ значною мірою сприяло оздоровлення економіки: спад 1960–1961 рр. змінився стрімким господарським піднесенням.

Реформаторська політика Дж. Кеннеді неоднозначно сприймалася в американському суспільстві. В той час, як широкі верстви громадянства вітали її, впливові ультраконсервативні сили піддавали курс президента нищівній критиці. Це ж стосувалося і зовнішньої політики його адміністрації, що поєднувала непохитність у справі підтримання ролі США як лідера західного світу, готового заступити шлях радянським зазіханням, з прагненням до діалогу з СРСР, схильністю до розумних компромісів, до зниження рівня міжнародної напруженості. В умо-



Автостради – символ економічної могутності Сполучених Штатів

вах різкої поляризації суспільно-політичних сил усередині США 22 листопада 1963 р. в м. Даллас (штат Техас) президента Дж. Кеннеді було вбито. Ця подія вразила американський народ і всю світову громадськість.

1036 днів – менше трьох років провів Дж. Кеннеді на посту президента США. За цей короткий період він виявив себе видатним діячем, людиною з широкими і нестандартними поглядами. Дж. Кеннеді ввійшов в історію як один з найталановитіших і найяскравіших керівників Американської держави.

Відповідно до конституції президентські повноваження перебрав віце-президент Ліндон Джонсон. Наступного 1964 р. він здобув перемогу на чергових президентських виборах. У галузі внутрішньої політики Л. Джонсон в основному продовжував курс, започаткований його попередником. Новий президент висунув широкий план соціальних реформ під гаслом побудови «великого суспільства». Вона йшла далі досягнення «нових рубежів» Дж. Кеннеді. У програмі Л. Джонсона робилася спроба комплексного розв'язання найскладніших соціальних проблем, що дозволило б значно підняти рівень життя мільйонних мас американського населення. Однак центральним завданням програми «великого суспільства» стала боротьба за викоренення бідності. Питання це було невідкладним, оскільки у США налічувалося понад 36 млн громадян (близько 20 % населення країни), чиї доходи були нижчими за рівень бідності. У 1964 р. з ініціативи уряду конгрес ухвалив закон, який запроваджував заходи щодо подолання бідності. Наголос робився на допомозі незаможним людям у здобутті освіти, набутті професій, розширенні соціальних пільг. Намічені заходи вже незабаром дали відчутні результати. До 1968 р. кількість бідняків скоротилася до 25 млн чоловік – майже на 30 %.

Адміністрація демократів в умовах небувалого піднесення антирасистського руху чимало зробила у справі ліквідації нерівноправності афроамериканців. Нові закони про громадянські права 1964 і 1968 рр. та інші акти конгресу забороняли дискримінацію при реєстрації виборців, при наймі й звільненні працівників, у шкільництві, в громадських місцях, при продажу і здачі в оренду житла. Було створено відповідні важелі для неухильного виконання цих законів.

Загалом же соціальні та політичні реформи у США в середині 60-х років досягли розмаху, якого країна не знала від часів «нового курсу» Ф. Рузвелта. Однак реформаторська діяльність Л. Джонсона після багатообіцяючого старту 1964–1965 рр. загальмувалась, і не в останню чергу через втягнення США у війну в Індокитаї, ведення якої потребувало чимраз більших коштів. Соціальні програми стали згортатися, відповідно й падала популярність адміністрації демократів.

ПРИСКОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Вирішальний вплив на піднесення тогочасної американської економіки справило дальше розгортання НТР. Відбулось якісне перетворення основних складових виробництва, насамперед його автоматизація. Значно зросло застосування комп'ютерної техніки. НТР дозволила США обігнати СРСР у галузі освоєння космосу, тісно пов'язаній з військовим виробництвом. Свідченням успіхів США став політ на Місяць 20 липня 1969 р. космічного корабля «Аполлон-11» з трьома астронавтами на борту.

НТР спричинила значні структурні зрушення в економіці США. Першорядного значення набули галузі промисловості, пов'язані з найновішими досягненнями науки і техніки: електроенергетика, радіотехніка, хімічна промисловість, найсучасніші види машинобудування. Найповнішого технічного переоснащення зазнало сільське господарство. Швидкими темпами НТР охоплювала й галузі невиробничої сфери – торгівлю, обслуговування, кредитно-фінансову систему, апарат управління.

Показником розгортання НТР став стрімкий злет освіти, зокрема вищої. Якщо в 30-х роках лише 4 % молоді студентського віку навчались у вузах, то в середині 60-х – 35 %. Водночас суттєво підвищився рівень кваліфікації працівників.

Результатом згаданих процесів було прискорення темпів економічного зростання. За вісім років (1961–1968) промислове виробництво США збільшилося на 50 %. Економічні успіхи сприяли зростанню життєвого рівня американців. Але Сполученим Штатам у 60-ті роки так і не вдалося подолати відставання за темпами економічного розвитку від країн Західної Європи та Японії.

НАРОСТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

Характерною рисою внутрішнього становища країни було помітне загострення соціально-політичної напруженості і в зв'язку з цим – активізація суспільно-політичних рухів різноманітної спрямованості. Щоправда, робітничий рух був менш інтенсивним, ніж у перші повоєнні і навіть у 50-ті роки. Це було пов'язано з невпинним поліпшенням життєвих умов широких верств народу.

Досяг небаченого досі в історії Америки щабля рух чорношкірого населення. Популярності набрали такі форми боротьби проти расової дискримінації, як «сидячі демонстрації» та «рейси свободи». Групи чорних і білих борців за громадянські права вирушали автобусами до південних штатів. Зупиняючись у містах Півдня, учасники рейсів домагалися, щоб афроамериканців у громадських місцях обслуговували нарівні з

білими. У результаті протягом двох років боротьби сегрегацію в громадських місцях було скасовано у більш як 200 містах Півдня. Вінцем загальнонаціональної кампанії на підтримку громадянських прав став очолюваний Мартіном Лютером Кінгом улітку 1963 р. похід 250 тис. чорношкірих і білих на Вашингтон, який завершився багатолюдним мітингом біля пам'ятника президентові А. Лінкольну.

У другій половині 50-х і на початку 60-х років антирасистський рух за всієї своєї масовості мав винятково мирний, ненасильницький характер. Пізніше мирні форми боротьби відступили на другий план, а дедалі більшої популярності набули радикальні, екстремістські настрої. У середині й другій половині 60-х років Сполучені Штати охопила хвиля заколотів, бунтів і заворушень у «чорних» кварталах («гето») міст. Причому кількість таких випадків зростала. Вони супроводжувалися підпалами, пограбуваннями, було чимало жертв.

4 квітня 1968 р. від кулі вбивці загинув М.Л. Кінг. Упродовж тижня негритянські повстання охопили понад 200 міст країни. Для наведення порядку власті направили 100 тис. полісменів, національних гвардійців та солдатів. Заворушення, що послідували за вбивством М.Л. Кінга, були останнім спалахом масового негритянського руху, після чого він швидко зійшов нанівець, оскільки на той час досяг своїх основних цілей.

Водночас у 60-ті роки стрімко піднісся молодіжний рух, у першу чергу студентський. Спалах студентської активності був пов'язаний насамперед з помітним кількісним зростанням цього прошарку та змінами в його соціальному складі. Переважна частина студентства походила тепер не з елітарних груп суспільства, як це було раніше, а з середніх верств та робітництва. На тлі суспільно-політичної поляризації в країні студентський рух набирив чимраз радикального спрямування.

Починаючи з 1965 р. основною проблемою студентського руху стала боротьба проти участі США у в'єтнамській війні. Радикальне студентство стало ініціатором і основною рушійною силою антивоєнного руху. В масових антивоєнних демонстраціях, що прокотилися по всій країні в 1969–1971 рр., брали участь сотні



Мартін Лютер Кінг

тисяч людей. Разом з тим вимоги студентів торкалися й університетського життя: запровадження студентського самоврядування, оновлення навчального процесу тощо. Кульмінаційним моментом руху став студентський страйк, який влітку 1970 р. охопив понад 500 навчальних закладів країни.

НОВІ ПІДХОДИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ

Відразу ж після приходу до влади демократи вжили заходів щодо підвищення обороноздатності країни. Оскільки Радянський Союз у ході гонки озброєнь домігся вагомих результатів у створенні та виробництві ракетно-ядерної зброї стратегічного призначення, США приділили першочергову увагу розгортанню саме цих видів озброєння. Зросла чисельність регулярних збройних сил.

Адміністрацію Дж. Кеннеді непокоїло становище в Латинській Америці та Карибському басейні. Щоб не допустити поширення впливу кубинської революції (а отже, і радянської експансії) в цьому регіоні, в 1961 р. було розроблено програму «Союз в ім'я прогресу».

У зв'язку зі спробою розміщення радянських ракетно-ядерних установок на Кубі в 1962 р. різко загострились американо-радянські відносини, що знайшло прояв у Карибській кризі. Мирне, компромісне розв'язання кризи дало американському урядові надію на можливість вирішення нагальних проблем міжнародного життя шляхом переговорів з керівництвом СРСР і взаємних поступок.

Каменем спотикання для адміністрації демократів стала, починаючи з 1964 р., безпосередня участь США у війні в Індокитаї. Хоча чисельність американських військових, оснащених найновішою військовою технікою, у Південному В'єтнамі перевищила 500 тис. чоловік, американцям не вдалося досягти значних успіхів у цій війні. Участь США у війні розколола американське суспільство: частина американців виступала за її продовження, інші ж рішуче наполягали на припиненні втручання США. Нездатність американського експедиційного корпусу у В'єтнамі добитися перелому у війні призвела до послаблення позицій правлячої Демократичної партії й особисто президента Л. Джонсона.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому суть програми «нових рубежів» Дж. Кеннеді?
2. Які соціальні та політичні реформи проведено в США у 60-ті роки?
3. Обґрунтуйте конкретними фактами прискорення економічного розвитку США у 60-ті роки.
4. Чим відзначаються суспільно-політичні рухи 60-х років у США?

§ 9. США У 70-х РОКАХ

ЗАГОСТРЕННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ. «УОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА»

На виборах 1968 р. президентом було обрано кандидата Республіканської партії Річарда Ніксона. У 1953–1960 рр., за президентства Д. Ейзенхауера, він був віце-президентом.

Р. Ніксон прийшов до влади в період, коли економічне становище країни ускладнювалось, і ці тенденції мали тривалий характер. Уже з другої половини 60-х років помітно сповільнилися темпи господарського розвитку, а згодом посилилась інфляція. На початку 70-х років послабилися зовнішньоекономічні позиції США, похитнулися міжнародні позиції долара. Свою економічну політику Р. Ніксон намагався узгоджувати з ризиком змінами господарської кон'юнктури.

Широкомасштабною була соціальна політика адміністрації Р. Ніксона: по суті вона становила продовження курсу, започаткованого у 60-ті роки демократами. Збільшувались обсяги виплати пенсій та інших видів соціальної допомоги; особливо широкого розповсюдження набула допомога родинам з доходами, нижчими офіційної межі бідності. Загальна кількість осіб, що одержували різні види допомоги, становила в середині 70-х років 33 млн.

На чергових президентських виборах 1972 р. Р. Ніксона було обрано президентом на новий термін. Зрештою, демократи, як і в 1968 р., здобули перемогу на виборах до конгресу, зберігши стійку більшість в обох його палатах. «Поділене правління» – коли виконавча влада належала республіканцям, а законодавчу контролювали демократи – породжувало чимраз більшу напруженість між цими владними структурами. Як і його попередники, Р. Ніксон прагнув до розширення президентських повноважень. Не раз він діяв в обхід законодавчого органу. Роздратовані цим палати конгресу нерідко «провалювали» внесені президентом законопроекти (зокрема, стосовно урядових асигнувань) та пропоновані ним кандидатури на урядові посади, а президент, у свою чергу, часто-густо накладав вето на ухвалені палатами законопроекти.

Найбільш рельєфно протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади проявилось у т. зв. «уотергейтській справі». Під час виборчої кампанії 1972 р. у штаб-квартирі Демократичної партії, у вашингтонському кварталі Уотергейт, поліція затримала групу зловмисників, які намагалися встановити підслуховуючу апаратуру. Спочатку на цей, здавалося б, дріб'язковий епізод не звернули особливої уваги, і він нітрохи не перешкодив Р. Ніксону здобути перемогу. Однак після виборів

було оприлюднено факти про те, що президент і його найближче оточення не тільки були поінформовані щодо згаданої акції, але й всіляко намагалися затушкувати цей неприємний інцидент. Вибухнув гучний скандал, справа стала предметом розслідування у конгресі та вищих судових інстанціях.

Тим часом назрів новий скандал: віце-президенту Спіро Агню було пред'явлено офіційні звинувачення у хабарництві, здирстві та ухилянні від сплати податків. Під тягарем доказів С. Агню визнав себе частково винним і подав у відставку. Відповідно до конституції, Р. Ніксон призначив на посаду віце-президента Джеральда Форда – лідера республіканців у палаті представників.

Що ж до самого Р. Ніксона, то слідство у його справі зайшло так далеко, що конгрес розпочав процедуру імпичменту – усунення президента від займаної посади. За такої ситуації Р. Ніксону не залишалося нічого іншого, як піти у відставку (серпень 1974 р.), президентом став Дж. Форд.

Хоч «уотергейтська справа» була явно роздута засобами масової інформації й спрямовувалася з-за лаштунків політичними колами, зацікавленими у «поваленні» Р. Ніксона, тим не менше, ця кампанія сколихнула всю американську громадськість. У ширшій перспективі вона пішла на користь суспільству: розслідування «уотергейтської справи» засвідчило непохитність засад американської демократії й те, що у правовій державі ніхто не може безкарно зловживати владою, в тому числі й президент.

Дж. Форд «амністував» Р. Ніксона, якому загрожував судовий процес. Громадська думка піддала за це нового президента гострій критиці. Не дуже вдалою виявилася й економічна політика Дж. Форда. Не найкращим чином склались і його відносини з конгресом.

На президентських виборах 1976 р. переміг кандидат від Демократичної партії Джеймс Картер – колишній губернатор штату Джорджія. Він наголошував на своїй непричетності до корумпованої вашингтонської верхівки, афішував близькість до простолюду, побожність (за віросповіданням – баптист), підкреслював важливість у політиці високих моральних норм і правил. У результаті виборів до конгресу демократи зберегли більшість в обох палатах.

Дж. Картер прийшов у Білий дім у час, коли економічне становище країни покращувалося, криза 1974–1975 рр. лишилася позаду. Зусилля його адміністрації в господарській сфері були спрямовані на якнайшвидшу ліквідацію наслідків спаду: прискорення темпів економічного зростання, скорочення безробіття. На відміну від попередніх адміністрацій демократів, Дж. Картер обрав інші засоби для досягнення своїх цілей: скорочення державних видатків, насамперед на соціальні потреби,

і зменшення податків для заохочення нових капіталовкладень в економіку. Загалом економічна стратегія Дж. Картера продовжувала започаткований Дж. Фордом курс на згортання державного регулювання економіки; шляхом надання пільг корпораціям уряд заохочував розширення інвестицій.

Характерною рисою суспільно-політичних рухів 70-х років був помітний спад їхньої активності порівняно з бурхливими 60-ми аж до цілковитого занепаду таких донедавна могутніх рухів, як антирасистський, молодіжний, антивоєнний. Пішов на спад також профспілковий рух: кількість членів профспілок помітно скоротилася. Зате у зв'язку з ускладненням економічного становища країни зросла страйкова активність. Знову, як у післявоєнні роки, відродилися загальнонаціональні страйки, хоча їх розмах тепер був значно меншим.

Натомість у 70-ті роки у США, як і в інших країнах, розгорнувся новий масовий рух – екологічний, або рух «зелених». Причиною його зародження було погіршення довкілля внаслідок надмірної й непродуманої його експлуатації. Саме на екологічну тематику переключилося чимало учасників масових рухів 60-х років. Першим масштабним виступом на захист навколишнього середовища було урочисте відзначення 22 квітня 1970 р. Дня Землі, в якому взяли участь близько 10 млн чоловік. Уже в 70-ті роки під впливом екологів було ухвалено законодавчі акти, які створили правовий механізм державного регулювання природокористування та контролю за якістю довкілля.

ЕКОНОМІЧНІ ТРУДНОЩІ. ДРУГИЙ ЕТАП НТР

Розвиток американської економіки в 70-ті роки був складним і неоднозначним. Основною її тенденцією (як в усіх індустріально розвинутих країнах загалом) було зниження темпів господарського зростання. Тричі протягом цього періоду економіка США зазнавала кризових спадів: у 1969–1970, 1974–1975 і з 1979 рр. Депресія 1974–1975 рр. була найглибшою за весь повоєнний період: абсолютне падіння промислового виробництва склало близько 9 %. Ще серйознішою загрозою стала інфляція, яка під час економічних спадів не тільки не вгавала, як це завжди було раніше, а, навпаки, посилювалася. Чималої шкоди завдала американській економіці світова енергетична криза.

Потужне американське господарство протистояло труднощам. На світове подорожчання енергоресурсів воно зреагувало переведенням виробництва на ресурсозберігаючі технології. Це вимагало докорінної перебудови всієї технологічної бази економіки. Згаданий процес розпочався 1977 р. й одержав назву «реіндустріалізація». Робилися величезні приватні та державні

інвестиції, у першу чергу в такі галузі, як машинобудування, електроенергетична, видобувна та хімічна промисловість.

На вищий щабель піднялась автоматизація виробництва. Звичним стало застосування ЕОМ, мікропроцесорів, верстатів з програмним управлінням, автоматизованих ліній і промислових роботів. Автоматизація, незважаючи на великі початкові затрати, забезпечувала значний техніко-економічний ефект: скорочувалися загальні витрати виробництва, підвищувалася продуктивність праці та якість продукції.

Саме американська економіка проторувала шлях другому етапові НТР, який з середини 70-х років розгорнувся в індустриально розвинутих країнах. Важливим було й те, що призупинилося відставання темпів економічного розвитку США від інших передових країн.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ІНІЦІАТИВИ США І ПРОЦЕС РОЗРЯДКИ

Основні засади зовнішньої політики США впродовж кінця 60-х і 70-х років зазнали певного перегляду. Р. Ніксон змушений був зважати на нарощування стратегічних озброєнь радянським блоком, у результаті чого на початку 70-х років встановилася приблизна військова рівновага (паритет) обох світових блоків. Через це Р. Ніксон вважав за необхідне у відносинах із СРСР та його союзниками робити наголос на переговорах, а не на погрозі застосування сили.

Ці засади втілювалися насамперед у підході до в'єтнамської проблеми, яка залишалася найбільшочішою для США. Спочатку Р. Ніксон намагався вийти з цього глухого кута шляхом «в'єтнамізації» війни, перекинувши основний її тягар на південнов'єтнамську армію, реорганізовану й оснащену американцями. Натомість переважна більшість американських військ мала бути виведена з В'єтнаму. Це намагання, однак, не мало успіху. Нарешті, на початку 1973 р. було підписано угоду про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі. Тоді ж завершилося виведення американських військ з Індокитаю. Ніксон назвав це «почесним миром».

Однак мир виявився для Сполучених Штатів зовсім не почесним. У в'єтнамській війні США втратили 56 тис. чоловік убитими. Їхні загальні видатки на війну перевищили 110 млрд доларів, що вдвічі перевищувало затрати на війну у Кореї. Результати війни завдали Америці величезної морально-політичної шкоди. Вони означали суттєве порушення територіального балансу між двома світовими блоками, що склався у післявоєнні роки, на користь комуністичного табору. Весь Індокитай незабаром опинився під комуністичною владою. І все ж сам факт

припинення в'єтнамської війни став важливим зовнішньополітичним кроком адміністрації Р. Ніксона. До того ж невдача США у В'єтнамі зовсім не означала повної втрати їхніх позицій у Південно-Східній Азії.

Другою визначною дипломатичною ініціативою Р. Ніксона було врегулювання відносин з комуністичним Китаєм, які досі мали виразно конфронтаційний характер. На початку 1972 р. Р. Ніксон здійснив офіційний візит до Пекіна, де провів переговори з китайськими керівниками, домовившись про подальшу нормалізацію відносин між обома країнами. Пізніше, 1979 р., було укладено угоду про взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин.

Налагоджуючи відносини з «червоним» Китаєм, американська дипломатія водночас прагнула до поліпшення стосунків з СРСР. У 1972–1974 рр. відбувся ряд американо-радянських зустрічей на найвищому рівні. В результаті переговорів було підписано низку важливих документів. Серед них – «Основи взаємовідносин між США і СРСР», де зазначалося, що в ядерну епоху не існує іншої основи для підтримання відносин між обома державами, крім мирного співіснування. Також було укладено два надзвичайної ваги пакти, спрямовані на стримання гонки озброєнь: Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) і Тимчасову угоду про деякі заходи обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1).

Американо-радянські домовленості відіграли значну роль не лише в розвитку двосторонніх відносин. Вони стали найважливішим чинником у процесі загальної розрядки міжнародної напруженості в 70-ті роки. Свідченням того, як далеко зайшов прогрес у відносинах між обома наддержавами, став спільний американо-радянський космічний політ та стикування кораблів «Аполлон» і «Союз» у липні 1975 р.

У червні 1979 р. у Відні відбулася зустріч між президентом США Дж. Картером і головою Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєвим, у ході якої було підписано Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Ці обмеження сягали значно далі Тимчасової угоди 1972 р.

Однак поряд з прогресом у відносинах між США та СРСР нагромаджувались і взаємні претензії, зберігались обопільні побоювання та недовір'я. Незважаючи на укладені договори та угоди, гонка озброєнь тривала, і Радянський Союз попри всю миролюбну риторику всіляко намагався випередити Сполучені Штати. Наприкінці грудня 1979 р. СРСР вчинив інтервенцію в Афганістан, й розрядку було зірвано. Адміністрація Дж. Картера призупинила процедуру ратифікації договору ОСО-2 (він так і не набув чинності). Відносини між наддержавами знову загострилися.

На роки президентства Дж. Картера припало особливе нарощування Радянським Союзом своєї військової могутності, розширення ним свого військово-політичного впливу в деяких державах Африки і навіть Латинської Америки. Дж. Картера американці звинувачували в тому, що його адміністрація дозволила Радянському Союзові випередити Сполучені Штати у гонці озброєнь, розширити експансію в світі. Президентові докоряли, що його реакція на радянське вторгнення в Афганістан була недостатньо рішучою. За Дж. Картером закріпилася репутація слабкого і невдалого президента.

Всі ці обставини негативно вплинули на передвиборну президентську кампанію демократів, які 1980 р. знову висунули Дж. Картера своїм кандидатом. Найбільше однак підірвала його шанси несприятлива економічна кон'юнктура: з кінця 1979 р. США вступили у смугу чергової економічної кризи. Натомість республіканці прийшли до виборів згуртованішими за своїх суперників. Їхній кандидат Рональд Рейган – лідер правого крила Республіканської партії – здобув перемогу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте і визначте характерні ознаки для США в 70-ті роки: а) політичного життя; б) економічного розвитку; в) зовнішньої політики.

§ 10. США У 80–90-х РОКАХ ХХ ст. ТА НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

ПРЕЗИДЕНТСТВО Р. РЕЙГАНА, ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ

У січні 1981 р. Р. Рейган приступив до виконання своїх обов'язків. Він народився 1911 р. і, отже, став президентом у 70-річному віці. Походить з ірландської родини, батько був торговцем. Замолоду Р. Рейган був актором у Голлівуді, потім працював на радіо і телебаченні. В роки війни перебував на військовій службі, проте безпосередньої участі в боях не брав. У 60-ті роки змінив професію й став активним політичним діячем Республіканської партії. У 1968 і 1976 рр. прагнув домогтися висунення своєї кандидатури у президенти, але не одержав підтримки на з'їздах республіканців.

Рейган став президентом у час, коли країна переживала гостру економічну кризу, яка супроводжувалась інфляцією. Тому в ділянці внутрішньої політики новий президент поставив своєю найголовнішою метою докорінне оздоровлення розладнаної економіки. Р. Рейган висунув свою економічну програму

під назвою «Новий початок для Америки: програма відновлення економіки». Газети придумали для неї свої назви: «рейганоміка» і навіть «рейганівська революція». Основною метою цієї програми було приборкання інфляції, зменшення безробіття, виведення економіки з застою, поступове збалансування державного бюджету. Поставленої мети Р. Рейган мав намір досягти загальним зменшенням податків, що мало допомогти пожвавленню ділової активності; різким скороченням федеральних видатків, зокрема на соціальні потреби, з метою приборкання інфляції; суттєвим послабленням державного втручання в економіку.

Методи, які обрав Р. Рейган для розв'язання економічних проблем, були досить незвичними. Усі його попередники, починаючи від Ф. Рузвелта, з метою подолання економічних труднощів вдавалися до державного регулювання. Щоправда, вже Дж. Форд і особливо Дж. Картер стали відмовлятися від цього механізму, який у складній і суперечливій обстановці 70-х років ставав дедалі менш ефективним. Р. Рейган же пішов значно далі. Він вбачав засіб досягнення своєї мети в тому, щоб звільнити приватну ініціативу від державних пут, які її сковують, скасувати обтяжливе регламентування, тобто звести до мінімуму втручання держави в економічне життя.

«Рейганоміка» мала стати основою далекосяжних планів адміністрації. Першою метою була згадувана вже «реіндустріалізація», тобто повне оновлення промислового потенціалу США. Ця програма вимагала величезних коштів – 1,5–2 трлн доларів протягом найближчих 15 років. Друга мета, що також потребувала чималих затрат, – докорінне підвищення військової могутності країни.

Багато серйозних економістів відразу ж поставили під сумнів дієвість економічних рецептів адміністрації. Все ж конгрес затвердив з деякими змінами цю програму.

ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ 80-х РОКІВ

Тим часом економічну кризу, яка в 1982 р. досягла своєї найнижчої позначки, змінило швидке відновлення виробництва. На 1983–1989 рр. припало найтриваліше за весь повоєнний період господарське піднесення. На другому етапі НТР небаченими темпами впроваджувались у виробництво найновіша техніка і технологія, зокрема в обробці інформації, засобів зв'язку, контрольно-вимірювальних приладів. Використання комп'ютерів зросло майже у 20 разів. В економіці наростали глибокі структурні зміни. Протягом попередніх десятиліть питома вага матеріального виробництва неухильно скорочувалася за рахунок зростання невиробничої сфери (торгівлі, фінансів, освіти,

охорони здоров'я). Уже в середині 50-х років кількість зайнятих у виробничій і невиробничій галузях зрівнялась, а наприкінці 80-х років частка зайнятих у сфері послуг наближалася до 70 %. Це було яскравим свідченням того, що економічний розвиток США досяг якісно нового, постіндустріального шабля.

Разом з тим у 80-ті роки рельєфно виявилися й хронічні слабкості американського господарства, які виявили себе уже в попередні десятиліття і які не вдалося подолати. Значно зріс імпорт продукції до США, наприклад, автомобілів, верстатів та устаткування, побутової електротехніки, товарів широкого вжитку. Це свідчило про загострення конкуренції на внутрішньому американському ринку, куди швидко просувалися вироби з Японії, Західної Європи, «нових індустріальних країн».

Все ж, незважаючи на низку нерозв'язаних проблем, 80-ті роки були сприятливим періодом в економічному розвитку США. Реформи Р. Рейгана призвели до суттєвого зниження інфляції (з 10–12 % наприкінці 70-х років до 3–4 %), до зменшення безробіття (майже з 10 % у 1985 р. до 5,4 % у 1988 р.). Знизилися податки, особисті доходи американців збільшилися майже на 13 %, поліпшилося пенсійне забезпечення та медичне обслуговування населення. Ці позитивні результати «рейганоміки» населення високо оцінювало.

Разом з оновленням економіки найголовнішою турботою адміністрації Р. Рейгана було розгортання широкомасштабного військового будівництва, щоб випередити СРСР у гонці озброєнь. Видатки на військові потреби було доведено до небаченого раніше рівня: у 1981–1988 рр. вони становили 3,2 трлн доларів. Реалізувалася прийнята в 1981 р. довгострокова програма нарощування стратегічних озброєнь, розміщувалися міжконтинентальні балістичні ракети (МБР), атомні підводні човни, стратегічні бомбардувальники, крилаті ракети великої дальності, ракети середньої дальності, нейтронні боеприпаси.

У 1983 р. Білий дім ухвалив рішення про розробку високоєфективної протиракетної оборони – програми стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), або, як її назвала преса, – «зоряних воєн». Програма передбачала розгортання принципово нової, високоєфективної протиракетної оборонної системи, здатної відбити або принаймні значно ослабити удар противника.

При втіленні в життя економічної та військової стратегії Р. Рейгана виявились і її недоліки, насамперед гостра нестача фінансових ресурсів. Усе це призвело до зростання державного боргу, який збільшився з 900 млрд доларів у 1980 р. до 2,6 трлн у 1988 р.

На виборах 1984 р. Р. Рейгана було переобрано на другий строк. Однак останні роки його президентства були позначені

наростанням внутрішньополітичних труднощів. У 1986 р. спалахнув новий політичний скандал. Стало відомо, що Сполучені Штати таємно продавали зброю Іранові. Враховуючи вкрай ворожі відносини між обома країнами, американська громадськість була особливо обурена й шокована такими торговельними операціями. З'ясувалося також, що частина сум, виручених від продажу, використовувалася для надання допомоги нікарагуанським антикомуністичним партизанам. Причому всі операції здійснювалися без відома уряду та конгресу США. Ця афера, яка за аналогією з «Уотергейтом» одержала найменування «Ірангейт», привернула до себе увагу всієї країни. Хоча причетність Р. Рейгана до цієї справи й не було доведено, з його адміністрації не знімалася відповідальність за те, що сталося.

У зв'язку із закінченням передбаченого конституцією максимального 8-річного терміну перебування на посту президента, Р. Рейган не міг бути переобраним. Президентом у 1988 р. було обрано республіканця Джорджа Буша, який протягом обох строків урядування Р. Рейгана обіймав посаду віце-президента.

На відміну від Р. Рейгана Дж. Буш не мав чітко сформульованої програми, наслідуючи в основному методи свого попередника. Слушно вважаючи однією з першорядних проблем економічної політики зростаючий бюджетний дефіцит, президент зобов'язався ліквідувати його до 1993 р. шляхом «глибокого заморожування» державних видатків. У ділянці зовнішньої політики пріоритетом, як підкреслив Дж. Буш, стало створення безпечного миру. Громадська думка досить стримано оцінила ці програмні настанови, зауваживши, що в запропонованих заходах відчувається брак свіжої думки.

Саме на роки президентства Дж. Буша припав останній економічний спад. Він розпочався у США ще наприкінці 1989 р. – раніше, ніж у Західній Європі та Японії, й досяг найнижчої точки у перші місяці 1992 р. Спад виявився неглибоким: скорочення промислового виробництва склало лише декілька відсотків. Не відбулося зниження реальної зарплати робітників і службовців.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Прийшовши до влади, адміністрація Р. Рейгана стала проводити жорсткий курс, спрямований на посилення ролі США у світі, на рішучу протидію Радянському Союзові. Американо-радянські відносини знову набули конфронтаційності, супроводжуючись посиленням гонки озброєнь і взаємоспрямованої пропагандистської кампанії.

У відповідь на розгортання Радянським Союзом в європейській частині СРСР ракет середньої дальності, націлених на захід, з кінця 1983 р. почалося розміщення у п'яти країнах



Михайло
Горбачов та
Рональд
Рейган

Західної Європи американських ракет. Загострення взаємин досягло найвищої точки, коли Р. Рейган оголосив Радянський Союз «імперією зла» й висунув програму СОІ.

З приходом до влади в СРСР нового партійно-державного керівництва на чолі з М. Горбачовим (1985) клімат американо-радянських відносин став поступово поліпшуватися. Це сприяло оздоровленню міжнародної обстановки в цілому. Відбулася низка зустрічей на найвищому рівні між Р. Рейганом, а потім Дж. Бушем і М. Горбачовим. У результаті в 1987 р. підписано американо-радянський Договір про повну ліквідацію ракет середнього і меншого радіуса дії, а влітку 1991 р. – Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).

Після розпаду СРСР Сполучені Штати визнали нові незалежні держави і встановили з ними дипломатичні відносини. З Росією, що оголосила себе правонаступницею СРСР, тривав діалог, розпочатий у середині 80-х років. У 1993 р. підписано американо-російський Договір про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2). Згодом американо-російські відносини дещо ускладнилися: зокрема, Росія рішуче виступає проти розширення НАТО за рахунок східноєвропейських країн, на що США дали згоду.

Проблемою українсько-американських взаємин було питання про статус України щодо ядерного озброєння, про долю міжконтинентальних балістичних ракет з ядерними боеголовками, що знаходилися на території України. США наполягали, щоб Україна ліквідувала свій ядерний арсенал. У результаті тристоронніх переговорів, що відбулись у 1994 р. в Москві, президенти України, США та Російської Федерації підписали заяву «Про ліквідацію ядерної зброї на території України», якою було декларовано без'ядерний статус Української держави й зазначено, що США і Росія поважатимуть територіальну цілісність, недоторканність кордонів, суверенітет і незалежність України.

Непросто склалися відносини США з КНР. З одного боку, візити до Пекіна президентів Р. Рейгана і Дж. Буша свідчили про те, що Китай продовжує посідати значне місце у зовнішній політиці США. Однак підтримка Сполученими Штатами традиційних відносин з Тайванем, включаючи поставки останньому озброєння, зустрічало спротив з боку КНР, і це вносило розлад в американо-китайські відносини. Після жорстокої розправи китайських комуністичних властей над студентами-маніфестантами в Пекіні у червні 1989 р. сенат США схвалив пакет санкцій проти КНР, який включав відмову від багатьох спільних економічних і торговельних програм.

На Близькому Сході США продовжували підтримувати Ізраїль і добиватися його примирення з арабськими державами й Організацією визволення Палестини.

У 1989–1991 рр. виникла гостра міжнародна криза у Перській затоці в зв'язку з анексією Іраком держави Кувейт. США та їхні союзники здійснили військову акцію проти Іраку. Було визволено Кувейт, відновлено його незалежність, запроваджено суворі військово-політичні та економічні санкції проти тоталітарного режиму Саддама Хусейна в Іраку. Нова фаза американо-іракського протистояння припала на 1998–1999 рр., коли іракський лідер зробив спробу порушити накладені санкції. Американська військова авіація піддала бомбардуванню оборонні об'єкти в Іраку.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС В. КЛІНТОНА

На виборах 1992 р. переконливу перемогу здобув Вільям (Білл) Клінтон – кандидат від Демократичної партії, губернатор штату Арканзас. 42-й президент США народився 1946 р. в штаті Арканзас у незаможній сім'ї. Навчався у Джорджтаунському, Оксфордському (Велика Британія) та Єльському університетах. За фахом – юрист. 1976 р. у 30-річному віці його було обрано генеральним прокурором Арканзасу, а через два роки – губернатором штату.

Економічна програма В. Клінтона головними цілями адміністрації проголошувала подолання спаду в економіці, створення нових робочих місць, підвищення рівня доходів американців, значного скорочення дефіциту державного бюджету. Останнє намічалось здійснити за рахунок зменшення витрат, зокрема оборонних (у зв'язку з крахом СРСР і докорінною зміною міжнародної обстановки) та збільшення податків, хоча під час виборчої кампанії В. Клінтон обіцяв їх зменшити. План президента передбачав інвестиції у провідні галузі економіки. Важливою статтею видатків залишилися соціальні заходи.

Характерною рисою економічної програми В. Клінтона, схваленою конгресом, було те, що федеральні органи одержали

більші повноваження для управління економікою. Отже, наріжні принципи економічної політики В. Клінтона протилежні тим, що їх проводили Р. Рейган і Дж. Буш.

За президентства В. Клінтона, після господарського спаду 1989–1992 рр., відбувається динамічне зростання економіки, причому за темпами США випередили як західноєвропейські країни, так і Японію. Кількість безробітних, яка в 1998 р. становила лише 4,2 % працездатного населення, є найнижчою за чверть століття. Так само на низькому рівні залишалась інфляція. Безперечною заслугою адміністрації демократів стала ліквідація бюджетного дефіциту. У 1998 р. вперше за багато літ доходи держави перевищили видатки. Тривало зростання середнього класу, який нині охоплює від 50 до 60 % населення.

Важче йшли справи із здійсненням соціальних проєктів Клінтона. Конгрес, в якому республіканці на проміжних виборах 1994 р. завоювали більшість в обох палатах, заблокував програму реформування системи охорони здоров'я, яка мала б зробити її доступнішою ширшим верствам населення.

На виборах 1996 р. В. Клінтона було переобрано президентом на другий термін. Не останню роль у цьому, як уже не раз бувало, відіграла сприятлива економічна кон'юнктура в країні. Незабаром намітився компроміс між президентом і конгресом (його продовжують контролювати республіканці): під тиском законодавців узято курс на зниження податків, а В. Клінтон, зі свого боку, домігся збільшення асигнувань на охорону здоров'я, освіту та інші соціальні потреби.

Пекучою проблемою для Клінтона стало оприлюднення засобами масової інформації різних аморальних, і навіть незаконних вчинків, начебто зроблених ним як раніше, так і під час своєї президентської кар'єри. Голосним скандалом став його «роман» з молододу практиканткою, що працювала в Білому домі. Щоб зам'яти цей неприємний інцидент, Клінтон вдався до заходів, які можна було розцінювати як порушення закону. З ініціативи республіканців у конгресі було порушено питання про імпічмент, однак для усунення президента з посади забракло голосів у сенаті. Все ж по репутації Клінтона було завдано дошкульного удару.

США разом із європейськими країнами доклали зусиль у справі ліквідації воєнних конфліктів на території колишньої Югославської федерації: у Боснії та Герцеговині (1995), Косові (1999).

ПРЕЗИДЕНТСТВО ДЖ. БУША (МОЛОДШОГО)

На виборах 2000 р. кандидатами на президентський пост виступали від демократів Альберт Гор, який впродовж урядування В. Клінтона займав посаду віце-президента країни, а від

республіканців – син колишнього президента Дж. Буша – Джорд Буш-молодший, губернатор штату Техас. При цьому Республіканська партія значно оновила свої програмні установи. Передбачаючи, як і раніше, їх наріжним каменем систематичне скорочення податків, зокрема на корпорації, партія разом з тим висунула низку лозунгів, запозичених у демократів: щодо регулюючої ролі уряду у сфері економіки та соціальних відносин, прийняття нових програм розвитку освіти й, особливо, розширення мережі медичного страхування. Ці зрушення від правих позицій до центру («консерватизм з людським обличчям») сприяли збільшенню електорату Республіканської партії. У перебігу виборчої кампанії шанси обох кандидатів на перемогу оцінювалися як рівні. Після завершення голосування виникли навіть труднощі з підрахунком голосів. Виявилося, що потрібно було понад місяць часу і втручання вищих судових органів, щоб назвати переможця. І хоча за А. Гора проголосувало на півмільйона більше виборців, ніж за Дж. Буша, однак, враховуючи специфіку передбаченої конституцією двоступеневої процедури обрання президента, переможцем, нарешті, було оголошено кандидата від Республіканської партії.

Дж. Буш, 43-й президент США, народився в 1946 р. Його дитинство пройшло у штаті Техас. Навчався в Єльському університеті та Гарвардській школі бізнесу, одержавши магістерський диплом економіста. Служив пілотом у національній гвардії (що дало йому змогу ухилитися від участі у в'єтнамській війні). Повернувшись до Техасу, займався нафтогазовим бізнесом. У 40-річному віці відмовився від вживання алкоголю, до якого був охочий, став побожною людиною. Згодом зайнявся політичною діяльністю: у 1994 і 1998 рр. його обирали губернатором штату Техас.

Пристапивши на початку 2001 р. до президентських повноважень, Дж. Буш відразу ж направив до конгресу низку законопроектів, спрямованих на реалізацію його передвиборної платформи. А незабаром прийшов день 11 вересня 2001 р., який став поворотним у історії США. Група ісламських терористів-самогубців, захопивши в повітрі рейсові літаки з пасажирями, протаранили ними два хмарочоси Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку, тоді як інший захоплений літак таранив Пентагон – штаб-квартиру Міністерства оборони США у Вашингтоні. При цьому загинуло кілька тисяч людей. Америка і весь світ пережили шок.

Однак адміністрація Дж. Буша відразу ж опанувала ситуацію і взяла її під контроль. Було встановлено, що організатором та виконавцем замаху є таємна розгалужена ісламістська терористична організація «Аль-Каїда», яку очолює релігійний

фанатик із Саудівської Аравії Осама бен Ладен. Президент Дж. Буш оголосив, що Сполучені Штати перебувають у стані війни проти міжнародного тероризму і вестимуть цю війну, доки противника не буде розгромлено, яких зусиль це б не потребувало. Уряд США визначив, що розсадником тероризму став Афганістан. Його правлячий режим, очолюваний крайньо реакційним ісламістським рухом талібан, дає прихисток «Аль-Каїді», яка створила на території країни табори для вишколу бойовиків. За сприяння США Рада Безпеки ООН ухвалила відповідну резолюцію з цього питання. Одержавши правову підтримку з боку світової співдружності, США в листопаді 2001 р. розпочали повномасштабну військову операцію в Афганістані, в результаті якої режим талібанів було повалено. За присутності в Афганістані американських військ та їхніх союзників по НАТО робляться спроби створення в Афганістані правової світської демократичної держави.

Наступним кроком на шляху боротьби з міжнародним тероризмом адміністрація Дж. Буша визначила повалення режиму Саддама Хусейна в Іраку. Сполучені Штати звинуватили іракський уряд у тому, що він начебто підтримує міжнародний тероризм, зокрема «Аль-Каїду» і, найголовніше, незаконно створює зброю масового знищення, а це становить реальну загрозу мирові та безпеці у світі. Проти військової операції в Іраку виступили Росія, Китай, мусульманські країни і навіть союзниці США по НАТО – Франція та Німеччина. Не дала на неї санкції й Рада Безпеки. Проте, нехтуючи думкою значної частини світової спільноти, США без вагань вирішили проводити операцію. Їх найпослідовніше підтримали Велика Британія, ряд країн Західної й більшість Центральної та Східної Європи.

Операція в Іраку розпочалася 20 березня 2003 р. Для її проведення США зосередили 225 тис., Велика Британія – 45 тис. військовослужбовців. Було задіяно тисячу військових літаків і стільки ж крилатих ракет. Іракська армія С. Хусейна налічувала понад півмільйона осіб, тим не менш серйозного опору нападникам вона не чинила, так що війська американо-британської коаліції впродовж шести тижнів без особливих зусиль зайняли всю територію Іраку. 1 травня президент Дж. Буш оголосив про завершення військової операції.

Здавалося, США здобули рішучу перемогу. Однак подальші події звели їхні успіхи мало не нанівець. Зокрема, не знайшли підтвердження американські звинувачення в тому, що режим С. Хусейна підтримував тісні зв'язки з «Аль-Каїдою» і що він володів зброєю масового знищення, – а саме це і стало приводом вторгнення в Ірак. Більше того, в міжнародних засобах масової інформації було висловлено думку, що справжньою метою

операції було прагнення США прибрати до рук багаті родовища іракської нафти.

А тим часом уже незабаром після зайняття Іраку військами коаліції там виник рух збройного опору, який згодом переріс у справжню партизанську війну проти американців та їхніх союзників, а також проти створеного ними іракського тимчасового уряду, якому в червні 2004 р. формально було передано владу в країні, і проти сформованих американцями іракських збройних сил і поліції. Напади бойовиків на американських військовослужбовців, на солдатів і поліціантів нового іракського уряду, терористичні акти з вибухами, підриви нафтових підприємств і трубопроводів стали повсякденним явищем. Загалом ситуація в країні залишається далекою від нормальної.

Щодо внутрішнього становища США, то воно, незважаючи на події 11 вересня 2001 р., залишалося стабільним. Завдяки вжитим адміністрацією Дж. Буша заходам упродовж наступних років на території країни не було вчинено жодного терористичного акту. Економіка країни впевнено розвивалася, інфляції майже не було. Рівень безробіття хоча дещо збільшився порівняно з кінцем 90-х років, досягнувши влітку 2004 р. 5,5 % активного населення, все ж він був значно менший, ніж у державах Західної Європи.

Готуючись до виборів 2004 р., Республіканська партія висунула кандидатом у президенти на другий термін Дж. Буша, а Демократична – сенатора Джона Керрі. Програми обох претендентів мало чим відрізнялись одна від одної: і республіканці, і демократи визначали як одне з найголовніших завдань безкомпромісне поборювання міжнародного тероризму (погляди різнилися лише щодо стратегії боротьби), важливість ухвалення нових соціальних програм, зокрема в галузі охорони здоров'я та освіти. Республіканці, крім того наголошували на необхідності дальшого зниження податків, а також відстоювали потребу збереження традиційних родинних та релігійних цінностей. На виборах, що відбулися 2 листопада 2004 р., Дж. Буш здобув упевнену перемогу, залишившись президентом США на другий термін. За нього віддали голоси 51 % виборців, що брали участь у голосуванні, – на 3,7 млн більше, ніж за його конкурента.

УКРАЇНЦІ У США

Українська еміграція до США із Закарпаття, Галичини та Буковини розпочалася ще в останній чверті XIX ст., набравши масового характеру в період з 90-х років і до початку Першої світової війни. Вона тривала і в міжвоєнний період, хоч і в значно менших масштабах. Після Другої світової війни до

США переїхало близько 100 тис. біженців з України. Тепер кількість українців та осіб українського походження за мінімальними підрахунками становить близько 1,2 млн чоловік. Переважна більшість з них народилася вже у США, і тільки близько 20 % становлять безпосередньо іммігранти. Лише третина осіб українського походження володіє українською мовою, ще менше користується нею в побуті.

Українці мешкають досить компактно, причому близько половини їх загальної кількості припадає на північно-східні промислові штати Пенсільванія, Нью-Джерсі та Нью-Йорк. Розподіл українців за соціальними та професійними характеристиками в основному відповідає загальноамериканським пропорціям.

Українську громаду у США відзначає високий ступінь організованості та інтенсивності у релігійній, культурно-освітній, політичній та економічній сферах. Існує декілька організаційних відгалужень католицької (переважно східного обряду) та православних церков, є також невелика кількість протестантських громад. Церковні об'єднання, передусім греко-католицькі, утримують українські школи, проте їх відвідує лише чверть дітей шкільного віку.

У США нині видається приблизно сто українських періодичних видань різноманітного спрямування. Найпоширенішими з них є газети «Свобода», «Америка», «Українські вісті» та ін. Українською мовою видаються різноманітні книжки різного змісту, зокрема художні, наукові, довідкові.

Майже у 30 університетах та коледжах викладають українознавчі дисципліни. При Гарвардському університеті з 1969 р. існує Український науковий інститут. У США працюють відділення Української вільної академії наук та Наукового товариства ім. Шевченка, Український соціологічний інститут, Українська академія мистецтв, низка інших наукових та культурно-освітніх осередків. Існує чимало українських політичних організацій різної орієнтації, громадські, професійні, жіночі та інші об'єднання.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте суть «рейганоміки» і охарактеризуйте її результати.
2. Які зовнішньополітичні програми визначила адміністрація Р. Рейгана?
3. Порівняйте економічну політику республіканців у 80-х та демократів у 90-х роках і визначте, в чому їх спільність і відмінність.
4. Охарактеризуйте громадянське та культурне життя української діаспори в США.

§ 11. КАНАДА

Які правові і економічні відмінності були характерні для Канади порівняно з іншими колоніями Великої Британії?

ПОЛІТИКА ЛІБЕРАЛЬНОЇ І КОНСЕРВАТИВНОЇ ПАРТІЙ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна суттєво змінила статус Канади у Британській імперії і на міжнародній арені. Формально залишаючись домініоном Великої Британії, Канада стала врівень з провідними країнами світу. За роки війни національний дохід країни зріс у два рази, темпи індустріалізації у повоєнні роки прискорились. У зв'язку з послабленням великих держав Канада незабаром після війни вийшла на третє місце у західному світі за обсягами валового внутрішнього продукту.

Під час війни значно послабилась залежність Канади від Великої Британії і посилилась її виробнича інтеграція із США. Ця тенденція у повоєнні роки не лише не зникла, а ще більше посилилась. Географічна близькість двох країн, невичерпні сировинні запаси Канади і різноманітні потреби на них з боку США, величезні фінансові можливості американських корпорацій і до того ж досконаліша технологія відіграли вирішальну роль у канадсько-американській економічній інтеграції. У 1948 р. американський капітал контролював 39 % усієї канадської обробної промисловості.

На прискорення економічного розвитку Канади значною мірою вплинуло також відкриття великих запасів нафти у провінціях Альберта та Саскачеван, родовищ газу і кольорових металів на півночі країни. За перше повоєнне десятиліття видобуток нафти збільшився у 20 разів, залізної руди – у 10, природного газу – в 4, виробництво кольорових металів – у 3 рази. Таких темпів зростання за цей період не було у жодній країні світу.

Зміцнення економічних позицій Канади супроводжувалось утвердженням канадського суверенітету і зростанням національної свідомості населення. В 1947 р. парламент прийняв закон про канадське громадянство, Верховний суд Канади набув статусу вищої апеляційної інстанції. 1949 р. після тривалих англо-канадських переговорів британське володіння Ньюфаундленд було приєднане до Канади і перетворилось на десятю провінцію країни. В 1952 р. уродженець Канади В. Мессі вперше став генерал-губернатором. Канада набувала рис суверенної держави.

У перші повоєнні десятиліття внутрішню і зовнішню політику Канади визначали дві провідні політичні партії – Ліберальна і Консервативна. Ідеологічною основою післявоєнного канадського лібералізму стала теорія «держави загального

благоденства». У розв'язанні практичних питань економіки ліберали велику роль відвели державному регулюванню, адже вони є традиційними прихильниками поглиблення канадсько-американської інтеграції. Консервативна партія, критикуючи державне регулювання і надмірне втручання держави в економіку, виступила захисником приватного підприємництва та індивідуальної свободи, розширення прав окремих провінцій, а в зовнішній політиці – відновлення традиційних зв'язків з Великою Британією і противником надмірного впливу США.

В умовах післявоєнного економічного піднесення Ліберальна партія тричі – в 1945, 1949 та 1953 рр. перемагала на виборах. Однак за умов економічного спаду, що намітився з середини 50-х років, позиції лібералів значно послабились. На виборах 1958 р. переконливу перемогу здобули консерватори (з 1956 р. партія перебрала назву Прогресивно-консервативної) завдяки широкій програмі оздоровлення країни й енергійної діяльності її лідера Джона Діфенбейкера.

Уряд Дж. Діфенбейкера (1958–1963) частково реалізував намічену програму. Загальне схвалення отримало підвищення пенсій, збільшення допомоги інвалідам і старим, зниження податків, виділення коштів на допомогу фермерам. Велику роль у розширенні демократії відіграв прийнятий у серпні 1960 р. Білль про права громадян. Уряд вжив заходів для впорядкування діяльності іноземного капіталу. Схвалені закони передбачали збільшення числа канадців в адміністрації іноземних компаній, що діяли на території країни, на 15 % збільшувався податок на їхні прибутки. Уряд скеровував державні замовлення насамперед вітчизняним підприємствам, а освоєння нафтових і газових родовищ Півночі надав фірмам, які мали в статутному фонді понад 50 % канадського капіталу.

«Канадизація» економіки породила опір з боку корпорацій, пов'язаних з північноамериканським ринком, а заходи, спрямовані на обмеження американського впливу на телебаченні, піддавались критиці обивателів, які звикли до продукції «масової культури». Зазнали невдачі й плани консерваторів з освоєння багатств Півночі.

З 1963 по 1968 р., коли Ліберальна і Прогресивно-консервативна партії не змогли сформувати уряд без підтримки інших партій, Канада переживала період парламентської нестабільності. Кабінет, який до 1968 р. очолював ліберал Лестер Пірсон, не наважувався на рішучі заходи. Найвідомішими його рішеннями були схвалення в 1965 р. нового канадського прапора з червоним кленовим листком на білому полі та укладення т. зв. Автопакту – об'єднання автомобільної промисловості Канади та США. Невпевненість федерального уряду

призвела до сепаратистських тенденцій у діяльності провінційних адміністрацій. Яскравим проявом цього стали вимоги уряду Квебеку визнати франкомовне населення провінції окремою нацією і надати їй особливий статус. З цього часу франко-квебекська проблема перетворилася на найболючішу, загрожуючи в окремі роки існуванню всієї федерації.

Корені проблеми криються в історії формування держави, особливостях національного складу іммігрантів, нащадки яких складають основну частину жителів країни. В Канаді більшість населення є англомовним. З семимільйонного франкомовного населення, яке становило у 60-ті роки 27 % від загальної кількості жителів країни, переважна більшість проживала у провінції Квебек. Індустріалізація Квебеку супроводжувалась розбудовою американських фірм і їхніх філій, зростанням припливу до міст франкомовного населення. Англомовні жителі, які становили лише 10 % населення провінції, обіймали 80 % усіх керівних посад. Рівень безробіття серед франкомовних жителів Квебеку був на 20–30 % вищим за середньоканадський. Вимоги вести діловодство англійською мовою, надання їй переваг у повсякденному спілкуванні й на виробництві ставили франкомовне населення у нерівноправне становище. Політичні лідери франкомовних канадців висунули гасло «Дві нації в одній державі», а згодом проголосили курс на вихід Квебеку з канадської федерації. Уряд створив для вивчення квебекських проблем спеціальну комісію, яка керувалась у своїй роботі формулою: «Одна країна – одна нація». У 1968 р. утворилась Квебекська партія, яка консолідувала рух сепаратистів.

В умовах загострення політичної кризи і загрози розпаду країни у 1968 р. відбулись парламентські вибори. Перемогу здобула Ліберальна партія, очолювана професором Монреальського університету П'єром Елліотом Трюдо – людиною широкоосвіченою, талановитим публіцистом і полемістом. Він був переконаним прихильником єдності Канади. З іменем П. Трюдо пов'язана внутрішня і зовнішня політика Канади з 1968 по 1984 р. Уряд П. Трюдо почав проводити щодо Квебеку більш гнучку політику. Відмовившись визнати франко-квебекську націю, він у 1969 р. провів через парламент закон, який проголосив рівноправність в усіх ланках управлінського апарату англійської та французької мов у тих провінціях, де кількість людей, що розмовляли однією з них, досягала 10 %. Проводилося навчання службовців усіх рівнів на спеціальних курсах англійської та французької мов. Такі заходи не задовольняли активістів з сепаратистської організації Фронт визволення Квебеку, і вони з жовтня 1970 р. вдалися до терору. Уряд на один рік запровадив у Квебеку військовий стан, провів арешти екстремістів. Пробле-

ма збереження національної єдності посідала центральне місце у діяльності урядів П. Трюдо і в наступний період.

В 70-х роках економічне становище Канади відзначалось нестабільністю. Економічна криза 1974–1975 рр. в Канаді спричинилася до скорочення виробництва в усіх галузях і до різкого збільшення безробіття. Уряд з 1975 р. запровадив жорсткий контроль за доходами і цінами. Антиінфляційне управління у примусовому порядку переглядало укладені договори і обмежувало зростання зарплати. Вперше в історії Канади 14 жовтня 1976 р. відбувся загальнонаціональний виступ робітників. Загострилися суперечності в уряді, який залишили однодумці П. Трюдо. На виборах у травні 1979 р. ліберали зазнали поразки.

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА 1982 р. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Після короткочасного правління консерваторів нові парламентські вибори (лютий 1980 р.) забезпечили перемогу Ліберальній партії, і уряд знову очолив П. Трюдо. Він розпочав свою діяльність в умовах економічної депресії, коли безробіття охопило 11% населення, а щорічна інфляція становила 10–12%. Повернення лібералів до влади ознаменувалося рядом заходів у внутрішній і зовнішній політиці. Одним з найголовніших завдань уряду П. Трюдо було розв'язання конституційної проблеми, навколо якої на початку 80-х років зосередились основні економічні, політичні і соціальні суперечності. Боротьба прихильників федералізму і децентралізації держави, за якими стояли різні соціальні сили і етнічні групи, підірвала правові основи держави і функціонування державного апарату. Референдум у Квебеку (1980), під час якого 40% населення провінції проголосувало за вихід зі складу Канади, засвідчив зростання сепаратистських тенденцій.

Уряд звернувся з проханням до Великої Британії надати Канаді повний суверенітет. П. Трюдо вдалося після тривалих переговорів з провінційними урядами досягти згоди з дев'ятьма провінціями (за винятком Квебеку) про внесення до майбутньої конституції Хартії прав, а також правил проведення конституційних змін. У березні 1982 р. англійський парламент схвалив рішення про припинення своїх повноважень щодо домініону Канади. Після цього 17 квітня 1982 р. канадський парламент прийняв Акт про конституцію 1982 р. Він містить повний текст старої конституції (1867) і новий розділ про основні права і свободи. Нова конституція Канади розширювала демократичні права і свободи громадян, чітко визначала взаємовідносини між федеральним урядом і провінціями. Конституція гарантувала вільний розвиток і діяльність гро-

мадських та політичних об'єднань національних меншин, однак не визнала франко-канадців окремою нацією.

Уряд взяв курс на оздоровлення економіки і соціально-політичної обстановки в країні. Однак це не врятувало Ліберальну партію від поразки.

На виборах 1984 р. перемогла Прогресивно-консервативна партія, очолювана 45-річним адвокатом із Монреалю Брайаном Малруні. Уряд консерваторів (1984–1993) розпочав свою діяльність в умовах, коли дефіцит бюджету досяг 27 млрд доларів, а безробіття – рекордного рівня у 12 % активної робочої сили. Проблему ліквідації дефіциту, інфляції і безробіття уряд Б. Малруні намагався вирішити шляхом запровадження контролю за зарплатою, зменшення видатків на соціальні програми, розширення торгівлі із США, а також створення додаткових пільг для заохочення іноземних інвестицій. У 1993 р. відбулися парламентські вибори, перемогу на яких здобула Ліберальна партія на чолі з новим її лідером Жаном Кретьєном. У цей час знову загострилася проблема Квебеку. З одного боку, у провінції посилювались сепаратистські настрої, а з іншого – в англомовних регіонах зріс англо-канадський націоналізм. Англо-канадські націоналісти об'єдналися у Партію реформ, вплив якої неухильно зростав, особливо після проведеного у Квебеку референдуму (1995), у ході якого 49,9% його жителів проголосували за вихід із федерації.

На виборах у червні 1997 р. перемогу здобула Ліберальна партія, а на друге місце за кількістю зібраних голосів вийшла, витіснивши консерваторів, Партія реформ, яка є рішучим противником квебекського сепаратизму.

З середини 80-х і особливо у 90-ті роки економічний розвиток країни відзначався стабільним приростом ВВП. Відкриття і розробка невичерпних корисних копалин, застосування найновіших досягнень НТР, багатомільярдні іноземні інвестиції, розширення міжнародного економічного співробітництва сприяли прискореному нарощуванню економічного потенціалу Канади, зміцненню її позицій серед семи найбільш розвинутих країн. За зростанням продукції видобувної промисловості сучасна Канада поступається лише США, але перевищує їх за експортом багатьох видів сировини і напівфабрикатів. Вона має високорозвинуте сільське господарство, є другим після США експортером зернових, а за рівнем продуктивності праці у таких галузях, як деревообробна, целюлозно-паперова, азбестова, кольорова металургія, не має собі рівних. У 1999 р. уряд затвердив трирічну програму економічної і соціальної політики на період до 2001 р., яка передбачає здійснення «стратегії рівних можливостей»; її суть зводилася до збільшення федеральних витрат на прискорений розвиток економіки, створення системи соціальної підтримки малозабезпечених сімей.

Про підтримку соціально-економічних програм ліберального уряду Ж. Крет'єна засвідчили вибори у листопаді 2002 р., на яких Ліберальна партія втретє підряд отримала більшість місць у федеральному парламенті. Унаслідок виконання програми уряду помітно зріс рівень життя населення. Мінімальна заробітня платня у Канаді, що визначається владою провінції, становила у 2003 р. у Британській Колумбії 8 дол. за годину, а в Альберті була найнижчою – 5,9 дол. Щорічні темпи інфляції у 2001–2003 рр. не перевищували 2 %.

Об'єм ВВП у 2003 р. досяг 945 млрд американських доларів, що у розрахунку на душу населення складає 20 тис. доларів. За цим показником Канада займає одне з провідних місць серед індустріально розвинених країн. Щорічний приріст ВВП за 2000–2003 рр. складав 3,3 % і майже вдвічі перевищував показники інших країн «Великої сімки».

Нова урядова соціально-економічна програма на 2004–2007 рр. передбачає збільшення федеральних асигнувань до 37,4 млрд доларів на охорону здоров'я, підтримання багатодітних сімей, підготовку наукових кадрів та активізацію інноваційних процесів у всіх галузях економіки. Значні суми на соціальні програми виділяються провінційними урядами, які з 90-х років наділені більшою свободою повноважень.

У цілому, урядова соціально-економічна програма 2004–2007 рр. забезпечує достатньо високий рівень соціальних гарантій для усього населення. Високі темпи економічного розвитку Канади у сучасних умовах забезпечують такі фактори, як багаті природні ресурси, безпосереднє сусідство зі США і постійне поглиблення виробничих і торговельних зв'язків у рамках союзу НАФТА, особлива роль імпорту капіталу та імміграція, яка збільшує майже на 60 % чисельність населення. У 2000–2003 рр. щорічно до Канади прибувало по 200 тис. емігрантів.

Перетворення Канади з домініону Великої Британії у велику індустріальну державу супроводжувалось активізацією її зовнішньополітичної діяльності. У перші повоєнні роки Канада йшла у фарватері зовнішньої політики США і Великої Британії. Вона була підключена до виконання «плану Маршалла», Організації американських держав (1948), НАТО (1949), у складі військ ООН взяла активну участь у війні в Кореї (1950–1953).

З початку 60-х років проявилися перші ознаки переходу Канади до самостійної зовнішньої політики. Прем'єр-міністр Дж. Діфенбейкер, уклавши 1958 р. угоду про спільне командування протиповітряною обороною Північної Америки, заперечив проти розміщення американської ядерної зброї на території Канади. Особливу позицію зайняла Канада і під час Карибської кризи, виступивши проти економічної блокади Куби. На почат-

ку 70-х років уряд П. Трюдо домігся демонтажу з канадської території американських ядерних боєголовок і одночасно активізував свої відносини з країнами Східної Європи й Азії.

Залишаючись вірною своїм союзницьким зобов'язанням в НАТО, надаючи пріоритетного значення відносинам зі США, Канада з 80-х років почала виконувати роль посередника між США і країнами «третього світу», а також з комуністичними державами. Канада рішуче виступила за припинення громадянської війни в Нікарагуа, засудивши втручання СРСР, Куби і США, взяла участь у врегулюванні конфлікту в Камбоджі.

Угода про вільну торгівлю між США і Канадою 1989 р., залучення у 1994 р. до неї Мексики і створення економічного союзу трьох американських держав (НАФТА), зумовили нові умови розвитку економіки, прискорили інтеграційні процеси в Північній Америці.

Після розпаду СРСР Канада активізувала свою європейську політику, вітала утворення нових самостійних держав. Канада однією з перших 2 грудня 1991 р. визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини. Між Канадою і Україною укладено 20 угод, які стосуються взаємного економічного, політичного та культурного співробітництва.

Враховуючи інтереси української діаспори, канадський уряд взяв на себе роль представника інтересів України у «Великій сімці», ВТО та інших міжнародних організаціях, до яких Україна не належить.

УКРАЇНЦІ В КАНАДІ

Українська діаспора в Канаді одна з найчисельніших: становить близько 1 млн чоловік. Вона складалася внаслідок масового переселення українців із західноукраїнських земель у кінці XIX – на початку XX ст. і була доповнена політичною еміграцією після Першої та Другої світових воєн.

У 90-х роках українська діаспора в Канаді збільшилася за рахунок допливу нових емігрантів, а також внаслідок того, що багато жителів вперше визнали своє українське походження після проголошення незалежності України. Найбільше людності українського походження проживає у провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба, Британська Колумбія, Саскачеван, Квебек. Процес індустріалізації та урбанізації призвів до того, що переважна більшість українців (понад 70 %) тепер проживає у містах. Вони працюють в усіх структурах економіки і управління країни, зробили помітний внесок у розбудову Канади.

Більшість українських політичних, громадських і церковних організацій об'єднані в національну координаційну раду, відому під назвою Конгрес українців Канади (КУК). Об'єднують

чи понад тридцять українських організацій, КУК виступає від імені переважної більшості українців у державних установах і засобах масової інформації. Поза КУК діє тільки Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК).

Важливу роль у суспільному житті українців відіграє церква. Переважна більшість українців греко-католики і православні.

Навчання дітей і молоді української мови і літератури, культури здійснюється в широкій мережі громадських шкіл, відомих під назвою «Рідна школа», а також у багатьох середніх і вищих школах. У п'яти канадських провінціях українська мова викладається як окремий предмет у середніх школах. Українознавство є предметом вивчення у дванадцяти канадських університетах. Головними центрами українських студій є Оттавський університет, який видає журнал «Студії україністики», університет у Торонто з кафедрою українознавства, Едмонтонський університет з кафедрою українського фольклору, етнографії та культури, Вінніпезький та Саскачеванський університети. Активну наукову діяльність з українознавства проводять Наукове товариство імені Шевченка і Українська вільна академія наук.

Українські громадські і політичні об'єднання видають десятки газет та журналів українською й англійською мовами. Окремі з них двомовні. Серед української періодики найбільшими тиражами видаються «Життя і слово», «Новий шлях», «Вісник», «Батьківщина». З 70-х років у Торонто розпочато телепрограми українською мовою, а радіопередачі ведуться у місцях компактного проживання українців. Постійно діють товариства «Просвіти», хоріві, танцювальні й мистецькі колективи, які влаштовують фольклорні свята, виставки. В сучасній Канаді налічується 150 діючих українських хорів і понад 100 українських танцювальних груп. В окремих провінціях є українські музеї, архіви і картинні галереї.

З проголошенням незалежності України відкрились нові можливості для розширення культурно-освітніх, наукових зв'язків канадських українців з Батьківщиною. Налагоджуються зв'язки бізнесменів Канади з Україною.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які соціально-економічні і політичні передумови спричинили ліквідацію залишків колоніального становища Канади?
2. Проаналізуйте політику лібералів і консерваторів у 40–80-ті роки і визначте, у чому полягають відмінності.
3. Проаналізуйте проблему Квебеку. Які причини її виникнення?
4. У чому суть і значення конституційної реформи 1982 р.?
5. Порівняйте економічний розвиток Канади у 80-ті та 90-ті роки. У чому ви бачите відмінності?
6. Охарактеризуйте, громадсько-політичне і культурне життя українців в Канаді.

КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 12. ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У 40–90-х РОКАХ ХХ ст.

Які країни Європи були визволені від гітлерівської окупації Радянською армією? Які країни були визволені військами західних союзників? Де проходила лінія, що розділила територію Європи «залізною завісою» в 1946 р.?

ЗАХІДНА ЄВРОПА У 40–60-х РОКАХ

Під час Другої світової війни Європа протягом тривалого часу була ареною бойових дій, внаслідок яких європейські країни зазнали значних втрат. Переможені в ході війни Німеччина та Італія лежали в руїнах. Не менших втрат зазнали країни-переможниці – Англія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Данія, Норвегія. Спільними ознаками для більшості країн Європи після закінчення війни стали інфляція, різкий спад виробництва, безробіття, загальна нестача продуктів і товарів першої необхідності.

Економічна розруха супроводжувалася загостренням політичної боротьби. Вихід на політичну арену антифашистських сил, які прагнули реформувати суспільно-політичний устрій у своїх країнах, криза традиційних партій, розшуки фашистських злочинців та їх прислужників у край загострювали політичне становище, зокрема в Італії й Франції, де були чисельні комуністичні партії. Заклики комуністів до «революційних методів боротьби» з метою встановлення своєї диктатури під фактичним протекторатом Москви, їхні демагогічні обіцянки швидко розв'язати соціальні проблеми за умов повоєнних нестатків сприяли політизації робітничих виступів.

У країнах, де перебували радянські війська, у 1945–1948 рр. Москва насильно насаджувала тоталітарні комуністичні режими. За словами В. Черчіла, радянське керівництво намагалось відгородити країни Східної Європи «залізною завісою». «Холодна війна», що почалася між колишніми союзниками, постійно загрожувала перерости у справжню.

Насильницький розрив традиційних економічних зв'язків, які склалися століттями, негативно позначився на економіці Європи. Загроза комунізації була однією з важливих причин зародження руху за об'єднання країн Західної Європи. Цей рух став водночас і реакцією на крайній націоналізм і мілітаризм у Німеччині та інших державах, що двічі у першій половині ХХ ст. призводили до руйнівних світових воєн.

У лютому 1947 р. лейбористи, які з 1945 р. перебували при владі в Англії, виступили з ініціативою організації руху за створення Сполучених штатів Європи. В липні 1947 р. у Парижі на нараді представників 16 європейських держав було створено Комітет європейського економічного співробітництва, який приступив до розробки програми економічної допомоги, очікуваної від США. Католицькі та соціал-демократичні партії у більшості західноєвропейських країн підтримали ідею об'єднання Європи. На першому конгресі європейського руху 1948 р. було прийнято звернення та резолюції, які закликали до утворення союзу європейських демократичних держав. Об'єднавчому рухові країн Західної Європи сприяв «план Маршалла», що передбачав надання США допомоги європейським країнам на суму 13 млрд доларів.

За умов зростання популярності ідеї об'єднання демократичних країн Європи і загрози комуністичної агресії в квітні 1949 р. було створено Північноатлантичний оборонний альянс (НАТО), до якого спочатку увійшли 12 держав: США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Данія, Норвегія, Португалія, Ісландія. У наступні роки до цього військово-політичного союзу приєдналися Греція і Туреччина (1952), ФРН (1955), Іспанія (1982). Основною метою союзу було спільними зусиллями протистояти експансії СРСР. У країнах Західної Європи здійснювалось будівництво військових баз, на яких розміщувались американські війська, проводилися спільні оборонні акції.

Військово-політичне об'єднання країн Західної Європи супроводжувалося створенням економічних союзів, ініціатором яких були уряди Франції та Бельгії. У квітні 1951 р. представники Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу підписали у Парижі договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). У договорі підкреслювалося «прагнення країн перейти від вікового суперництва до єдності основних інтересів», сприяти піднесенню життєвого рівня населення.

Організатори ЄОВС прагнули залучити ФРН до рівноправного економічного співробітництва, усунути загрозу німецької експансії, забезпечити доступ до природних ресурсів і спільно встановлювати ціни на вугілля і сталь. Заснування ЄОВС його учасники розглядали як перший крок у процесі подальшої

інтеграції Європи. Спільна організація виробництва, взаємна технічна допомога, обмін науково-технічною документацією сприяли швидкому зростанню виробництва країн ЄОВС. До середини 50-х років на ці країни припадало 25 % обсягу виробництва продукції всього капіталістичного світу.

Процес економічного співробітництва дедалі поглиблювався. В березні 1957 р. у Римі представники шести країн ЄОВС підписали договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС, його неофіційно називали також Спільним ринком). Згідно з договором основним завданням ЄЕС було формування спільного ринку шляхом поступового скасування митних кордонів, проведення єдиної фінансової та економічної політики. На основі поступового економічного зближення планувалося перейти до політичної співпраці. Основні органи управління ЄЕС – Рада та Європарламент. Їх формували держави-учасниці, й вони мали право контролю над керівними структурами окремих країн. Ці два вищі органи, ухвалюючи спільні рішення і виступаючи на міжнародній арені як самостійні організації у відносинах з іншими країнами, були основними інструментами політичного зближення. Рішенням Ради ЄЕС у грудні 1957 р. створено Європейське агентство атомної енергетики (Євроатом), основне завдання якого – сприяння співробітництву, розвитку і мирному використанню атомної енергії.

Сім європейських країн, які не увійшли до ЄЕС, – Велика Британія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія і Швеція – у січні 1960 р. утворили Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Основним завданням ЄАВТ було зниження і поступова ліквідація митних зборів, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення розвитку вільної торгівлі.

Інтеграційні процеси у країнах ЄЕС порівняно з ЄАВТ до кінця 60-х років набули більш всеохоплюючого характеру. З 1968 р. ліквідовано митні збори у торгівлі між країнами Співтовариства, дозволено вільне переміщення робочої сили. Такі заходи сприяли різкому збільшенню товарообороту, що з 1956 по 1972 р. зріс у 8 разів. Промислове виробництво у країнах Спільного ринку розвивалося швидше, ніж в інших державах Західної Європи. Із вступом 1973 р. до ЄЕС Великої Британії, Данії та Ірландії значно послабилися позиції ЄАВТ, і з того часу інші країни цієї асоціації почали переорієнтовуватися на вступ до Спільного ринку.

Водночас з розширенням економічного співробітництва здійснювалася розбудова політичних структур. У 60-х роках Рада та Європарламент почали утворювати постійні виконавчі органи, зокрема Секретаріат і галузеві комісії, що наділялися

правами наддержавних органів управління. Члени Секретаріату і комісій діяли від імені вищого органу ЄЕС і не повинні були отримувати інструкцій від своїх урядів. Розширювалися також права Європарламенту, який з рекомендаційного і контрольного органу поступово перетворювався на законодавчий.

ЗАХІДНА ЄВРОПА НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Розширенню і поглибленню інтеграції західноєвропейських країн сприяла ліквідація у 1974–1975 рр. авторитарних режимів у Португалії, Греції та Іспанії. Демократизація цих країн супроводжувалася розширенням їх політичного й економічного співробітництва з державами Спільного ринку. Вже з кінця 70-х років проводилися переговори про їх вступ до ЄЕС. У 1981 р. сюди прийнято Грецію, а 1986 р. – Іспанію й Португалію. Спільний ринок тепер налічував 12 країн, вони удосконалювали форми економічного і політичного співробітництва. Важливе значення в поглибленні інтеграції мало рішення Ради та Європарламенту 1985 р. про поступове зрощування економічної і валютної систем країн ЄЕС. Передбачалося до 1993 р. остаточно ліквідувати внутрішні кордони між країнами Спільного ринку, створити єдиний простір, в межах якого забезпечуватиметься вільне переміщення людей, товарів, капіталів і послуг.

У процесі створення єдиного європейського економічного простору в усіх країнах Спільного ринку відбувалася масштабна перебудова технології виробництва. Витрати на піднесення рівня виробництва до загальноєвропейських стандартів у менш розвинутих країнах ЄЕС (Греція, Португалія, Ірландія) взяли на себе всі учасники Співтовариства. Водночас впроваджувалася єдина система оподаткування і соціального захисту населення, вносилися зміни у трудове законодавство країн Спільного ринку. Соціальний захист у країнах Співтовариства йшов двома напрямками: забезпеченням фахової підготовки і вирівнюванням умов праці.

До консолідації Спільного ринку та інших європейських країн спричинила Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) у Гельсінкі. Тут у серпні 1975 р. глави 33 європейських країн, США і Канади підписали Заключний акт, який і визначив основні принципи відносин між державами на сучасному етапі: поважання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів, відмова від застосування і загрози сили, невтручання у внутрішні справи.

Розрядка міжнародної напруженості, крах тоталітарних режимів у СРСР і країнах Центральної та Східної Європи

наприкінці 80-х – на початку 90-х років привела до зміцнення ідеї будівництва нової Європи. У листопаді 1990 р. на зустрічі глав держав – учасниць НБСЄ було прийнято Паризьку хартію для нової Європи. Визнаючи Гельсінкські принципи відносин між європейськими країнами, учасники зустрічі наголосили на доцільності розбудови багатостороннього співробітництва шляхом створення постійних загальноєвропейських структур – секретаріату НБСЄ, центру запобігання конфліктам, бюро вільних виборів. Паризька хартія 1990 р. завершила епоху конфронтації у світі.

У лютому 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди) держави Спільного ринку підписали Договір про реорганізацію Співтовариства в Європейський Союз (ЄС). Договором передбачається до початку XXI ст. створити економічне і політичне об'єднання європейських країн зі спільними органами управління, єдиною фінансовою системою і грошовою одиницею. Розширюється коло питань, рішення з яких приймаються простою більшістю голосів Ради ЄС. Важливе значення мають положення договору про створення валютного союзу та організацію Європейської системи центральних банків, що контролюватимуть кредити і грошовий обіг у країнах ЄС. Громадянам країн ЄС гарантується право на свободу пересування і проживання на території будь-якої держави – члена Союзу.

Реалізація Маастрихтського договору передбачає три етапи. На першому етапі, який тривав до кінця 1993 р., створювалася Європейська система центральних банків, вживалися заходи щодо стабілізації цін. Другий етап розпочався з січня 1994 р., коли було засновано тимчасовий валютний орган – Європейський економічний інститут – у складі керуючих центральними банками країн ЄС. Він узяв під контроль технічну підготовку випуску єдиної грошової одиниці – євро. На цьому етапі через надання фінансової допомоги і проведення спільної політики передбачалося вирівнювання технічної оснащеності та стабілізація економіки країн ЄС.

З січня 1999 р. розпочався третій етап. Запроваджено нову грошову одиницю – євро. Обов'язковою умовою членства ЄС є досягнення рекомендованих європейських стандартів у виробництві, зниження рівня інфляції до 1,5 % на рік, а дефіциту бюджету – до 3 % валового внутрішнього продукту. Розширення ЄС – важлива складова частина розбудови нової Європи. Згідно з договором між ЄС і країнами ЄАВТ, що набрав чинності з 1993 р., передбачалося створення єдиного економічного простору. Норми і правила ринку ЄС поширювалися на країни Європейської асоціації вільної торгівлі.

З січня 1995 р. членами ЄС стали Австрія, Фінляндія і Швеція. Про свої наміри вступити до ЄС заявили тоді ще з де-

сяток держав, у тому числі ряд країн Центральної та Східної Європи. Однак вимоги високих економічних показників і належного рівня демократизації до країн, що планували стати членами ЄС, віддалили терміни їх вступу на 9 років.

Зміцненню інтеграційних процесів у Європі сприяло запровадження з 1 січня 2001 р. спільної грошової одиниці – євро і значне розширення ЄС. 1 травня 2004 р. до ЄС було прийнято десять нових країн, серед яких 3 колишні республіки СРСР (Естонія, Латвія, Литва), 5 держав, на території яких до початку 90-х років панували комуністичні режими (Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина), а також Кіпр і Мальта. Виник найбільший у світі економічний та політичний союз, який зараз включає 25 країн з 450 млн населення. З розширенням Євросоюзу було остаточно ліквідовано Ялтинсько-Потсдамську систему повоєнного устрою у Європі. Ведуться переговори про подальше розширення ЄС і вже визначено на найближчі роки ряд країн-кандидатів (Болгарія і Румунія).

Виконання Маастрихтського договору, на думку його ідеологів, сприятиме піднесенню виробництва, економічній, політичній, військовій і духовній консолідації європейських народів, піднесенню їхнього добробуту, зростанню ролі Європи у розв'язанні сучасних світових проблем.

ДОКУМЕНТИ

РИМСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО СТВОРЕННЯ ЄЕС ВІД 25 БЕРЕЗНЯ 1957 р.

(Витяг)

Стаття 2. Співтовариство має завданням здійснювати шляхом створення спільного ринку та поступового зближення економічної політики держав-членів всебічний розвиток, зростаючу стабільність, швидше підвищення рівня життя та тісніші зв'язки між державами, які воно об'єднує.

Стаття 3. Для досягнення мети, означеної в попередній статті, діяльність Співтовариства допускає в умовах та згідно з передбаченими в цьому Договорі термінами:

а) скасування між державами-членами митних зборів, кількісних обмежень для ввезення та вивезення товарів, а також всіх інших рівнозначних за своїми наслідками заходів;

б) встановлення спільного митного тарифу та спільної торговельної політики відносно третіх держав;

в) встановлення спільної політики у галузі сільського господарства;

г) усунення між державами-членами перешкод для вільного руху осіб, послуг, капіталів;

д) встановлення спільної політики в галузі транспорту...

ж) зближення законодавства країн-членів у тій мірі, в якій це необхідно для дії спільного ринку;

з) створення Європейського Соціального Фонду з метою поліпшення можливостей зайнятості для трудящих та сприяння підвищенню їхнього життєвого рівня;
и) створення Європейського Інвестиційного Банку, призначеного для сприяння економічному розвитку Співтовариства шляхом створення нових ресурсів...

(Хрестоматія по новейшей истории. – М., 1961. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 113–114).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні причини зародження руху за об'єднання Європи.
2. В які економічні організації об'єдналися країни Західної Європи? Коли вони виникли?
3. Як ви розумієте поняття «Спільний ринок»?
4. Що свідчить про розширення і поглиблення інтеграції європейських країн у 70–80-х роках?
5. Охарактеризуйте Маастрихтський договір про Європейський Союз.
6. Складіть хронологічну таблицю, яка відображає процес розширення Європейського Союзу.

§ 13. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Які наслідки для Великої Британії мала Перша світова війна? Визначте, які території входили до складу Британської імперії в 1919–1945 рр. Які політичні партії визначали внутрішню і зовнішню політику країни у міжвоєнний період? В чому проявлялась непослідовність зовнішньої політики Великої Британії як гаранта Версальсько-Вашингтонської системи договорів?

РЕФОРМИ ПОВОЄННОГО ЛЕЙБОРИСТСЬКОГО УРЯДУ

Велика Британія постраждала від Другої світової війни значно менше, ніж країни континентальної Європи, оскільки на її території не точилися наземні бої. Порівняно невеликими були людські втрати. Однак ведення війни вимагало величезних коштів, внаслідок чого зріс внутрішній і зовнішній державний борг. Загалом війна призвела до послаблення економічних і політичних позицій Великої Британії на міжнародній арені.

Відчутним наслідком війни і перемоги у ній стала зміна настроїв – широкі верстви англійців поділяли тепер позиції лівоцентристських сил. Цю тенденцію віддзеркалили парламентські вибори, що відбулись у липні 1945 р., на яких Лейбористська партія здобула перемогу. Коаліційний уряд воєнних часів, очолюваний лідером консерваторів Вінстоном Черчілом, заступив лейбористський кабінет на чолі з Клементом



Столиця Великої Британії – Лондон

Еттли. Новий уряд здійснив важливі економічні реформи, зокрема націоналізацію багатьох ключових галузей господарства. Державі було передано Англійський банк, вугільну, газову, металургійну промисловість, електроенергетику, залізницю, цивільну авіацію, засоби зв'язку – загалом націоналізовано близько 20 % промислових потужностей країни.

Водночас уряд К. Еттли провів далекосяжні соціальні реформи. Було запроваджено систему державного соціального страхування. Збільшено розміри пенсій, знижено пенсійний вік. Почали виплачувати допомогу хворим, безробітним, у зв'язку з народженням дитини, на виховання дітей. Систему охорони здоров'я було передано у відання державних органів. Передбачалося надання населенню безплатної медичної допомоги. Уряд приділяв увагу житловій проблемі: протягом кількох років було зведено близько 1 млн індивідуальних будинків. Розширювалися права тред-юніонів – головної опори лейбористів.

Однією з головних турбот лейбористського уряду були відбудова й розвиток економіки. У післявоєнні роки відбувається реконструкція господарства країни, масове оснащення підприємств новітньою технікою. Це дало змогу вже 1947 р. досягти довоєнного обсягу промислового виробництва. Розвиткові економіки сприяла американська допомога за «планом Маршалла» на суму 2,7 млрд доларів. Унаслідок цього за

чотири роки обсяг промислового виробництва Великої Британії зріс майже на третину проти 1947 р. Але труднощів уникнути не вдалося. Давалася взнаки гостра нестача коштів. Життєвий рівень населення у перші повоєнні роки залишався невисоким.

Після війни розгорнувся процес деколонізації британських володінь. У 1947 р. здобула незалежність найбільша англійська колонія – Індія. Провідним напрямом зовнішньої політики Великої Британії у повоєнні роки стали тісний союз і військово-політичне співробітництво із США, а також із країнами Західної Європи. У 1949 р. Англія виступила однією із засновниць НАТО. Велика Британія зберігала стратегічні позиції на Близькому та Середньому Сході. Щодо СРСР, то за умов «холодної війни» відносини з ним різко погіршилися.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ У 50–70-х РОКАХ

У повоєнний час в Англії остаточно встановилася двопартійна система, у межах якої одна з двох провідних політичних партій – Лейбористська або Консервативна – по черзі здобуває перемогу на парламентських виборах і формує уряд, а інша, що програла, переходить в опозицію. Отже, в британському парламенті, а саме в його нижній палаті – палаті громад – більшість депутатів становили представники названих двох партій. Лейбористська, що репрезентувала лівоцентристський фланг, користувалася підтримкою значної частини робітництва, інтелігенції. Консервативна партія (правоцентристська) також мала широку підтримку серед трудового населення. Крім того, на неї здебільшого орієнтувалися землевласники, промисловці, представники середніх верств. У країні існували й інші політичні партії.

Особливістю роботи палати громад британського парламенту було те, що, починаючи з 1945 р., майже жоден її склад не залишався до кінця своїх п'ятирічних повноважень. За британським конституційним правом, уряд, намагаючись забезпечити своїй партії перебування при владі ще на п'ять років, міг у сприятливий для нього момент розпустити парламент і призначити нові вибори. Британські уряди широко використовували це право, хоч їхні сподівання на успіх не завжди виправдовувалися. На дострокових парламентських виборах неодноразово перемогу здобувала конкуруюча партія. Щодо верхньої палати парламенту – палати лордів, то її законодавчу роль після війни було зведено до мінімуму.

Лейбористи, котрі прийшли до влади відразу після війни, керували понад шість років. На парламентських виборах у жовтні 1951 р. перемогли консерватори. Прем'єр-міністром знову став В. Черчіл, який перебував на цьому посту до 1955 р.,

пішовши у відставку за віком (йому на той час виповнилося 80 років). З наступних консервативних прем'єрів найпомітнішою фігурою вважався Гарольд Макміллан, котрий очолював кабінет у 1957–1963 рр.

Консерваторів (після 13-річного їх правління) 1964 р. змінив лейбористський уряд Гарольда Вілсона. У 1970 р. до влади прийшов консервативний уряд на чолі з Едвардом Хітом. У 1974–1979 рр. країною знову правив уряд лейбористів, прем'єр-міністром якого був спочатку Г. Вілсон, а після його відставки (1976) – Джеймс Каллаген.

За державним устроєм Велика Британія залишалася конституційною монархією. Після смерті 1952 р. короля Георга VI, котрий був на престолі з 1936 р., королевою стала його дочка Єлизавета II. Вона на троні й понині. Однак на практиці, відповідно до британського конституційного права, монарх суттєвого впливу на державне і політичне життя країни не має.

Ключовими проблемами всіх післявоєнних британських урядів були передусім фінансово-економічні. На господарський розвиток 50–70-х років справляли вирішальний вплив нові чинники: розгортання НТР, оновлення основного капіталу. Британська економіка повинна була пристосуватися до умов, що виникли внаслідок перетворення колоніальної імперії на співдружність держав та поглиблення процесу західноєвропейської економічної інтеграції. У зв'язку з цим необхідно було, насамперед, забезпечити високу якість і постійне зростання конкурентоспроможності англійських експортних товарів, а цього можна було досягти значними капіталовкладеннями в економіку.

Разом з тим фінансове становище країни залишалося складним. Відчувалася постійна нестача коштів. З початку 50-х років економічний розвиток країни сповільнився. Коло замкнулося: з одного боку, нестача коштів не давала змоги робити капіталовкладення в економіку, технічне переоснащення, щоб забезпечити високі темпи зростання виробництва. З другого – низькі темпи економічного розвитку гальмували поліпшення фінансового становища країни. Перешкождали цьому також циклічні спади виробництва, зокрема економічна криза 1974–1975 рр., інфляція, що посилилася у першій половині 70-х років.

Щоб стабілізувати економіку, покращити фінансове становище країни, британський уряд вдався до таких засобів, як скорочення бюджетних витрат, суворий контроль над зростанням цін, доходів підприємців, заробітної плати робітників і службовців. Це були традиційні, випробувані заходи, але вони не завжди давали бажаний результат. Наслідком низьких

темрів економічного розвитку стало зниження частки Великої Британії у світовому виробництві. Наприкінці 70-х років вона за своїм господарським потенціалом посідала лише п'яте місце серед розвинутих країн.

Однак Британії вдалося, хоча і не без труднощів, пристосуватися до зміни зовнішньоекономічних умов. Було вжито заходів щодо переорієнтації британської зовнішньої торгівлі, збільшився товарооборот з країнами Західної Європи. Велика Британія прагнула вступити до Європейського співтовариства, але добилася цього тільки 1973 р. Вступ до Спільного ринку сприяв подальшій переорієнтації англійської економіки й зовнішньої торгівлі на країни Західної Європи.

Надзвичайної гостроти набула проблема Північної Ірландії (Ольстеру) – провінції, неоднорідної за етнічним складом та релігією. Корінне її населення – ірландці-католики. У соціальному відношенні – це незаможні верстви здебільшого некваліфікованих робітників. Вони становлять приблизно третину населення провінції, більшість якого – нащадки вихідців з Англії та Шотландії, протестанти. Вони переважають у ділових колах, серед осіб вільних професій, чиновництва, заможних фермерів і високооплачуваних робітників.

Релігійні, етнічні та соціальні суперечності найгостріше виявилися у 1968 р., коли підпільна воєнізована організація ірландців-католиків Ірландська республіканська армія (ІРА) розпочала збройну боротьбу проти британських властей і лояльних до них ольстерських протестантів за воз'єднання Ольстеру з Ірландською Республікою. Боротьба, основною формою якої став терор, тривала протягом кількох десятиліть, то стихаючи, то розгоряючись з новою силою. Переконавшись у неможливості досягнути поставлених цілей насильницькими методами, ІРА змушена була відмовитися від терористичної діяльності. З 1998 р. в провінції встановився хиткий мир.

Зовнішня політика Великої Британії слідувала курсові, що склався у перші післявоєнні роки. Зміцнювалося співробітництво із США й західноєвропейськими державами. Зокрема, Англія підтримувала політику союзників у німецькому питанні й погодилася на вступ ФРН до НАТО.

Ліквідація колоніалізму, надання Великою Британією незалежності колоніям в Азії й Африці, з одного боку, а з другого – фінансово-економічні труднощі змусили британський уряд відступити від традиційної доктрини «військової присутності», «політики на схід від Суеца». До кінця 60-х років Велика Британія вивела всі свої війська з країн Азії.

Неоднозначно склалися відносини і з Радянським Союзом. Певна лібералізація зовнішньої політики СРСР після

1953 р. сприяла поступовій нормалізації відносин між двома країнами, однак цей процес неодноразово натрапляв на перешкоди.

КОНСЕРВАТОРИ ПРИ ВЛАДІ (1979–1997)

Наприкінці 70-х років загострилися фінансово-економічні проблеми країни. Лейбористський уряд Дж. Каллагана не зміг справитися з ситуацією, і палата громад 1979 р. винесла йому вотум недовір'я. Парламент було розпущено, а на нових виборах перемогла Консервативна партія. Прем'єр-міністром уперше в історії Англії стала жінка – Маргарет Тетчер.

Консерватори прийшли до влади з чіткою програмою дій, метою якої було вивести Британію з соціально-економічного застою. Для цього М. Тетчер вважала за необхідне: по-перше, зупинити інфляцію, посилення якої розладнувало господарське життя країни; по-друге, знизити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало б змогу збільшити інвестиції в економіку; по-третє, звести до мінімуму державне втручання в господарські та соціальні справи, що досі негативно впливало на розвиток економіки; по-четверте, «приборкати» тред-юніони, які, за переконанням консерваторів, зосередили «надмірну владу», що підривало розвиток бізнесу. Отже, висунута програма передбачала докорінні зміни у соціально-економічній політиці уряду.

Кабінет М. Тетчер неухильно й послідовно втілював програму в життя. Він прагнув надати максимальну свободу приватному підприємництву, сприяти зростанню ролі корпорацій і ринку в регулюванні господарських процесів при обмеженні підприємницької діяльності держави. Уряд приступив до систематичного скорочення націоналізованого сектору еко-



Маргарет
Тетчер

номіки. У боротьбі з інфляцією було взято курс на зниження темпів зростання державних видатків, зокрема скорочення соціальних програм. Уряд розгорнув наступ на тред-юніони. Прийняті парламентом закони про зайнятість ускладнювали процедуру оголошення і проведення страйків, передбачали судове переслідування організаторів «незаконних» страйків, утруднювали пікетування підприємств.

Заходи уряду викликали неоднозначну реакцію. Вони тільки через певний час почали давати економічні результати, зате відразу зачепили матеріальні інтереси широких верств населення. У 1979–1981 рр. Англію охопила економічна криза, посилена інфляцією. Значних масштабів набуло безробіття. Становище уряду залишалося складним.

Однак з 1982 р. економічне становище змінилося на краще, а з 1985 р. почалося його піднесення, яке тривало аж до 1990 р. Помітно знизилися темпи інфляції, почало скорочуватися безробіття (з 3,3 млн 1985 р. до 2,3 млн 1988 р.). Різко зросла продуктивність праці. Успіхи 80-х років у розвитку британської економіки називають «англійським дивом».

Помітно вплинули на розвиток економіки й зміцнення фінансів відкриття й розробка родовищ нафти у Північному морі, поблизу Шотландії. Велика Британія не тільки повністю забезпечила себе енергоресурсами, що раніше потребувало величезних коштів, а й стала експортером нафти і нафтопродуктів. Внаслідок цього значно зменшилася зовнішня заборгованість Англії. Збільшилися золотовалютні резерви. Зріс курс фунта стерлінгів.

Економічні успіхи сприяли зростанню доходів населення. Щорічні прибавки до заробітної плати становили 7–8 %. За 80-ті роки кількість акціонерів в Англії потроїлася, перевищивши 8 млн – кожен третій британець став власником акцій; 15 млн родин (60 % загальної кількості) мешкають у власних будинках або квартирах. За цими показниками Англія наблизилася до рівня Сполучених Штатів.

Підвищення матеріального рівня населення сприяло пом'якшенню соціальних суперечностей. Як і в інших розвинутих країнах, спостерігався різкий спад страйкового руху. Скоротилася чисельність профспілок. Останнім великим виступом робітництва був загальний страйк гірників, що тривав майже рік – з березня 1984 р. до березня 1985 р. У ньому взяли участь понад 180 тис. шахтарів, що протестували проти рішення влади закрити деякі збиткові шахти, проте досягти успіху робітники не змогли. Уряд виявив непохитну твердість і на жодні поступки шахтарям не пішов (недаремно М. Тетчер отримала прізвисько «Залізна леді»).

Успіхи, досягнуті в оздоровленні економіки та фінансів, зміцнювали позиції Консервативної партії, уряду й особисто М. Тетчер. Вона стала британським прем'єр-міністром, що найтриваліший час перебував при владі у ХХ ст. Опозиційні сили лівого крила вели завзяту боротьбу проти уряду М. Тетчер, проте виявилися нездатними протиставити будь-яку позитивну програму. Однак на зламі 80–90-х років позиції «Залізної леді» почали слабнути, деякі її конкретні кроки у галузі внутрішньої й зовнішньої політики зазнали гострої критики в керівництві Консервативної партії та в уряді. Наприкінці 1990 р. вона змушена була піти у відставку.

Новим прем'єр-міністром і лідером Консервативної партії став Джон Мейджор – фахівець у галузі фінансів і банківської справи. Він очолив уряд у несприятливий період: саме тоді економічне піднесення змінилося спадом, який тривав упродовж 1990–1992 рр. Спад, як і в інших розвинутих країнах, був порівняно неглибоким, абсолютне падіння промислового виробництва склало лише кілька відсотків. У цій складній ситуації Дж. Мейджор намагався спрямувати економічну політику уряду на подолання спаду. Не завжди це вдавалось, і становище уряду й самого прем'єра залишалось непевним, хоча Консервативна партія й домоглася четвертої підряд перемоги на парламентських виборах 1992 р.

Лейбористська партія, врахувавши уроки своїх виборчих поразок, пішла шляхом перегляду своїх соціально-політичних настанов, еволюціонуючи від лівого крила до центру. Цьому поворотові сприяв обраний у 1994 р. новий лідер партії Антоні Блер (1954 р. народження). Від середини 90-х років баланс політичних сил у країні змінювався на користь Лейбористської партії. На парламентських виборах 1997 р. вона здобула перемогу. Прем'єр-міністром став А. Блер. Новий уряд надав більшій автономії Шотландії та Уельсу, створивши там представницькі установи. Уряд доклав зусиль у справі поступової нормалізації становища у Північній Ірландії. У 1998 р. в результаті переговорів представників британського та ірландського урядів і обох ольстерських громад – протестантської й католицької – було підписано договір по Північній Ірландії, який передбачав відновлення статусу політичної автономії цієї провінції. Заново створювався місцевий парламент – національна асамблея, яка мала діяти на основі обопільної згоди двох згаданих громад. Ірландська Республіка відмовлялася від своїх претензій на Ольстер і внесла відповідні поправки до своєї конституції. Однак процес замирення раз у раз потрапляв на перешкоди, зокрема з боку ІРА, яка зволікала виконувати взяті на себе зобов'язання щодо роззброєння.

Діяльність лейбористського уряду полегшує сприятлива господарська кон'юнктура, що прийшла на зміну економічному спадові початку 90-х років. На рубежі XX–XXI ст. економіка Великої Британії зберігала стабільні темпи розвитку. Одночасно уряд дбав про подальші соціальні заходи. В результаті на наступних парламентських виборах 2001 р. Лейбористська партія вдруге підряд здобула перемогу, залишивши за собою виконавчу владу в державі.

Протягом останніх десятиліть зросла активність Великої Британії у міжнародних справах. На початку 80-х років виник воєнний конфлікт між Великою Британією й Аргентиною з приводу приналежності Фолклендських (Мальвінських) островів. Конфлікт призвів до розриву англо-аргентинських відносин, проте у 1990 р. вони відновилися. Після розпаду СРСР Британія визнала нові незалежні держави, які утворилися. Зокрема було встановлено дипломатичні відносини з Україною. У лютому 1993 р. в Лондоні між Україною та Великою Британією було підписано Договір про принципи відносин і співробітництва.

Уряд А. Блера вжив заходів щодо налагодження тісніших взаємовідносин з партнерами по ЄС, проте не приєднався до запровадження у Британії єдиної європейської валюти, зберігши традиційний фунт стерлінгів.

Лейбористський уряд продовжував політику зміцнення відносин із США і НАТО. У 1999 р. він підтримав військову акцію в Югославії у зв'язку з кризою у Косові. Після подій у США 11 вересня 2001 р. Велика Британія солідаризувалася з військовими діями Сполучених Штатів в Афганістані. Вона рішуче підтримала (на відміну від Франції та Німеччини) військову операцію США, спрямовану проти режиму С. Хусейна в Іраку, направивши туди військове угруповання чисельністю в 45 тис. осіб. Приєднуючись до американського вторгнення в Ірак, А. Блер, аналогічно до президента США Дж. Буша-молодшого, мотивував своє рішення тим, що режим С. Хусейна постачає, мовляв, зброю масового знищення, а це становить в умовах виходу на арену міжнародного тероризму реальну загрозу мирові й безпеці у світі. Але вже незабаром з'ясувалося, що такої зброї іракський режим не мав, отже, не було серйозної потреби підтримувати операцію. У результаті рішення А. Блера про участь британських збройних сил в іракській операції було піддано гострій критиці з боку широких кіл британської громадськості. Тож популярність уряду стала помітно падати. Про це свідчили невтішні для лейбористів результати муніципальних виборів, голосування на виборах до європейського парламенту, а також та обставина, що за останні роки чисельність Лейбористської партії скоротилася вдвічі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які економічні і соціальні реформи провів лейбористський уряд К. Еттли?
2. Охарактеризуйте економічний і соціальний розвиток Великої Британії в 50–70-ті роки.
3. У чому суть «проблеми Ольстеру»?
4. Проаналізуйте соціально-економічну політику уряду М. Тетчер і визначте її наслідки для Великої Британії.
5. Які причини перемоги лейбористської партії на виборах у 1997 р.?
6. Складіть таблицю «Двопартійна система Великої Британії в другій половині ХХ ст.» за схемою:

Роки перебування при владі	Назва партії	Прем'єр-міністр

7. Дайте характеристику зовнішньої політики Великої Британії в повоєнний період.

§ 14. ФРАНЦІЯ

Які фактори визначали зовнішньополітичний курс країни у міжвоєнний період? Чому завершилась невдачею спроба Франції організувати колективну безпеку за участю східноєвропейських країн і СРСР? Які політичні сили склали основу руху Опору у Франції?

ТИМЧАСОВИЙ РЕЖИМ І ЧЕТВЕРТА РЕСПУБЛІКА

З початком визволення Франції з-під німецької окупації в країні почав діяти Тимчасовий уряд, який очолив генерал Шарль де Голль. До складу уряду влітку 1944 р. увійшли представники партій, що брали участь у русі Опору, а також антифашисти, які перебували в еміграції.

Тимчасовий уряд розпочав відбудову країни в надзвичайно складних умовах. Та частина території Франції, що перебувала під німецькою окупацією, зазнала значних руйнувань. У результаті обсяг промислового виробництва в країні скоротився до 38 % довоєнного рівня, сільськогосподарського – до 60 %. Значно послабилися позиції Франції на міжнародній арені.

Найактивнішу роль у політичній боротьбі брали три угруповання – комуністи, соціалісти і католики. Французька комуністична партія (ФКП) і Соціалістична партія стали найчисельнішими в країні. Вони виступали за проведення націо-

налізації підприємств, скасування конституції Третьої республіки, пропагували соціальні програми, які містили щедрі обіцянки для населення.

Водночас швидко зростав вплив заснованої в листопаді 1944 р. католицької партії «Народно-республіканський рух» (МРП). Вона була строкатою за соціальним складом, об'єднувала на основі релігійного і національного світогляду представників різноманітних верств населення. МРП закликала всіх патріотів Франції до відновлення традицій і національної могутності, виступала за підтримку курсу генерала де Голля.

Найбільш різко з критикою популістських проектів реформ, на проведенні яких наполягали комуністи і соціалісти, виступали радикали і праві довоєнні партії, які відновили свою діяльність.

У 1944–1945 рр. Тимчасовий уряд здійснив ряд реформ. Було проведено чистку державного апарату від зрадників, частину з яких засудили за співробітництво з окупантами до смертної кари.

У перші післявоєнні роки у Франції було націоналізовано Французький банк, найбільші підприємства вугільної, газової, авіаційної промисловості, повітряний транспорт, автомобільні заводи фірми «Рено», яка співробітничала з нацистами. Із соціальних реформ найважливішими були відновлення 48-годинного робочого тижня і створення єдиної державної системи страхування, яка поширювалась на всіх осіб найманої праці. За ними закріплювалося право на пенсії за віком та інвалідністю, надавалась допомога безробітним і багатодітним сім'ям.

У зовнішньополітичній діяльності Тимчасовий уряд де Голля дотримувався позиції, згідно з якою Франція повинна стати «з'єднуючою ланкою між двома світами» – країнами Східної і Західної Європи. Особлива увага приділялася німецькому питанню.

Такі заходи Тимчасового уряду сприяли відновленню і утвердженню демократії у Франції, консолідації патріотичних сил і стали основою для відбудови національної незалежності і зміцнення позицій на міжнародній арені.

У жовтні 1945 р. у Франції відбулися вибори в Установчі



Ейфелева вежа

збори і одночасно референдум про ставлення до конституції Третьої республіки. Вперше право обирати і бути обраними дістали жінки і військовослужбовці. Переважна більшість населення (96 %) висловились за введення нової конституції.

У жовтні 1946 р. під час референдуму схвалено конституцію, яка в грудні того ж року офіційно набула чинності. Конституція Четвертої республіки мала демократичний характер. Законодавча влада надавалася двопалатному парламенту – Національним зборам і Раді республіки, що обиралися прямим таємним загальним голосуванням. Конституція закріплювала рівні права чоловіків і жінок в усіх ділянках суспільного життя, свободу слова, право на працю і матеріальне забезпечення, відпочинок і на страйки.

Конституція замінила назву «Французька імперія», якою позначалася Франція зі своїми колоніальними володіннями, новим терміном «Французький союз», колонії перейменовували на «заморські території». Нова конституція значно послабила виконавчу владу. Уряд був відповідальний перед Національними зборами, які могли його змістити простою більшістю голосів. Президент республіки повністю залежав від Національних зборів, які його обирали. Всі акти президента мав затверджувати уряд. Таке послаблення виконавчої влади негативно вплинуло на діяльність усіх наступних урядів і в остаточному підсумку призвело до краху Четвертої республіки.

Перший уряд, сформований на основі нової конституції, очолив соціаліст Поль Рамадьє. Найважливіші посади у ньому належали соціалістам, комуністам і представникам МРП. Серед правлячої коаліції загострилися незгоди з питань внутрішньої та зовнішньої політики. У травні 1947 р. міністрів-комуністів вивели зі складу уряду. З того часу коаліційні уряди республіки формувались із соціалістів, діячів МРП, радикалів і представників правоцентристських партій.

Опинившись поза урядом, комуністи взяли курс на дестабілізацію становища в країні і захоплення влади. Для цього від Національних зборів вони вимагали відставки уряду, організовували політичні страйки. У травні–червні 1947 р. страйкували металісти, залізничники, шахтарі. Загальний страйк у листопаді–грудні 1947 р. охопив 2,5 млн робітників і супроводжувався сутичками між страйкуючими та жандармами.

Взятий комуністами курс на дестабілізацію викликав обурення громадськості. У зв'язку з цим депутати соціалістичної партії розірвали союз із комуністами і перейшли до співпраці з МРП і радикалами. Виникла нова коаліція, відома під назвою «третья сила». Вона правила з листопада 1947 р. до червневих виборів 1951 р.

У перші роки Четвертої республіки економічне становище Франції залишалося тяжким. Уряд 1947 р. прийняв перший в історії Франції загальний план модернізації та реконструкції. У 1948 р. обсяг промислового виробництва перевищив довоєнний рівень. Процес стабілізації економіки проходив нерівномірно. Тільки в 1954 р. розпочалося бурхливе піднесення. Вже у 1956 р. обсяг промислової продукції у 2 рази перевищив довоєнний рівень. Головними причинами економічного піднесення стали розгортання науково-технічної революції, структурні зміни у промисловому виробництві, оновлення основного капіталу і державне фінансування провідних галузей промисловості та сільського господарства.

В умовах стабілізації економіки поступово втрачали силу популістські лозунги комуністів. У політичній боротьбі 50-х років їх потіснили на задній план «Об'єднання французького народу» (РПФ), створене з ініціативи генерала де Голля, а також соціалісти, радикали і МРП. У 1951–1956 рр. у Франції формувалися правоцентристські уряди, куди соціалісти не входили.

З приходом до влади у листопаді 1947 р. коаліції «третьої сили» у зовнішній політиці Франції відбулися значні зміни. Франція виступила одним з ініціаторів інтеграції західноєвропейських країн. Вона приєдналася до «плану Маршалла», одержавши допомогу на суму – 3,2 млрд доларів. У квітні 1949 р. Франція вступила до НАТО.

Колоніальна політика всіх урядів у ці роки поєднувала репресії, відкриті воєнні дії з політичними маневрами. Франція проводила криваві колоніальні війни: з 1946 по 1954 р. у В'єтнамі, а з 1956 по 1962 р. – в Алжирі. В результаті розгортання національно-визвольних рухів поневолених народів Париж змушений був у 1954 р. надати незалежність В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі, а в 1956 р. – Марокко і Тунісу.

Постійні зміни урядів, зростаюча інфляція викликали загострення політичної ситуації в країні. Коли у квітні 1958 р. розпочалася чергова урядова криза, що затягнулася на п'ять тижнів, військові 13 травня підняли заколот, вимагаючи сформуванню у Франції уряд «національного порятунку» на чолі з генералом де Голлем. 1 червня 1958 р. Національні збори затвердили де Голля главою уряду. У поданій Національним зборам програмній декларації він вимагав для уряду надзвичайних повноважень, щоб опрацювати нову конституцію. Другого дня уряд отримав надзвичайні повноваження, а Національні збори були розпущені. Четверта республіка припинила своє існування.

П'ЯТА РЕСПУБЛІКА

28 вересня 1958 р. під час референдуму понад 79 % виборців схвалили конституцію П'ятої республіки. Нова конституція суттєво відрізнялася від попередньої, перетворивши Францію у президентську республіку. Центральне місце у владних структурах належало президентові, якого обирали на сім років усі виборці країни. Згідно з конституцією, президент є главою держави і головнокомандувачем збройних сил, призначає прем'єр-міністра й усіх вищих цивільних та військових посадових осіб. Президент підписує і публікує закони, має право повернути на повторний розгляд або винести на референдум будь-який законопроект. У разі конфлікту з парламентом президент має повноваження розпустити Національні збори і призначити нові вибори.

Законодавча влада за конституцією П'ятої республіки належить двопалатному парламентові: Національним зборам і Сенату. Депутати Національних зборів обираються загальним таємним голосуванням терміном на п'ять років. Сенат формується шляхом непрямого голосування й оновлюється кожні три роки на третину депутатів. Конституція П'ятої республіки значно розширювала права населення «заморських територій», яким надавалась автономія в усіх внутрішніх справах.

Прихильники де Голля у жовтні 1958 р. створили нову політичну партію «Союз на захист нової республіки» (ЮНР), яка під час парламентських виборів у листопаді 1958 р. здобула перемогу. За винятком комуністів усі головні партії країни оголосили себе прихильниками де Голля. У грудні того ж року його було обрано першим президентом П'ятої республіки.

У внутрішній політиці уряд взяв курс на стабілізацію фінансової системи і підвищення конкурентоспроможності французької промисловості та сільського господарства. З цією метою було проведено девальвацію франка, випущено акції внутрішньої позики, що дало змогу створити стабілізаційний фонд і викупити на міжнародних ринках 150 т золота. Уряд збільшив податки, підвищив тарифи на газ, електроенергію, транспорт.

У 60-х роках у Франції триває розвиток науково-технічної революції, яка призвела до змін у структурі продуктивних сил. Кількість осіб найманої праці збільшилася до 70 % всього самодіяльного населення, зростала кількість спеціалістів з вищою освітою. Продовжувало скорочуватися сільське населення.

У сфері зовнішньої політики уряд де Голля також здійснив певні зміни. Він зайняв більш реалістичну позицію щодо національно-визвольного руху в колоніях. У 1960 р. уряд визнав незалежність 14 французьких володінь в Африці.

Ще у 1959 р. де Голль визнав на словах право алжирського народу на самовизначення, проте воєнні дії в Алжирі тривали. Вони обтяжували державний бюджет, викликали протести у зв'язку з численними жертвами. Проти політичного шляху розв'язання проблеми виступали ультраправі. Вони двічі – у січні 1960 р. і квітні 1961 р. – піднімали заколоти в колонії, загрожували висадити десанти у Франції й розпочати громадянську війну. Створивши «Таємну збройну організацію» (ОАС), ультраправі організували терористичні акти, які призвели до жертв серед населення в окремих містах Франції та в Алжирі. Уряд де Голля в березні 1962 р. підписав Евіанські угоди, якими визнавалась незалежність Алжиру. Із визнанням незалежності Алжиру фактично розпалася французька колоніальна імперія.

Взявши курс на утвердження самостійної позиції Франції у світі, уряд де Голля оголосив у березні 1966 р. про вихід країни з військової структури НАТО. Цього ж року де Голль одним з перших із західноєвропейських лідерів відвідав СРСР, підписавши ряд спільних угод. Такі різкі кроки викликали обурення навіть серед колишніх прихильників де Голля. До середини 60-х років проти нього склалась опозиція, яка піддавала критиці його за надмірний націоналізм і тенденції до особистої влади. Все ж таки на президентських виборах 1965 р. де Голль знову переміг конкурентів. Однак вибори свідчили, що де Голль поступово втрачав популярність серед населення.

Піднесення економіки країни у 60-х роках не завжди супроводжувалося підвищенням заробітної плати. У зв'язку із структурною перебудовою промисловості збільшилася кількість безробітних. Щорічно підвищувалися прямі й непрямі податки. Отже, до 1968 р. практично всі категорії населення були незадоволені соціально-економічною політикою уряду.

Навесні 1968 р. Францію охопили масові заворушення. У Латинському кварталі Парижа 10 травня відбулася демонстрація студентів і робітників, котрі вимагали звільнення заарештованих напередодні активістів Сорбонни – паризького університету, реформи вищої школи. Поліція розігнала демонстрантів, десятки людей було поранено. На знак протесту проти розправи 13 травня відбулися масові демонстрації в усій Франції й одночасно розпочався загальний страйк, що охопив понад 10 млн робітників. Страйкуючі вимагали підвищення зарплати, поліпшення соціального забезпечення, ліквідації безробіття. Під час виступів лунали заклики до повалення уряду і встановлення комуністичної диктатури, анархістські елементи здійснювали погроми магазинів і установ.

25 травня 1968 р. уряд підписав з представниками профспілок угоди, які передбачали реформу вищої школи, підвищення заробітної плати, збільшення допомоги безробітним і багатодітним сім'ям. Уряд оголосив про розпуск Національних зборів і проведення нових виборів. Страйковий рух і масові демонстрації різко пішли на спад.

У червні 1968 р. відбулися дострокові вибори в парламент. Більшість населення віддала голоси прихильникам де Голля. Компартія та інші ліві угруповання, які брали участь в організації демонстрацій, зазнали відчутної поразки.

Внаслідок інфляції до кінця 1968 р. було зведено нанівець підвищення зарплати, здійснене під тиском травневих демонстрацій. У березні 1969 р. відбулися нові багатолюдні страйки. Одночасно загострилася політична боротьба проти посилення влади президента, котрий запропонував реформувати сенат і провести новий адміністративний поділ країни. Під час референдуму більшість виборців висловились проти цих реформ де Голля, і він заявив про свою відставку.

ФРАНЦІЯ У 70-х РОКАХ

Новим президентом у 1969 р. було обрано Жоржа Помпіду, висунутого голлістською партією, перейменованою в «Союз демократів на захист республіки» (ЮДР). Продовжуючи курс де Голля, Ж. Помпіду шукав компромісу з опозицією. Було оголошено програму створення «нового суспільства», в якому трудящі могли б брати участь у керівництві виробництвом. З цією метою уряд підготував колективні договори, згідно з якими адміністрація націоналізованих підприємств зобов'язувалася щорічно підвищувати зарплату, встановлювався новий порядок визначення мінімуму заробітної плати, яка із зростанням цін переглядалася. Розширювались повноваження місцевих органів влади.

У зв'язку з раптовою смертю Ж. Помпіду в травні 1974 р. відбулися позачергові президентські вибори, на яких переміг представник партії «незалежних республіканців» Валері Жискар д'Естен. Програма нового уряду передбачала створення «передового ліберального суспільства» із «збереженням порядку». У зовнішній політиці проголошувався курс на прискорення політичного об'єднання Європи і поліпшення відносин із США, співробітництво з СРСР.

Виконання цієї програми збіглося в часі з початком світової енергетичної кризи. Уряд виділяв додаткові субсидії нафтовим компаніям для закупівлі нафти на світових ринках, проте врятувати країну від енергетичного голоду не вдалося. У 1975 р. вперше за роки існування П'ятої республіки скоротилося

промислове і сільськогосподарське виробництво. Це призвело до різкого підвищення цін на товари першої необхідності і зростання кількості безробітних. Спроби уряду підвищити заробітну плату і сімейну допомогу викликали новий виток інфляції.

З 1976 р. уряд Жискар д'Естена перейшов до політики «економії», проте стабілізувати виробництво не вдалося. Політику уряду піддавала гострій критиці ліва опозиція – соціалісти, комуністи, а також представники правлячої коаліції.

ФРАНЦІЯ У 80–90-х РОКАХ

На президентських виборах у Франції 1981 р. переміг представник Соціалістичної партії Франсуа Міттеран. Після 23-річної перерви вибори до Національних зборів також принесли перемогу лівій коаліції, сформованій із соціалістів і комуністів.

З перших же днів своєї діяльності новий парламент прийняв закон про націоналізацію 18 банків і п'яти найбільших фірм. Частка державного сектору в промисловості зросла до 32 %. Розмір мінімальної зарплати збільшився на 10 %, пенсій і сімейної допомоги – на 20–25 %.

Заходи уряду прискорили інфляцію і фактично не змогли поліпшити матеріальне становище трудящих. Окрім того, така політика спонукала великі фірми до переведення капіталу в закордонні банки. Різко скоротилися капіталовкладення у виробництво. Окремі політичні сили, зокрема «Об'єднання на підтримку республіки» (ОПР) і «Союз за французьку демократію», згуртувались і виступили проти націоналізації підприємств. Усвідомлюючи хибність узятого курсу, уряд Ф. Міттерана оголосив про перехід до «суворої економії». Через це у правлячій коаліції виник розкол, і комуністи вийшли з уряду. На виборах у Національні збори в березні 1986 р. перемогли представники правих партій. Був сформований уряд на чолі з лідером ОПР Жаком Шираком. Виникла ситуація, коли президент і глава уряду належали до різних політичних партій, програми яких суттєво відрізнялися. За цих умов президент і глава уряду повинні були шукати компромісні варіанти у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики. Націоналізація загальмувалася. Почався зворотний процес – приватизації націоналізованих підприємств. Зростання виробництва відбувалося дуже повільно. Тільки у 1988 р. виробництво зросло на 3,6 % і це був найвищий показник за всі 80-ті роки.

Велика увага приділялась інтеграційним процесам в Європі, розвитку економічних зв'язків з країнами Східної Європи. Одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики

залишався курс на зміцнення зв'язків з африканськими країнами – колишніми колоніями.

На президентських виборах 1988 р. знову переміг Ф. Міттеран, який використав відсутність єдності серед правих партій. Вибори у Національні збори призвели до майже рівного розподілу депутатських місць між лівими і правими партіями. Вперше виник парламент без більшості. Це значно утруднювало маневри президента і депутатів лівої коаліції у парламенті. Уряд, який складався переважно з представників ОНР і правих угруповань, продовжував попередню політику компромісів. Виконати передвиборчу програму соціалістів Ф. Міттерану не вдалося. Особливо велике розчарування у населення викликало розорення дрібних підприємств, скорочення робочих місць і зростання безробіття. Кількість безробітних до середини 90-х років досягла 2,5 млн осіб.

Президентські вибори 1995 р. відбувалися в надзвичайно напруженій політичній боротьбі. Праві сили, розгорнувши критику, спрямовану проти соціалістів, звинувачували їх в усіх невдачах економічної та соціальної політики. З семи кандидатів у президенти від різних партій у першому турі жоден не набрав необхідної кількості голосів. У другому турі боротьба розгорнулася між кандидатом від ОНР – досвідченим політиком Жаком Шираком і представником Соціалістичної партії Ліонелом Жоспенем. Незначною перевагою голосів перемогу здобув Ж. Ширак.

Уже з перших днів свого президентства Ж. Ширак почав зазнавати критики за рішення відновити випробування ядерної зброї. Демонстрації протесту пройшли не тільки у Франції, але й за її межами. Навіть найближчі союзники висловили стримане незадоволення таким рішенням. Лише після проведення серії випробувань ядерної зброї французький уряд у січні 1996 р. оголосив про їх припинення і закриття атомного полігону на атолі Муруроа в Тихому океані. Одночасно було прийнято рішення про скорочення армії з 500 тис. до 350 тис. солдатів, відмову від обов'язкової військової повинності і поступовий перехід до професійної армії.

У внутрішній політиці новообраний президент взяв курс на денационалізацію економіки, ліквідацію «соціалістичного експерименту» попередніх урядів. Реформи, що проводилися з метою завершення денационалізації, спричинили в 90-ті роки рекордне безробіття (12,5 %) і погіршення соціального становища значної частини населення. В умовах наростання критики урядової політики Ж. Ширак розпустив Національні збори і призначив на травень 1997 р. дострокові вибори, сподіваючись на перемогу урядової коаліції. Однак під час виборів перемогу

здобув лівий блок у складі соціалістів, комуністів і Партії зелених. Перед новим урядом, лідером соціалістів Л. Жоспенем, стоять складні завдання у забезпеченні стабільності економічного розвитку, вирішення соціальних питань, а також виконанні зобов'язань Франції в ЄС. До кінця 90-х рр. програма приватизації промислового комплексу в основному була завершена. Доля державного сектору в економіці впала до 17 %. Розміри державних вкладів у конкурентоздатні галузі промисловості і фінансово-банківську сферу були зведені до мінімуму. Податкові реформи визначалися, у більшості випадків, необхідністю запровадження єдиних для країн ЄС стандартів. Реформа податку на прибуток поступово знижувалася і досягла у 2000 р. 33% – одного з найнижчих рівнів у Європі. Приватизація, відмова від регулювання ринків, запровадження єдиних європейських стандартів і євро стали основними напрямками ліберальної перебудови, здійснюваної урядами країни впродовж 90-х років.

Особливості політичного та економічного життя Франції на найближчі роки визначили президентські і парламентські вибори 2002 р., які принесли переконливу перемогу Ж. Шираку та його партії «Об'єднання в підтримку республіки». Внаслідок скорочення представників лівих у Національних зборах (соціалістів і комуністів), президент Ж. Ширак сформував уряд з представників партії «Об'єднання в підтримку республіки» та її союзників і без труднощів продовжує політику перебудови попередньої системи господарювання.

На початку XXI ст. у Франції прискорилося модернізація підприємств, збільшилися темпи зростання експорту, що у значній мірі пов'язано із запровадженням євро. З 1996 р. Франція випереджала своїх сусідів на 0,5 % у зростанні ВВП. Проте у 2003 р. економічне зростання було нижчим за середньоєвропейський рівень і не перевищувало 0,2 % проти 0,4 % для країн ЄС. У 2003 р. на долю Франції припадало 5 % світового обсягу експорту, більша частина якого скеровувалась у країни ЄС.

У останні два роки зменшилися іноземні інвестиції в економіку країни і доходи від туризму, у зв'язку із скороченням кількості туристів із США. Іноземних інвесторів відлякує той факт, що у Франції найкоротший, 35-годинний, робочий тиждень. У країні порівняно високий рівень безробіття, особливо серед молоді (у 2003 р. – 2 млн безробітних).

Впродовж 90-х років XX ст. і на початку XXI ст. французькі ліві і праві уряди, підтримуючи курс на розбудову і зміцнення ЄС, одночасно проявляли відмінні від своїх союзників підходи у вирішенні міжнародних проблем. Франція дистанціювалася

від США і країн НАТО у вирішенні міжнародних конфліктів останнього десятиліття. Ще помітніше така позиція проявилася з приходом до влади Ж. Ширака, який не підтримав збройних акцій США та їх союзників проти Югославії у 1999 р. й Іраку у 2003 р. Засуджуючи збройне втручання США та інших країн НАТО у Югославію та Ірак, французький уряд пропонує розв'язувати міжнародні проблеми шляхом обговорення їх в ЄС та ООН.

Враховуючи нову розстановку сил у світі після розпаду СРСР та комуністичного блоку, уряд Франції відмовився від розміщення на своїй території ракет типу «земля-земля» і підтвердив свій курс на створення системи європейської самооборони.

Падіння тоталітарних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, розпад Радянського Союзу призвели до активізації зовнішньополітичної діяльності Франції у цьому регіоні. Вона однією з перших визнала суверенітет держав, що виникли внаслідок краху СРСР. Так, 24 січня 1992 р. Франція визнала незалежність України. Під час візиту міністра закордонних справ Франції до Києва було підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин і консульську угоду про полегшення візового режиму. Візити 1997 р. Президента України Л. Кучми до Франції, Президента Франції Ж. Ширака в Україну у 1998 р. і підписання нових двосторонніх угод відкрили широкі перспективи економічного та культурного співробітництва між обома державами.

Максимальним показником франко-українського товарообороту був 2002 р. – 463 млн доларів. Загальні інвестиції Франції в українську економіку на 2003 р. перевищують 50 млн доларів. В Україні у 2003 р. 133 підприємства працювали за участю французьких інвестицій. Проте за загальними показниками економічного співробітництва з Україною Франція значно відстає від інших країн ЄС.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які характерні ознаки соціально-економічного і політичного життя Франції у 1944–1946 рр.?
2. Охарактеризуйте політичний і економічний розвиток Франції в роки Четвертої республіки.
3. Порівняйте основні положення конституцій Четвертої і П'ятої республік. У чому відмінність конституції, підготовленої де Голлем?
4. Які наслідки для політичної і економічної стабілізації мала конституція П'ятої республіки?
5. Які зміни відбулися у зовнішній політиці президента де Голля?
6. Визначте причини і суть подій 1968 р. у Франції.

7. Чим відзначалося політичне і економічне становище Франції у 70-ті роки?
8. Розкрийте суть і наслідки політики президента Ж. Помпіду. Чим зумовлено падіння ролі комуністів у політичному житті Франції у 80-ті роки?
9. Визначте особливості політичного й економічного становища Франції у 90-ті роки.

§ 15. НІМЕЧЧИНА

Які наслідки для Німеччини мала Перша світова війна? Назвіть причини приходу до влади нацистів. Які зовнішньополітичні цілі переслідував нацистський уряд? Визначте наслідки безумовної капітуляції Німеччини.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ 1945–1949 рр. І РОЗКОЛ НІМЕЧЧИНИ

8 травня 1945 р. в Берліні було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Розв'язана нею Друга світова війна завдала величезного лиха не тільки народам Європи, а й самому німецькому народові, який втратив понад 13 млн людей, зазнав голоду, руїн, катастрофічного падіння виробництва. СРСР, США, Велика Британія і Франція в спеціальній декларації, прийнятій у червні 1945 р., проголосили, що вони беруть у свої руки верховну владу в Німеччині. Союзні держави поділили країну на чотири зони окупації: радянську, американську, британську й французьку, а Берлін, що опинився у радянській зоні окупації, – на чотири сектори. Усі ці заходи не мали на меті ліквідацію німецької державності й розчленування країни державами-переможницями. Союзники виявили намір підготувати умови для створення нової демократичної миролюбної Німецької держави.

У липні–серпні 1945 р. в берлінському передмісті Потсдамі відбулася конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії (Франція згодом приєдналася до рішень конференції). У документах, підписаних учасниками конференції, зазначалося, що цілями узгодженої політики окупаційних держав є демілітаризація, денацифікація та демократизація Німеччини, тобто цілковите її роззброєння, ліквідація нацизму і перебудова політичного життя країни на демократичних засадах. Територію Німеччини на схід від річок Одера і Нейсе було передано під управління Польщі, а м. Кенігсберг з прилеглим районом – під управління СРСР.

Спочатку союзні держави проводили більш-менш погоджену політику в своїх зонах окупації Німеччини. Однак відразу ж

почали виявлятися чимраз більші відмінності в підході до відродження країни. Американські, британські та французькі окупаційні власті у своїх зонах прагнули до побудови демократичного громадянського суспільства, заснованого на свободі людини, дотриманні її невід'ємних прав, приватній власності та ініціативі. Було дозволено діяльність демократичних партій і організацій. Зокрема, на території трьох західних зон створено Християнсько-демократичний союз (ХДС), а в землі Баварія – Християнсько-соціальний союз (ХСС). Ці партії, основані на релігійному світогляді й близькі за політичними принципами, залишаючись самостійними, утворили «робочу співдружність ХДС/ХСС». Головою ХДС став Конрад Аденауер, відомий політичний діяч періоду Веймарської республіки, який зазнав переслідувань у роки нацистського режиму. Вплив ХДС/ХСС швидко зростає. Політичні діячі ліберального напрямку утворили Вільну демократичну партію (ВДП), що стала виразницею інтересів деяких кіл промисловців, верхівки середніх верств. Відновила діяльність Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), під впливом якої перебували відроджені профспілки. Знову з'явилась Комуністична партія (КПН).

Західні держави прагнули до розширення господарських та інших контактів між своїми окупаційними зонами. У грудні 1946 р. США і Велика Британія підписали угоду про економічне об'єднання своїх зон, яке одержало назву Бізонія. Після приєднання у 1948 р. французької зони окупації Бізонія перетворилась у Тризонію. Швидкій відбудові зруйнованої економіки Західної Німеччини значною мірою сприяло її включення до «плану Маршалла». До середини 50-х років Західна Німеччина одержала близько 4 млрд доларів американської допомоги та кредитів.

На відміну від політики своїх недавніх союзників СРСР спрямовував проведення соціально-економічних і політичних перетворень у своїй окупаційній зоні в напрямі створення підвалин майбутнього тоталітарного режиму. Вже влітку 1945 р. радянські власті відновили Комуністичну партію Німеччини (КПН) на чолі з Вільгельмом Піком. Саме на неї спиралася Радянська військова адміністрація в Німеччині (РВАН). Комуністам надавали керівні посади в органах самоврядування, в управлінні промисловими підприємствами, справами освіти й культури. Було дозволено діяльність Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), очолюваної Отто Гротеволем, яка відразу ж заявила про готовність співпрацювати з комуністами. Тоді ж створено кілька «буржуазно-демократичних» партій – Християнсько-демократичний союз (ХДС), Ліберально-

демократичну партію Німеччини (ЛДПН) та ін. Вони мали суто фасадний характер. Для легшого спрямування діяльності дозволених політичних угруповань їх було об'єднано у Блок антифашистсько-демократичних партій під фактичним керівництвом КПН, а вже 1946 р. КПН і СДПН з'єднано у Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЕПН). Керівні пости залишилися за комуністами. Об'єднання, по суті, ліквідувало соціал-демократію.

За наказом РВАН було секвестровано і передано органам самоврядування понад 9 тис. промислових та інших підприємств під тим приводом, що вони належали активним нацистам, воєнним злочинцям і власникам монополій. У такий спосіб було одержавлено дві третини промислового виробництва.

Упродовж 1946–1949 рр. загострювалися незгоди й суперництво між СРСР і західними державами з усіх проблем світового розвитку, зокрема з німецького питання. У червні 1948 р. в Тризонії та західних секторах Берліна проведено грошову реформу, яка зупинила інфляцію й створила стійку валюту. Радянські власті під тим приводом, що сепаратна грошова реформа підриває економіку східної зони, заборонила вільне сполучення із західними зонами, а також наземне сполучення між Західною Німеччиною і Західним Берліном. Останній опинився у стані блокади, а його населення – без продо-



«Повітряний міст» із Західного Берліна. 1948 р.

вольства і товарів першої потреби. США і Велика Британія терміново організували «повітряний міст» між Західною Німеччиною і Західним Берліном: засобами авіації було налагоджено постачання населенню міста продуктів і товарів.

Блокада Західного Берліна тривала до травня 1949 р. Переконавшись, що «викурити» своїх колишніх союзників із Західного Берліна не вдасться, радянські власті змушені були зняти блокаду й відновити попередній зв'язок із Західним Берліном. Проте економічні відносини між Західною і Східною Німеччиною так і не нормалізувалися.

США, Велика Британія і Франція розпочали підготовку до відбудови Німецької держави на території трьох західних зон окупації. Було опрацьовано й затверджено верховними комісарами зон Основний закон (конституцію) створюваної держави – Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). Конституція запроваджувала у ФРН парламентську форму правління, закріплювала за громадянами демократичні права і свободи. Основний закон (ст. 23) проголошував, що ФРН – держава перехідного періоду, створена від імені всіх німців з перспективою майбутнього возз'єднання з нею решти німецьких територій у кордонах 1937 р.

У серпні 1949 р. відбулися вибори до бундестагу (парламенту) ФРН. Найбільшу кількість голосів зібрали партії ХДС/ХСС, які й сформували уряд. Главою уряду – федеральним канцлером ФРН – обрали Конрада Аденауера, який обіймав цю посаду до 1963 р. Головним опозиційним угрупованням у бундестазі стала СДПН.

Проголошення Федеративної Республіки Німеччини відбулося 20 вересня 1949 р. У відповідь на це 7 жовтня з ініціативи СРСР на території радянської зони окупації утворено Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Зі створенням ФРН і НДР було довершено розкол Німеччини, який став закономірним наслідком протистояння в Європі та світі двох могутніх військово-політичних блоків, очолюваних США і СРСР.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНА У 50–80-х РОКАХ

Економіка ФРН розвивалася швидкими темпами. Обсяг промислового виробництва до 1955 р. зріс удвічі, а до 1965 р. – вчетверо. За рівнем економічного розвитку Західна Німеччина вийшла на одне з перших місць у світі. Бурхливе економічне піднесення у 50-х роках назвали «німецьким економічним дивом».

У зовнішній політиці західнонімецький уряд вживав найактивніших заходів щодо здобуття юридичної рівноправності ФРН з державами-переможницями та іншими країнами

Європи, найшвидшого входження у військово-політичні та економічні структури Заходу. В 1952 р. було підписано Загальний договір між ФРН і трьома західними державами. Ним передбачалося скасування окупаційного статуту в ФРН, проте війська західних держав продовжували залишатися на території Західної Німеччини з метою її оборони від можливої агресії зі Сходу. На основі Паризьких угод 1954 р., укладених західними державами і ФРН, останній дозволялося сформувати армію – бундесвер у складі 12 дивізій (500 тис. військово-службовців). У 1955 р. Західну Німеччину було прийнято у члени НАТО. Вона ставала важливим міжнародним чинником у Європі й у світі. Навіть Радянський Союз, який на перших порах «не визнавав» ФРН, у 1955 р. встановив з нею дипломатичні відносини. Використовуючи свій могутній економічний потенціал, ФРН стала найактивнішим ініціатором європейської інтеграції, однією із засновниць 1957 р. Європейського економічного співтовариства (Спільного ринку).

У 60-х роках позиції ХДС/ХСС стали слабшати. Позначились економічні ускладнення, а також незгоди з ВДП – партнером по урядовій коаліції. Було зроблено спробу сформувати уряд «великої коаліції», до якого ввійшли представники ХДС/ХСС і СДПН, але він виявився недовговічним (1966–1969). Після парламентських виборів 1969 р. утворився уряд «малої коаліції» в складі СДПН і ВДП, який очолив лідер соціал-демократів Віллі Брандт, а з 1974 р. – Гельмут Шмідт. Блок ХДС/ХСС уперше змушений був піти в опозицію.

Характерною рисою діяльності уряду «малої коаліції» стала його «нова східна політика», спрямована на поліпшення відносин з СРСР і оздоровлення обстановки на Європейському континенті. У 1970 р. було укладено договір з СРСР. Обидві сторони проголосили принцип непорушності існуючих кордонів усіх держав у Європі. Того ж року було підписано договір між ФРН і Польщею про основи нормалізації взаємних відносин. ФРН визнала кордон по Одеру і Нейсе. У 1972 р. укладено договір між ФРН і НДР про основи відносин. У договорі зазначалося, що обидві держави, які досі не визнавали одна одну, встановлюють нормальні добросусідські відносини, підтверджують непорушність наявних кордонів і зобов'язуються поважати територіальну цілісність одна одної. В 1973 р. обидві німецькі держави стали членами ООН. Було нормалізовано відносини ФРН з іншими країнами Центральної та Східної Європи.

Нерозв'язані проблеми економічного розвитку країни, незгоди між СДПН і ВДП призвели до розпаду «малої коаліції». У 1982 р. бундестаг обрав канцлером ФРН голову ХДС Гельмута

Колля, котрий сформував кабінет у складі представників ХДС/ХСС і ВДП. Новий уряд вважав головним завданням своєї діяльності поліпшення господарського становища, що ускладнилося внаслідок економічних криз 1974–1975 і 1980–1982 рр. З 1983 р. в економіці відбувалося поступове піднесення, яке тривало до 1990 р.

СХІДНА НІМЕЧЧИНА У 50–80-х РОКАХ

НДР розвивалася подібно до інших комуністичних країн Центральної та Східної Європи – сателітів СРСР. Давалися взнаки економічні диспропорції, що виникли в результаті розриву економічних зв'язків із Західною Німеччиною. Сприяти розв'язанню цих проблем мав перший п'ятирічний план (1951–1955). Він передбачав зростання промислової продукції вдвічі порівняно з довоєнним рівнем. З одного боку, було взято надто високі темпи розвитку важкої індустрії, що перевищували реальні можливості країни. Це викликало сповільнення темпів розвитку тих галузей, які працювали безпосередньо на задоволення потреб населення. З другого – будівництво великих промислових підприємств вимагало значних капіталовкладень і, щоб їх знайти, доводилося скорочувати фонд споживання й видатки на соціальні потреби. Одночасно розгортався наступ на приватний капітал і заможне селянство. Все це позначилося на стані економіки республіки, викликало перебої в постачанні населенню потрібної продукції.

Однак партійно-державне керівництво брало чимраз стрімкіший курс на «будову основ соціалізму» та «загострення класової боротьби». Розпочалася колективізація сільського господарства. Як і всюди, її здійснювали шляхом грубого примусу. В промисловості адміністративним шляхом, без усяких погоджень з робітниками, запроваджували завищені норми виробітку, що означало фактично суттєве зниження реальної заробітної плати.

Політика «закручування гайок» призвела до соціально-політичного вибуху. В Берліні 17 червня 1953 р. спалахнуло народне повстання проти комуністичного режиму, яке відразу ж охопило понад 270 населених пунктів, у тому числі й найбільші міста. Влада НДР виявилася нездатною справитися з бурхливими подіями і звернулася за допомогою до радянських військ, дислокованих у Східній Німеччині. Повстання було жорстоко придушено.

Після його розгрому правляча верхівка НДР за рекомендаціями Москви змушена була дещо пом'якшити внутрішньополітичний курс. Водночас у зв'язку із входженням Західної Німеччини до НАТО керівники СРСР прийняли рішення про

створення свого власного військового блоку – Організації Варшавського договору (1955) з участю НДР і про формування збройних сил Східної Німеччини. На початку 1956 р. було створено так звану Національну народну армію НДР.

На зламі 50–60-х років знову загострилося питання про долю Західного Берліна. Наявність між ним і НДР відкритого кордону дала змогу в 1949–1961 рр. втекти із Східної Німеччини, населення якої становило 16–17 млн, 2,7 млн її громадян (16–17 % її людності). Це дуже пошкодило репутації так званого «реального соціалізму». Щоб перетнути шлях потокові втікачів, керівники СРСР і НДР вирішили «перекрити» кордон із Західним Берліном. У ніч на 13 серпня 1961 р. територію Західного Берліна було по всьому периметру оточено військовими та поліційними силами НДР, за якими стояли радянські війська. Одночасно гарячково споруджувався величезний бетонний мур з технічними спорудами протяжністю 155 км, що унеможливило втечі до Західного Берліна, і він опинився повністю ізольованим від території НДР. Спорудження Берлінського муру викликало протести в усьому вільному світі.

Попри всі негаразди економіка НДР у 60-ті роки вийшла на перше місце серед комуністичних країн. Забезпечення населення продуктами й товарами широкого вжитку, житлові умови, загалом ступінь і якість життя у Східній Німеччині були вищими, ніж в усіх інших країнах «соціалістичної системи», в тому числі й СРСР. Однак від ФРН за цими показниками НДР безнадійно відставала.

Міжнародне становище Східної Німеччини до початку 70-х років було дуже складним. Її визнавали і підтримували з нею дипломатичні відносини лише комуністичні держави й деякі країни «третього світу». Тільки після нормалізації відносин між ФРН і НДР Східна Німеччина одержала офіційне визнання західних країн.

Історія НДР 70–80-х років небагата на події. У політичному та культурному житті продовжував панувати цілковитий застій. Наростали економічні труднощі.

РЕВОЛЮЦІЯ 1989–1990 рр. В НДР. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Правляча верхівка Східної Німеччини з недовір'ям і тривогою зустріла суспільно-політичні зміни в СРСР, започатковані 1985 р. Лідер СЕПН Еріх Хонеккер та його оточення недовзначно заявляли, що наслідувати радянський приклад, проводити в своїй країні «перебудову» вони аж ніяк не збираються. Однак, незважаючи на порівняно високий життєвий рівень,

населення НДР виявляло чимраз більше невдоволення все-владдям СЄПН і органів безпеки, відсутністю елементарних громадянських прав і свобод, цензурою, забороною приватних поїздок до ФРН та інших західних країн, ізоляцією Східної Німеччини від вільного світу.

З весни 1989 р.в країні назрівала гостра політична криза. Групи інакодумців стали об'єднуватися в широкий демократичний рух під назвою «Новий форум». Влітку того ж року набули масового характеру втечі громадян НДР на Захід, які стали можливими після відкриття Угорщиною свого кордону з Австрією для туристів з НДР. Одночасно у Лейпцизі, Дрездені, Берліні та інших містах НДР почали проводитися масові демонстрації з вимогами свободи і демократичних змін. Становище правлячої верхівки захиталося. Терміново скликаний 18 жовтня пленум ЦК СЄПН звільнив Е. Хонеккера від обов'язків генерального секретаря. Незабаром переважна більшість номенклатурних можновладців один за одним змушені були залишити свої пости. Стихійні демонстрації у містах НДР тривали, влада поступово втрачала контроль за ходом подій. Знаменною подією стало відкриття під тиском народних мас у ніч на 10 листопада кордону між Східним і Західним Берліном. Сумнозвісний Берлінський мур було повалено.

У вирі подій СЄПН втрачала владу й розпадалася. У грудні відбувся її надзвичайний з'їзд, на якому партія одержала нову назву: Соціалістична єдина партія Німеччини – Партія демократичного соціалізму (СЄПН–ПДС, згодом просто ПДС). Обрано нове керівництво партії на чолі з представником молодшого покоління Грегором Гізі. Оголошено про докорінну перебудову партії. Однак СЄПН–ПДС дедалі більше втрачала дієздатність. Натомість виникали нові політичні партії й угруповання. Всі вони вимагали усунення СЄПН–ПДС від влади, відмови від «соціалістичного» шляху розвитку НДР.



Демонтаж Берлінського муру

Комуністичний режим НДР зазнав краху. Як з'ясувалося, всередині країни ніякої суспільної підтримки він не мав, а на традиційну «братню допомогу» СРСР у формі збройної інтервенції цим разом розраховувати не доводилося: радянське керівництво недвозначно дало зрозуміти, що втручатись у події, які розгорталися в НДР та інших країнах Центральної і Східної Європи, воно не має наміру.

Тим часом все ширшими верствами суспільства НДР і ФРН оволодівала ідея об'єднання двох німецьких держав, відновлення єдиної Німеччини. Опозиційні угруповання НДР і влада ФРН висловлювалися за швидке возз'єднання країни на основі ст. 23 Основного закону ФРН, що передбачала можливість вжодження Східної Німеччини до складу ФРН.

На дострокових виборах до Народної палати (парламенту) 18 березня 1990 р. переконливу перемогу здобули ХДС і споріднені угруповання. Було сформовано коаліційний уряд. ПДС перейшла в опозицію.

Новий уряд узяв курс на швидке об'єднання Східної Німеччини з ФРН. У травні 1990 р. було підписано державний договір між ФРН і НДР про створення починаючи з 1 липня валютного, економічного і соціального союзу двох німецьких держав. Однак уже незабаром настав економічний крах НДР. Її господарство виявилось зовсім не пристосованим до вільних ринкових відносин. Чимало підприємств закрилося, виникло безробіття.

31 серпня у Берліні укладено договір обох держав про об'єднання, який передбачав входження Східної Німеччини до складу ФРН 3 жовтня 1990 р. Для врегулювання міжнародних аспектів об'єднання Німеччини було проведено переговори представників ФРН, НДР, СРСР, США, Великої Британії й Франції. 12 вересня у Москві підписано Договір про остаточне врегулювання питання щодо об'єднання Німеччини. Ним передбачалося, що до об'єднаної Німеччини входитимуть території ФРН, НДР і всього Берліна. Отже, ні до кого ніяких територіальних претензій Німеччина не висовуватиме. На момент об'єднання країна здобуде повний суверенітет; права й відповідальність чотирьох держав на її території будуть скасовані; СРСР і Німеччина укладуть договір про виведення радянських військ із Східної Німеччини впродовж трьох-чотирьох років; Німеччина скоротить армію; країна відмовляється від виробництва, збереження й застосування атомної, біологічної та хімічної зброї. Тоді ж було погоджено, а в листопаді укладено Договір про добросусідство, партнерство та співробітництво між СРСР і Німеччиною.

В урочистій обстановці 3 жовтня 1990 р. відбувся акт возз'єднання Німеччини, що стало подією великої історичної ваги не тільки для німецького народу, а й для Європи і всього світу. 2 грудня було проведено вибори до бундестагу об'єднаної Німеччини, на яких переміг альянс ХДС/ХСС. Федеральним канцлером залишився Г. Колль, котрий сформував уряд у коаліції з ВДП.

Економічне становище Німеччини після об'єднання виявилось непростим. Східній її частині довелося перетерпіти болісний процес переходу від «соціалізму» до капіталізму, переведення всього господарства й укладу життя на ринкові рейки, що було пов'язано з тимчасовим згортанням виробництва, безробіттям, зниженням рівня соціальної захищеності тощо. Після ейфорії возз'єднання широкі верстви населення «нових земель» ФРН під тягарем економічних труднощів охопило почуття розчарованості, апатії й навіть ностальгії за старими часами. З другого боку, активізувалися праворадикальні, неонацистські сили. Для подолання кризи й перебудови «нових земель» уряд ФРН асигнував величезні суми: протягом 90-х років на ці цілі було витрачено понад трильйон марок. Тим не менш повністю адаптувати «нові землі» до умов політичної та економічної системи ФРН ще не вдалося: за підрахунками експертів, для цього потрібно буде 20–25 років.

Водночас економіку «старих земель» зачепив світовий економічний спад, який у ФРН виявився значно глибшим, ніж в інших розвинутих країнах. З метою стабілізації економіки урядові довелося підвищувати податки, що, природно, не сприяло зростанню його популярності. Хоча з 1994 р. ситуація почала поліпшуватися, в цілому темпи господарського розвитку були невисокими: впродовж 1991–1998 рр. валовий внутрішній продукт країни зріс лише на 12–13 %. Нерозв'язаною проблемою залишалось небачене раніше безробіття.

Нездатність уряду Г. Колля вивести країну з економічного застою призвела до його поразки на парламентських виборах у вересні 1998 р. На перше місце вийшли соціал-демократи. Один з лідерів СДПН Герхард Шредер був обраний канцлером. До складу нового уряду поряд із соціал-демократами вперше увійшли також представники Партії зелених. Новий уряд поставив своїм першочерговим завданням стабілізацію економіки та скорочення безробіття, однак це йому не вдалося зробити ні під час першого строку свого правління, ні після наступних виборів 2002 р., коли соціал-демократи у спілці із «зеленими» знову одержали більшість у бундестазі й залишилися при владі, а Г. Шредер сформував новий коаліційний уряд. Темпи розвитку економіки залишалися низькими, а в 2003 р. валовий внутрішній продукт країни вперше після спаду 1993 р. виявився меншим за попередній рік. Коли наприкінці 80-х років ВВП ФРН у розрахунку на душу населення був на 20 % вищий, ніж у середньому по країнах тодішнього спільного ринку, то в 2003 р. ВВП уперше впав нижче за середній на душу населення по Євросоюзу. Кількість же безробітних не тільки не скоротилася порівняно з кінцем 90-х років,

а навіть дещо зросла, перевищивши 10 млн осіб (понад 10 % усіх працездатних).

Крім того, впродовж останніх десятиліть у Німеччині (як і в інших країнах Європи) постають серйозні демографічні проблеми: скорочення народжуваності призводить до постаріння населення, співвідношення працюючих і пенсіонерів змінюється у бік невпинного збільшення кількості останніх. У результаті державний бюджет відчуває дедалі більші труднощі щодо виплати пенсій та різних видів соціальної допомоги, зокрема по безробіттю. Уряд опрацював програму економії бюджетних витрат, насамперед на соціальні цілі. Такі наміри, поєднані з постійним нарощуванням податкового тиску, викликали хвилі протесту з боку робітників і службовців, організованих у профспілки. Соціал-демократи зазнали дошкульних поразок на виборах до ландтагів (парламентів) ряду земель. Отже, «червоно-зелена» коаліція стоїть перед необхідністю проведення важких і непопулярних заходів.

У галузі зовнішньої політики уряд Г. Шредера всіляко сприяв подальшому поглибленню європейської економічної інтеграції, розширенню ЄС. Незважаючи на господарські негаразди останніх 10–15 років, Німеччина залишається економічно найрозвиненішою державою Євросоюзу, відповідно вона робить найбільші внески до спільного бюджету ЄС.

Останнім часом виникли ускладнення у досі безпроблемних відносинах ФРН із США. Уряд Г. Шредера не підтримав військову операцію Сполучених Штатів та Великої Британії в Іраку й відмовився брати у ній будь-яку участь. Вашингтон зі свого боку оголосив про свій намір у 2005–2006 рр. закрити ряд своїх військових баз у Німеччині і вивести звідти 30–40 тис. вояків, тобто половину американського контингенту в Німеччині. Це означатиме звільнення з роботи кількадесяти тисяч німецьких робітників – обслуговуючого персоналу американських баз.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що спричинило розкол Німеччини після Другої світової війни?
2. У чому основні відмінності в політичному й соціальному устрої ФРН і НДР?
3. Охарактеризуйте економічний розвиток і зовнішню політику ФРН у 50–80-х роках.
4. Назвіть причини економічного відставання НДР від ФРН. Які факти свідчили про кризові явища в політичному й економічному житті НДР?
5. Які наслідки для подальшого розвитку ФРН і НДР мали договори, підписані на початку 70-х років?
6. Розкрийте хід революції 1989 р. у Східній Німеччині. Чому тоталітарний режим зазнав краху?

7. Як було проведено об'єднання Німеччини?
8. Які наслідки мало об'єднання Німеччини для її економічного розвитку і світової співдружності?

§ 16. ІТАЛІЯ

Який суспільно-політичний устрій був у Італії в міжвоєнний період? Які зовнішньополітичні цілі переслідував фашистський уряд Італії? Проти яких країн здійснював агресію фашистський уряд напередодні і під час Другої світової війни?

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІТАЛІЇ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ. НАРОДЖЕННЯ РЕСПУБЛІКИ

Внаслідок Другої світової війни Італія опинилась у надзвичайно тяжкому становищі. Фашистський режим привів країну до катастрофи. Понад 3 млн чоловік залишилися без житла; промислове виробництво скоротилося більш ніж удвічі; збір врожаю становив 33 % довоєнного рівня; денна норма хліба не перевищувала 200 г на людину. У зв'язку із знеціненням грошей, нестачею предметів першої необхідності виник «чорний ринок». У містах і селах ширилося безробіття. Мільйони селянських сімей залишалися безземельними або малоземельними, а на півдні країни великі землевласники – князі, барони, поміщики – перетворювали частину своїх володінь у мисливські заповідники та пасовища.

Військова адміністрація союзників контролювала італійську економіку, проводила примусове вилучення підприємств. Розстановка політичних сил у післявоєнній Італії позначалася крайньою полярністю. Розгром фашизму підірвав політичне панування фінансових, промислових і земельних магнатів, розчистив шлях для політичної діяльності антифашистів. У політичному житті Італії активну роль відігравали Християнсько-демократична (ХДП), Республіканська, Ліберальна, Соціалістична, Комуністична партії та Партія дії, антифашистські організації і профспілки. Найчисельнішим профцентром стала Загальна італійська конфедерація праці (ЗІКП).

Велику популярність серед населення здобула ХДП, яка виступила за демократизацію країни шляхом проведення політичних і економічних реформ, надання автономії окремим областям. Програма партії передбачала перетворення батраків у приватних господарів, робітників – у співвласників підприємств через купівлю акцій. Підтримка партії Ватиканом значною мірою сприяла її успіху серед католицького насе-

лення в усіх регіонах Італії. З різким осудом монархії, за перетворення Італії у демократичну країну виступали Партія дії та республіканці.

Участь комуністів і соціалістів у русі Опору сприяла зростанню їхнього впливу серед населення, зокрема у північних і центральних областях країни. Їхні програмні вимоги ліквідації безробіття, підвищення зарплати при скороченні робочого тижня та інші в умовах повоєнних нестатків створювали ілюзію можливості швидкого розв'язання соціальних проблем. Ліберальна й інші партії та організації, що відновили діяльність, виступали за збереження монархії, проведення обмежених економічних реформ.

У перші повоєнні роки особливо гостро точилася боротьба між партіями демократичної орієнтації та прихильниками монархії з питань політичного ладу держави. На 2 червня 1946 р. було одночасно призначено референдум про державний устрій країни та вибори до Установчих зборів. Під час референдуму, в якому вперше взяли участь жінки, за республіку висловилося 55 % дорослого населення, за збереження монархії – 45 %. Результати референдуму свідчили про складну розстановку політичних сил у країні. На виборах до Установчих зборів найбільшу кількість голосів (8 млн) одержала ХДП, на другому місці опинилася Соціалістична, на третьому – Комуністична партії. Лідер ХДП Альчіде Де Гаспері вперше сформував республіканський уряд, до складу якого ввійшли також соціалісти і комуністи.



Площа Св. Петра в Римі

Підписавши у жовтні 1946 р. пакт про єдність дій, комуністи і соціалісти намагалися, відтіснивши християнських демократів, завоювати владу. Вони, використавши депутатську більшість, ініціювали в парламенті відставку багатопартійних урядів, прагнули сформувати раду міністрів винятково з представників лівих сил. Назрівало незадоволення деструктивними діями комуністів та їх прихильників. У Соціалістичній партії в січні 1947 р. відбувся розкол. Праві соціалісти розірвали союз з комуністами і підтримали урядову коаліцію. В червні 1947 р. А. Де Гаспері сформував коаліційний уряд без комуністів. Складалася коаліція християнських демократів, республіканців, лібералів і правих соціалістів. З цього часу простежується тенденція до політичної та економічної стабілізації.

У грудні 1947 р. Установчі збори прийняли конституцію республіки. Вона гарантувала суверенітет народу, свободу особистості, слова, віросповідання, зборів, друку, право на власність, працю, соціальне забезпечення тощо. Згідно з конституцією, главою держави був президент, який обирався парламентом і мав переважно представницькі функції. Законодавча влада належала парламенту, який складався з палати депутатів і сенату. Виконавчу владу здійснював уряд, відповідальний перед парламентом. Конституція стала значним завоюванням італійського народу. Її впровадження вивело Італію у ряд найдемократичніших держав світу.

У лютому 1947 р. Італія підписала мирний договір з державами-переможцями. Вона зобов'язалася не допускати діяльності фашистських організацій, відмовилася від колоній в Африці. З Італії було виведено окупаційні англо-американські війська, і вона повністю відновила свій суверенітет.

У зв'язку з виборами до парламенту, призначеними на квітень 1948 р., в країні в умовах соціальної напруженості відбувалася поляризація політичних сил, загострювалася боротьба між ними. Комуністи і ліві соціалісти організовували масові мітинги, закликали до самовільного захоплення поміщицьких земель, видаючи це за революційні методи переходу до соціалізму. Нерідко відбувалися криваві сутички, під час яких було чимало загиблих і поранених. Частина членів Соціалістичної партії та членів профспілок виступили проти комуністичного екстремізму. В 1948 р. у Загальній італійській конфедерації праці відбувся розкол, і більшість профспілок, відмовившись від співробітництва з комуністами, перейшла до конституційних рамок захисту прав трудящих. У той же час виникла неофашистська партія – Італійський соціальний рух, що тероризувала представників лівих сил.

Вибори до парламенту принесли перемогу ХДП і дали змогу А. Де Гаспері сформувати коаліційний уряд у складі християнських демократів, лібералів, республіканців і правих соціалістів.

Приєднавшись до «плану Маршалла», Італія одержала від США 1,5 млрд доларів, які використала для реконструкції економіки. Вже у 1948 р. країна досягла довоєнного рівня виробництва у промисловості, а незабаром – і в сільському господарстві. Цьому сприяла проведена у 1946–1947 рр. земельна реформа. Вона зводилася до викупу державою феодалських латифундій і розподілу землі серед тих селян, які її обробляли. Внаслідок реформи селяни одержали понад 700 тис. га землі.

«ІТАЛІЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО».

ПОЛІТИЧНА БОРотьБА У 60–70-х РОКАХ

50–70-ті роки характеризуються значним економічним піднесенням – «італійським економічним дивом». За ці роки частка Італії у загальних економічних показниках індустріально розвинутих країн зросла майже в 1,5 раза. За темпами економічного розвитку Італія випереджала інші індустріальні країни, поступаючись тільки Японії. Щорічний приріст промислового виробництва становив у середньому 8–10 %, а в окремі роки – сягав 12 %. Бурхливому піднесенню економіки сприяли внутрішні й зовнішні фактори, зокрема приплив іноземних капіталовкладень, запровадження досягнень науково-технічної революції, насамперед оновлення технології виробництва, перебудова структури економіки, її переорієнтація на прибуткові галузі виробництва. Бурхливо розвивалися, зокрема, автомобільна промисловість, машинобудування, електроніка, нафтохімія. Піднесенню сприяли державні субсидії, що надавалися прибутковим галузям господарства, а також їх пільгове оподаткування. Обсяг виробництва збільшувався і внаслідок швидкого піднесення продуктивності праці, впровадження автоматизації у промисловості та інтенсифікації праці. У зв'язку з масовим безробіттям оплата праці в Італії була значно нижчою, ніж в інших країнах Західної Європи. Це давало змогу продавати італійські товари на зовнішніх ринках за нижчими цінами, а виручені кошти вкладати у розширення виробництва.

Вступ Італії у 1951 р. до Європейського об'єднання вугілля і сталі, а в 1957 р. – до Європейського економічного співтовариства забезпечив їй стабільний ринок, довіз дешевої сировини.

Характерною ознакою економічного розвитку Італії було посилення концентрації виробництва. Автомобілебудівна корпорація «Фіат» зосередила у своїх руках близько 80 % випуску

автомобілів. Монопольне становище в електроніці належало об'єднанню «Оліветті», у хімічному виробництві – «Монтекатіні», в електроенергетиці – «Едісон». Вихід італійських компаній на міжнародний ринок, масовий туризм (близько 30 млн туристів щорічно) забезпечили приплив валюти, що вкладалась у розвиток економіки.

Економічне піднесення 50–70-х років вплинуло й на соціальну структуру країни. Збільшилася кількість кваліфікованих робітників, науково-технічної інтелігенції, працівників сфери обслуговування. Зростання загальної зайнятості населення, продуктивності праці помітно поліпшили матеріальне становище трудящих.

До початку 60-х років внутрішню і зовнішню політику Італії формувала центристська коаліція партій на чолі з ХДП. У 60-х роках точилася гостра політична боротьба між блоком урядових партій і лівими силами – комуністами та соціалістами. В країні посилювалася політична криза, раз у раз змінювались уряди. У лютому 1962 р. представник поміркованого крила ХДП Амінторе Фанфані сформував перший лівоцентристський уряд, що заручився підтримкою лівих соціалістів. Уряд провів закон про націоналізацію електроенергетичних підприємств, а також підвищив зарплату деяким категоріям робітників, мінімальні пенсії. Такі заходи сприяли поширенню впливу лівих партій – соціалістів і комуністів, котрі під гаслом поглиблення реформ організовували масові страйки і демонстрації, що охопили 1968–1969 рр. 20 млн. чоловік.

Страйкарі захоплювали підприємства, застосовували тактику короткочасного припинення роботи в окремих цехах. Це негативно відбивалося на загальних показниках виробництва, призводило до зриву договорів, за що фірми змушені були сплачувати штрафи. В окремих регіонах, зокрема на півдні Італії, доходило до збройних сутичок.

Активізувалися й неофашисти. У грудні 1969 р. сталися бомбові вибухи в Римі та Мілані, вчинено напади на політичних діячів. У 1968 р. князь В. Боргезе створив таємну організацію «Національний фронт», що планувала збройний переворот. Крайні ліві організували терористичні загони «Червоні бригади». Вони нападали на державних службовців, захоплювали заручників, від яких вимагали викупів. «Червоні бригади» були тісно пов'язані із закордонними терористичними групами і центрами, які постачали їм зброю і вибухівку. Загострення політичного протистояння, антиконституційні методи боротьби крайніх політичних сил, зростання інфляції призвели до кризи діяльності лівоцентристського блоку.

У 70-х роках економічний розвиток Італії почав уповільнюватися. Приріст промислової продукції становив лише 3 % на рік, а в 1974–1975 рр. італійська економіка опинилась у кризовому стані. Італія змушена була вдаватися до іноземних позичок, які збільшили її зовнішній борг у 1975 р. до 17 млрд доларів.

Економічний спад у поєднанні з інфляційними процесами посилив протиборство між правими, центристськими і лівими партіями. Воно спричинювало часті зміни урядів, послаблювало виконавчу владу. Ознаками політичної нестабільності були тероризм, зростання впливу мафіозних структур. Жертвами терору ставали державні урядовці високого рангу, політичні діячі різного напрямку і навіть рядові чиновники. Весною 1979 р. «Червоні бригади» захопили і вбили лідера ХДП Альдо Моро. Це викликало масові протести населення проти бездіяльності уряду, які переросли у загальнонаціональний страйк з вимогами викоренити тероризм.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ІТАЛІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Кінець 70-х – початок 80-х років позначився спадом виробництва, що тривав до 1983 р. Тільки з 1984 р. розпочалося повільне піднесення економіки. Однак воно не вирізнялося високими показниками і стабільністю. Участь Італії у західноєвропейській інтеграції, вмиле використання дешевої зарубіжної сировини, швидке реагування на вимоги міжнародних ринків, високі прибутки від туризму створювали додаткові гарантії для стабільного розвитку економіки.

Незважаючи на уповільнення розвитку промисловості у 80-х роках, Італія закріпилася серед «сімки» найрозвинутіших країн світу, випереджаючи за окремими показниками Францію і Велику Британію.

Найважливішими проблемами політичного життя Італії у 80-ті роки стала боротьба з тероризмом і мафією. Після трагедії у Болоньї у серпні 1980 р., коли внаслідок вибуху бомби на залізничному вокзалі загинуло 84 і було поранено 200 осіб, в Італії посилювалися масові виступи проти терористів. Судовий процес над звинуваченими у викраденні та вбивстві А. Моро, замах на главу католицької церкви Папу Іоанна Павла II у травні 1982 р. свідчили про зв'язок терористів не тільки з мафіозними групами в Італії, але і з закордонними центрами. Внаслідок облав, проведених в окремих провінціях у червні 1983 р., було заарештовано понад 400 злочинців. У 1986 р. в Палермо проведено суд над 500 особами, звинуваченими у зв'язках з сицилійською мафією. У відповідь кримінальні

структури організували розправи над державними службовцями і політичними діячами. Судові процеси виявили тісний зв'язок мафії з окремими високопоставленими чиновниками і політичними діячами країни.

На початку 90-х років було проведено широкомасштабну операцію «Чисті руки», спрямовану проти мафіозних об'єднань. Вона виявила нові факти співробітництва окремих політичних діячів і партій з кримінальним світом, який виділяв їм кошти для політичної боротьби і здійснення політичних махінацій. Це призвело до глибокого розчарування населення у політичних партіях, які досі традиційно формували уряди. ХДП розпалася на Італійську народну партію (ІНП) і угруповання «Пакт Сені», більшість комуністів відмежувалися від догм марксизму-ленінізму і прийняли назву Демократична партія лівих сил (ДПЛС).

Криза довіри італійського народу до політичних партій яскраво виявилася під час березневих виборів 1994 р., що принесли перемогу новоутвореним партіям: асоціації «Вперед, Італіє», «Лізі Півночі», неофашистському «Національному альянсу». Вони об'єдналися у консервативний блок «Полюс свободи». Майже одночасно оформився лівоцентристський блок «Оливкове дерево», у якому об'єдналися посткомуністична Демократична партія лівих сил (ДПЛС), ліві християнські демократи, що відкололися від ХДП після її розпаду, частина соціалістів і соціал-демократів. З політичної арени країни зійшли представники партократії та корумповані чиновники партій, які до цього традиційно формували уряди.

До новоутвореного уряду, який очолив керівник асоціації «Вперед, Італіє» мільярдер Сільвіо Берлусконі, вперше ввійшли неофашисти. Це викликало тривогу не тільки в країні, а й у зарубіжних державах. Однак глава нового уряду заявив, що він буде дотримуватися фундаментальних християнських цінностей, боротися за економічний прогрес і розвиток демократії, а в зовнішній політиці йтиме попереднім курсом співробітництва з усіма країнами.

Уряд С. Берлусконі внаслідок міжпартійних незгод уже в грудні 1994 р. пішов у відставку. Позачергові парламентські вибори в квітні 1996 р. забезпечили незначну перевагу в парламенті політичним силам, об'єднаним в «Оливкове дерево».

Утворений в 1996 р. уряд, який спирався на хиткий компроміс об'єднання «Оливкове дерево» і «Полюс свободи», очолив спочатку посткомуніст Романо Проді, а з грудня 1999 р., після чергової кризи, – представник ДПЛС Массімо Д'Алемо. Уряд намагався проводити виважену політику економічного і соціального реформування. В квітні 2000 р. уряд змушений

був піти у відставку. Найактивнішим опозиційним угрупованням є «Північна ліга», яка виступає за федералізацію Італії.

У післявоєнний період у країні створювалось 59 урядів. Часті зміни урядів поставили питання про необхідність проведення виборчої реформи. Незважаючи на нестійкість внутрішньополітичного становища, економіка Італії у другій половині 90-х років розвивається з щорічним приростом у 2–3 % ВВП, в перші роки XXI ст. цей показник зменшився до 1%. Італія за загальним показником ВВП займає в сучасному світі шосте місце.

На парламентських виборах у квітні 2001 р. більшість італійців, розчарувавшись у політиці лівоцентристського уряду, проголосували за консервативний блок «Полюс свободи». Новий уряд було сформовано з впливових партійних функціонерів партій блоку «Полюс свободи». Вдруге прем'єр-міністром Італії став медіамагнат С. Берлусконі, статки якого оцінюються у 12 млрд доларів. Прихід уряду С. Берлусконі до влади відбувся на фоні загострення соціально-економічної ситуації у країні. У лютому 2002 р. у парламенті гостро обговорювалося питання про несумісність бізнесової діяльності мільярдера С. Берлусконі з виконанням ним обов'язків прем'єр-міністра. Після тривалих дискусій депутати прийняли закон про надання дозволу йому займатися власним бізнесом і керувати урядом країни, що є винятком для демократичних країн Заходу.

Не дивлячись на часті зміни урядів у сучасній Італії, досягнуто стабілізації виробництва в наслідок реформування економіки. Його суть зводиться до скорочення державного сектору і приватизації підприємств, фінансової підтримки кооперативного сектору і пристосування податкової системи до європейських стандартів. За сумарними показниками державний сектор у економіці Італії на початку XXI ст. випереджує Францію і поступається лише Португалії та Греції.

Суттєву роль у економіці країни відіграють такі монополії, як «Інститут промислової реконструкції», що об'єднує понад 150 підприємств машинобудівної, металургійної, суднобудівної промисловості; нафтогазове об'єднання ЕНІ у складі 160 компаній; концерн «Фіат», який забезпечує 13 % європейського автомобільного ринку; монополіст у галузі електроніки «Оліветті», а також «Монтекатіні» у хімічному виробництві.

Третьою важливою складовою частиною виробничої структури Італії є кооперативний сектор, що об'єднує майже 90 тис. дрібних і середніх виробничих кооперативів. Майже уся продукція цих кооперативів іде на експорт. Головною відмінною ознакою виробництва кооперативного сектору є інтенсивне використання місцевих ресурсів, ремісничих традицій і навички виходу на зовнішні ринки.

У цілому ж у щорічному експорті Італії 42 % складає продукція машинобудування і легкої промисловості.

Зовнішня політика Італії, починаючи з реалізації «плану Маршалла», постійно орієнтувалася на співробітництво з країнами Заходу, на розбудову європейської економічної інтеграції. Італія – одна із засновниць Північноатлантичного блоку, ЄЕС. Разом з тим з 60-х років вона значно розширила економічні і культурні зв'язки з СРСР і країнами Центральної та Східної Європи. Італійські війська неодноразово входили до складу миротворчих сил ООН, сформованих з метою погашення міжнародних конфліктів. У 2003 р. італійський уряд підтримав США у воєнних діях проти Іраку, скерувавши туди збройний контингент. Як член об'єднання найрозвинутіших індустріальних країн світу, Італія має значний вплив на формування основних напрямів міжнародного фінансового й економічного співробітництва.

Італія прагне розширити зв'язки з країнами, що проголосили свою незалежність: одною з перших вона у грудні 1991 р. визнала суверенітет України, а незабаром відкрила в Києві своє посольство. У травні 1995 р. і листопаді 2003 р. відбулися офіційні візити до Італії Президента України Л. Кучми. Відносини між обома країнами розвиваються на основі Договору про дружбу та співробітництво, підписаного у 1995 р. і договорів 2002 р.

Італія є одним з головних торгово-економічних партнерів України в Європі, займає друге місце після Німеччини у загальному обсязі торгового обороту з країнами ЄС. Понад 250 українським підприємствам надано італійські інвестиції, загальний обсяг яких складає понад 80 млн доларів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте соціально-економічне становище і розстановку політичних сил Італії в перші повоєнні роки. Які політичні партії зміцнили своє становище?
2. Які політичні і економічні зміни відбувалися в країні після прийняття конституції?
3. Розкрийте суть «італійського економічного дива» і хід політичної боротьби в країні у 70–80-ті роки.
4. Назвіть факти, які свідчать про зростання політичної нестабільності в країні у 70–80-ті роки.
5. Які зміни відбулися у розстановці політичних сил в Італії на початку 90-х років?
6. Визначте основні напрями зовнішньої політики Італії у повоєнні роки і охарактеризуйте її сучасне міжнародне становище.

СРСР. ВІДНОВЛЕНІ ТА НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ

§ 17. СРСР У 1945–1953 рр.

Які характерні риси радянського тоталітаризму? Що споріднювало радянську систему управління з нацистським і фашистським режимами в Німеччині та Італії? Яку роль відіграли народи СРСР у розгромі агресивних держав у ході Другої світової війни? Чи сприяла перемога, здобута разом із західними союзниками у Другій світовій війні, зміцненню тоталітарної системи СРСР?

Друга світова війна суттєво розширила кордони СРСР. На заході, за згодою союзників по антигітлерівській коаліції, до Радянського Союзу відійшла частина Східної Пруссії з Кенігсбергом (перейменованим на Калінінград). СРСР закріпив окупацію Литви, Латвії та Естонії, відібрав у Фінляндії м. Петсамо (Печенга) з прилеглою територією. За угодами, укладеними радянським урядом з Польщею, Чехословаччиною та Румунією, ці країни відмовились від претензій на українські землі – Галичину, Волинь, Закарпаття та Буковину. Вперше за багато століть майже всі етнічні українські території об'єдналися в межах УРСР як складової частини Радянського Союзу.

На південному сході СРСР приєднав до себе Туву, яка до 1944 р. була самостійною державою. На Далекому Сході до Радянського Союзу відійшли Південний Сахалін та Курильські острови, які раніше належали Японії.

ПОВОЄННА РОЗРУХА В КРАЇНІ

Перемога сил антигітлерівської коаліції над силами агресії у Другій світовій війні далася дорогою ціною. Правителі СРСР свідомо занижували кількість загиблих, тому ще й досі невідоме точне число жертв Радянського Союзу у війні. За приблизними підрахунками, воно перевищило 27 млн. З чоловіків 1923 р. народження, тобто першого воєнного призову, живими залишилося лише 3 %. Найбільші людські втрати випали на долю білоруського та українського народів (відповідно 25 % та 22 % від їх загальної кількості).

Війна принесла величезні матеріальні збитки. За чотири роки СРСР втратив третину національного багатства. Наслідки війни для одного з переможців були такими ж катастрофічними, як і для переможених Німеччини та Японії. У руїнах опинилося 1710 міст, понад 70 тис. сіл. Було знищено понад 6 млн будинків, близько 25 млн чоловіків залишилися без даху над головою.

Особливо постраждали окуповані райони України, Білорусі та частини Російської Федерації. А перед війною металургія України випускала більшу частину чорних металів, Донбас давав понад половину видобутку вугілля. На окупованих територіях знаходилися великі електростанції, металургійні, машинобудівні, хімічні, оборонні підприємства, розгалужена система залізниць. На них припадала майже половина орних земель та поголів'я худоби. Частину підприємств оборонного значення перед окупацією перебазували в глиб країни. Щоб добро не дісталось противнику, його знищували: спочатку Червона армія, а потім – фашисти. В результаті загальний рівень промислового виробництва в районах, які постраждали від окупації, становив у 1945 р. лише 30 % довоєнного.

У важкому стані знаходилися промисловість, транспорт і сільське господарство. Були зруйновані близько 32 тис. заводів і фабрик, виведені з ладу 65 тис. кілометрів залізниць, тисячі залізничних станцій та мостів, майже всі портові споруди. За час окупації сотні тисяч гектарів родючих земель заросли бур'яном і випали з господарського обороту.

На окупованих територіях значних руйнувань зазнали пам'ятки історії, осередки культури й освіти. Серед них – Києво-Печерська лавра, музей-заповідник Л.М. Толстого «Ясная Поляна», Білоруський державний університет та багато інших.

У державі не вистачало трудових ресурсів. Біля верстатів стояли підлітки, жінки, що позначалось на відновленні економіки. Відразу після завершення війни розпочалася демобілізація збройних сил СРСР, які на той час налічували 11,3 млн солдатів і офіцерів. Тільки на кінець 1945 р. 3,3 млн демобілізованих воїнів повернулися до мирної праці. Вони, звичайно, сподівалися на кращі зміни в країні, на послаблення тоталітарної системи.

У вищих ешелонах влади пройшла реорганізація, викликана переходом до мирного способу життя. У вересні 1945 р. припинив діяльність Державний комітет оборони – вищий орган партійного та державного керівництва країною під час війни. Його функції перейшли до Ради народних комісарів СРСР під головуванням Й. Сталіна. У березні 1946 р. цей орган було перетворено у Раду міністрів СРСР. Зросла кількість міністерств, посилилася бюрократизація управлінського апарату.

Війна принесла великі нестатки народу. Ліквідувати обмеження у харчуванні, побудувати нове житло, піднести добробут народу можна було лише наполегливою працею. Це добре розуміли трудящі країни.

ВІДБУДОВА ГОСПОДАРСТВА

Після закінчення війни було прийнято державний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. Радянське керівництво повернулося до реалізації довоєнної мети – завершити будівництво соціалізму і розпочати перехід до комунізму. Шлях до нього мав пролягати через розбудову важкої промисловості, підвищення кількісних показників у металургії, енергетиці, нафто- та гірничодобувній галузях.

Швидкого зростання промислового виробництва можна було б досягти шляхом підвищення ефективності праці, застосовуючи передову техніку, нові технології. Насправді ж у повоєнні роки цього домагалися шляхом нещадної експлуатації трудящих, особливо селянства, яке становило переважну більшість населення.

Командно-адміністративна система управління, основою якої був примус, залишалася без змін. Після війни широко застосовувались методи масової мобілізації робочої сили, головно із сільської місцевості, для розчищення зруйнованих міст, відбудови фабрик і заводів. Їхньою працею, а також зусиллями мільйонів демобілізованих відновлювалися Дніпрогес, шахти Донбасу, зводилися машинобудівні велетні на Уралі, відбудовувалися металургійні заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь» та ін. Мільйони в'язнів ГУЛАГу (рос. – Главное управление лагерей) прокладали Волго-Донський канал, будували Куйбишевську ГЕС, Норільський металургійний комбінат, видобували руду, валили ліс.

Поступово піднімалися з руїн Сталінград, Київ, Мінськ, Харків, Одеса, Севастополь, тисячі інших міст та сіл. Налагоджувалась робота шкіл, технікумів, вузів, медичних та культурно-освітніх закладів. Були зняті деякі обмеження воєнного часу: відновлено 8-годинний робочий день, ліквідовано обов'язкові позаурочні роботи, відновлено щорічні відпустки.

Складним був процес переведення промисловості на виробництво мирної продукції. Слід було перебудувати виробничі процеси, технологію, збільшити номенклатуру виробів. Так, танкова промисловість під час війни випускала машини семи-восьми основних видів, а створена на її основі галузь транспортного машинобудування повинна була у 1946 р. налагодити серійний випуск машин більше 40 основних типів. В роки війни промисловість випускала верстати 197 типорозмірів, а в

1946 р. стояло завдання випустити до 1300 різних моделей та модифікацій верстатів. На багатьох заводах повністю переустатковували цехи, дільниці. При цьому часто продукція випускалась під відкритим небом, значна частина устаткування вичерпала запаси ресурсів і знаходилася в аварійному стані, підприємства у зимовий період не опалювалися, не вистачало палива та електроенергії.

Відбудова народного господарства здійснювалася через перекачування коштів із сільського господарства у промисловість шляхом нерівноцінного обміну між містом і селом. Ціни на промислову продукцію завищувалися, у той час як державні заготівельні ціни на продукцію села були символічними і навіть не покривали витрат на її виробництво. Відбувався планомірний наступ на особисті присадибні господарства колгоспників. Кожне селянське подвір'я змушене було платити податок за землю, постачати державі визначену кількість м'яса, молока, яєць та інших продуктів. Суворя паспортна система, коли паспорт видавали селянам лише за згодою місцевої влади, перетворювала колгоспників на рабів командно-адміністративної системи.

Продуктів харчування у країні катастрофічно не вистачало. З весни 1946 р. партійні функціонери розпочали «битву за врожай», встановлюючи «на око» норми хлібозаготівель. Однак через літню посуху врожайність зернових виявилась значно нижчою, ніж передбачалося, особливо в Україні, Молдавії, деяких областях Центральної Росії. Хлібозаготівельні кампанії проводилися під гаслом: «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Колгоспників під страхом покарань змушували працювати протягом усього світлового дня з обов'язковим виконанням норм. Вони були практично позбавлені можливості працювати на присадибних ділянках.

Коли у селян повністю вилучили зерно та корми для худоби, настав голод, який узимку 1946–1947 рр. охопив майже всю Україну (крім західних областей), Молдавію, Ульяновську, Костромську та інші області Росії. Люди їли лободу, кору дерев, дрібних гризунів. Траплялися випадки людоджерства, що визнав у своїх спогадах тогочасний керівник українських комуністів Микита Хрущов. Близько мільйона жителів лише України померло в голодну зиму 1946–1947 рр. У той же час СРСР у 1946 р. безоплатно відправив 1,7 млн т зерна у Болгарію, Польщу, Румунію, Чехословаччину, а також до Франції, де в уряд увійшли комуністи.

У 1947 р. держава провела конфіскаційну грошову реформу, яка «з'їла» заощадження населення. Того ж року було скасовано карткову систему розподілу продуктів харчування.

У наступні роки з пропагандистською метою відбулося деяке зниження цін. Практикою повоєнних років, аж до 1958 р., були «примусово-добровільні» передплати облігацій державних позик на суму, не меншу місячної зарплати. Держава почала повертати ці позики лише у 80-х роках, коли вони зовсім знецінилися, а значна частина позикодавців померла. Невдовзі після війни були скасовані скромні виплати фронтовикам за бойові нагороди. Водночас впроваджено непромірний податок на «малосімейність».

У 1950 р. було оголошено про успішне завершення періоду відбудови народного господарства. Ціною непосильної праці народів СРСР до ладу стали нові могутні підприємства індустрії, які суттєво зміцнили економічний потенціал держави. З огляду на початок «холодної війни» значну увагу було приділено оборонній промисловості, яка сконцентрувала науково-технічні досягнення того часу.

У серпні 1949 р. на полігоні у Семіпалатинській області СРСР випробував атомну бомбу. Було здійснено успішний запуск радянської балістичної ракети, а в 1954 р. ці грізні новинки взято на озброєння радянською армією. У тому ж році були проведені великі військові маневри з реальним вибухом атомної зброї, що стало причиною екологічного забруднення значної території та радіоактивного ураження тисяч людей.

У публікаціях статистичних зведень наводилися цифри раючих успіхів, однак четвертий п'ятирічний план, як, зрештою, жоден план розвитку народного господарства СРСР, не був виконаний. Статистичні дані фальсифікувалися, щоб ввести в оману весь світ, а передусім народи Радянського Союзу. І слід визнати, що більшість населення щиро вірила у невпинне просування суспільства до висот комунізму.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Суспільно-політичне життя країни було позначене поширенням політичних репресій проти народів СРСР. Ще під час війни, а згодом у повоєнні роки за необґрунтованими звинуваченнями було репресовано цілі народи: поволзьких німців, калмиків, чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, корейців, кримських татар, інгерманландських фінів, турків-месхетинців, курдів, жителів Чорноморського узбережжя – вірмен, болгар, греків та інших. Під гаслом «викоренення націоналізму» на приєднаних землях та придушення опору радянської влади населення до Сибіру було відправлено сотні тисяч жителів Литви, Латвії, Естонії, Західної України та Західної Білорусі. Усього на спецпоселеннях, за станом на 1953 р., перебувало близько 3 млн людей. Національні сили, зокрема ОУН і

УПА у Західній Україні, загони «лісових братів» у Прибалтиці, намагалися чинити опір репресіям, однак сили були нерівні. Крім «спецпоселенців», декілька мільйонів чоловік перебували у концтаборах ГУЛАГу.

Сталінський режим мав розгалужену систему стеження за усіма верствами населення. Коли у вождя виникали сумніви щодо відданості його ідеям, репресій зазнавала і верхівка партійно-державного керівництва. У 1950 р. заарештували і розстріляли керівників ленінградської партійної організації. Невдовзі після завершення війни зазнали гонінь її герої – воєначальники Семен Богданов, Микола Воронов, Іван Юмашев, Олександр Новиков. Потрапив у «неласку» і був переведений на службу у провінцію маршал Георгій Жуков.

Постійного репресивного тиску зазнавала творча інтелігенція. Початком репресій проти неї у післявоєнні роки стали постанови ЦК ВКП(б) 1946–1948 рр. Секретар ЦК з питань ідеології А. Жданов головні удари спрямував проти поетеси Анни Ахматової та письменника Михайла Зощенка. Їх звинувачували у «непристойності й аполітичності, песимізмі та занепадництві». Утисків зазнавали багато діячів культури, які відмовлялись від облудного оспівування соціалізму. Серед них – видатні українські письменники Максим Рильський, Володимир Сосюра, Остап Вишня, Юрій Яновський та інші. Слідом за літераторами хвиля репресій прокотилася по музикантах, діячах кіно й театру, інших представниках культури та науки.

Чимраз більшого поширення в СРСР набирала антисемітизм. Євреїв оголошували космополітами, тобто людьми без батьківщини. За таємним наказом Кремля було вбито відомого актора, керівника єврейського драматичного театру в Москві Соломона Міхоелса, загинули поети Лев Квітко, Перец Маркіш, чимало інших видатних діячів єврейської культури опинилися за ґратами. Відверто антисемітське спрямування мала «справа кремлівських лікарів», яких безпідставно звинуватили у намірах отруїти лідерів партії та держави. В космополітизмі також звинувачували людей, які цікавилися зарубіжним мистецтвом та літературою. Майже усі світові винаходи приписувалися росіянам, вони стали «першими» винахідниками парової машини, електричної лампочки та багатьох інших досягнень. Натомість справжні досягнення світової культури відгороджувалися від радянських людей нездоланим муром.

Комуністичний режим проводив гостру боротьбу проти «інакодумців» у різних напрямках науки. У сталінські часи паплюжили не тільки окремі наукові школи, а й цілі галузі знань. Зокрема, генетика та кібернетика були оголошені псев-

донауками і фактично заборонені в СРСР. Критику того чи іншого наукового пошуку супроводжували «орговисновками», які нерідко завершувались арештом і ув'язненням науковців. Тисячі засуджених талановитих учених працювали у так званих «шарашках» – таборах, де робота мала науково-дослідний напрям. Серед таких в'язнів були Сергій Корольов (згодом генеральний конструктор ракетної техніки), Микола Тимофеев-Ресовський (засновник радіаційної генетики) та інші. У той же час влада звеличувала різних шарлатанів від науки на кшталт «народного академіка» Трохима Лисенка, який обіцяв вивести дивовижні за врожайністю сорти зернових культур і нагодувати країну за декілька років.

Хоча влада в СРСР мала яскраво виражений тоталітарний характер, режим про людське око намагався дотримуватися деяких чисто формальних ознак демократії. Регулярно відбувалися вибори до Верховних Рад СРСР і союзних республік, яким мала належати уся повнота влади в країні. Проте вибори відбувалися без вибору. Громадяни мали голосувати за визначеного «згори» єдиного кандидата «сталінського блоку комуністів і безпартійних». Однак навіть обрані в такий спосіб ради жодної реальної влади не мали. Вона належала верхівці ВКП(б) на чолі із Сталіним. Усе суспільно-політичне життя проходило під пильним наглядом партійних органів. Парткоми, комітети комсомолу втручалися навіть в сімейне життя членів колективу, розглядали його на своїх засіданнях. Партійні комітети керували, навчали, виховували, карали. І все це відбувалося «для блага народу».

У 1952 р., після тринадцятирічної перерви, відбувся XIX з'їзд ВКП(б), який у своїх рішеннях повторив усі старі догми, залишив незмінною суспільно-політичну систему і принципи управління економікою. Змінилася лише назва партії. Відтепер вона називалася Комуністичною партією Радянського Союзу (КПРС). З'їзд обговорив зовнішньополітичну ситуацію і констатував утворення двох світових таборів: «миролюбного, демократичного» на чолі з СРСР і «агресивного, імперіалістичного», очолюваного США.

Конфронтація між двома наддержавами ставала дедалі гострішою. Сталінська дипломатія була позбавлена гнучкості. Вона оголошувала ворогами усіх тих, хто йшов всупереч радянській політиці. Серед них були лідери комуністичної Югославії, західноєвропейської соціал-демократії, націоналістичних організацій Сходу. Кремль постійно нагнітав антиамериканську істерію. Залякування американською загрозою допомагало об'єднувати народ. Режимові необхідно було вишукувати ворогів, як усередині держави, так і зовні.

5 березня 1953 р. помер Йосиф Сталін. Всередині верхівки компартії розгорнулася боротьба за владу. Спочатку провідні позиції зайняв Георгій Маленков, якого було призначено головою Ради міністрів СРСР. Однак до влади рвався всемогутній шеф органів безпеки Лаврентій Берія. Вирішальним аргументом у сутичці за владу була військова сила. Військові на чолі з маршалом Жуковим, який після смерті Сталіна повернувся до Москви, заарештували Берію. Його звинуватили у спробі заволодіти владою, шпionaжі, інших злочинах і розстріляли. Після цього на провідні позиції у правлячій верхівці дедалі активніше висувається секретар Центрального комітету КПРС Микита Хрущов. У вересні 1953 р. він став першим секретарем ЦК партії. У ході подальших інтриг Маленкова було усунуто з посади глави уряду й замінено Миколою Булганіним, який не претендував на головну роль у керівництві.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте соціально-економічну політику сталінського керівництва в перші повоєнні роки.
2. Дайте своє визначення поняття «сталінщина». Які чинники зумовили політичні репресії в 1945–1953 рр.?
3. Які факти свідчили про прояви кризи політичної системи в СРСР у 50-ті роки?

§ 18. ВІДЛИГА (1953–1964)

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Наступники Сталіна розуміли, що продовження політики «закручування гайок», терору і репресій безперспективне і приховує у собі небезпеку могутніх соціальних вибухів. Попереджувальним дзвінком стали повстання в'язнів у Воркуті (1953) та інших «виправних трудових таборах» ГУЛАГу. Нове керівництво пішло на деяку лібералізацію суспільно-політичного життя, яке згодом у середовищі творчої інтелігенції набуло назву «відлиги».

Після смерті Сталіна оголосили амністію ув'язненим на термін до п'яти років. На волю вийшли головні кримінальні елементи, оскільки політичні в'язні мали значно триваліші терміни ув'язнення. Це спровокувало вибух злочинності у країні. «Виправні трудові табори» реорганізовувались у колонії, скасовувались одіозні укази, серед них – «Про судову відповідальність робітників і службовців за самовільний відхід з підприємств та установ і прогул без поважної причини».

Розпочався перегляд справ політв'язнів. Десятки тисяч виправданих потягнулися з сибірських концтаборів, несучи

правду про ГУЛАГ. Було прийняте рішення про реабілітацію репресованих у роки війни народів та відновлення їхньої національно-територіальної автономії. Повернулися до рідних місць чеченці, інгуші, карачаївці, балкарці, калмики. Однак у праві на реабілітацію було відмовлено поволзьким німцям, кримським татарам та деяким іншим народам.

У лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС. У доповіді на його закритому засіданні Хрущов уперше розкрив страхітливі злочини, скоєні Сталіном і його клікою. Однак нове партійно-державне керівництво, розвінчуючи «культ особи» вождя, прагнуло переконати, що сталінські злочини були лише «деформацією» соціалізму. Хрущов закликав відкинути сталінізм і повернутися до ідей Леніна, замовчуючи при цьому, що саме цей практик комуністичного будівництва започаткував масовий терор проти мирних людей, заснував політичну поліцію та концтабори. Лідер партії негативно оцінював репресії, проте не піддавав сумнівам існуючу командно-адміністративну систему. «Поганого» керівника повинен був замінити «хороший». Хрущов повідомив жахливі факти недалекого минулого з тим, щоб критикувати своїх противників, однак люди почали замислюватися: чому взагалі таке стало можливим і чим радянський лад відрізняється, наприклад, від порядків нацистської Німеччини, чому Сталіна та Берію критикують люди, які самі брали участь у «трійках», складали та підписували «розстрільні списки».

Виходячи з рішень XX з'їзду КПРС 30 червня 1956 р. ЦК КПРС опублікував постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», у якій вперше відкрито говорилося про заповідані втрати. Переважна більшість радянського суспільства вітала критику Сталіна, незважаючи на її обмеженість і непослідовність. Натомість консервативні кола, а також чимало простих людей, запаморочених багаторічною більшовицькою пропагандою, розвінчання «великого вождя» сприйняли вороже. Однак навіть його прихильники бачили, що вперше після років страху можна було вільніше висловлювати свою думку. Люди почали критичніше ставитися до існуючого суспільно-політичного ладу.

Антисталіністський курс Хрущова зустрів опір більшості членів президії ЦК КПРС. Георгій Маленков, В'ячеслав Молотов, Лазар Каганович та інші прихильники сталінізму вступили у змову, щоб позбавити Хрущова посади першого секретаря ЦК КПРС. У вирішальний момент Хрущов знову використав у боротьбі проти своїх опонентів військову верхівку. Міністр оборони маршал Жуков заявив, що армія підтримує Хрущова і його вимогу скликати пленум ЦК. На пленумі ЦК КПРС (червень 1957 р.) більшістю було схвалено пропозицію лідера ко-

муністів про виведення зі складу ЦК «антипартійної групи» (так було названо вищезгаданих змовників). На відміну від часів Сталіна опозиціонерів не розстріляли, їм було дозволено працювати на керівних посадах у нижчих ланках управління. Це стало помітною прикметою пом'якшення комуністичного режиму.

Незабаром настала черга усунення з вищого керівництва маршала Жукова. Під час візиту міністра оборони СРСР до Югославії був скликаний пленум ЦК, на якому Хрущов звинуватив маршала у «порушенні ленінських партійних принципів керівництва збройними силами». Міністром оборони призначено родича Хрущова – маршала Родіона Малиновського, а Жукова відправлено на пенсію. Через кілька місяців пройшла зміна керівництва Комітету державної безпеки (КДБ). Його очолив висуванець Хрущова – Олександр Шелепін, який до того керував комсомолом країни.

Перемоги на пленумах зміцнили позиції Хрущова, який впевнено крокував до особистої влади. У березні 1958 р. лідер компартії зайняв ще й посаду голови Ради міністрів. Чимраз більше проявлялось свавілля новоявленого вождя, його намагання поспіхом вирішувати усі питання економіки. На ХХІІ з'їзді КПРС (1961) під керівництвом Хрущова було розроблено і прийнято нову програму партії, в якій проголошувалося: «Нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі». Стверджувалося, що за 20 років можна побудувати «комуністичне суспільство».

Нездійсненна мета, як і висунуте Хрущовим гасло – «Наздогнати і обігнати Америку!» – викликали сумніви щодо здатності КПРС та її лідера реально оцінювати стан справ у країні. Хоча життєвий рівень населення поволі зростав, він був далеким від західних стандартів. Порівняно із сталінським періодом, за Хрущова удвічі зросла заробітна плата робітників, удвічі й більше підвищено пенсії ветеранам праці, у крамницях з'явилися телевізори, холодильники, пральні машини.

Радянський Союз трохи відкрився для відвідування іноземцями. В 1958 р. у Москві відбувся Всесвітній фестиваль молоді та студентів, розпочалися міжнародні московські кінофестивалі, обміни іноземними туристами. Поновилося видання журналу «Иностранная литература», відкрилися нові літературні журнали, почастишали публікації молодих поетів, прозаїків, критиків, пізніше названих «шестидесятниками». В побут людей поступово входило телебачення.

Влада намагалася контролювати суспільні процеси і часом вдавалася до гострої конфронтації з творчою інтелігенцією.

Перший залп ідеологічної нагінки був спрямований проти Бориса Пастернака, який у 1957 р. видав за кордоном свій роман «Доктор Живаго», де засудив кровопролиття громадянської війни. Брутальним нападкам з боку влади були піддані молоді поети Андрій Вознесенський, Євген Євтушенко, прозаїк і публіцист Ілля Еренбург, скульптор Ернст Неізвестний, кінорежисер Марлен Хуциєв та багато інших представників творчих професій, чиї твори виходили за вузькі рамки загальнообов'язкового «соціалістичного реалізму». Ледь помітна лібералізація суспільно-політичного життя була короткотривалим явищем у розвитку СРСР і пов'язувалася з боротьбою у верхніх ешелонах влади. Із зміцненням режиму влада повернулася до політики «закручування гайок».

СПРОБИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

Для того щоб прискорити темпи економічного розвитку, Хрущов на XX з'їзді партії запропонував змінити галузевий принцип керівництва промисловістю, при якому міністерства не були пов'язані між собою, на територіальний. Так були організовані територіальні управління – ради народного господарства (раднаргоспи), які об'єднували одну або кілька областей. Створення раднаргоспів дало позитивний ефект. Скоротилися бездумні зустрічні перевезення вантажів з одного кінця країни в інший, отримали додаткові стимули розвитку заводи і фабрики місцевого підпорядкування, зросла ініціатива на місцях.

Реформа прискорила процес технічної реконструкції багатьох підприємств: за 1956–1960 рр. стало до ладу втричі більше нових типів машин, агрегатів, установок, ніж за попередню п'ятирічку. З формального погляду реорганізація збила ритм виконання п'ятирічних завдань. Щоби приховати ці збої, керівництво країни змінило п'ятирічний термін виконання народногосподарських планів і запровадило на 1959–1965 рр. семирічний план. У ньому значна увага відводилася піднесенню оборонної промисловості.

Уже з перших повоєнних років великих зусиль було докладено до розбудови військово-промислового комплексу, зокрема нових видів озброєння. У 1953 р. Радянський Союз вперше випробував водневу зброю. Батьком термоядерної зброї в СРСР був академік Андрій Сахаров, який згодом збагнув усю небезпеку виникнення термоядерної війни і став активним борцем за мир. Військово-промисловий комплекс швидко набирив сил. Хрущов похвалявся, що ракети виходять із заводів, як «ковбаси з автоматів». Майже на кожному великому підприємстві створювалися секретні військові цехи для випуску оборонної продукції.

Вражаючих успіхів досягнув СРСР у дослідженні атома й освоєнні космосу. Організатором дослідницької діяльності з ядерної науки та техніки був академік Ігор Курчатов. Під його керівництвом у 1954 р. вперше у світі стала до ладу атомна електростанція в Обнінську (Жалужька область). 4 жовтня 1957 р. Радянський Союз вперше у світі здійснив запуск штучного супутника Землі. 12 квітня 1961 р. вперше у космос полетіла людина, льотчик-космонавт Юрій Гагарін.

Освоюючи виробництво найновішого озброєння та випробовуючи нові технології, урядовці не зважали на головне – як це позначається на довкіллі, а отже, – на здоров'ї людини і всього живого. Так ядерна зброя стала джерелом отруєнь радіонуклідами територій навколо полігонів. Аварія 1957 р., що трапилася на ядерному військовому об'єкті поблизу Челябінська, спричинила масові радіоактивні ураження населення, екологічне забруднення. У 1960 р. під час випробувань вибухнула міжконтинентальна балістична ракета. Ці катастрофи і їх загрозливі наслідки приховувалися від громадськості, мешканці продовжували проживати у небезпечних зонах.

Велике значення надавалося капітальному будівництву. Виникли нові металургійні заводи, хімічні комбінати, гідроелектростанції, шахти, створювались нові лінії нафто- і газопроводів. Запроваджувалися нові автоматичні лінії, ширше використовувалися науково-технічні досягнення.

Хрущов намагався розв'язати житлову проблему шляхом механізації будівельних робіт та широкого будівництва малогабаритних «п'ятиповерхівок».



Юрій Гагарін

Побудовані на швидку руку, вони були розраховані на те, що через 20 років, за комунізму, будуть замінені на кращі. Мільйони нещодавніх мешканців «комуналок» та бараків уперше отримали власні скромні квартири. За 1958–1965 рр. житловий фонд країни зріс на 40 %.

Далекою від вирішення залишалася проблема забезпечення населення країни продуктами харчування, що спонукало кремлівське керівництво приділяти значну увагу сільському господарству. Вишукувалися різні способи швидкого збільшення виробництва, особливо зернових культур. У 1954 р. розпочалося освоєння цілинних земель у

Казахстані, Сибіру, на Уралі та Північному Кавказі. Цілинна кампанія стала загальнонародною. За два роки на цілині землі приїхало понад 360 тис. новоселів. Завдяки освоєнню цілини площа орних земель у країні зросла на 27 %. У 1955 р. валовий збір зерна становив майже 104 млн т проти 81 млн т у 1950 р. Однак згодом далися взнаки непередбачені негативні наслідки суто екстенсивного розвитку сільського господарства, зокрема ерозія ґрунтів, яка спричинила падіння врожайності зернових культур. У 1959 р. було прийнято рішення про ліквідацію машинно-тракторних станцій (МТС). Їх машинний парк передали колгоспам, сподіваючись на ефективніше використання.

Сільським господарством намагався особисто керувати М. Хрущов, який вважав себе спеціалістом у цій галузі. Його рішення, зокрема впровадити, навіть на півночі, посіви кукурудзи, нанесли значну шкоду галузі. Спроби до 1960 р. наздогнати Сполучені Штати по виробництву м'яса, молока, вовни зазнали краху. Хрущов звинуватив у цьому селян і оголосив курс на ліквідацію особистих присадибних ділянок. Мовляв, коли селян позбавити власного господарства, то у вивільнений час вони сумлінніше працюватимуть у колгоспах. Посилився податковий тиск на селян, знову вдалися до «обтинання» городів, обмеження кількості худоби. З 1958-го по 1962 р. поголів'я корів у сільських подвір'ях скоротилося з 22 млн до 10 млн голів.



М. Хрущов оглядає врожай кукурудзи

Грошова реформа 1961 р. викликала деякі інфляційні тенденції і негативно вплинула на життєвий рівень населення. Формально її метою була зміна загального масштабу цін і зарплати (зменшення у 10 разів). Фактично ж вона призвела до підвищення, хоч і у новому масштабі, роздрібних цін на продукти й товари широкого вжитку. Разом з тим, розуміючи важливість стимулювання виробників в інтересах зростання сільгосппродукції (а її нестача відчувалася чимраз більше), керівництво вирішило підвищити закупівельні ціни. Це дещо полегшило життя колгоспників – найзнедоленішої верстви населення, однак відчутно вдарило по бюджету робітників та службовців, оскільки підвищення закупівельних цін примусило у 1962 р. підвищити і роздрібні ціни: на масло – на 50 %, на м'ясо – на 25–40 %. Неврожай 1963 р. викликав розладнання у постачанні населення продуктами, особливо хлібом. Хліб випікали з домішкою горохового борошна, у магазинах з'явилися довгі черги. СРСР уперше змушений був закупити продовольче та фуражне зерно за кордоном, надалі така практика стала звичайною.

Низький рівень життя, перебої у постачанні, відсутність елементарних громадянських прав і політичних свобод, свавілля властей спричиняли спалахи протесту. Найгостріші демонстрації і страйки пройшли у травні 1962 р. у м. Новочеркаську (Ростовська обл.). За наказом Хрущова проти демонстрантів кинули війська. Десятки мешканців міста були вбиті, сотні поранені. Як і завжди, засоби масової інформації СРСР старанно замовчували факти спротиву комуністичному режимові. Новочеркаський розстріл продемонстрував неприйняття населенням політики непослідовних економічних перетворень Хрущова.

Зміни у зовнішній політиці СРСР у післясталінські роки відбивали тенденцію «відлиги». Лідер СРСР почав здійснювати офіційні візити в інші країни. Свій перший виїзд Хрущов зробив у Китай, де сторони домовились про повернення Радянським Союзом КНР військово-морської бази Порт-Артур. Москву теж почали відвідувати керівники інших держав. Велике враження на радянських людей справив візит прем'єр-міністра Індії Джавахарлала Неру з донькою Індірою Ганді. Тисячі людей зустрічали керівника Індії на вулицях Москви та Ленінграда. Візит широко висвітлювався радянською пресою.

У липні 1955 р., вперше після війни, відбулась зустріч у верхах лідерів СРСР, США, Великої Британії та Франції. На зустрічі в Женеві (Швейцарія) не було прийнято конкретних рішень, однак вона показала готовність радянського керівника до переговорів.

Основою зовнішньополітичної діяльності уряд СРСР декларував боротьбу за мир і роззброєння. Саме з цим була пов'язана спроба Хрущова нав'язати конструктивний діалог з країнами Заходу. У 1955 р. СРСР, США, Велика Британія і Франція підписали договір щодо Австрії, згідно з яким з цієї країни виводилися війська держав-переможниць. Сама Австрія набула постійного статусу нейтральної держави. Цього ж року Москву відвідала урядова делегація ФРН на чолі з канцлером Конрадом Аденауером. Між обома державами були встановлені дипломатичні відносини. У 1957 р. СРСР погодився на репатріацію німецьких військовополонених.

Суттєві зрушення відбулися в радянсько-американських відносинах. Хрущов вважав, що обидві країни можуть мирно співіснувати і змагатися виключно в економіці. Вперше в історії відбулися візити на вищому рівні. Влітку 1959 р. Радянський Союз відвідав віце-президент США Річард Ніксон. Восени того ж року до США з офіційним візитом прибув Хрущов. Перші контакти керівників обох наддержав викликали величезний інтерес у світі, породжували сподівання щодо припинення «холодної війни». Однак несподівано для багатьох СРСР пішов на різке загострення відносин із Заходом, використовуючи інцидент з американським літаком-розвідником, збитим над радянською територією у травні 1960 р. Радянському керівництву і надалі потрібний був зовнішній ворог, щоб згуртувати союзників по соціалістичному табору і власний народ.

Хрущов розпочав реформи не лише у своїй країні, а й чинив тиск на керівників країн-сателітів, щоб ті наслідували приклад Москви. Для того щоб «соціалістична система» трималася купи і піддавалась управлінню, вона мала діяти за єдиними правилами. У 1955 р. СРСР утворив військовий блок союзних країн – Організацію Варшавського Договору.

У країнах-сателітах Кремль поводився як господар. Коли у червні 1953 р. вибухнуло народне повстання у НДР, за наказом Москви радянські солдати, дислоковані у НДР, силоміць навели «порядок». Восени 1956 р. радянські війська придушили революцію в Угорщині.

Критику сталінізму в СРСР схвально зустрів комуністичний лідер Югославії Броз Тіто, який намагався побудувати у своїй країні соціалізм за власним планом. Відносини між СРСР і Югославією, розірвані за часів Сталіна через спротив маршала Тіто наказам з Москви, почали нормалізуватися з 1954–1955 рр. Однак нові спроби Москви втягнути Югославію до свого табору призвели до нової напруженості між країнами.

Розвінчання культу особи Сталіна викликало болісну реакцію керівників Китаю й Албанії. Вожді цих країн у цей період створювали власні культу. Мао претендував на вивіль-

нене місце лідера у міжнародному комуністичному русі, яке традиційно належало керівникові Кремля. Стосунки між СРСР, з одного боку, Китаєм і Албанією, з іншого, погіршувалися аж до політичної конфронтації. У результаті обидві країни опинилися поза радянським блоком.

Напруженим моментом у повоєнних міжнародних відносинах стала Карибська криза 1962 р. Радянський Союз почав розміщувати свої ракети під боком США, на території союзниці – Куби. У відповідь американці вирішили встановити блокаду острова і перевіряти усі кораблі, які прямували на Кубу, що було порушенням міжнародних законів. Світ вперше опинився перед загрозою ядерної війни. У цей напружений момент керівники обох наддержав – СРСР та США – зуміли відшукати компроміс. Москва погодилася демонтувати базу на Кубі в обмін на гарантії США не загрожувати Острову Свободи (так називали революційну Кубу радянські пропагандисти).

Карибська криза та її подолання ще раз засвідчили безперспективність ядерного протистояння, надали поштовху процесові роззброєння. СРСР, США і Велика Британія 5 серпня 1963 р. підписали у Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї у трьох середовищах: атмосфері, космосі та під водою.

Зовнішня політика СРСР за часів Хрущова значно активізувалася. Усі його зарубіжні поїздки широко висвітлювали засоби масової інформації Радянського Союзу. Мимоволі вони сприяли розвінчанню міфу про «імперіалістичних хижаків» Заходу, які силою зброї намагаються, мовляв, розвалити соціалістичний табір.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які прояви лібералізації спостерігалися у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики після смерті Й. Сталіна? Чому критика сталінізму носила обмежений характер?
2. Обґрунтуйте судження, що економічні реформи Хрущова носили непослідовний характер і не могли розв'язати назрілих проблем.
3. У чому полягали спільні риси і відмінності зовнішньої політики СРСР за керівництва Й. Сталіна і М. Хрущова?

§ 19. РОКИ «ЗАСТОЮ» (1964–1985)

УСУНЕННЯ ВІД ВЛАДИ М. ХРУЩОВА

Опора комуністичного режиму – партійно-державна номенклатура – сприйняла спроби лібералізації суспільного життя й економічні реформи з глухим ремствуванням, вбачаючи в них замах на свої кастові інтереси. Відчутним ударом по бюрократії стало рішення про систематичне оновлення складу

парторганів. Передбачалося, що керівні посади в КПРС займатимуть не більше, ніж два терміни по чотири роки. Невдоволеною правлінням Хрущова була і значна частина військових. У країні відбулося значне скорочення збройних сил. Відсутність соціальних гарантій офіцерам, нестача житла, складність з працевлаштуванням звільнених у запас та відставку сприяли критиці керівництва з боку військовослужбовців. Свої претензії до Хрущова мали й чекісти, працівники КДБ, які за його правління втратили певну самостійність і підлягали пильному контролю з боку партійних органів.

Серед верхівки партапарату, армії і КДБ – трикутника, на якому базувався тоталітарний комуністичний режим, – виникла думка про усунення Хрущова від влади. Змову очолили висуванці партійного лідера – секретарі ЦК КПРС Леонід Брежнєв, Микола Підгорний, Олександр Шелепін, голова КДБ Володимир Семичастний.

Переворот запланували на час відпочинку керівника держави на Чорному морі. Щоб не викликати підозри, змовники також пороз'їжджалися поза межі Москви у службові відрядження та відпустки. 12 жовтня 1964 р. вони з'їхалися до столиці і провели засідання президії ЦК КПРС, на якому одноставно проголосували за зняття Хрущова з усіх посад. Два дні по тому терміново скликаний пленум ЦК, на який прибув лідер партії, ухвалив рішення «задовольнити прохання т. Хрущова М. С. про увільнення його від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена президії ЦК КПРС та голови Ради міністрів СРСР у зв'язку з похилим віком та погіршенням стану здоров'я». Першим секретарем ЦК КПРС було призначено Л. Брежнєва. Процедура усунення від влади керівника партії і держави відбивала ті політичні зміни, які відбулися у часи його правління: з'явилася можливість відсторонити від влади вождя, який не задовольняв верхівку партії, не піддаючи самого колишнього лідера репресіям.

Помер Хрущов у 1971 р. Утискуваний ним Ернст Неізвестний згодом став автором надгробку на могилі, у якому досить влучно відобразив суть правління покійного лідера, склавши рівновеликі брили білого та чорного мармуру. Контрастність їх символізує суперечливість особи М. Хрущова та його правління: з одного боку, боротьба зі сталінізмом, а з другого – утвердження власного авторитаризму, непослідовність у проведенні реформ.

Одним з перших кроків правління Л. Брежнєва стала негласна заборона критики Й. Сталіна. Сталіністи відчули себе «на коні». Знову у літературі, на екрані з'являється образ «мудрого вождя», натомість прізвище Хрущова зникло зі шпальт газет та з ефіру. Епоху Хрущова розглядали лише в

темних барвах, як період панування «волюнтаризму» та «суб'єктивізму». Більшість реформ Хрущова були визнані хибними і в найкоротші строки демонтовані.

Леонід Брежнєв своє правління оголосив ерою побудови «розвинутого соціалізму», своєрідного передпокою комунізму. У створенні власного культу новий вождь був ще більше позбавлений почуття міри, ніж його попередник. Нестримна пристрасть до вихвалень і нагород (він мав 220 радянських і зарубіжних орденів і медалей) увінчалася присвоєнням собі звання маршала, нагородженням орденом Перемоги (всупереч його статутів), 4 зірками Героя Радянського Союзу та зіркою Героя соціалістичної праці. Хизування вигаданими військовими подвигами нового лідера партії призвело до абсурдного звеличення локальної операції німецько-радянської війни біля Новоросійська («Мала земля»), де він брав участь, мало не до рівня Сталінградської битви. Фронтовики жартували: «Де ви були під час війни: героїчно билися на «Малій землі» чи відсиджувалися в окопах Сталінграда?».

Брежнєв не відзначався принциповістю і працелюбністю. Це влаштовувало його оточення, яке почало використовувати своє службове становище для власного збагачення. У верхніх ешелонах влади зросла корупція. У зв'язках із злочинним світом були замішані деякі члени родини Брежнєва, керівники міністерства внутрішніх справ. Вища бюрократія, чиновництво менших рангів відповідно до своїх можливостей запускали руки у державну казну. Розкрадання державного майна, хабарництво, зловживання службовим становищем стали характерними злочинами того часу і свідчили про деградацію всієї системи. «Брежнєвщина» стала символом аморальності й кризи тоталітарного режиму.

«КОСИГІНСЬКА» РЕФОРМА ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

Пошуки шляхів піднесення економіки не припинялися. Пленум ЦК КПРС (вересень 1965 р.) схвалив реформу, яка увійшла в історію під назвою «косигінської» – за прізвищем голови Ради міністрів Олексія Косигіна, відповідального за втілення її у життя. Насамперед, було розширено права підприємств. На заводах і фабриках утворили фонди матеріального заохочення робітників. Для одержання грошової винагороди підприємству вже недостатньо було випустити заплановану продукцію – її треба було ще й реалізувати. Тим самим стимулювалося підвищення якості товарів. Випуск продукції, передбаченої планами «за валом», тобто на заплановану суму, підштовхував адміністрацію випускати продукцію дорожчу – витратити на неї якомога більше матеріалів, енергії,

людської праці. За реформою «валові показники» відходили на другий план. Тепер заохочувалося розширення асортименту товарів, їх конкурентоспроможність.

Хоча реформа і не була комплексною, вона все ж принесла певні результати. За роки восьмої п'ятирічки (1966–1970) до ладу стали близько двох тисяч нових підприємств. Серед них – Красноярська ГЕС, Західносибірський та Карагандинський металургійні комбінати, Волзький автомобільний завод та інші гіганти індустрії. З випуском у 1970 р. автомобілів «Жигулі» розпочалась справжня автомобілізація країни.

Держава розпоряджалася «матеріальними фондами» – сировиною, машинами, верстатами та ін., які розподіляла через міністерства та відомства. Це обмежувало діяльність підприємств через надмірну централізацію економіки. Реформу на місцях здійснювали партійні органи, які намагалися урочисто відрепортувати про удавані успіхи, а по суті спускали її на гальмах. Консервативні кола не могли змиритися з тим, щоб творчість «знизу», самостійність підприємств поставили під загрозу існування всієї бюрократичної системи. Партноменклатура взагалі боялася всіляких реформ, а недовіра Брежнєва до перетворень зробила експеримент приреченим на невдачу. Спроби реформувати економіку припинилися. Будь-які намагання впровадити методи матеріального стимулювання засуджувалися, в той же час методи примусу вже не діяли.

ПАДІННЯ ТЕМПІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Світова енергетична криза 1973 р. відкрила Радянському Союзові, найбільшому виробникові нафти, блискучі перспективи збагачення на міжнародному ринку палива. Потік «нафтодоларів» дав змогу керівництву СРСР забути про «косигінську реформу» і створити ілюзію відносного добробуту у державі. За рахунок доходів від експорту енергоносіїв у Європу там закуповували товари широкого вжитку, які частково задовольняли внутрішні потреби. В той же час у країні хронічно не вистачало комп'ютерів, робототехніки, передового устаткування та прогресивної технології. Світова науково-технічна революція обминала народне господарство СРСР. Це позначалося на продуктивності праці радянського робітника, яка була у декілька разів нижчою, ніж на Заході.

Неефективність «соціалістичних» методів господарювання виразно виявилась у таких важливих галузях індустрії, як металургія, металообробна промисловість, машинобудування. СРСР виплавляв сталі більше, ніж США. Однак, на відміну від Америки, металу катастрофічно не вистачало. Причиною цього була недосконала технологія (значна частина металу перетво-

рювалася на стружку), безгосподарність (гори металу іржавіли під відкритим небом), розбазарювання та розкрадання. Приблизно кожна четверта з виплавлених тонн сталі опинялася серед відходів.

Попри висунуте Брежнєвим гасло – «Економіка повинна бути економною», вона ставала все більш затратною. Народно-господарські плани вимагали кількісного зростання. Прагнення його досягнути призводило до будівництва нових підприємств, цехів при занедбаності існуючих. Безробіття не існувало, що розцінювалось як важливе досягнення соціалістичної економіки. Більш того, будівництво нових промислових об'єктів постійно потребувало робочих рук, яких не вистачало.

Як і в попередні роки, сільська молодь масово мігрувала у міста, де мала можливість хоч якось задовольнити свої професійні, соціально-культурні та побутові потреби. У великих містах вона, звичайно, займала непрестижні робочі місця. Місцева влада встановлювала ліміти на прийом такої молоді на роботу, і «лімітникам» доводилося роками жити у перенаселених гуртожитках під загрозою виселення та звільнення з роботи за найменшу провину, при цьому вважаючи, що їм у житті пощастило.

Середні доходи населення у брежнєвські часи зростали, однак придбати необхідні товари ставало дедалі важче. В умовах падіння якості товарів вітчизняного виробництва особливим попитом користувався імпорт. Величезні черги за «дефіцитом» стали прикметою тогочасного життя. Відчувалась і гостра нестача продуктів харчування, особливо м'ясо-молочних виробів.

Відсутність матеріальних стимулів до праці, занедбана соціальна сфера, комуністична заідеологізованість життя призводили до глибокої апатії суспільства і, як наслідок, до падіння дисципліни, моралі. Різке падіння трудової дисципліни було одним із чинників уповільнення темпів економічного розвитку, подальшого відставання від передових індустриально розвинутих країн світу. Економіка перейшла у стан стагнації (застою), що стало характерною ознакою брежнєвського керівництва.

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Дисидентський рух (лат. дисиденс – незгодний) як незалежний суспільний, опозиційний комуністичній владі нурт виник ще за часів хрущовської «відлиги» і поширився у 60–70-х роках. Рух існував тільки у формі інакодумства. Це була єдина допустима форма опору, оскільки тоталітарний режим придушував найменші прояви незалежного суспільно-політичного життя.

Інакодумство в СРСР умовно можна поділити на кілька течій: національно-визвольну, яка виступала за самовизначення народів радянської імперії і створення суверенних держав (українець Левко Лук'яненко, грузин Звіад Гамсахурдіа, вірменин Левон Тер-Петросян та ін.); ліберальну, найбільш впливову і активну, прихильники якої – Андрій Сахаров, Володимир Буковський, Сергій Ковальов та ін. – поділяли ідею створення вільного суспільства із змішаною економікою; релігійну, надзвичайно строкату, в якій гуртувалися учасники заборонених сект, баптисти, греко-католики (Йосип Тереля та ін.), критики верхівки православної церкви (Гліб Якунін, Василь Романюк та ін.); марксистську, або орієнтовану на «соціалізм з людським обличчям» (Рой Медведєв, Петро Григоренко і ін.).

Найпоширенішою з форм дисидентської діяльності був так званий самвидав. Виготовлення та розмноження машинописних копій, розповсюдження і таємне зберігання творів було основним заняттям самвидавців. Заборона публікацій в СРСР «ідеологічно шкідливих» творів призвели до появи «тамвидаву», коли автори нелегально передавали свої твори для видання їх за кордоном.

З квітня 1968 р. до початку 80-х років майже регулярно виходив, незважаючи на систематичні арешти співробітників, самвидавничий журнал «Хроника текущих событий». Журнал містив об'єктивну інформацію про арешти, обшуки, судові переслідування за політичними мотивами, висвітлював становище політв'язнів у таборах та психлікарнях. (Психіатрія у ті роки була одним із засобів боротьби проти політичної опозиції. Влада оголошувала «ненормальними» усіх, хто вголос протестував проти тоталітаризму). Визнаний лідер дисидентів академік Андрій Сахаров назвав цей журнал найбільшим досягненням руху інакодумців.

З середини 60-х років у Радянському Союзі активно заявили про себе захисники прав людини. Вони головним чином домагалися дотримання владою прав і свобод людини, формально задекларованих конституцією «соціалізму, що переміг» 1936 р. та брежнєвською



Андрій Сахаров

конституцією «розвинутого соціалізму» 1977 р. Вперше 5 грудня 1965 р. (день прийняття сталінської конституції) невелика група дисидентів зібралася біля пам'ятника Пушкіну у Москві. Найкрамольнішим їх гаслом було: «Поважайте власну конституцію».

Після Гельсінкської наради країн Європи, де керівники держав, у тому числі СРСР, зобов'язались поважати права людини, виникли нові об'єднання активістів дисидентського руху (так звані гельсінкські групи). Перша група виникла у Москві в травні 1976 р. Її організатори – фізик Юрій Орлов, робітник Анатолій Марченко (загинув у 1985 р. у в'язниці під час голодування протесту), філолог Лариса Богораз та ін. Згодом гельсінкські групи виникають по всій країні. У листопаді 1976 р. утворилася Українська гельсінкська спілка (письменник Микола Руденко, журналіст В'ячеслав Чорновіл, юрист Іван Кандиба та ін., усього 37 осіб). Учасники руху боролися за дотримання зобов'язань, що їх узяв на себе СРСР.

Правозахисники домагалися цілком законних речей і діяли в межах закону, однак влада нещадно їх переслідувала. По всій країні відбувалися судові процеси над правозахисниками. Звинувачення, що їм пред'являлися, підганялися під статті кримінального кодексу. Піднесення дисидентського руху в СРСР відбивало загальну глибоку кризу комуністичної тоталітарної системи.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СРСР

Друга половина 60-х років позначилася загостренням відносин між двома найбільшими комуністичними державами – СРСР і КНР. Навесні 1969 р. розгорнулися бої на радянсько-китайському далекосхідному кордоні.

У відносинах з «табором соціалізму» радянське керівництво взяло на озброєння так звану доктрину «обмеженого суверенітету». СРСР демонстрував неприхований намір тримати під своїм контролем внутрішнє і зовнішнє життя східноєвропейських країн, а в разі загрози – організувати каральні операції проти «відступників». У серпні 1968 р. Москва разом із сателітами здійснила поліцейську акцію, придушивши паростки демократії у Чехословаччині.

Війна Сполучених Штатів проти ДРВ та збройні сутички між СРСР та КНР схиляли керівників обох протилежних військово-стратегічних блоків до пошуку компромісів. Виразом цієї тенденції стали візити американського президента Річарда Ніксона у Москву (1972 і 1974) та радянського лідера Л. Брежнєва до Вашингтона (1973). У результаті були підпи-

сані важливі документи: «Основи взаємовідносин між СРСР та США», Договір про обмеження систем протиракетної оборони, Тимчасова угода про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1) (травень 1972 р.), Угода про відвернення ядерної війни (червень 1973 р.) та ін. Вищезгадані політичні кроки знаменували собою початок нової зовнішньої політики – розрядки міжнародної напруженості, яку почали проводити обидва супротивні блоки.

Радянський Союз узяв активну участь у підготовці та проведенні Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, робота якої успішно завершилась у столиці Фінляндії Гельсінкі влітку 1975 р. Керівники всіх європейських держав (крім Албанії, де комуністичний режим дотримувався політики самоізоляції), а також США та Канади підписали підсумковий документ – Заключний акт Наради. Учасники зобов'язалися дотримуватися принципів мирного співіснування та поважати права людини.

Курс на розрядку міжнародної напруженості дав змогу перепочити загнаній у перегонах озброєнь економіці СРСР і, водночас, справляв значний пропагандистський ефект, оскільки відповідав прагненням народів світу покласти край загрозі ядерної війни. Радянська зовнішня політика 70-х років здійснювалася під гучним гаслом «програми миру», яка носила декларативний характер. А як тільки трапилася можливість насадити комуністичний режим на південних кордонах СРСР, брежнєвське керівництво, не вагаючись, у грудні 1979 р. дало наказ про вторгнення радянської армії у суверенний Афганістан. Ця акція грубо порушила норми міжнародного права, вона безоглядно відкинула політику розрядки й усі гельсінкські домовленості. Агресія СРСР принесла людські жертви і руйнування. У війні загинуло понад 15 тис. радянських солдатів і офіцерів.

Рішення СРСР про розміщення у країнах-сателітах ракет середнього радіусу дій у 1979 р. прозвучало різким дисонансом закликам Москви до миру. Наприкінці 1983 р. держави НАТО вирішили розмістити на своїх територіях американські ракети аналогічного типу з метою запобігти зростанню радянської переваги на Європейському континенті. Народи світу, які сподівалися на продовження політики розрядки, у середині 80-х років через агресивну політику СРСР опинилися перед загрозою чергового витка перегонів ядерних озброєнь.

**РУХ ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ НА ТЛІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. 1978 р.**

(Витяг)

...Людство увійшло в нову епоху суспільних відносин і проблем. В центрі уваги і надалі залишились державні інтереси, але фактором міжнародної політики, міжнародних відносин стали права людини. Гельсінський прикінцевий акт став для Радянського Союзу болючою скалкою...

Вперше за багато десятиріч в СРСР конкретно оформилася моральна опозиція, виникли групи сприянь виконанню Гельсінського прикінцевого акту на Україні, в Росії, Литві, Грузії, Вірменії. Саме вони заманіфестували думки і прагнення людей доброї волі, людей непересічних, талановитих, людей чистих, ентузіастів, що загальнонародні інтереси поставили вище власних і свідомо принесли себе в жертву...

Проте в Радянському Союзі при галасливості заяв, декларацій уряду і його пропаганди маємо такий стан речей, що за два роки існування Української Групи Сприяння Виконанню Гельсінських угод із 10 її членів-засновників Групи шість арештовано і засуджено до максимальних термінів ув'язнення, а інші піддаються нечуйваному цькуванню.

За ув'язненими не було ніяких злочинів, вони діяли в рамках радянської конституції і за кожним з них єдиний злочин – статті правозахисного порядку, або тільки участь у групі... Радянський уряд показав, що в СРСР конституція не має ніякої сили, закони служать інтересам партії, а людина не має найелементарніших прав...

*(Українська Гельсінська Група. 1978–1982.
Документи і матеріали. – Торонто, 1983. – С. 31–32).*

РАДЯНСЬКІ СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ

(З національної розвідувальної оцінки 1977 р., підготовленої для вищого керівництва США американськими спецслужбами)

(Витяг)

Цілі радянської глобальної політики далекосяжні. Світосприйняття радянського керівництва, як і колись, змальовує боротьбу двох великих систем, у якій їхня система у кінцевому підсумку перемає. Цей погляд опирається як на захисні, так і на експансіоністські уявлення, що мають історичне коріння і зміцнені зростанням російської могутності та престижу в післявоєнний період. Зовнішня та військова політика СРСР спрямовані не на довготривалу рівновагу між двома системами, а на поступове нарощування своєї могутності та впливів.

Ведучи цю боротьбу на різних фронтах, Ради розглядають військову силу як найважливіший засіб для досягнення своїх стратегічних цілей без війни...

Ради прагнуть досягти переваг у збройних силах. Вони про-

довжують штовхати вперед широку й активну програму посилення радянського військового потенціалу для підтримки своїх політичних цілей.

Разюча риса цих програм – не прискорення їх в останні кілька років, а більш-менш стійкі темпи зростання впродовж одного-двох десятиріч. Ми очікуємо продовження цього зростання...

(Документ № 9 НРО 11-4-09 от 12 января 1977 года // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 117).

ВИСЛОВЛЮВАННЯ А. САХАРОВА У 1980 р. ПІД ЧАС ЗАСЛАННЯ В ГОРЬКОМУ

МІЖНАРОДНІ ПИТАННЯ

В 60–70-ті роки СРСР, використовуючи свій зрослий, хоч і однобічний економічний і науково-технічний потенціал, здійснив кардинальне переобладнання і розширення своїх озброєнь. Відбулася (і продовжує посилюватися) серйозна зміна співвідношення сил у світі. Звичайно, розвиток нової техніки і кількісне нагромадження озброєнь відбулося не тільки в СРСР, але й в інших технічно розвинутих країнах (майже в усіх), це взаємно підштовхуючий процес. У США, зокрема, в деяких галузях розвиток йшов, можливо, на більш високому науково-технічному рівні, і це, з свого боку, викликало тривогу в СРСР. Проте для оцінки ситуації дуже важливі особливості СРСР – закритої тоталітарної держави з фактично мілітаризованою економікою і бюрократично-централізованим управлінням, які роблять його посилення відносно більш небезпечним...

РЕПРЕСІЇ В СРСР. ДЕЯКІ ДУМКИ ПРО НАШІ ВНУТРІШНІ ПРОБЛЕМИ

Захист прав людини став світовою ідеологією, яка об'єднує на гуманній основі людей всіх національностей і найрізноманітніших переконань...

Десятиріччя тотального терору, старі й нові забобони, примда відносного добробуту після поколінь розрухи... постійна необхідність «ловчити», «комбінувати», порушувати правові норми – все це глибоко спотворило свідомість найширших мас населення. Ідеологія радянського міщанина – (я говорю про гірших...) складається з декількох нескладних ідей.

1. Культ держави, в якій поєднуються в різних комбінаціях схиляння перед силою, наївна впевненість, що на Заході гірше, ніж у нас, вдячність «благодійнику» державі й у той же час страх і лицемірство...

2. Егоїстичне прагнення забезпечити свій і своєї сім'ї добробут, «живучи як усі», – з допомогою блату, крадіжок, які прикриваються начальством, і обов'язкового лицемірства...

3. Ідея національної переваги. Важких історичних погромних форм набуває вона у деяких росіян, але не тільки у них... Це дуже тривожні симптоми після 60 років проголошеної «дружби народів».

Офіційно комуністична ідеологія – інтернаціоналістична, але тихо використовуються націоналістичні забобони... посилено експлуатується загальнонародна трагедія війни і та гордість, яка пов'язана у людей з їхньою участю в історичних подіях цього часу... Посилено експлуатується загроза війни, сумнозвісні американські бази, які оточили нашу країну, культивується почуття підозрілості до підступів «імперіалістів». Народ, який пережив страшні втрати, жорстокості та воєнні руйнування, понад усе хоче миру...

Проте і прагнення людей до миру експлуатується, і це, можливо, найстрашніший обман. Воно використовується для виправдання всього негативного в нашому житті – економічних негараздів, надмілітаризації, для виправдання нібито «захисних» зовнішньополітичних акцій – чи в Чехословаччині, чи в Афганістані, для виправдання закритості суспільства... Населення країни покійно сприймає всі нестачі (вдома воно то ремствує) – м'яса, молока, багато іншого, терпить кричущу соціальну нерівність еліти і народу, терпить сваволлю і жорстокість властей на місцях...

(Сахаровский сборник. – М., 1991. С. 24).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чиї інтереси виражали організатори відставки М. Хрущова?
2. В чому полягала мета економічної реформи, пов'язаної з ім'ям О. Косигіна? Чому провалилися плани будівництва «розвинутого соціалізму» і комунізму?
3. Які факти свідчили про наростання кризи у промисловості та сільському господарстві у 60–70-ті роки? В чому полягали основні причини відставання радянської економіки?
4. Охарактеризуйте дисидентський рух в СРСР. Які внутрішні і зовнішні фактори спричинили його посилення?
5. Які характерні ознаки дисидентського руху відзначає документ Української Гельсінкської групи?
6. Прочитайте висловлювання А. Сахарова про політичне життя в СРСР і його зовнішню політику. Визначте характерні риси політики комуністичного керівництва періоду «застою».

§ 20. «ПЕРЕБУДОВА» ТА РОЗПАД СРСР (1985–1991)

КУРС НА «ПРИСКОРЕННЯ» СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Після смерті у 1982 р. Л. Брежнєва його спадкоємцями на найвищій партійно-державній посаді були хворі люди похилого віку – Юрій Андропов (помер у 1984 р.) та Костянтин Черненко (помер у 1985 р.). У березні 1985 р. децю оновлене політбюро ЦК КПРС висунуло на посаду генерального секретаря наймолодшого із своїх членів – 54-річного Михайла Горбачова. Новий лідер усвідомлював економічний занепад держави і намагався реформувати, підправити «скривлену» будівлю соціалізму, у той же час не порушуючи її фундаменту.

У квітні того ж року на пленумі ЦК КПРС він закликав подолати застійні явища і розпочати перебудову усіх сфер життя країни. Гасло перебудови з ентузіазмом зустріло населення країни. Відкривались перспективи демократизації суспільства, подолання усього негативного, що накопичилось у роки «застою». Основою перебудови мав стати курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Горбачов закликав до створення нового господарського механізму, до широкого впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу.

Пріоритетним напрямом прискорення повинен був стати розвиток машинобудування як базової галузі економіки. Реформа передбачала надання підприємствам самостійності, переведення їх на самоокупність і самофінансування. Заробітна платня стала пов'язуватися з результатами господарської діяльності. Робітники отримали право обирати керівників підприємств. Перші вибори директора відбулись на Ризькому автомобільному заводі. З метою підняти якість продукції (лише 7 % її відповідали міжнародним стандартам) на підприємствах вводилось держприймання.

У 1987 р. були опубліковані закони «Про індивідуальну трудову діяльність», «Про кооперацію» та інші, які відкривали шлях ринковій економіці й розвитку її приватного сектору. У столиці відкрився приватний ресторан. Почали виникати комерційні фірми, приватні магазини, з'явилися багаті люди, серед них і комуністи, які розбагатіли на законній основі.

Однак кооперативний рух упродовж короткого часу було спотворено. Все більше з'являлось посередницьких фірм при заводах і фабриках, господарями яких через родичів або підставних осіб були керівники цих же підприємств, корумповані державні та партійні чиновники. Фірми нічого не вироб-

ляли, лише скуповували сировину або продукцію за державними цінами, а перепродували її за спекулятивними. Виникла «тіньова економіка», де господарями стали кримінальні елементи.

У 1990 р. з'явилися закони, що надавали можливість створювати малі та спільні (з участю іноземного капіталу) підприємства, акціонерні товариства, комерційні банки. Все ж відчувалась відсутність необхідної законодавчої бази в приватному секторі господарства, що призводило до розгулу корупції.

Командно-бюрократична система після незначного переляку, викликаного скороченням кількості міністерств, відомств, швидко отямилась і твердо ступила на шлях повзучого саботажу перебудови. У центрі приймали рішення, які не поспішали виконувати місцеві органи влади. Кремлівське керівництво розгубилось, дедалі більше зневірючись у можливості економічних реформ. Ідеологічна зашореність не давала змоги їм рішуче узяти курс на ринкову економіку (адже замість соціалізму це вже був капіталізм), а альтернативи не було.

Програма «соціалістичної ринкової економіки», з якою виступив голова уряду Микола Рижков у травні 1990 р., передбачала різке підвищення цін із виплатою певних компенсацій. Програма посилила ажіотажний попит на усі товари широкого споживання і посилила інфляцію (25 % у 1990 р.).

У липні 1989 р. розпочався страйковий рух у шахтарських регіонах: Кузбасі, Донбасі, Карагандинському басейні. Поштовхом до початку масових страйків було погіршення забезпечення шахтарських регіонів продовольчими товарами. Однак



Страйк шахтарів

глибинні причини полягали у невдоволенні шахтарів діями уряду, неспроможного втілити у життя курс на «прискорення» соціально-економічного розвитку. У страйкову боротьбу втягувалися інші загони трудящих. Поступово страйки стають звичними, завдаючи дедалі більшої шкоди народному господарству.

Провал горбачовського курсу «прискорення» ставав очевидним. Спад виробництва не припинявся, порожніла державна казна. Становище загострювали стихійні лиха та аварії. 26 квітня 1986 р. трапилася жахлива Чорнобильська катастрофа. Вона мала глобальний характер. Увесь світ бив на сполох, і лише керівники СРСР намагалися приховати наслідки аварії від своїх громадян.

ПОЛІТИКА «ГЛАСНОСТІ». ПОСИЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

У січні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов висунув ініціативу з розвитку гласності і демократизації суспільства. Зростало критичне осмислення пройденого країною шляху. Було створено комісію для додаткового вивчення матеріалів про сталінські репресії, яка дійшла висновку про цілковиту необґрунтованість звинувачень, пред'явлених партійно-державним діячам минулого.

Зусиллями редакційних колективів у журналах «Огонек», «Знамя», «Дружба народів», «Новый мир» були опубліковані твори А. Рибакіна «Діти Арбату», В. Гроссмана «Життя і доля», А. Приставкіна «Ночувала золота хмаринка», Д. Граніна «Зубр», публіцистичні статті Ю. Карякіна, А. Нуйкіна, Ю. Черниченка й інших авторів, які критично оцінювали історію радянського суспільства, наводили читачів на роздуми щодо аморальності та антигуманної сутності комуністичного режиму. З політикою гласності значно зросли тиражі газет і журналів, визначилася конфронтація у пресі між захисниками «чистоти ідей соціалізму» та їх критиками.

Протистояння у засобах масової інформації відбивало боротьбу у вищих ешелонах влади. На жовтневому 1987 р. пленумі ЦК КПРС перший секретар Московського міськкому КПРС Борис Єльцин піддав різкій критиці роботу секретаріату ЦК і вніс пропозицію створити демократичні механізми керівництва партією та державою, які б виключали концентрацію влади вузькою групою осіб. За це він був виведений із політбюро і потрапив у неласку до генерального секретаря.

У грудні 1989 р. компартія Литви в особі її лідера Альгірдаса Бразаускаса на своєму з'їзді оголосила про радикальну зміну програми і про організаційний вихід із складу КПРС. Цей безпрецедентний крок викликав бурхливу реакцію Кремля.

До Вільнюса негайно вилетів Горбачов. Однак ні умовляння, ні погрози з боку лідера КПРС не похитнули позиції литовських націонал-комуністів.

Консервативне крило КПРС, зі свого боку, стало ініціатором утворення Російської комуністичної партії як ударного загону КПРС. Її лідери закликали боротися з будь-якими спробами відійти від марксистсько-ленінського вчення.

З часом М. Горбачов переконався, що всередині партії недостатньо сил, які могли б здійснити перебудову. Він спробував шукати опори в усьому суспільстві. За його пропозицією до конституції були внесені зміни, які стосувалися структури вищих органів державної влади. Утворено два законодавчі органи – З'їзд народних депутатів і Верховну Раду.

Вибори народних депутатів СРСР відбулися у березні – квітні 1989 р. у гострій політичній боротьбі. У них взяли участь нові неформальні політичні організації, фронти і рухи, які виникли у багатьох республіках. Вони активно домагалися виборів на альтернативних засадах, реєстрації своїх кандидатів у бюлетенях для голосування. У багатьох регіонах, де рівень політичної активності населення був високим, компартійні функціонери зазнали відчутної поразки (Москва, Ленінград, Свердловськ, Київ, західноукраїнські області, республіки Прибалтики та ін.).

25 травня 1989 р. відкрився I З'їзд народних депутатів СРСР. Більшість з них обиралася на альтернативній основі. Були обранці і від громадських організацій (Академії наук, Співки художників, Співки кінематографістів та ін.), а також 100 чоловік від КПРС. Понад 80 % з 2250 обраних депутатів були комуністами, однак багато з них не погоджувалися з офіційною партійною платформою.

Пряма телевізійна трансляція роботи з'їзду стала визначною суспільно-політичною подією і втіленням політики «гласності». Вперше вся країна протягом 12 днів спостерігала полеміку між прихильниками комуністичної системи та її критиками. Виявилось, що можна вступати в аргументовані суперечки із самим генсеком. Трансляція позбавила тоталітарну систему багаторічної недоторканності. На З'їзді сформувалась міжрегіональна депутатська група, яка відкрито стала в опозицію до компартії. Спочатку вона нараховувала 60, а до кінця роботи форуму близько 150 депутатів. Її лідери – Андрій Сахаров, Гавриїл Попов, Анатолій Собчак та інші виступали за впровадження демократичних реформ.

На II З'їзді народних депутатів СРСР, який відбувався у грудні 1989 р., депутати-демократи спробували ввести до порядку денного питання про скасування ст. 6 конституції СРСР

1977 р., яка закріплювала монопольну владу компартії. Однак «агресивно-слухняна більшість», як її назвав депутат Юрій Афанасєв, відкинула цю пропозицію.

Напередодні III З'їзду народних депутатів СРСР (березень 1990 р.) у суспільстві жваво дискутувалося питання про запровадження у державі посади президента. Підтримана Горбачовим, ця ідея набула реального змісту. III З'їзд прийняв пакет конституційних доповнень, у тому числі й щодо всенародного обрання президента країни та скасування ст. 6 конституції СРСР. Ліквідація монопольної влади КППС знаменувала собою перемогу демократичних сил країни. Партійні бонзи зрозуміли, що програли, і почали готувати собі тили, таємно переправляючи фінансові ресурси КППС за кордон. З'їзд зробив «виняток» і сам, без всенародного голосування, обрав президентом СРСР М. Горбачова. Ця посада забезпечила лідерів КППС свободу маневру в структурах влади, однак не збільшила довір'я до нього народів Радянського Союзу.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ

Загальна економічна і політична криза супроводжувалася боротьбою народів СРСР за звільнення з-під опіки Москви. Найактивнішими були республіки Прибалтики. Там у 1988 р. виникли могутні національні організації – Народний фронт Естонії, литовський «Саюдіс» («Єдність»), Народний фронт Латвії, які вперше аргументовано заговорили про вихід із Радянського Союзу. У листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР проголосила державний суверенітет Естонії. Це був, по суті, початок кінця Союзу.

У лютому 1990 р. «Саюдіс» переміг на виборах у Литві. Наступного місяця Верховна Рада Литви оголосила відновлення державної незалежності своєї країни. У відповідь З'їзд народних депутатів СРСР прийняв закон, який регулював порядок виходу із Радянського Союзу, або скоріше зводив таку можливість нанівець. Закон вимагав не менше двох третин голосів населення республіки за вихід, потім вона протягом 5 років залишалась у складі СРСР, а відтак треба було знову проводити референдум і таким же числом голосів підтверджувати свій вибір. Спроби Москви вплинути на Литву економічною блокадою наштотувалися на твердий намір народу відстояти свою незалежність.

На початку 1989 р. виникла, а у вересні того ж року була структурно сформована організація Народний рух України за перебудову. «Рух» швидко став впливовою політичною силою в Україні, опозиційною до компартії. Центром політичної боротьби у республіці були західні області, зокрема м. Львів. Ба-

гатотисячні мітинги та демонстрації у цьому старовинному місті неодмінним гаслом висували незалежність України. Зрозумівши облудність лозунгів Горбачова, рухівці зняли із назви організації слова «за перебудову» (жовтень 1990 р.).

Вимогу виходу з СРСР висунув Народний фронт Молдови. Ситуація там ускладнювалася боротьбою російськомовного населення Придністров'я, гагаузів та болгар за надання їм автономії у районах компактного розселення.

Своєрідно склалися міжнаціональні відносини у республіках Закавказзя і Середньої Азії. Невизначеність етнічних кордонів, складні соціальні, демографічні й екологічні проблеми, питання про землекористування стали основою міжнаціональних зіткнень. У 1989–1990 рр. міжнаціональні конфлікти мали прояв у Фергані (Узбекистан), Новому Узені (Казахстан), Андижані (Узбекистан), Душанбе (Таджикистан). Вони супроводжувалися людськими жертвами, руйнуванням будинків, вигнанням національних меншин із районів їхнього розселення.

Особливо гостра ситуація виникла у Нагірно-Карабаській автономній області Азербайджанської РСР. Більшість населення цього краю – вірмени – весною 1988 р. під час виборів в органи влади області проголосували за представників національної організації «Карабах», яка виступала за приєднання до Вірменії. Парламент автономії ухвалив рішення про вихід автономної області із складу Азербайджану. У червні 1988 р. сесії Верховних Рад Вірменської й Азербайджанської республік прийняли взаємозаперечуючі рішення щодо Карабаху. Між республіками виникла ворожнеча. Злочинні елементи взимку 1989–1990 рр. вчинили вірменські погроми у містах Сумгаїт та Баку. Величезні юрби біженців, рятуючись від насильства, залишили домівки. Це були перші спалахи вірмено-азербайджанської війни, яка тривала до 1993 р.

У червні 1990 р. Декларацію про державний суверенітет Росії прийняв І З'їзд народних депутатів цієї республіки. У ній наголошувалося про рішучість росіян створити демократичну правову державу у складі оновленого СРСР. На З'їзді у гострій боротьбі відбулися вибори голови Верховної Ради Росії. Після проведення декількох турів голосування перемогу здобув Б. Єльцин. У червні 1991 р. його ж всенародним голосуванням було обрано першим президентом Росії.

16 липня 1990 р. новообрана Верховна Рада України прийняла історичну Декларацію про державний суверенітет України. Цей документ відбивав віковичну мрію українського народу про незалежність і свободу. Декларації про державний суверенітет проголосили парламенти Білорусі, Молдови,

Грузії, Вірменії. У Вірменії було проведено референдум відповідно до прийнятого союзного закону, і абсолютна більшість населення проголосувала за її незалежність.

Комуністична влада намагалася силою зберегти СРСР і вдавалась до насильства. У розгоні демонстрантів брали участь спеціально створені загони міліції особливого призначення (ЗМОП). Увечері 9 квітня 1989 р. змопівці й армійські підрозділи перекрили усі виходи з центральної площі Тбілісі, де кілька днів тривав багатотисячний мітинг на підтримку незалежності Грузії. Несподівано військові напали на людей і побили їх саперними лопатками. Криваве побоїще у Тбілісі (серед вбитих були здебільшого жінки) вразило світову громадськість і радянське суспільство.

У січні 1990 р. за наказом Москви було запроваджено надзвичайний військовий стан у Баку. Через рік на вулиці Риги та Вільнюса для залякування населення були виведені танки. 13 січня 1991 р. при розгоні демонстрантів, які виступали за незалежність Литви, біля вільнюського телецентру знову пролилася кров. Від куль військових загинули беззбройні люди.

РОЗПАД СРСР

У жовтні 1990 р. Верховна Рада СРСР надала президентові М. Горбачову надзвичайні повноваження. З цього часу у керівництві країни посилювалися реакційні тенденції. Це насамперед виявилось у кадрових змінах. Представники консервативної партноменклатури впевнено зайняли важливі державні посади. Горбачов зробив спробу мирним шляхом врятувати імперію від розпаду. В березні 1991 р. було проведено всесоюзний референдум з питання збереження СРСР. Брати участь у ньому відмовились Грузія, Вірменія, Молдова та всі Прибалтійські республіки. Хоча більшість учасників референдуму проголосувала за Союз, подальша його доля залишалась не визначеною.

Горбачов запропонував проект нового союзного договору, за яким передбачалось значне розширення прав республік. Керівники республік мали підписати його наприкінці серпня 1991 р. в урядовій резиденції Ново-Огарьово. Однак консервативне оточення президента вирішило враз повернути до диктатури традиційного типу. Сформувався група заколотників з представників вищого ешелону влади – голови Верховної Ради СРСР, віце-президента, прем'єр-міністра, голови КДБ, міністрів оборони та внутрішніх справ. Багато фактів тих днів ще не з'ясовані, зокрема роль президента СРСР у підготовці цих подій.

Вранці 19 серпня 1991 р. по радіо та телебаченню було оголошено про хворобу Горбачова під час його відпочинку у Криму і перехід усієї повноти влади до Державного комітету з надзвичайного стану СРСР, в який увійшли змовники. У дні заколоту рішуче діяв президент Росії Борис Єльцин. Він видав укази, в яких розцінив дії комітету як державний переворот і закликав військовослужбовців усіх частин, розташованих у республіці, не виконувати накази бунтівників. Сотні тисяч москвичів вийшли на захист будинку Верховної Ради Росії. 21 серпня 1991 р. керівники заколоту, зрозумівши марність своїх сподівань, вилетіли до резиденції Горбачова у Форос (Крим). Одnocześnie туди ж прибули представники Єльцина. З поверненням президента СРСР у столицю змовники були заарештовані.

Після цього події у країні набули революційної стрімкості. Указом Єльцина діяльність КПРС у Росії призупинялася, оскільки документально було доведено причетність верхівки партії до змови. Розпочалася реорганізація КДБ. Символ більшовизму – пам'ятник «залізному Феліксу» (Держинському) на Луб'янці було скинуто з постаменту. Замість червоних прапорів на урядових будинках Москви замайорів триколірний російський прапор.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України переважною більшістю голосів прийняла Акт про незалежність України. З огляду на смертельну небезпеку, що нависла над республікою у зв'язку зі спробою державного перевороту в СРСР, зазначалося у цьому документі, «здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України». З прийняттям Акта про незалежність України розпад СРСР прискорився.



Михайло
Горбачов
і Борис
Єльцин

У вересні 1991 р. V З'їзд народних депутатів СРСР прийняв конституційний закон про владу у перехідний період і здав свої повноваження Державній Раді СРСР. Державна Рада офіційно визнала незалежність Литви, Латвії, Естонії. В листопаді керівники семи республік (Росія, Білорусь, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменистан, Таджикистан) оголосили про намір створити нове міждержавне утворення, однак не поспішали втілювати його у життя, оскільки очікували результатів Всеукраїнського референдуму щодо незалежності.



Леонід Кравчук

Результати референдуму в Україні були вражаючими. 1 грудня 1991 р. понад 90 % громадян, які взяли участь у голосуванні, висловилися за самостійну суверенну державу. Того ж дня понад 61 % виборців обрали президентом країни Леоніда Кравчука. Всеукраїнський референдум показав марність сподівань на відтворення СРСР.

8 грудня 1991 р. керівники Росії, України та Білорусі заявили про те, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Президенти Росії й України Борис Єльцин і Леонід Кравчук та голова Верховної Ради Білорусі Станіслав Шушкевич у Біловезькій Пуці (Білорусь) підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан та Узбекистан. У 1993 р. до СНД увійшла Грузія. Отже, в СНД опинилися усі республіки колишнього СРСР, крім Прибалтійських. Угода про СНД втілювала у собі прагнення нових незалежних держав цивілізовано «розлучитися» і тому була швидше політичною декларацією, аніж реальним договором.

25 грудня 1991 р. Горбачов заявив про свою відставку з посади президента СРСР і про зняття з себе повноважень Верховного головнокомандувача збройних сил СРСР. Наступного дня одна з палат Верховної Ради колишнього СРСР, яку вдалося зібрати – Рада республік – прийняла формальну декларацію щодо припинення існування СРСР.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СРСР

Зростаючі труднощі певною мірою підштовхували Кремль до пошуків нових підходів на міжнародній арені. Виявом цього стало висунення Горбачовим концепції «нового політичного мислення» у зовнішній політиці. Головна її ідея полягала у визнанні того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, ідеологічних і жодних інших цілей. На такі підходи у міжнародних відносинах вплинула і Чорнобильська катастрофа, яка показала, що чекає людство у разі виникнення війни.

М. Горбачов зробив крок назустріч американцям і запропонував розпочати переговорний процес. На переговорах центральними були проблеми роззброєння. На зустрічах у верхах обговорювалися питання про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, обмеження і припинення ядерних випробувань, заборону хімічної зброї, скорочення звичайних озброєнь. Зокрема, в липні 1991 р. укладено радянсько-американський Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).

Нова зовнішньополітична концепція відбилася і в активізації політики СРСР на азіатсько-тихоокеанському напрямі. Ініціативи М. Горбачова, з якими він виступив під час перебування у Владивостоку влітку 1986 р. передбачали скорочення радянських збройних сил на Далекому Сході, мирне розв'язання збройних конфліктів у цьому регіоні. Розпочалася нормалізація радянсько-китайських відносин. Було заявлено про перегляд політики СРСР щодо Афганістану.

15 лютого 1989 р., з виведенням 40-ї армії, радянська інтервенція в Афганістані безславно закінчилася. І З'їзд народних депутатів СРСР засудив рішення про втручання СРСР у внутрішні справи цієї суверенної країни і звинуватив у ньому колишнє політбюро ЦК КПРС на чолі з Л. Брежневим.

Горбачов виступив за мирне врегулювання конфліктів у Південно-Східній Азії, зокрема за виведення військ СРВ з території суверенної Камбоджі. Нові підходи виявилися і щодо розв'язання близькосхідної проблеми. Було покладено край однобічній орієнтації Радянського Союзу на арабські режими, поступово налагоджувалися стосунки з Ізраїлем, який радянський уряд досі однобічно вважав основним винуватцем воєнних конфліктів на Близькому Сході.

Разючі зміни відбулися у ставленні СРСР до східноєвропейських країн. Будучи поглинутим справою порятунку власної імперії, московське керівництво змушене було відмовитися від збройного втручання чи дипломатичного тиску в ході демократизації країн Східної Європи, не чинити перешкод об'єднанню Німеччини. Більше того, під впливом демократичних сил своєї країни Кремль змушений був визнати помилко-

вим рішення про втручання у внутрішні справи Угорщини у 1956 р. та Чехословаччини у 1968 р.

Революції кінця 80-х років у країнах Центральної та Східної Європи повалили комуністичні тоталітарні режими, відновили демократичні свободи. Декомунізація Європи призвела до припинення діяльності створеного Москвою військово-політичного блоку – Варшавського Договору. На вимогу суверенних народів Радянський Союз погодився на поетапне виведення своїх військ із східноєвропейських країн. Розпад СРСР поклав край «холодній війні» і позитивно вплинув на загальну міжнародну обстановку.

УГОДА ПРО СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

8 грудня 1991 р.

(Витяг)

Ми, Республіка Беларусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави – засновники Союзу РСР, що підписали союзний договір 1922 р., далі іменовані Високими Договірними Сторонами, констатуємо, що Союз РСР як держава – суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Грунтуючись на історичній спільності наших народів і зв'язках, які склались між ними, враховуючи двосторонні договори, укладені між Високими Договірними Сторонами, і, прагнучи побудувати незалежні демократичні правові держави... домовились про таке:

Ст. 1. Договірні Сторони приймають рішення про Співдружність Незалежних Держав.

Ст. 2. Високі Договірні Сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи...

Ст. 4. Високі Договірні Сторони розвиватимуть рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я і охорони навколишнього середовища...

Ст. 5. Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих між ними кордонів...

(«Голос України». 10 грудня 1991).

АЛМА-АТИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ

(Витяг)

Незалежні держави – Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Беларусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація (РРФСР), Республіка Таджикистан, Туркменистан, Республіка Узбекистан і Україна, прагнучи побудувати демократичні пра-

вові держави, відносини між якими розвиватимуться на основі взаємного визнання і поважання державного суверенітету та суверенної рівності, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили і погрози силою, економічних та будь-яких інших методів тиску ... та інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права...

заявляють про таке:

взаємодія учасників співдружності здійснюватиметься на принципі рівноправності через координуючі інститути, які формуються на паритетній основі і діють у порядку, що визначається угодами між учасниками співдружності, яка не є ні державою, ні наддержавним утворенням...

Підтверджується відданість співробітництву у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків...

(«Голос України». 24 грудня 1991).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте суть курсу на «прискорення економічного розвитку» і причини його провалу.
2. Охарактеризуйте політику «гласності» та її результати. Які факти свідчили про демократизацію радянського суспільства?
3. Розкрийте процес посилення національно-визвольних рухів. Які фактори прискорили розпад СРСР? Чи був альтернативний варіант розвитку подій?
4. Які події передували утворенню СНД? Прочитайте документ і визначте основні цілі й принципи діяльності СНД. Які із зафіксованих у документі положень реалізуються у взаємовідносинах країн Співдружності?
5. Які позитивні зміни відбулися у зовнішній політиці СРСР у період «перебудови»?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть таблицю «Виникнення нових держав на території СРСР» за такою схемою:

Назва держави	Організації й об'єднання, які спричинилися до посилення національно-визвольного руху	Дата проголошення незалежності

§ 21. РОСІЯ У 1991–2004 рр.

Правонаступницею СРСР проголосила себе Російська Федерація. Це означало, що вона брала на себе зобов'язання дотримуватись усіх угод, підписаних Радянським Союзом, сплатити усі зовнішні та внутрішні борги іноземним країнам та населенню колишньої держави. Разом з тим, скориставшись, що валютні резерви та золотий запас СРСР перебували у Москві, Росія стала одноосібним їх власником. До неї також перейшло усе нерухоме майно СРСР за кордоном.

ПЕРЕХІД ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Провал горбачовських реформ вимагав від президента Росії Б. Єльцина рішучих дій. Сформований ним восени 1991 р. уряд з радикально настроєних економістів, де вирізнявся Єгор Гайдар, проголосив негайний перехід до ринкової економіки західного типу. По-перше, на початку 1992 р. уряд відмовився від фіксованих цін на товари. Було лібералізовано торгівлю, у тому числі зовнішню. По-друге, запущено механізм роздержавлення та приватизації об'єктів народного господарства, створилася власність, яку можна було купувати. По-третє, ліквідовано командний метод роботи, внаслідок чого вся колишня система управління і розподілу зазнала краху.

Процес переходу до ринку супроводжувався підняттям цін, галопуючою інфляцією, безробіттям, посиленням соціально-економічного розшарування, що є закономірними явищами. Гайдарівські реформи, що проводили згори, без участі громадськості, в цілому викликали справедливе невдоволення трудящих. Уряд обіцяв населенню перед лібералізацією цін індексувати їх заощадження, які знецінились за рік більше ніж на 95 %. Але трудящим не тільки не було надано компенсації, більш того, їм не збільшували зарплату протягом декількох місяців, а траплялось, і просто не виплачували зароблені гроші.

У грудні 1992 р. президент Росії призначив головою уряду представника найбільш конкурентоспроможної на світовому ринку паливно-енергетичної галузі Віктора Черномирдіна. Новий прем'єр-міністр намагався поєднати зміцнення державного сектору господарства з подальшим розвитком приватних підприємств, ринкових відносин.

Ціни на товари залишались високими. Урядовці вважали, що директори підприємств, зіткнувшись з обмеженим платоспроможним попитом населення, змушені будуть знизити ціни. Цього не сталося. Підприємства були затоварені і очіку-

вали подальших дій держави. Між ними виникла криза неплатежів. Уряд і Центральний банк почали проводити взаємозаліки, розрахунки на бартерній основі, тобто замість грошей підприємствам дали змогу розраховуватись товарами, власними або чужими боргами. У подальшому це стало практикою і привело до того, що в російській економіці тільки чверть операцій купівлі-продажу здійснювалася у грошовій формі, а три чверті – це заліки та бартер. Більшість російських підприємств використовувало гроші лише для виплат зарплати, а подекуди вони вдавались до виплат робітникам заробітку товарами.

Відповідальним завданням, яким в уряді за дорученням президента займався Анатолій Чубайс, була грошова приватизація держмайна Росії. Завдяки приватизації об'єктів народного господарства загальна частка приватного сектору у виробництві на середину 90-х років сягнула 62 %. Однак при її проведенні виявилася безліч зловживань.

До ринкової економіки Росії виявили зацікавленість іноземні бізнесмени, які почали ввозити капітали, устаткування, нові технології. На сучасній технологічній і організаційній основі зазнали реконструкції і заново створювались як окремі підприємства, так і цілі галузі. У конкурентну боротьбу з іноземними бізнесменами успішно вступили нові російські. Іноземців не допускали у фінансову сферу, і там спостерігались негативні явища. Складалась фінансова олігархія. Відкривалися сумнівні банки, компанії, які вдавались до шахрайства, будівництва так званих «фінансових пірамід». Відбувалася нелегальна втеча російського капіталу за кордон. На всіх щаблях державного апарату процвітала корупція.

Ціною величезних зусиль урядові Черномірдіна у 1997 р. вдалося зупинити інфляцію, припинити спад виробництва, а в окремих галузях добитися його піднесення. Зросла популярність прем'єра, який брав активну участь у політичному житті країни. Сформоване ним угруповання «Наш дім – Росія» було впливовою силою на політичній арені. Разом з тим президент небезпідставно виступав з критикою уряду, що в 1998 р. призвело до його відставки.

Невдоволення діями уряду Черномірдіна стосувалось незадовільного надходження податків до держказни. Податковим саботажем займалися як великі компанії (серед них прибуткові нафтові та газові), так і дрібні підприємці. В той час як бюджет держави на 1998 р. становив 80 млрд доларів, бюджет реального сектору економіки, за підрахунками аналітиків, обчислювався сотнями мільярдів. Це негативно позначалось на рівні життя мільйонів людей, які існували лише за рахунок податкових відрахувань.

У квітні 1998 р. на посаду голови уряду президент висунув маловідомого політика, заступника міністра палива та енергетики Сергія Кириєнка. Новий уряд мав серйозні наміри покращити економічну ситуацію у країні, але не встиг їх реалізувати. У серпні 1998 р. в Росії вибухнула глибока фінансова криза. З'ясувалося, що країна жила виключно у борг, а такий спосіб існування рано чи пізно призводить до економічної катастрофи. Її тільки зовнішній борг становив 17 млрд доларів, а бюджет на 1999 р., після кризи, дорівнював 20 млрд доларів. Росія постійно витрачала більше, ніж заробляла. Криза спричинила закриття багатьох банків, банкрутства підприємств. У політичному житті активізувались ліві сили.

Восени 1998 р. новий уряд очолив Євген Примаков, що доти був міністром закордонних справ. Перед ним стояло завдання – стабілізувати соціально-економічну ситуацію. У новий уряд увійшли діячі з прокомуністичними поглядами. Кабінет Примакова намагався виправити становище шляхом призупинення реформ. Швидкість обертання грошових потоків настільки сповільнилася, що інфляція за декілька місяців знизилась у десять разів.

У травні 1999 р. президент відправив уряд у відставку і запропонував парламенту затвердити на посаді прем'єр-міністра Сергія Степашина – міністра внутрішніх справ у попередньому кабінеті. Депутати підтримали цю кандидатуру, хоча не без вагань. Однак уже в серпні того ж року без усяких пояснень президент відставив і цей уряд, призначивши новим прем'єром секретаря Ради безпеки, колишнього директора Федеральної служби безпеки Володимира Путіна. Постійні урядові кризи свідчили про гостру боротьбу у вищих ешелонах влади.

ПОЛІТИЧНА КРИЗА 1993 р.

Протистояння виконавчої (президентської) та законодавчої (парламентської) гілок влади спостерігалось ще з часу виникнення незалежної Росії. Воно зросло у грудні 1992 р, коли З'їзд народних депутатів Росії, обраний ще за радянських часів, численними поправками до конституції брежневського періоду, по суті, позбавив президента і уряд будь-якої самостійності. За цих умов Єльцин запропонував провести всенародний референдум щодо довіри йому як президентові і його курсові подальших реформ. 25 квітня 1993 р. всеросійський референдум висловився за підтримку політики президента. Здавалося б, у такій ситуації парламент повинен був прийняти рішення про саморозпуск і призначити нові вибори, однак цього не сталося. Парламент своїми рішеннями, по суті, блокував діяльність уряду. Виникло своєрідне двовладдя.

21 вересня 1993 р. президент Російської Федерації видав указ про розпуск Верховної Ради та З'їзду народних депутатів і про формування нового парламенту. Законодавча влада визнала указ неконституційним і, у свою чергу, прийняла неконституційне рішення про зняття Єльцина з посади президента. «Білий дім», де розташовувалася Верховна Рада, перетворився на своєрідний заколотницький штаб, де готувалися до збройного протистояння. Оскільки ж на них ніхто не нападав, а напруження зростало, екстремістські організації опозиції вирішили оволодіти будинком московської мерії та телестанцією «Останкіно». 3 та 4 жовтня 1993 р. в результаті сутичок пролилася кров. Бачачи, що опозиція вдалася до силових методів боротьби, президент дав команду збройним силам придушити заколот. Постріли декількох танків по «Білому дому» змусили заколотників припинити опір.

У грудні 1993 р. відбулись вибори до нових органів законодавчої влади Росії. Одночасно було проведено референдум щодо прийняття нової конституції. Народи Російської Федерації переважною більшістю голосів схвалили проект основного закону, за яким країна перейшла до президентської форми правління. Президент має право затверджувати або відкидати законодавчі акти, які приймає парламент. Йому безпосередньо підпорядковується уряд, він має право видавати укази, які регулюють важливі сфери життя держави. Парламент складається з двопалатних Федеральних зборів: нижньої палати – Державної думи та верхньої – Ради федерації.

Результати перших багатопартійних виборів до Думи продемонстрували невдоволення народу господарською політикою урядових кіл. Використовуючи розбрат серед демократів, до неї увійшли депутати правих сил та комуністи, які у більшості регіонів випередили за кількістю голосів демократичні блоки.

Ще більше «почервоніла» Державна дума на парламентських виборах 1995 р. Лідер комуністів Геннадій Зюганов склав серйозну конкуренцію Борису Єльцину на президентських виборах 1996 р. Лише реальна загроза реставрації колишньої радянської системи схилили у другому турі голосування перевагу виборців на користь Єльцина.

У грудні 1999 р. відбулися чергові вибори у Державну думу. Комуністи зберегли найчисельнішу фракцію у парламенті – понад 100 мандатів з 450, однак перемогу святкували у Кремлі; проурядовий блок «Єдність» здобув близько 80 місць, що дало змогу виконавчій владі впевнено тримати Думу під контролем, почергово вступаючи у коаліції то з лівими, то з правими фракціями.

У рік парламентських виборів пройшла низка терористичних актів. У вересні 1999 р. у Москві з інтервалом у чотири дні вночі були підірвані два житлових будинки. Сотні людей загинули. Якщо раніше терористичні акти траплялися на південних околицях країни (1995 р. – м. Будьонновськ, Ставропольського краю; 1996 р. – м. Кизляр – селище Первомайське, Дагестан), то московські вибухи продемонстрували зростаючу загрозу тероризму і у центрі держави.

Напередодні нового 2000 р. заявив про свою відставку Борис Єльцин. Більш того, він заявив, що хотів би бачити президентом діючого главу уряду. За конституцією Росії виконуючим обов'язки президента став Володимир Путін.

ВЗАЄМИНИ ЦЕНТРУ ТА РЕГІОНІВ. ВІЙНА В ЧЕЧНІ

Ще в 1990 р. автономні республіки у складі Федерації отримали статус союзних. Коли у березні 1992 р. Москва запропонувала усім республікам підписати новий Федеративний договір, дві з них – Татарстан і Чечня (Ічкерія) відмовились поставити свої підписи під договором і заявили про повний суверенітет. Проти багатих нафтою «сепаратистських» республік центр розпочав економічну війну. Зокрема, російські відомства припинили купувати татарську нафту, багато нафтодобувних свердловин було закрито, республіка зазнала значних збитків. У лютому 1994 р. Татарстану вдалося домогтись від Москви визнання особливого асоційованого статусу в складі Російської Федерації. Президент Татарстану Мінтімер Шаймієв та президент Росії підписали договір про взаємне делегування повноважень. Договір не тільки зміцнив статус республіки, а й створив прецедент партнерських угод між регіонами і центром. Москві довелося визнати формулу: «Сильні регіони – сильна Росія».

Здавалося, такий варіант розвитку буде запропоновано і Чечні. Однак тут федеральний центр став на шлях підтримки опозиції президенту республіки Джохару Дудаєву. Восени 1994 р. за участю російських військ відбувся збройний марш противників Дудаєва на столицю Чечні – м. Грозний. Похід зазнав провалу. Зв'язки опозиції з Москвою згуртували чеченський народ навколо Дудаєва. Історична образа за депортацію народу у часи сталінізму, існування родових традицій у суспільстві, наявність великої кількості зброї, яка залишилась у республіці під час розпаду СРСР, та інші фактори вимагали обережного підходу до взаємовідносин з Чечнею. Однак в оточенні президента Росії переважали представники силового методу розв'язання проблеми.

10 грудня 1994 р. російські війська увійшли у Чечню і розгорнули наступ на Грозний. Розпочалася широкомасштабна війна із застосуванням ракетно-бомбових ударів по населених пунктах республіки. Особливо запеклого характеру набули бої за столицю. Ціною значних людських втрат з обох сторін, руйнування промислових і житлових об'єктів місто було захоплено російськими військами, що, однак, не припинило війну. Чеченці застосовували партизанські методи боротьби у горах. Російські війська вдавались до каральних заходів. Світову громадськість вразила жорстокість, з якою російські вояки знищили село Семашки. Серед численних жертв були старики, жінки та діти.

Війна була непопулярною у російському суспільстві. З її осудом виступали відомі представники громадськості, депутати Державної думи, більшість засобів масової інформації. З травня 1995 р., враховуючи наближення президентських виборів в Росії, центр розпочав переговори з республікою. Локальні воєнні дії тривали. Через рік під осколками ракети загинув Джохар Дудаєв. 30 серпня 1996 р. перша російсько-чеченська війна завершилася. В цей день секретар Ради безпеки Росії Олександр Лебедь і начальник штабу чеченських військ Аслан Масхадов у селищі Хасав'юрт уклали угоду про припинення війни. У травні 1997 р. у Кремлі підписано договір про мир та «Принципи визначення основ взаємовідносин між Російською Федерацією й Чеченською Республікою». Обидві сторони домовились, що до 2001 р. буде остаточно визначено статус республіки, тобто чи бути їй членом Федерації, чи ні. Москва тим самим відмовилась від утримання Чечні силою у складі єдиної держави. Ряд соціально-економічних угод надали республіці цілковитий фінансово-економічний суверенітет.

Війна мала тяжкі соціально-економічні наслідки для республіки. Вона призвела до криміналізації й милітаризації суспільства. Значної ваги набув ісламізм. У Чечні було запроваджено закони шаріату. Збройні формування і далі діяли на території республіки, не підлягаючи обраному у 1997 р. новому президенту Масхадову. Поширеним «бізнесом» у республіці стало викрадення людей з вимогою їх викупу.

Війна дестабілізувала становище у сусідніх кавказьких республіках. У Дагестані посилювався рух прихильників ваххабізму (одна з найбільш радикальних течій ісламу). Із сусідньої Чечні розпочався силовий тиск «борців за віру» на прикордонні гірські селища Дагестану.

В серпні 1999 р. багатотисячні озброєні загони «борців за віру» з території Чечні напали на сусідній Дагестан. Серед них були найманці з арабських країн, загони під командуванням

одного із лідерів Чечні Ш. Басаєва. Розпочалася друга російсько-чеченська війна. Восени 1999 р. федеральні війська відкинули ворожі формування з Дагестану і розпочали їх переслідування на території Чечні. Як перша, так і друга російсько-чеченська війна позначені численними жертвами серед мирного населення. У лютому 2000 р. в результаті штурму російських військ перетворилась на руїни столиця Ічкерії – місто Джохар (Грозний). Незабаром практично вся територія Чечні була зайнята федеральними військами.

Громадськість Росії, на відміну від першої чеченської війни, цього разу підтримала рішучі дії Кремля. Це позначилося на результатах голосування під час президентських виборів у березні 2000 р. Із значною перевагою голосів президентом Росії було обрано Володимира Путіна.

Значно посилилися позиції президента Росії у результаті парламентських виборів грудня 2003 р. Партія влади «Єдина Росія» (створена незадовго перед тим) отримала переконливу перемогу. Вона у блоці з іншими лояльними силами має тепер дві третини голосів й повністю підтримує політику Кремля. Партії опозиційного правореформістського курсу «Яблуко» та «Союз правих сил» не подолали передбаченого 5 %-ного бар'єру поданих голосів і не увійшли до Думи. Таким чином, протистояння між виконавчою та законодавчою гілками влади, характерне у часи президентства Б. Єльцина, змінилося на повну однаковість влади. У березні 2004 р. на чергових президентських виборах із великою перевагою удруге переміг В. Путін.

На посилення позицій Кремля у політичному житті країни відіграє ескалація напруженості у чеченському питанні. У 2002–2004 рр. пройшла низка терористичних актів. У жовтні 2002 р. у театральному центрі Москви на Дубровці сорок два чеченських терористи захопили близько 800 заручників. Під час їхнього звільнення із застосуванням присипляючого газу 129 людей загинуло. Представники преси називали цей теракт «російським 11 вересня» (по аналогії із катастрофою 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні). Проте Росію чекали ще більш жахливі випробування. У серпні 2004 р. терористки-смертниці підірвали бомби біля станції метро «Ризька» у столиці та у салонах двох пасажирських літаків.

1 вересня 2004 р. терористи захопили середню школу у м. Беслані (Дагестан). У заручники потрапили близько півтори тисячі дітей, вчителів та батьків учнів, які прийшли на урочисту лінійку з приводу початку навчального року. Знаходячись у стані наркотичного сп'яніння, терористи підірвали бомби у школі та відкрили вогонь із автоматів по школярах, які намагалися втекти. За неповними даними, 338 людей було вбито,

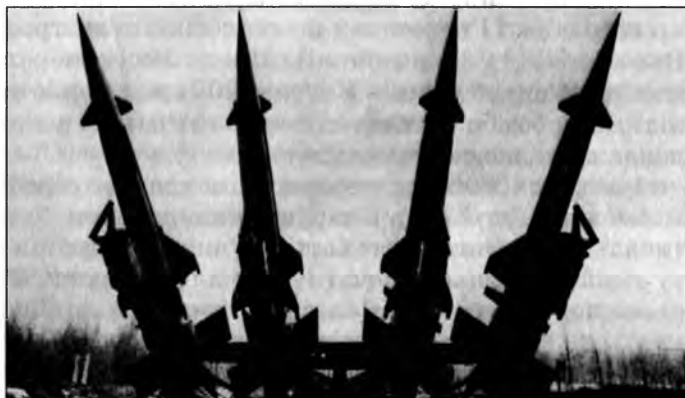
близько 450 поранено, 200 – пропало безвісти. Відповідальність за цей злочин узяв на себе Ш. Басаєв.

Після бесланівської трагедії президент Росії дав старт трьом масштабним реформам. По-перше, змінюються принципи формування регіональних органів влади (глави регіонів будуть призначатися із центру, хоча формально їхня виборність збережеться). По-друге, удосконалюється система забезпечення безпеки, утворюється нове силове супервідомство. По-третє, має з'явитися Громадська палата, яка забезпечить надійний рівень підтримки населенням усіх заходів президента. Багато політиків країн західної демократії вказують на посилення, таким чином, авторитарного внутрішньополітичного курсу президента В. Путіна.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Незалежна Росія заявила про дотримання всіх попередніх договорів і угод, підписаних СРСР, і продовження курсу на роззброєння. Вона зайняла в ООН місце, яке раніше належало Радянському Союзу, і продовжила діалог із США. У січні 1993 р. президент Росії Борис Єльцин та президент США Джордж Буш підписали новий Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2). Ним передбачено, що до 2003 р. кожна із сторін скоротить свої боєприпаси до 3–3,5 тис. одиниць. Це означає, що Росія і США ліквідують свій ядерний потенціал на дві третини.

В березні 1997 р. на зустрічі у Гельсінкі президенти Росії і США заявили про наміри підписати договір СНО-3, в результаті чого кількість боєголовок у посіданні кожної із сторін знизиться до 2000–2500. Однак парламент Російської Федерації не поспішав із затвердженням договору СНО-2, ратифікував-



Російські
ракети
протиповітря-
ної оборони

ши його лише в квітні 2000 р. В цей же час США порушили питання щодо перегляду Договору про обмеження систем протиракетної оборони 1972 р., вважаючи, що він морально застарів і потребує модернізації, з чим Росія рішуче не погоджується.

У 1994 р. завершилось повернення військових частин і з'єднань російської армії, дислокованих за кордоном, на батьківщину. Понад 750 тис. солдатів і офіцерів залишили території Німеччини, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Монголії, Литви, Латвії, Естонії. У результаті багаторічної великомасштабної операції демонтовано 260 пускових установок ракет, вивезено понад 13 тис. танків, кілька мільйонів тонн боєприпасів. У «ближньому зарубіжжі» – у країнах СНД – є ще російські солдати, головно прикордонники. Найбільше військово з'єднання Росії залишилося в Україні – Чорноморський флот (близько 20 тис. моряків).

Після розвалу радянського блоку відносини Москви зі своїми колишніми союзниками по Організації Варшавського Договору та Раді економічної взаємодопомоги значно послабилися, скоротився товарообіг. Посткомуністичні держави прагнули до інтеграції з євроатлантичними економічними, політичними та військовими структурами. Росія ж категорично виступала проти входження країн Східної Європи, а особливо колишніх республік СРСР, до НАТО. Росія вважала, що потрібно створити таку систему загальноєвропейської безпеки, яка відповідала б інтересам не окремої групи країн, а державам Європи у цілому.

Невдовзі відносини Росії із Заходом загострили балканські події та чеченська війна. Москва підтримала позицію Сербії на Балканах, рішуче засудила втручання НАТО у «косовську» кризу і бомбардування Югославії навесні 1999 р. У свою чергу західні країни засудили спроби силового вирішення Росією чеченської проблеми, вважаючи, що Москва безпідставно відкинула шлях переговорів з президентом Ічкерії А. Масхадовим.

У той час як погіршилися відносини Росії із Заходом, міцніли її зв'язки із східними країнами, зокрема з Китаєм та Індією – найбільшими за населенням та економічно перспективними державами світу. У 2004 р. відбувся візит президента В. Путіна у КНР. Росія досягнула нарешті того, чого не зміг зробити СРСР – врегулювала прикордонне питання з Китаєм. Проїшло чітке розмежування кордонів.

Пекін і Делі займають перші рядки у списках торговельних партнерів Москви та покупців російської зброї. Візити на вищому рівні, експорт найновіших російських ліцензій, зростаючий товарообіг Росії з КНР та Індією дали привід засобам масової інформації, особливо російським, говорити про перспекти-

ви складення, на противагу посиленню НАТО, «нового східного блоку», «великого євроазійського трикутника Росія – Китай – Індія». Однак, враховуючи давні суперечності між цими країнами, схоже, що такий проект приречений на невдачу.

Відносини Російської Федерації із сусідньою Японією залишилися досить складними. Остання висловлює готовність зробити значні інвестиції в економіку Росії, допомогти розбудувати господарство Далекого Сходу, але за однієї умови – розв'язання на користь Японії проблеми Курильських островів. Зважаючи на політичну нестабільність в країні, президент Росії не готовий повторити пропозицію М. Хрущова 1956 р. про повернення Японії островів Хабомаї та Шикотан (Курильська гряда). Зовнішньоекономічні зв'язки залишаються між сусідами ледь помітними. На Росію припадає менше одного процента загальної суми експортно-імпорتنих операцій Японії.

Пріоритетним напрямком зовнішньої політики Росії є відносини з державами «ближнього зарубіжжя». Керівники Федерації намагались захистити права 25 млн росіян, які опинилися після розпаду СРСР за межами держави. В деяких місцях виникли локальні збройні конфлікти, зросла напруженість між корінним та приїжджим населенням. Росія прийняла мільйони біженців з околиць колишнього СРСР. Міжнародні конфлікти загрожували перейти на територію Федерації. В умовах, коли світова співдружність залишалась байдужою до воєн на пострадянському просторі, Москва вважала, що територія колишнього СРСР є сферою її життєвих інтересів. Російські війська взяли участь у миротворчих операціях у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Таджикистані.

Пріоритетне значення для Росії, про що неодноразово заявляли її керівники, мають відносини з Україною. Важливими для обох сторін залишаються економічні зв'язки. Через українську територію пролягають нафто- та газопроводи з Росії в Європу. Москва є основним постачальником паливно-енергетичних ресурсів в Україну, а остання – значним експортером продуктів харчування в Росію. Сторони намагаються дійти спільних позицій з багатьох питань підтримки миру у Європі.

В історії становлення відносин між двома державами гострою була проблема поділу Чорноморського флоту та визнання статусу Криму. В російському парламенті та засобах масової інформації лунали голоси проімперських політиків про виключні права на Крим, м. Севастополь, флот. У самому Криму під цим впливом підняв був голову російський сепаратизм. Виважена політика президентів обох сусідніх держав дала змогу

подолати напруження у відносинах. У травні 1997 р., під час візиту до Києва президента Єльцина та прем'єр-міністра Черномірдіна, було укладено Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Його підписання означало визнання суверенітету та територіальної цілісності обох країн. За грошову компенсацію Росія отримала більшу частину Чорноморського флоту і орендувала для його дислокації три севастопольські бухти. Обидві палати російського парламенту, незважаючи на опір деяких проімперськи налаштованих депутатів, ратифікували Договір у лютому 1999 р.

У квітні 2004 р. Державна дума ратифікувала два договори між Росією та Україною (так само поступила й Верховна Рада України): про державний кордон та співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки, а також про утворення Єдиного економічного простору (ЄЕП) між двома державами.

УКРАЇНЦІ В РОСІЇ

Українці в Росії є найбільшою у світі діаспорою. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Росії проживало 4 млн 363 тис. українців. Понад 40 % з них визнають рідною мовою українську. Існують окремі художні колективи, серед них – широковідомий Кубанський хор, які популяризують українські пісні й танці.

Розпад СРСР, виникнення незалежної України сприяли пробудженню національно-культурного руху серед української діаспори в Росії. Почали створюватися об'єднання та гуртки. У Москві виникло об'єднання «Славутич», очолюване космонавтом-українцем Павлом Поповичем. З ініціативи та за підтримки «Славутича» у столиці діють українська школа, бібліотека, проводяться культурно-масові заходи.

У Воронежській області, на Кубані є осередки товариства «Просвіта». Деякі зрушення в українському національно-культурному житті відбуваються в інших районах Росії. У Тюмені, де на нафтових промислах працюють робітники з України, місцеве телебачення проводить передачі українською мовою. На Далекому Сході діє українське культурне товариство «Славутич – Колима».

У Росії відбуваються Дні української культури, в яких беруть участь кращі творчі колективи України. В свою чергу, в Україні проходять Дні російської культури.

НОМЕНКЛАТУРНА ДЕМОКРАТІЯ

(Витяг з виступу під час «круглого столу» в редакції журналу «Общественные науки и современность» члена редколегії цього журналу Г. Водолазова. 1994 р.)

... Те, що існує сьогодні в Росії, – це правління небагатьох (олігархія, як сказав би античний класик). І це вже мало хто заперечує. Елітарний характер теперішніх політичних партій, механізм виборів, створений спеціально для руху вгору еліти, вузькогрупові інтереси, що домінують у діяльності парламенту і державно-чиновницьких структур, стали на сьогодні настільки очевидними, що навіть російський президент був змушений відзначити безсумнівний факт, що все більше поглиблюється відчуження влади від народу. У цьому й полягає основна відмінність режиму, що склався в Росії, від справжньої демократії.

Тепер співставимо його з режимом сталінсько-брежнєвських часів. Спільне в них те, що той і інший – форма правління небагатьох, меншості, еліти. Подібні у них і механізми формування цієї елітарної пануючої меншості. Еліта, керівні групи формуються не на арені відкритої демократичної конкуренції талантів під наглядом і впливом усіх верств громадянського суспільства. Думка, позиція не відіграють ніякої суттєвої ролі. Всі основні імпульси йдуть по вертикалі згори вниз. Люди призначаються на керівні посади волею вузьких, закритих верховних груп, деколи освячуючи подібні призначення голосуванням якогось низового органу...

Такий метод утворення керівних структур... називається номенклатурним, а еліта, що таким чином формується, – номенклатурою.

(Демократия в России: самокритика и перспективы // Общественные науки и современность. – 1995. – № 2. – С. 40–41).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте перші кроки в розбудові ринкової економіки Росії. Які труднощі виникли під час проведення реформ?
2. В чому суть політичної кризи 1993 р.?
3. Які тенденції спостерігаються у взаємовідносинах центру і регіонів Росії?
4. Які причини війн у Чечні? Які негативні риси внутрішньополітичного життя країни вони висвітлили?
5. Проаналізуйте основні напрямки зовнішньої політики Росії в 90-ті роки. Дайте оцінку українсько-російських відносин на сучасному етапі.

§ 22. ДЕРЖАВИ СНД (1991–2004)

БІЛОРУСЬ

Влада в Білорусі намагалася зберегти планово-централізовану економіку і цим утримати від падіння життєвий рівень населення. Такий курс на короткий час дав позитивний результат. Але незабаром розрив народногосподарських зв'язків, скорочення попиту на промислові товари всередині країни та неконкурентоспроможність їх на зовнішньому ринку, відмова від радикальних ринкових реформ призвели до економічної кризи. Білоруська економіка майже повністю орієнтована на Росію, і в суспільстві зростали об'єднавчі, інтеграційні настрої.

На цій хвилі на перших у Білорусі президентських виборах влітку 1994 р. переміг Олександр Лукашенко, колишній директор радгоспу, який, будучи депутатом парламенту, виступав з гострою критикою влади, звинувачуючи її в бездарності й корумпованості. Президент країни оголосив програму інтеграції з Росією, встановлення жорсткого державного контролю за економічною діяльністю, боротьби із злочинністю.

У травні 1995 р. відбувся ініційований президентом референдум, на якому більшістю голосів були схвалені пропозиції щодо об'єднання з Росією, надання статусу офіційної російській мові, повернення до старої радянської державної символіки. Президент одержав право розпускати парламент. Після референдуму Лукашенко повів гостру боротьбу по викоріненню у країні опозиції. Її лідери опинились в еміграції або зазнали судових переслідувань. Він розпустив парламент, звинувативши частину депутатів у корумпованості і призначив своїм указом новий. Влада припинила діяльність тих засобів масової інформації, які піддавали критиці дії президента або звинувачували його у відтворенні авторитарної моделі керівництва.

Весною 1996 р. президенти Єльцин та Лукашенко підписали Договір про утворення співтовариства двох держав, а в грудні 1999 р. – Договір про союзну державу. Реальних рис набирає військово-політичне об'єднання: сторони домовились про створення спільного Прикордонного комітету, про концепцію спільної безпеки та ін. На території Білорусі розташовано дві воєнні бази Росії. Набагато складнішими є перспективи економічної інтеграції. Росія, незважаючи на труднощі, досягнула певних успіхів в економіці, росіяни багатші за своїх сусідів, їхня грошова одиниця сильніша за білоруський рубль. Москва погодилась продавати Мінську газ удвічі дешевше, ніж іншим

країнам СНД, однак рішуче стала на захист свого ринку автомобільних вантажоперевезень. В умовах, коли у Білорусі швидкими темпами загострюється інфляція, а в Росії ще не подолано наслідки серпневої кризи 1998 р., процес утворення союзу двох держав проходить з труднощами.

В жовтні 2004 р. у Білорусі відбувся ініційований О. Лукашенком референдум з приводу зміни конституції країни, а саме можливості балотуватися на посаду президента поза установлений термін. Референдум президент виграв, однак його результати викликали масові виступи опозиції у Мінську, осуд із боку урядів країн Західної Європи та США. Проти режиму Лукашенка уведено ряд міжнародних санкцій.

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ У МОЛДОВІ ТА ГРУЗІЇ

Після проголошення незалежності Молдови у серпні 1991 р. націонал-радикали закликали до возз'єднання з етнічно близькою Румунією. Така перспектива викликала занепокоєння серед російського та українського населення, що компактно проживає на лівобережжі Дністра. Після прийняття закону про мови, який вимагав від посадових осіб знання державної молдавської мови, на лівому березі Дністра посилювалися сепаратистські тенденції за утворення так званої Придністровської Молдавської республіки. Невелика гагаузька община, яка проживає в одному із сільських районів півдня, теж виступила за створення окремої республіки.

Основні події відбувались у Придністров'ї. У березні 1992 р. розгорнулися бойові дії між підрозділами армії Молдови та формуваннями сепаратистів, яких підтримали формально нейтральні військові частини розквартированої там 14-ї російської армії. Влітку того ж року війна набула запеклого характеру з численними жертвами з обох сторін. З тим, щоб зупинити кровопролиття, у конфлікт втрутилася Росія. У 1994 р. було досягнуто згоди про виведення з території Молдови 14-ї армії.

8 травня 1997 р. у Москві за посередництва президентів Росії та України було підписано угоду про широку автономію та самоврядування Придністров'я. Економіка республіки після воєнного конфлікту опинилась у скрутному становищі: адже за Дністром зосереджена майже половина промислового потенціалу Молдови. Кишинів має величезні борги перед Росією та Україною за енергоносії.

Жорстокі війни не минули і Закавказзя. У 1989 р. інтелігенція Південної Осетії утворила Народний фронт, який повів боротьбу за перетворення автономної області Грузії у суверенну державу. Починалося все традиційно – з мітингів, де-

монстрацій, звернень до світової громадськості. Грузинська влада на чолі з першим президентом республіки Звіадом Гамсахурдіа відповіла економічною блокадою, арештами південноосетинських лідерів, ліквідацією автономного статусу цієї області. Незабаром розпочалися сутички між збройними формуваннями осетинів та урядовими військами, які переросли у війну з бомбардуванням авіацією центру Південної Осетії – міста Цхінвалі.

Війна паралізувала економіку області. Небачених масштабів набула еміграція, близько 70 % населення регіону переїхали у Північну Осетію (Росія). Росія втрутилась у війну і розвела воюючі сторони. У 1992 р. Південна Осетія оголосила себе незалежною республікою, однак її міжнародне співтовариство не визнало.

Війна в Південній Осетії дестабілізувала становище у самій Грузії. Виникла громадянська війна між прихильниками та противниками президента. У січні 1992 р. після кровопролитних боїв Гамсахурдіа був позбавлений влади. Главою держави став відомий політик, колишній міністр закордонних справ СРСР Едуард Шеварднадзе. Йому довелося вирішувати проблему відокремлення тепер уже іншого народу – абхазців.

В Абхазькій Автономній Республіці, де більшість населення становили етнічні грузини, сформувалися збройні загони абхазців, які поставили за мету вибороти незалежність. У серпні 1992 р. розпочалися збройні сутички, які незабаром переросли у війну. Абхазці отримували допомогу від російських військ, розташованих у Грузії (Москва намагалася таким чином примусити Грузію залишитися у сфері російського впливу), а також від одновірців – мусульман Кавказу (головним чином – Чечні).

У 1993 р. абхазці штурмом оволоділи столицею автономії – м. Сухумі. Більшість грузинського населення Абхазії змушена була тікати за межі республіки. Війна завершилась у 1995 р. поразкою Грузії. Самопроголошену незалежну Абхазію у світі не визнають. Росія брала участь в умиротворенні сторін, хоча і не досить вдало (під час миротворчої місії відбулося захоплення Сухумі). В 1996 р. між Грузією та Росією підписано до-



Неспокійне Закавказзя

говір про розміщення російських баз на території республіки. Москва пообіцяла Тбілісі посприяти у майбутньому повернути Абхазію, де розташовані раніше процвітаючі, а тепер повністю зруйновані чорноморські курорти. Новому президенту Грузії Міхаїлу Саакашвілі, який прийшов до влади у січні 2004 р., доводиться вирішувати складні питання щодо повернення сепаратистських республік до єдиної держави.

АЗЕРБАЙДЖАН ТА ВІРМЕНІЯ

До численних жертв і руйнувань призвела війна за відокремлення від Азербайджану Нагірно-Карабаської автономної області. Після завершення вірмено-азербайджанської війни, влітку 1994 р., було підписано перемир'я між Нагірним Карабахом і Азербайджаном, за яким карабаська армія контролює всю колишню автономну область, а також прилеглі до неї території, перетворені у «пояс безпеки». Самопроголошена держава міжнародного визнання не одержала.

Воєнні невдачі Азербайджану у війні за Карабах призвели у червні 1993 р. до збройного виступу опозиції. Президента Абульфаза Ельчибея, прихильника орієнтації на Туреччину й на мусульманський світ, було силою усунуто від влади. Державу очолив Гейдар Алієв – колишній лідер республіканської компартії за радянських часів. У 2003 р. важко хворий президент передав владу своєму синові Ільхану Алієву, який у тому ж році переміг на виборах.

Війна з Азербайджаном за Нагірний Карабах мала важкі наслідки і для Вірменії. Вона загальмувала здійснення економічних реформ, викликала енергетичну кризу. Зросла еміграція, особливо серед міського населення. На президентських виборах у вересні 1996 р. на повторний термін було обрано Левона Тер-Петросяна. Об'єднана опозиція не визнала результатів виборів і намагалася силою захопити будинок парламенту. У лютому 1998 р. президент й усе вище керівництво держави подали у відставку. Новим президентом Вірменії було обрано Роберта Кочаряна.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Після розпаду Радянського Союзу середньоазійські держави дистанціювалися від Москви. Цьому сприяла відмова Росії від фінансових дотацій, які за радянських часів покривали від 35 до 50 % усіх видатків республік. На початку 1993 р. керівники Узбекистану, Киргизстану, Туркменистану, Таджикистану і Казахстану, зібравшись на нараді в Ташкенті, вирішили спільно розв'язувати економічні проблеми. Там вони запропонували у подальшому називати регіон п'яти держав Центральною Азією (за радянських часів – Середня Азія).

Казахстан, за економічним потенціалом – найсильніша держава Центральної Азії, виступає ініціатором різних проектів співробітництва, таких як, наприклад, створення системи центральноазійської безпеки і заходів довіри, формування Євроазійського союзу й розвитку регіональних економічних зв'язків.

У 1994 р. президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв та його узбецький колега Іслам Каримов домовились про формування спільного ринку та режиму безмитних кордонів. До них незабаром приєднався президент Киргизстану Аскар Акаєв. У квітні 1994 р. керівники трьох держав підписали угоду про створення єдиного економічного простору. Лідери цих країн заявили про відкритий характер об'єднання, маючи на увазі вступ до нього Туркменистану, однак Ашгабат не приєднався до спілки.

Туркменський президент Сапармурад Ніязов, незважаючи на те, що економіка республіки своїм рівнем поступається сусідам, претендує на роль лідера у регіоні. У країні розвідано величезні запаси газу, і правляча еліта, спираючись на природні багатства країни, намагається самостійно вирішувати економічні проблеми, заявляючи, що невдовзі республіка стане «другим Кувейтом».

Казахстан та Киргизстан орієнтуються на західну модель розвитку і більше тяжіють до виходу на західний культурний простір. Узбекистан та Туркменистан дотримуються східної, авторитарної моделі розвитку.

Трагічними подіями наповнена історія незалежного Таджикистану. Там у 1992 р. розпочалася громадянська війна: представники кількох регіонів виборювали центральну владу. Першим президентом країни було обрано колишнього керівника республіканської компартії Рахмона Набієва – вихідця з Ходженту, однієї з найрозвинутіших областей. Серед таджицької опозиції переважали вихідці з Каратегінської долини та Горно-Бадахшанської автономної області (у грудні 1992 р. проголосила себе автономною республікою).

Опозиція пропагувала ідеї ісламізму та демократії. Проти них билися в основному представники Кулябської області, які й вибороли владу. Державу очолив націонал-комуніст, прихильник проросійської орієнтації Емомалі Рахмонов. У ході війни застосовувались етнічні чистки. Були вирізані тисячі бадахшанців та гармців (каратегінців). Сотні тисяч біженців залишили Таджикистан, серед них майже все трьохсоттисячне російськомовне населення, понад 200 тис. гармських та бадахшанських таджиків.

У 1997 р. за посередництвом Росії у Москві відбулись переговори, де протиборствуючі сторони домовились припинити збройний конфлікт. Таджикицька влада зобов'язалась амністувати всіх учасників війни. Міжусобна боротьба паралізувала економічне життя країни. Народне господарство знаходиться у руїнах. У Таджикистані найнижчий серед країн пострадянського простору рівень життя населення.

НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ. ЇХ ВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

Країни з числа колишніх республік СРСР перебувають на різних рівнях політичного та економічного розвитку, по-різному вони будують і свою зовнішню політику. Естонія, Латвія та Литва, відмовившись від участі у СНД, заявили про свої наміри вступити у члени НАТО. Ця обставина, а також проблема російськомовного населення створюють напруження у їх відносинах з Росією. Прибалтійські країни прагнуть прилучитися до інтеграційних процесів у Європі, бути прийнятими до Європейського Союзу.

Проти розширення НАТО на схід рішуче виступив білоруський президент. Він займає активну антизахідну політику з ідеологічних міркувань. У своїй зовнішній політиці Білорусь орієнтується на Росію. У свою чергу західні держави заявляють про порушення прав людини у Білорусі.

Колишні республіки СРСР утворили СНД з метою економічної та політичної співпраці. Однак на практиці переважає військове співробітництво. Держави СНД, за винятком України й Молдови, у 1992 р. в Ташкенті уклали, а через два роки ратифікували Договір про колективну безпеку.

Незалежні держави в тій чи іншій мірі є боржниками Москви за енергоносії, багато з них пам'ятають криваві локальні конфлікти, де миротворцем виступала Росія, тому змушені будувати свій зовнішньополітичний курс, оглядаючись на Кремль. Однак із зміцненням економічного та політичного становища зростає їх критичне ставлення до Росії. Вже у 1999 р. про вихід із Ташкентського договору заявив Узбекистан, який звинуватив Москву у намаганнях представляти від свого імені держави СНД. У 1999 р. Туркменистан запровадив візовий режим для країн СНД.

Прихильником зміцнення СНД та координації зовнішньополітичного курсу є Казахстан. Ця країна разом з Росією, Білоруссю та Киргизстаном утворили Митний союз. Астана бере активну участь в Організації економічного співробітництва, куди входять усі країни Центральної Азії. Чільне місце у зовнішній політиці цих країн відіграють проблеми видобутку та транспор-

тування розвіданих величезних запасів каспійської нафти. Якщо Азербайджан, Туркменістан зайняті в основному проблемою транспортування енергоносіїв на захід і південь, то Казахстан підписав вигідну угоду про будівництво нафтопроводу на схід – у Китай. З нафтою пов'язана дипломатична та ділова активність західних країн у Закавказзі та Центральній Азії.

Усі відновлені та нові незалежні держави мають дружні стосунки з Україною, підтримують проекти економічної та політичної співпраці. Добросусідські відносини України з Білоруссю та Молдовою підкріплені рядом вагомих угод. У серпні 1999 р., у ході візиту президента Молдови до Києва, підписано Договір про державний кордон між сусідніми державами. Ряд економічних угод підписано з державами Центральної Азії.

Усередині СНД склалось угруповання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), в рамках якого розробляються проекти економічного співробітництва, зокрема плани видобутку і транспортування каспійської нафти на Захід. Відносини країн пострадянського простору і України будуються на принципах рівноправності та співробітництва.

У січні 1993 р. на нараді глав держав СНД був підписаний Статут Співдружності, який набрав чинності через рік. Проте до Статуту не приєдналася Україна, Молдова та Туркменістан. Україна взагалі визнала за потрібне стати асоційованим членом Співдружності. Таким чином, формально Україна не є членом СНД, хоча фактично бере участь в усіх його важливих структурах.

На зустрічі глав держав СНД у вересні 2004 р. йшлося про подальше економічне співробітництво, проте реальних обрисів набуває лише перспектива створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) між Росією, Україною, Білоруссю та Казахстаном.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні тенденції в проведенні реформ у пострадянських державах.
2. Які відмінності існують між окремими державами у здійсненні демократичних перетворень і економічних реформ? Назвіть країни, які досягли найбільших успіхів у реформуванні суспільства в пострадянський період.
3. Визначте, в яких пострадянських країнах відбувалися збройні конфлікти. В чому причини їх виникнення і які наслідки вони спричинили?
4. Які основні тенденції намітилися у відносинах між країнами СНД? Чи є перспективи подальшого розвитку СНД? Обґрунтуйте, чому ви так думаєте.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйте реферат на тему «Українсько-російські відносини 1991–2004 рр.».

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ
ЄВРОПИ§ 23. ШЛЯХ ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ
ДО ДЕМОКРАТІЇ

Які країни Центральної та Східної Європи стали у 1938–1941 рр. жертвами агресії? Які країни Центральної та Східної Європи були союзниками Німеччини під час Другої світової війни? В які країни Центральної та Східної Європи у 1944–1945 рр. вступили радянські війська?

ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАНУВАННЯ
У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Під час Другої світової війни деякі країни Центральної та Східної Європи (Угорщина, Румунія, Болгарія, Словаччина) перебували в союзі з нацистською Німеччиною, інші (Польща, Чехія, Югославія, Албанія) були окуповані Німеччиною та її спільниками. На завершальному етапі війни, у 1944–1945 рр., радянська армія у ході загального наступу захопила країни Центральної та Східної Європи, витіснивши з них німецькі окупаційні війська. З того часу сім країн регіону, а також радянська зона окупації Німеччини, потрапили у повну залежність від СРСР і, за образним висловом Вінстона Черчіла, опинилися за «залізною завісою».

Панування над країнами Центральної та Східної Європи Радянський Союз здійснював за посередництва своєї агентури – комуністичних партій цих країн. Відразу після «визволення» радянською армією східноєвропейських країн у них було сформовано уряди, в яких комуністи посіли головні пости. Щоправда, в перші повоєнні роки у політичному житті більшості країн регіону брали участь й інші партії лівого та центристського спрямування, але їхній реальний вплив на події був невеликий.

Керовані комуністами уряди здійснювали ряд важливих соціально-економічних заходів, насамперед земельні реформи. Навесні 1945 р. було ліквідовано поміщицьке землеволодіння, а більшу частину вилученої у поміщиків землі поділено між сільськогосподарськими робітниками, наймитами та малоземельними селянами («бідняками»). Згодом націоналізовано більшість промислових підприємств, банківську систему, транспорт і зв'язок.

Зміцнивши свої політичні позиції, комуністи розгорнули наступ спочатку проти опозиційних партій і угруповань, домагаючись їх ліквідації, а потім і проти своїх союзників по урядових коаліціях, включаючи соціал-демократичні та соціалістичні партії.

Після остаточної ліквідації своїх політичних противників у 1947–1948 рр. у руках комуністів зосередилася вся повнота влади у східноєвропейських країнах. Було оголошено, що в країнах «народної демократії» (так їх називала комуністична пропаганда) встановлено «диктатуру пролетаріату» і розпочинається «новий етап» в їхній історії – «будівництво основ соціалізму». На практиці це означало сліпе копіювання сумнозвісного «досвіду соціалістичного будівництва» в СРСР у 30-х роках: проведення форсованої індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і так званої «культурної революції».

У результаті здійснення цих заходів у країнах Центральної та Східної Європи помітно зріс фізичний обсяг виробництва, однак наголос однобічно робився на розбудові важкої індустрії при відставанні сільського господарства й виробництва товарів широкого вжитку. У зв'язку з цим піднесення життєвого рівня населення відбувалося надто повільними темпами. Одночасно проводили колективізацію на селі. Селянські господарства об'єднували у виробничі кооперативи, подібні до радянських колгоспів. Більшість селян чинили опір вступові до кооперативів, їх залучали туди примусово. Головним своїм ворогом на селі комуністична влада оголосила заможних селян-власників, т. зв. «куркулів». Примусова колективізація, руйнування міцних селянських господарств призвели до помітного спаду сільськогосподарського виробництва. Суперечливою була політика комуністичних режимів у сфері культури та освіти, в основі якої було тотальне насадження ленінсько-сталінської доктрини, а все, що їй суперечило, усувалося й заборонялося.

Після встановлення неподільного панування комуністів сформувалася політична система тоталітарних режимів у державах Центральної та Східної Європи. Її склали правлячі комуністичні партії (вони мали різні назви), державний апарат у центрі й на місцях, повністю підпорядковані компартіям професійні спілки, молодіжні, жіночі та інші організації. Комуністичній пропаганді з її безпардонною демагогією вдалося повернути на бік режимів певну частину населення. Однак переважна більшість народу в поневолених країнах тією чи іншою мірою негативно ставилася до комуністичного ладу.

У міжнародному плані комуністичні режими східноєвропейських країн теж цілковито залежали від Радянського Союзу. Виняток становила лише Югославія, керівники якої, не змінюючи тоталітарного характеру встановленого там ладу, спромоглись, однак, позбутися радянського домінування над своєю країною. Між СРСР і кожною зі східноєвропейських країн, а також між самими країнами «народної демократії» були укладені договори про дружбу і співробітництво, які мали радше декларативний характер. У 1949 р. було створено спільну господарську організацію – Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ). Коли 1955 р. Федеративну Республіку Німеччини було прийнято до НАТО, радянське керівництво, вбачаючи в цьому посилення загрози для комуністичного табору, вирішило створити як противагу до НАТО свій військово-політичний блок – Організацію Варшавського Договору (ОВД). До РЕВ і ОВД початково ввійшли СРСР і всі комуністичні країни Центральної та Східної Європи, крім Югославії. Щодо некомуністичних держав, то ставлення до них східноєвропейських країн повністю копіювало лінію радянської дипломатії. Ніякої самостійної зовнішньої політики країни-сателіти проводити не могли.

НАРОСТАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Початок політичної «відлиги» в СРСР, що послідував за смертю Сталіна у 1953 р., позитивно вплинув на розвиток подій у східноєвропейських державах. Ще більший вплив справив XX з'їзд КПРС (1956), критика «культу особи», що прозвучала на ньому. Комуністичні керівники країн-сателітів змушені були і в себе провести деяку, хоч несміливу й непослідовну, лібералізацію політичного курсу.

Під враженням цих подій у деяких країнах Центральної та Східної Європи розгортається широкий демократичний рух, учасники якого вимагали встановлення громадянських і політичних прав та свобод, припинення рабського копіювання радянських порядків. Комуністичні правителі всіляко прагнули недопустити неконтрольованого розвитку подій, проте їм це не завжди вдавалось. У Східній Німеччині, де влада була особливо жорсткою, в червні 1953 р. спалахнуло повстання, яке вдалося придушити лише з допомогою радянських військ. Улітку і восени 1956 р. гостра політична криза виникла в Польщі. Водночас в Угорщині спалахнула народна революція. Її приборкати вдалося лише шляхом широкомасштабної операції радянської армії. Все це свідчило, що всередині на перший погляд монолітного комуністичного табору визрівають глибинні кризові процеси.

Попри придушення збройних виступів у цілому в комуністичних країнах Центральної та Східної Європи після 1953–1956 рр. відбулися помітні зміни, аналогічні тим, що сталися в Радянському Союзі. Значно послабився політичний терор. Зменшився тиск на селянство. Реалістичнішою стала економічна політика: більше уваги стали приділяти розвитковій галузей, які задовольняли потреби людей, підвищенню життєвого рівня населення. Більш ліберальною стала політика у сфері культури.

Проте, незважаючи на ширше чи вужче здобуття лібералізації, наріжні принципи функціонування комуністичних режимів, закладені в післявоєнні роки, залишилися непорушними. На зламі 50-х і 60-х років у переважаючій більшості східноєвропейських країн було завершено колективізацію сільського господарства. Селянство втратило останні залишки своєї соціально-економічної незалежності. Комуністична пропаганда проголосила, що східноєвропейські країни виходять на етап будівництва «розвинутого соціалістичного суспільства».

Однак реалізація поставленого завдання від самого початку напштовхнулася на значні труднощі. Вже в 60-ті роки з'явилися ознаки буксування народного господарства «соціалістичних» країн, його відставання від економіки передових капіталістичних держав, яка розвивалася в умовах науково-технічної революції. Ще більш загрозливим явищем став широкий демократичний рух 1968 р. в Чехословаччині, для ліквідації якого довелося вдатись до військової інтервенції СРСР і країн-сателітів, а також безупинні політичні кризи 60–80-х років у Польщі.

Починаючи з 60-х років на відносинах між СРСР і його східноєвропейськими «союзниками» позначилось різке загострення відносин між двома найбільшими комуністичними державами – Радянським Союзом і Китайською Народною Республікою. Досі монолітний комуністичний блок (або, як його іменувала офіційна пропаганда, «світова соціалістична система») розколовся. Переважна більшість комуністичних країн залишилася на боці Радянського Союзу, складаючи разом з ним так звану «соціалістичну співдружність». Лише маленька Албанія стала на бік КНР. Крім того, стала дещо дистансувати від Радянського Союзу Румунія.

РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ

Новий шлях розвитку східноєвропейських країн. Криза комуністичних режимів, яка поступово, але невідворотно зріла протягом десятиліть, у другій половині 80-х років набула загального і всеосяжного рівня. Економіка тоталітарних країн остаточно зайшла в глухий кут, дедалі помітнішими ставали

розлад і деградація в їх політичній системі. Прихід до влади в СРСР нового партійно-державного керівництва на чолі з М. Горбачовим (1985), початок проведення ним політики «перебудови» і «гласності» сприяли активізації опозиції у країнах-сателітах. Стало зрозумілим, що тоталітарні режими в дотеперішньому вигляді існувати не можуть.

Однак з правлячої верхівки східноєвропейських країн неминучість докорінних змін усвідомили лише лідери Польщі й Угорщини. Вони пішли на діалог з опозицією («круглий стіл»), і в обох країнах влада мирним шляхом перейшла до рук демократичних сил. Натомість комуністичні правителі інших країн вперто чіплялися за владу. Восени 1989 р. спалахнули революції в НДР, Болгарії, Чехословаччині. Вони мали антитоталітарний, демократичний, визвольний характер. Революції відзначалися спонтанністю і масовістю. Авангардну роль у них відігравали інтелігенція, молодь, масову базу становив робітничий клас. Революційні події, незважаючи на їх масові масштаби та бурхливий характер, відбулись у цивілізованих формах, без будь-яких випадків насильства з боку опозиції. Перемоги революцій було досягнуто порівняно легко, оскільки в жодній із східноєвропейських країн не знайшлося, по суті, ніяких суспільних сил, які піднялися б на захист комуністичної влади, а керівники СРСР цим разом відмовилися від будь-яких спроб втручання у події. Лише в Румунії заворушення, що вибухнули наприкінці 1989 р., набрали характеру жорстокої збройної боротьби.

Результатом революційного процесу в шести східноєвропейських державах було повалення тоталітарних режимів і звільнення цих країн з-під радянського панування. Розвалився «соціалістичний табір», впала «залізна завіса», а з ними перестав існувати й поділ Європи. Перед східноєвропейськими країнами відкрилася перспектива повернення в єдину сім'ю європейських держав, а щодо НДР – шлях возз'єднання в єдиній Німецькій державі.

Революційний процес не обмежився країнами радянського блоку. Згодом він охопив і дві комуністичні держави на Балканах, що не належали до «соціалістичної співдружності» – Албанію і Югославію. Коли в Албанії – найвідсталішій з комуністичних держав Європи – тоталітарний лад зазнав демонтажу мирним шляхом, то події в Югославії набули драматичного характеру. Їх особливість – поєднання розвалу режиму з міжусобною війною та розпадом держави. Особливо трагічні події відбувалися протягом 1992–1995 рр. у Боснії та Герцеговині.

Революції кінця 80-х – початку 90-х років – явище особливої історичної ваги: вони вивели з-під комуністичного панування на шлях свободи, національної незалежності й демократії регіон зі 140 млн населення.

Від часу перемоги революцій суттєво змінилася карта Центральної та Східної Європи. З неї зникла НДР, яка восени 1990 р. возз'єдналася з Федеративною Республікою Німеччиною. Чотири нові держави, що виокремилися з колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії – Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, – здобули міжнародне визнання, були прийняті в ООН. Залишок колишньої федерації – Союзна Республіка Югославія (СРЮ) в складі Сербії та Чорногорії – опинилась у стані глибокої внутрішньої кризи та міжнародної ізоляції. У 1998–1999 рр. виник гострий військово-політичний конфлікт навколо краю Косово. СРЮ, зазнавши нищівних бомбардувань з боку збройних сил країн НАТО, вимушена була на їхню вимогу передати управління цим краєм у руки військових та цивільних структур ООН. Іншою багатонаціональною східноєвропейською державою, яка зазнала розпаду, стала Чехо-Словаччина. Після революції 1989 р. прагнення до національної незалежності взяли гору серед словацької громадськості. На вимогу Словаччини розпочався процес поділу федерації на дві незалежні держави – Чеську Республіку та Словацьку Республіку, які з 1993 р. почали самостійне існування.

Уже в ході революцій розпочався злам політичної системи комуністичних режимів, який пройшов досить швидко й не наштотхнувся на особливий опір. Складнішим виявився процес демонтажу старої адміністративно-господарської структури й переходу до змішаної економіки, заснованої на законах ринку. Комуністичні режими залишили після себе відстале господарство, яке перебувало в кризовому стані, і вивести країни з такого становища виявилось справою нелегкою. У 1990–1992 рр. виробництво спадало, валовий внутрішній продукт скоротився на третину. Економічна криза супроводжувалася зростанням безробіття, інфляцією, зниженням і без того невисокого рівня життя. Це спричинило серйозне соціальне напруження.

Уряди східноєвропейських країн проводили докорінні економічні реформи: роздержавлення, приватизацію засобів виробництва, ліквідацію планової, командно-адміністративної системи в господарстві й переведення його на природний, ринковий шлях розвитку. Вже в 1993 р. їх економіка почала виходити з глибокої кризи. При цьому господарське пожвавлення найбільш помітне в тих країнах, де реформи проводили найпошлідовніше: в Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Словенії. Стабілізувалося внутрішньополітичне становище в цих державах. Натомість складною залишається обстановка в Балканських країнах (Румунія, Болгарія, Албанія, Македонія), а особливо у СРЮ, Боснії і Герцеговині, Хорватії, на території яких розгорталися воєнні дії.

Докорінно змінилася зовнішньополітична орієнтація східноєвропейських країн. Якщо раніше основою їхньої зовнішньої політики була орієнтація на СРСР, то за нових умов відносини з його основною правонаступницею – Росією – відійшли на другий план. Втративши сенс свого існування, у 1991 р. припинили діяльність ОВД й РЕВ. Натомість країни, що визволилися з-під комуністичного панування, поставили в центр своєї зовнішньополітичної стратегії орієнтацію на Західну Європу, заявивши про бажання вступити до військово-політичного та економічного інтеграційних об'єднань – НАТО і Європейського Союзу (ЄС). США та західноєвропейські держави, подолавши певні вагання, спричинені фінансовими витратами на такі проекти, пішли назустріч країнам Центральної та Східної Європи. У 1999 р. членами НАТО стали Польща, Чехія та Угорщина, у 2004 р. – Словаччина, Словенія, Румунія, Болгарія, Литва, Латвія та Естонія. Тоді ж, 2004 р. Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Словенію, Литву, Латвію та Естонію було прийнято до Європейського Союзу. Кандидатами на вступ до ЄС протягом наступних років визначено Румунію, Болгарію та Хорватію.

Після проголошення незалежності України держави Центральної та Східної Європи встановили з нею дипломатичні відносини, налагоджується економічне та культурне співробітництво.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як відбувалося формування політичної системи у країнах Центральної та Східної Європи? Якими рисами відзначалися країни «народної демократії»?
2. Назвіть факти, які свідчать про наростання кризи комуністичних режимів у 50–70-ті роки в країнах Центральної та Східної Європи.
3. Охарактеризуйте революційні процеси у східноєвропейських країнах на зламі 80–90-х років. У чому спільність і відмінність розвитку революцій в окремих країнах?
4. Які міжнародні наслідки революцій у східноєвропейських країнах?

§ 24. ПОЛЬЩА

На які впливові країни орієнтувалася Польща у міжвоєнний період? Які причини поразки Польщі на початку Другої світової війни? Які два напрямки виявились у польському русі Опору під час Другої світової війни? Які події спричинили загострення політичної обстановки в Польщі в 1944–1945 рр.?

ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОРАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

Війна й німецька окупація завдали Польщі незліченних втрат. Загинули понад 6 млн її громадян, країна втратила близько 40 % свого національного багатства.

У липні 1944 р. Червона армія в ході боїв з німецькими військами ступила на польські землі. Щоб не допустити еміграційний уряд Польщі, який перебував у Лондоні, приборкати владу в країні до своїх рук, з комуністів та інших прорадянських елементів було створено альтернативний уряд. Він спочатку називався Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), а згодом – Тимчасовим урядом Польської Республіки. На зайнятій радянською армією польській території ПКНВ у вересні 1944 р. оголосив про проведення земельної реформи, за якою поміщицькі землі конфісковувалися для розподілу більшої їх частини між малоземельними та безземельними селянами. Тоді ж було здійснено фактичну націоналізацію великої та середньої промисловості, банків і транспорту.

Значний вплив на долю Польщі мали рішення Ялтинської конференції (лютий 1945 р.). Справжній їх сенс полягав у мовчазному визнанні Сполученими Штатами Америки та Великою Британією Польщі як сфери впливу Радянського Союзу. Міжнародно-правовому закріпленню цього факту мав служити укладений у квітні 1945 р. між СРСР і Тимчасовим урядом Польщі договір «про дружбу, взаємну допомогу й післявоєнне співробітництво», який мав на меті прив'язати Польщу до радянської коліснички. На Потсдамській конференції (липень–серпень 1945 р.) західні держави погодилися на пропозицію Радянського Союзу про передання Польщі обширних територій, що доти входили до складу Німеччини, аж до річок Одри та Ниси.

Внутрішнє становище в Польщі після очищення її від німецьких військ було надзвичайно напруженим. Частини радянської армії, «визволивши» країну, так у ній і залишилися. Переважна більшість польського народу вороже ставилася до комуністичної влади. Підпільні структури, які боролися проти німецьких окупантів, повернули тепер зброю проти варшавського уряду та його установ. Боротьба була кривавою, з обох боків гинули тисячі й тисячі людей. Це була, по суті, громадянська війна.

Однак комуністичний лад, спираючись на радянську підтримку, крок за кроком зміцнював свої позиції. У січні 1947 р. відбулися вибори до сейму. Комуністи (Польська робітничка партія, ППР) використали державний апарат для масової фальсифікації результатів виборів, забезпечивши собі і своїм прихильникам 80 % голосів.

Здобувши уявну перемогу, комуністи поспішили завершити розгром опозиції й прибрати всю повноту влади в країні до своїх рук. Новообраний сейм обрав одного з керівних діячів ППР Болеслава Берута президентом Польської Республіки. Було сформовано новий уряд, в який увійшли комуністи та їхні прибічники. Внаслідок політичного терору з боку властей розпались опозиційні партії. Були розгромлені основні осередки збройного опору. В країні залишалася єдина організована опозиційна сила, з якою комуністи були неспроможні справитися, – католицька церква, хоч і її жорстоко переслідували.

За наполяганням комуністів ППР і Польська соціалістична партія (ППС) 1948 р. злилися в одну партію. Фактично відбулося поглинення попередньо очищеної від «опортуністичних елементів» ППС Робітничою партією, тобто комуністами. З'єднана партія стала називатися Польською об'єднаною робітничою партією (ПОРП). Це був завершальний акт у процесі створення і зміцнення тоталітарного режиму в Польщі. Щоб створити видимість функціонування в країні багатопартійної системи, залишили два «союзні» угруповання: Об'єднану селянську партію (ОСП) і Демократичну партію (ДП) – фасадові, декораційні організації, що прикривали фактичне всевладдя ПОРП.

Було оголошено, що партія приступає до будівництва «основ соціалізму» в Польщі. Його головні завдання втілились у шестирічному плані розвитку народного господарства, розрахованого на 1950–1955 рр. Основу плану становила розбудова важкої індустрії. В результаті його виконання промисловість, за офіційними даними, стала виробляти продукції майже втричі більше, ніж у 1949 р. Разом з тим відставало сільське господарство, відчувалася гостра нестача товарів масового вжитку. Матеріальний рівень життя народу зростав дуже повільно. Одночасно розпочалася колективізація сільського господарства: селян силою заганяли до виробничих кооперативів.

У 1952 р. було прийнято нову конституцію країни, яка законодавчо закріпила проведені комуністичним режимом перетворення. Держава набула назву – Польська Народна Республіка (ПНР).

БЕЗПЕРЕРВНІ КРИЗИ КОМУНІСТИЧНОГО ЛАДУ

Різкий поворот у житті країни намітився в 1956 р., після XX з'їзду КПРС і раптової смерті першого секретаря ЦК ПОРП, фактичного диктатора Польщі Б. Берута. Яскравим проявом незадоволення народу низьким рівнем життя, політичними репресіями, відсутністю елементарних людських прав були робітничі заворушення в Познані наприкінці червня 1956 р. Налякані власті кинули проти народу, що вирував на вулицях міста, військо та міліцію, які силою зброї придушили

повстання. Це ще більше розпалило атмосферу в країні, політична криза загострювалася.

Під тиском мас на терміново скликаному пленумі ЦК ПОРП у жовтні 1956 р. було здійснено серйозні кадрові зміни: першим секретарем ЦК обрано Владислава Гомулку (до 1948 р. він очолював ППР; будучи усунутим за наполяганням Москви від керівництва, зазнав переслідувань). Нове керівництво провело низку перетворень. Припинилися політичні репресії. Внесено суттєві зміни в економічну політику: більше уваги стали приділяти галузям економіки, що забезпечували безпосередні потреби людей. Ширших можливостей набула приватна ініціатива в галузі виробництва товарів масового споживання, торгівлі й послуг. У сільському господарстві припинено практику насильницької колективізації. Переважна більшість створених у попередні роки виробничих кооперативів відразу ж розпалася. Уряд вжив заходів щодо нормалізації відносин з церквою. Однак ці реформи з боку партійного керівництва здебільшого були вимушеними і вже незабаром, після того як хвиля національного піднесення почала спадати, їх стали по-троху згортати.

Багатолітня політична стагнація, що запанувала після 1956–1957 рр., згодом поєдналась із застійними явищами в галузі економіки. Знову поступово наростала соціальна напруженість, невдоволення народних мас. Проти комуністичного режиму особливо різко виступили інтелігенція й молодь, які вимагали здійснення дальшої демократизації у країні. В березні 1968 р. дійшло до серйозних студентських заворушень у Варшаві та інших містах. Однак режимові вдалось опанувати ситуацію.

Грудень 1970 р. приніс вибух нової, цього разу грізної політичної кризи. У зв'язку з підвищенням цін на продукти й товари у Гданську та інших приморських містах спалахнули страйки й демонстрації. Для їх розгону кинули не тільки міліцію, але й військові частини. Зав'язалися вуличні побойща. По юрбі було відкрито вогонь, загинуло, як припускають, кількасот чоловік. Ця подія викликала хвилю обурення в країні. Остаточо скомпрометованому лідерові режиму В. Гомулці довелося піти у відставку. Партійне керівництво очолив Едвард Герек.

Нові лідери намагалося вивести економіку з застою. З цією метою широко залучалися кредити від західних країн. Однак раціонально використати їх в умовах анемічної «соціалістичної» господарської структури виявилось неможливим. У країні наростала економічна криза. У другій половині 70-х років спостерігалось абсолютне падіння основних показників

соціально-економічного розвитку країни. Як сніговий ком, росла зовнішня заборгованість Польщі.

Величезний резонанс у країні мало обрання в 1978 р. Папою Римським поляка, архієпископа краківського, кардинала Кароля Войтили, що одержав ім'я Іоанна Павла II.

Влітку 1980 р. внаслідок чергового підвищення цін по всій країні спалахнули страйки. Створювалися міжзаводські страйкові комітети. Тоді ж виникла незалежна самоврядна профспілка «Солідарність». Її очолив електрик гданської корабельні, активний учасник робітничих виступів Лех Валенса. За короткий строк з 14 млн членів офіційних профспілок понад 9 млн перейшли в «Солідарність». Це дало змогу їй стати не тільки найбільшим профспілковим центром, але й водночас могутнім демократичним суспільно-політичним рухом, який активно протистояв комуністичному режимові. Протягом другої половини 1980-го і майже до кінця 1981 р. хвилі страйкового руху дедалі ширше охоплювали країну. Уряд під їх тиском змушений був іти на чимраз більші соціально-політичні поступки трудящим.

Тим часом польська правляча верхівка при активній співучасті Кремля збирала сили й опрацьовувала концепцію розгрому опозиції. Враховуючи, що «наведення порядку» в Польщі шляхом чергової інтервенції радянських військ могло б викликати непередбачувані наслідки як у самій Польщі, так і на міжнародній арені, було вирішено провести операцію придушення опозиції, спираючись на «внутрішні ресурси», – насамперед на армію та міліцію.

У ніч на 13 грудня 1981 р. генерал Войцех Ярузельський, невдовзі перед тим призначений главою уряду і першим секрет-



Виступ Л. Валенси на мітингу «Солідарності» 1981 р.

тарем ЦК ПОРП, запровадив у країні воєнний стан. Було заборононено діяльність усіх політичних та громадських організацій, профспілок і насамперед «Солідарності». У спеціально створені концтабори інтерновано лідерів і активістів опозиційних організацій. Опозиції завдали найсильнішого удару, проте повністю розгромити її не вдалося. Вона пішла у підпілля.

Очолювана Ярузельським військова хунта намагалася відновити в країні всевладдя комуністичного режиму, що похитнувся, й вивести з глибокої кризи народне господарство. Перше завдання за допомогою війська й міліцейських сил виконати було порівняно легко. Враховуючи це, влада вже в 1983 р. скасувала режим воєнного стану. Проте Ярузельський та його оточення виявилися нездатними провести глибокі економічні перетворення. В результаті вже в середині 80-х років господарська криза ще більше загострилась. У 1988 р. по всій країні прокотилася нова хвиля робітничих страйків. Отже, загальну кризу тоталітарного ладу подолати не вдалося, її було лише загнано вглиб.

КРАХ КОМУНІСТИЧНОГО ЛАДУ Й ВІДНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

У такій ситуації керівництво ПОРП на початку 1989 р. дійшло висновку про неможливість для партії утримати повноту влади у своїх руках. ПОРП зважилася на перехід до політичного плюралізму і проведення діалогу з опозицією. Незабаром відбулися засідання «круглого столу», на яких домовилися про легалізацію «Солідарності», визнали за опозицією право на політичну діяльність. Ухвалено відновити пост президента республіки (скасований у 1952 р.) і другу палату парламенту – сенат. Домовилися про проведення парламентських виборів у такий спосіб, що в сеймі ПОРП, ОСП і ДП забезпечують за собою фіксовану квоту – 65 % місць, натомість вибори до сенату мають бути цілком вільними.

На виборах, що відбулись у червні 1989 р., ПОРП та її маріонеткові союзники зазнали поразки. Опозиція завоювала практично всі місця в сенаті. За погодженням обох сторін президентом республіки було обрано генерала Ярузельського, який залишив пост лідера партії. Саме в цей час ОСП і ДП, бачачи неминучий крах ПОРП, розірвали багаторічний «союз» з нею і перейшли на бік опозиції. Це дало змогу їй узяти в свої руки формування уряду. Його було утворено на коаліційній основі. Прем'єр-міністром став близький до «Солідарності» діяч Тадеуш Мазовецький. Чотири найважливіші міністерські пости посіли представники ПОРП, решту – діячі колишньої опозиції, а також ОСП і ДП.

Таким чином, відбувся доленосний поворот в історії Польщі. Комуністичний режим розвалився мирно і цивілізованим шляхом. Перед країною розкрилися широкі горизонти демократичного розвитку. Не підлягає сумніву, що радикальні перетворення в Польщі, а згодом і в інших країнах, могли відбутися не в останню чергу завдяки ослабленню «зовнішнього чинника» – Радянського Союзу, якому вже несила було утримувати в покорі країни-сателіти.

Розпочався рішучий демонтаж тоталітарної й одночасно створення основ демократичної держави. Повернуто її попередню назву – Польська Республіка. Проведено департизацію армії, органів безпеки і внутрішніх справ. Оновлено керівний склад державного апарату. В країні різко зросла політична активність. Виникали дедалі нові політичні партії й угруповання.

Щодо ПОРП, то протягом кількох місяців вона фактично розвалилася. Її членський склад скоротився з 2 млн до кількох десятків тисяч. Партія набула назву – Соціал-демократія Польської Республіки (СДПР). Вона докорінно змінила свої програмні настанови, стала парламентською партією лівого спрямування. Чотирьох міністрів, що належали до колишньої ПОРП, було виведено з уряду. Пішов у відставку з поста президента країни В. Ярузельський.

Наприкінці 1990 р. на всенародних виборах президентом Польщі обрано лідера «Солідарності» Леха Валенсу. В 1991 р. відбулися нові, повністю вільні вибори до парламенту, на яких здобули перемогу правоцентристські угруповання.

На шляху утвердження нового суспільного ладу виявилось чимало труднощів. Зокрема, треба було подолати комуністичну спадщину в економіці. Шляхом різкого підвищення цін та інших рішучих заходів, які дістали назву «шокової терапії», урядові вдалося зупинити інфляцію, ліквідувати хронічний для тоталітарних умов дефіцит продовольства і споживчих товарів, розпочати процес приватизації, словом – закласти основи для нормального функціонування вільної ринкової економіки. Але за це довелося заплатити чималу ціну. На кінець 1992 р. порівняно з 1988 р. промислове виробництво впало на 40 %, безробіття перевищило 2 млн чоловік (13–14 % працездатного населення). На 40 % знизився життєвий рівень народу, різко посилювалося суспільне розшарування. Все це спричинило нове соціальне напруження.

Незважаючи на всі труднощі, польські уряди послідовно проводили у життя накреслений курс економічних реформ. Уже в 1995 р. частка приватного сектору у виробництві валового внутрішнього продукту досягла 60 %. Слідом за цим швидко надійшла віддача. Глибокий економічний спад, що припадав на 1990–1991 рр., незабаром змінився поживленням, а починаючи з 1993 р. ВВП країни щороку зростав на 4–6 %.

Складнощі економічного розвитку й соціальна напруженість позначилися на політичному житті країни. Ареною гострої боротьби став парламент. Кілька разів виникали урядові кризи і змінювалися кабінети. На дострокових парламентських виборах 1993 р. перемогу здобув Союз демократичних лівих сил (СДЛС), основу якого становили соціал-демократи (колишні комуністи). Такий результат віддзеркалював невдоволення мас потребою «затягнути паси» в ім'я стабілізації економіки і віру багатьох людей у здатність лівих сил забезпечити соціальні потреби трудящих. СДЛС і Польська селянська партія склали урядову коаліцію. Уряд оголосив, що буде неухильно проводити демократичні реформи. А проте між президентом Л. Валенсою – представником правоцентристських сил і лівоцентристським урядом чимраз більше загострювалися незгоди.

Політична боротьба в країні досягла свого піку під час кампанії з виборів президента республіки, призначених на листопад 1995 р. З двох основних кандидатів – дотеперішнього президента Л. Валенси і лідера СДПР Александра Квасневського – останній добився перемоги. Таким чином, ліві сили на якийсь час закріпили успіх, здобутий на парламентських виборах.

У 1997 р. було прийнято конституцію Польської Республіки, в якій було втілено наріжні правові принципи демократичної держави.

Напередодні чергових парламентських виборів 1998 р. права опозиція згуртувала свої лави, створивши політичний блок – Виборча акція «Солідарність». Вона одержала невелику перевагу голосів і сформувала уряд, який очолив Єжи Бузек. Уряд ширшим фронтом, ніж його лівоцентристські попередники, продовжує економічні перетворення, не зупиняючись перед непопулярними заходами. Однак правоцентристський уряд уже незабаром опинився у складній ситуації. Здійснювані ним структурні реформи призвели до закриття багатьох нерентабельних підприємств у провідних галузях: вугільній, машинобудівній, текстильній. Сотні тисяч поляків залишилися без роботи. Довіра до уряду катастрофічно падала. Це призвело до зростання внутрішніх суперечностей усередині правлячої коаліції. Коли з неї вийшло ліберальне угруповання, уряд Є. Бузека втратив більшість у сеймі й у 2001 р. довелося проводити дострокові парламентські вибори. Їх результатом став цілковитий крах Виборчої акції «Солідарність» і повернення до влади лівоцентристської коаліції на чолі з СДЛС. Новому урядові, який очолив лідер СДЛС Лешек Міллер, дісталася невтішна спадщина, і йому не вистачило сил та можливостей стабілізувати соціально-економічне становище в країні. Господарська кон'юнктура у світі теж складалася не на користь Польщі.

Темпи зростання ВВП країни впали з 7 % у 1995 р. до неповних 2 % у 2001 р. За цей же період безробіття досягло 3 млн осіб (18 % усіх працездатних). До того ж репутацію уряду (як і попереднього) дуже псували гучні корупційні скандали, у яких виявилися замішаними високі посадовці. Тож Л. Міллеру довелося йти у відставку як з поста лідера СДЛС, так і прем'єр-міністра. Остаточну долю нинішньої влади вирішать парламентські вибори, що мають відбутись у 2005 р.

Після падіння тоталітаризму суттєво змінилася зовнішня політика Польщі. Пріоритетним став розвиток відносин із країнами Західної Європи і США. У 1999 р. Польща стала членом НАТО, у 2004 р. увійшла до складу ЄС. Польща першою з держав світу визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини. У 1992 р. між обома країнами укладено Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Активно розвиваються політичні й економічні відносини, культурні зв'язки.

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В ПОЛЬЩІ

Ряд споконвічних українських земель – Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя – після Другої світової війни залишилися в складі Польської держави. У вересні 1944 р. між урядом Української РСР і ПКНВ було укладено угоду про обмін населенням. Згідно з нею з Польщі в Україну переселено 480 тис. українців. У 1947 р. польська влада під приводом ліквідації українського збройного підпілля здійснила безпрецедентну за своїм характером каральну акцію «Вісла». Протягом кількох місяців практично все українське населення східних прикордонних територій у кількості понад 140 тис. чоловік було насильно переселено на західні та північні землі, одержані Польщею від Німеччини. Спочатку українці в Польщі були позбавлені будь-яких можливостей національно-культурного розвитку: не існувало шкіл, культосвітніх установ, церков, преси.

Після 1956 р. становище українського населення значно покращилося. Виникло Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), яке розгорнуло активну діяльність у створенні мережі українського шкільництва, осередків культури. Почав виходити український тижневик «Наше слово», який видається і понині. У 70–80-х роках в українському середовищі посилюлись асиміляційні процеси. Скоротилася кількість учнів в українських школах, ослабла діяльність культурно-мистецьких установ.

Крах комуністичного режиму й відновлення демократичного ладу в Польщі відкрили широкі можливості для національно-культурного розвитку українського населення, якого за

мінімальними оцінками налічується приблизно 300 тис. чоловік. У 1990 р. УСКТ було реорганізовано в Об'єднання українців в Польщі. Воно спрямовує всю роботу серед українців. Створено також ряд професійних та громадських організацій. Існує понад 50 пунктів для вивчення української мови, кілька українських шкіл і ліцеїв. Працюють понад 20 українських бібліотек, близько 50 колективів художньої самодіяльності.

У 2002 р. у Варшаві відкрито пам'ятник Тарасові Шевченку.

Близько 80 % українського населення Польщі за віросповіданням – греко-католики. Лише після краху комуністичного режиму в країні було легалізовано греко-католицьку церкву. Діють близько ста парафій, об'єднаних в окрему єпархію.

ДОКУМЕНТИ

ПРОГРАМА НЕЗАЛЕЖНОЇ САМОВРЯДНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ «СОЛІДАРНІСТЬ»

(схвалена I Загальнопольським з'їздом Спілки восени 1981 р.)
(Витяг)

...19. Світоглядний, суспільний, політичний та культурний плюралізм має стати основою демократії самоврядної Польщі.

20. Справжнє самоврядування трудящих буде основою самоврядної Польщі.

21. Самостійні в юридичному, організаційному та майновому відношеннях територіальні органи самоврядування мають стати справжнім представництвом місцевої громади.

22. Організації й органи самоврядування повинні бути представлені на рівні найвищої державної влади.

23. Юридична система має гарантувати основні громадянські свободи; поважати принципи рівності перед законом усіх громадян та всіх установ громадянського життя.

24. Судочинство має бути незалежним, а каральний апарат повинен перебувати під суспільним контролем.

25. У Польщі як правовій державі ніхто не може бути переслідуваний за переконання ані примушений до дій, що суперечать його сумлінню.

26. Особи, винні у занепаді країни, мають понести за це повну відповідальність.

(Pankowicz A. Historia. Polska i świat współczesny. – Warszawa, 1991. – S. 283).

З ДИРЕКТИВНОГО ЛИСТА ЦК КПРС РАДЯНСЬКИМ ПОСЛАМ У СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

від 13 грудня 1981

Відвідайте (т.т. Т. Живкова, Я. Кадара, Е. Хонеккера, Ю. Цеденбала, Г. Гусака, Ф. Кастро, Ле Зуана, К. Фомвіхана) і, пославшись на доручення ЦК КПРС, передайте наступне:

Як друзям відомо, польське керівництво запровадило в країні воєнний стан, оголосило про створення Військової Ради національного порятунку та ізолювало найбільш екстремістські елементи з «Солідарності», Конфедерації незалежної Польщі та інших антисоціалістичних груп...

Умовою успішного проведення акції польські товариші вважали сувору секретність. Про неї було відомо лише у вузькому оточенні В. Ярузельського. Завдяки цьому друзям вдалося приголомшити противника, й операція поки що проходить задовільно...

За нашою попередньою оцінкою, дії польських друзів є активним кроком відсічі контрреволюції і відповідають у цьому сенсі спільній лінії братніх країн.

У цих умовах виникає питання про надання політичної та моральної підтримки польським товаришам, а також додаткової економічної допомоги...

(Документи «комиссии Суслова» // Новая и новейшая история. – 1994. – № 1. – С. 103–104).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте процес встановлення комуністичної системи у Польщі в перші повоєнні роки.
2. Покажіть на конкретних прикладах прояви кризи комуністичного режиму у 50–80-х роках. Яку роль у консолідації демократичних сил відігравала католицька церква?
3. Прочитайте уривок з документа і розкрийте суть політичних вимог «Солідарності».
4. Як відбулося повалення комуністичного режиму у Польщі?
5. Розкрийте труднощі й успіхи у відродженні економіки країни в 90-х роках.
6. Дайте оцінку політики польського комуністичного режиму щодо українського населення у Польщі.
7. Які зміни намітились у політиці Польщі щодо України в 90-х роках?

§ 25. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА. НЕЗАЛЕЖНІ ЧЕСЬКА І СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКИ

Коли і внаслідок чого Чехословаччина втратила свою незалежність? Як було розподілено територію країни? Які сили брали участь у визволенні країни від нацистської окупації?

ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ КОМУНІСТАМИ

На початку 1945 р. на території Чехословаччини розгорнувся наступ радянських військ. Тоді ж у результаті переговорів, що відбувалися в Москві з участю президента Чехословацької Республіки (ЧСР) Едуарда Бенеша і чеських та словацьких політичних діячів, було сформовано новий чехословацький уряд, в якому під тиском радянського керівництва міцні позиції одержали представники Комуністичної партії Чехосло-

ваччини (КПЧ). До складу уряду увійшли також представники ряду демократичних партій.

Спираючись на підтримку радянських властей комуністи крок за кроком розширювали і зміцнювали свій вплив у країні, взяли під контроль ключові пости в державному апараті. Навесні 1945 р. започатковано проведення земельної реформи, згідно з якою конфісковували і розподіляли між селянами землю, яка належала особам німецької національності й зрадникам батьківщини. Згодом були також експропрійовані маєтки великих землевласників. Восени цього ж року націоналізовано банки, страхові компанії, металургійні заводи, шахти та інші промислові підприємства.

Було зроблено спроби врегулювати міжнаціональні відносини всередині ЧСР. Словаччина одержала обмежену автономію. Більшість німецького населення, що проживало на території Чехословаччини (3,5 млн чол.), вислали в Німеччину. У червні 1945 р. підписано Договір між ЧСР і СРСР, за яким Закарпатська Україна передавалася Радянському Союзові з включенням її до складу Української РСР.

Завдяки державно-правовим традиціям, що залишалися від довоєнної Чехословаччини, впливові демократичних партій у громадсько-політичному житті в країні у перші повоєнні роки певною мірою ще зберігалися демократичні свободи, порівняно вільно функціонували засоби масової інформації. Однак уже незабаром КПЧ відкрито взяла курс на встановлення своєї диктатури. У лютому 1948 р. вона вчинила державний переворот, захопивши всю повноту влади в країні.

«БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ»

Відтак КПЧ приступила до зміцнення тоталітарного режиму, реорганізації всього життя країни на радянський взірець. У 1948 р. було прийнято закон про націоналізацію промислових підприємств, згідно з яким практично вся промисловість, за винятком дрібних майстерень, стала власністю держави. Прийнято нову конституцію, що проголосила найближчою метою «побудову соціалізму». Проведено «вибори» до Національних зборів, на яких було висунуто винятково кандидатів від комуністів або їхніх прихильників, і вони «одержали» близько 90 % голосів. (Такі «вибори», як і в інших європейських країнах, регулярно проводилися протягом усіх років існування комуністичного режиму). Президента Е. Бенеша було відправлено у відставку, а цей пост зайняв лідер комуністів Клемент Готвальд. Демократичні партії зазнали поразки і були розгромлені. Соціал-демократичну партію приєднали до КПЧ.

Проголошений компартією курс на «будівництво соціалізму» знайшов втілення у п'ятирічних планах, перший з яких був розрахований на 1949–1953 рр. і спрямований на розбудову важкої індустрії. Розпочалася колективізація села. «Будівництво соціалізму» відбувалося в умовах жорстокого терору проти всякого інакодумства.

«Відлига» в СРСР, що настала в 1953–1956 рр., мало позначилася на внутрішньому житті Чехословаччини. У другій половині 50-х років КПЧ провела кампанію по завершенню колективізації. Комуністична пропаганда оголосила, що, оскільки «соціалістичні відносини» стали панівними як у місті, так і на селі, то це означає «перемогу соціалізму» в Чехословаччині. Відповідно до цього у 1960 р. було прийнято нову конституцію, за якою держава дістала нову назву – Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). Проголошувалося, що комуністична партія здійснює «керівну роль» у державі. Конституція зміцнювала унітарний характер державного устрою ЧССР: і без того куцу автономію Словаччини було зведено нанівець.

РУХ ЗА РЕФОРМИ ТА РАДЯНСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1968 р.

«Перемога соціалізму» виявилася звичайним ідеологічним міфом. Уже на початку 60-х років у країні загострились економічні труднощі. Водночас визрівало широке суспільне невдоволення тоталітарним режимом, партійним диктатом, відсутністю громадянських прав і свобод. У країні виникла гостра політична криза. На початку 1968 р. партійне керівництво очолив Александр Дубчек, який зарекомендував себе прихильником реформ, а президентом ЧССР став герой Другої світової війни генерал Людвік Свобода, оновилося партійно-державне керівництво в цілому. Було накреслено широку програму докорінних суспільних перетворень, метою якої було запровадити «соціалізм з людським обличчям». Започатковано демократизацію політичного життя в країні. Значно більшу свободу одержала преса, радіо і телебачення. Державний лад передбачалося перебудувати на принципах федералізму. В економічній галузі замість командно-бюрократичних методів запроваджувалися ринкові елементи.

Лідери СРСР і країн-сателітів, а також консерватори в керівництві самої КПЧ зустріли чехословацькі реформи в штики, характеризуючи їх як «підрив соціалістичних засад». На ЧССР було вчинено шалений політичний тиск, а оскільки це не дало бажаних результатів, у Москві зважилися на збройну інтервенцію у Чехословаччину. 21 серпня 1968 р. радянські війська, а також збройні сили інших держав – членів Організації Варшавського Договору увірвалися до ЧССР і окупу-



«Працька весна»
1968 р.

вали її. «Працька весна», як назвали нетривалий період реформ, закінчилася. До влади прийшли відверті колабораціоністи, які були на послугах Москви. У 1969 р. першим секретарем ЦК КПЧ, а згодом і президентом республіки став партійний діяч із Словаччини Густав Гусак (з фаху кравецький підмайстер).

Настала доба реакції. Було проведено докорінну «чистку» КПЧ (з її лав виключили 1/4 членського складу), державного апарату, установ науки, культури й освіти, засобів масової інформації. Особливих гонінь зазнала інтелігенція. Дедалі посилювався централістичний характер держави. Щоправда, в жовтні 1968 р. прийнято конституційний закон про федеральний устрій країни, за яким ЧССР мала б перетворитися у федерацію двох республік – Чеської та Словацької, однак цей захід був радше декларативним, позбавленим реального змісту.

Внаслідок проведення реакційної «нормалізації» (так називали відновлення попередніх тоталітарних порядків) громадсько-політичне життя в країні на два десятиліття наче заммерло. Суспільні суперечності, які після розгрому «Працької весни» були приглушені, згодом знову почали виявлятися. В другій половині 70-х років активізується дисидентський рух. У 1977 р. створено правозахисну організацію «Хартія-77», серед засновників якої відзначався драматург Вацлав Гавел. Уряд спрямував проти дисидентського середовища поліцейські репресії, ставлячи метою не допустити його розростання.

«ОКСАМИТОВА» РЕВОЛЮЦІЯ 1989 р. І РОЗПАД ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Докорінні зміни, що розпочались у 1989 р. в Польщі та Угорщині, крах комуністичного режиму в НДР підштовхнули революційний вибух у Чехословаччині. Його детонатором став розгін міліцейськими підрозділами студентської демонстрації



Староместська площа в Празі

тоталітарного режиму захисників, по суті, немає, що й зумовило його безперешкодний розвал. Одночасно перестала існувати в дотеперішньому вигляді і КПЧ.

Швидко пройшов демонтаж тоталітарної системи. Держава стала називатися Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР, Чехо-Словаччина). Її президентом було обрано В. Гавела. У червні 1990 р. відбулися перші за кілька десятиліть вільні парламентські вибори. ГФ і його словацький аналог – об'єднання



Вацлав Гавел

у Празі 17 листопада того ж року, що викликало обурення по всій країні. Всюди виникали антиурядові виступи, перетворившись на масовий народний рух, в якому брали участь сотні тисяч людей. Всенародне піднесення відзначалося витримкою, організованістю учасників, відсутністю насильницьких дій, що дало підставу характеризувати його як «ніжну», «оксамитову» революцію. Виникло об'єднання опозиційних угруповань – «Громадський форум» (ГФ) на чолі В. Гавелом. ГФ став фактичним центром руху. Майже одразу комуністична влада втратила контроль над ситуацією. Як і в сусідніх країнах, виявилось, що у

«Громадськість проти насильства» – провели майже половину депутатів до Федеральних зборів. Новий чехословацький уряд розпочав економічну реформу, основою якого був курс на приватизацію, конвертованість валюти (крони), лібералізацію цін. На відміну від Польщі, реформа не передбачала заходів «шокової терапії». Тоді ж було прийнято закон про землю, який повертав земельну власність та інше майно, експропрійовані комуністичним режимом, колишнім власникам або їхнім спадкоємцям. Економічне становище федерації складалося порівняно сприятливо, хоч, звичайно, небезпроблемно. У 1991 р. завер-

шено виведення з території Чехо-Словаччини підрозділів радянської армії, що перебували тут від 1968 р.

Між тим у політичному житті ЧСФР дедалі більшої сили набували відцентрові тенденції. У 1992 р. словацькі лідери почали вимагати перетворення Чехо-Словацької федерації на конфедерацію або навіть на ефемерну «унію» двох фактично самостійних держав. На ці домагання чеські політичні діячі твердо відповіли: або збереження федерації в тому її вигляді, що склався після краху комуністичного режиму, або «розлучення». Словаки врешті-решт прийняли другий варіант. У результаті переговорів з представниками Чехії було ухвалено взаємопогоджене рішення: від 1 січня 1993 р. ЧСФР припиняє існування, натомість проголошуються дві незалежні держави – Чеська Республіка і Словацька Республіка.

Кілька місяців, що залишилися до початку незалежного життя, обидві республіки використали на взаємне розмежування і влаштування своїх внутрішніх проблем. «Розлучення» відбувалося в чітко виражених цивілізованих формах. Зокрема, полюбовно, пропорційно кількості населення (2:1) було поділено спільне майно, спільні кошти. Прийнято конституції Словацької та Чеської Республік.

З 1993 р. почалося роздільне існування двох держав. Обоє їх було прийнято до ООН та інших міжнародних організацій. Президентом Чехії було обрано Вацлава Гавела (1998 р. переобраний на наступний строк), Словаччини – Міхала Ковача. Політичне становище Чехії від самого початку відзначалося більшою стабільністю. На парламентських виборах здебільшого вела перед і формувала уряд Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП). Її основним конкурентом виступала Громадянська демократична партія (ГДП) правоцентристського спрямування. Президентом Чехії після закінчення у 2003 р. повноважень В. Гавела було обрано лідера соціал-демократів Вацлава Клауса. У 2002 р. відбулись останні загальні вибори, на яких ЧСДП здобула найбільше голосів (понад 30 %). Її представник Станіслав Гросс у 2004 р. очолив уряд.

Політичне життя Словаччини у перші роки самостійного існування було менш стабільним. Внутрішньополітична боротьба не раз виходила за рамки демократичних процедур. Набули гостроти міжнаціональні проблеми (15% населення Словаччини становлять національні меншини: угорці, цигани, чехи, українці). У 1994 р. в країні виникла політична криза, для розв'язання якої знадобилися дострокові парламентські вибори. Перемогу на них знову здобув Рух за демократичну Словаччину, лідер якого В. Мечіар втретє став прем'єр-міністром. Однак нова розстановка політичних сил не призведе

ла до стабілізації. Лише нові парламентські вибори 1998 р., які виграли демократичні, проєвропейськи налаштовані сили, змінили ситуацію на краще. Уряд очолив Мікулаш Дзюрінда. Ці ж партії перемогли і на останніх виборах 2002 р., і М. Дзюрінда залишився прем'єр-міністром. Президентом Словацької Республіки у 2004 р. став представник Руху за демократичну Словаччину Іван Гашпарович.

На перших порах давався взнаки неоднаковий рівень господарського розвитку Чехії та Словаччини. Економічно більш розвинута Чехія мала кращі стартові умови незалежного існування: тут було незначне безробіття (менше 3 % працездатного населення), порівняно невисока інфляція (10 % на рік). Водночас у Словаччині безробіття досягло 18 %, інфляція – 25 % на рік. Тим не менш словацька економіка змогла подолати наявні труднощі й пішла шляхом впевненого розвитку.

Від часу перемоги революції 1989 р. зовнішня політика спочатку ЧСФР, а потім – Чеської та Словацької Республік була зорієнтована на Захід. Обидві держави було прийнято до НАТО та Європейського Союзу. Встановилися дружні стосунки Чехії та Словаччини з Україною. Відбулися взаємні візити керівних діячів. З обома державами Україна уклала договори про дружні відносини, добросусідство і співробітництво; розвиваються економічні та культурні зв'язки.

УКРАЇНЦІ У СЛОВАЧЧИНІ

Кілька районів Східної Словаччини (Пряшівщина) становлять землі, де здавна проживає українське населення – лемки. Тут є понад двісті українських сіл і ще приблизно сто, де українці становлять значну частину людності. Всього, за оцінками дослідників, у Словаччині проживає близько 150 тис. українців.

На зламі 1944–1945 рр. українські райони Словаччини стали епіцентром запеклих боїв і зазнали значних руйнувань. У 1947 р. через ці райони, прориваючись на Захід, проходили загоны УПА.

Протягом попередніх десятиліть серед українського населення Чехословаччини гостро стояло питання національного самоусвідомлення. Одні вважали себе українцями, невід'ємною частиною українського народу, інші ж твердили, що вони становлять окрему русинську народність. Консолідації національної свідомості не було досягнуто і в післявоєнний час.

У 1952 р. у школах для українського населення в наказовому порядку було запроваджено винятково українську літературну мову. Однак не всі русини-українці позитивно сприйняли цей захід: частина з них вважала, що навчання слід проводити місцевою говіркою.

У 50-х роках громадське життя українців очолила Культурна спілка українських трудящих (КСУТ). Існувало понад 200 українських шкіл, театр, ансамбль пісні й танцю. У Пряшеві виходили газета й журнали, велися радіопередачі українською мовою.

У 60–80-х роках відбувався процес асиміляції українського населення. Занепало шкільництво: наприкінці 80-х років залишилося тільки 22 українські школи й одна гімназія.

Після революції 1989 р. українське населення здобуло свободу слова, невід'ємні людські права. Відродилася греко-католицька церква, заборонена за комуністичного режиму (більшість українців Словаччини – католики східного обряду). КСУТ була реорганізована в Союз русинів-українців Словаччини. Розпочалося відродження громадських і культурно-освітніх установ, яке, однак, проходило не без проблем. Відновилося протистояння прихильників української та «русинської» орієнтації. Припинено державну допомогу національним спілкам і громадським організаціям.

ДОКУМЕНТИ

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА. 1968 РІК. ПОГЛЯД З МОСКВИ
(З робочих записів засідання політбюро ЦК КПРС
від 17 липня)

Ю. Андропов. Я вважаю, що у плані практичному ця зустріч* мало що дасть... Вони зараз відстоюють свою шкуру, запекло відстоюють... Праві на чолі з Дубчеком міцно стоять на своїй платформі. І готуємося не лише ми, готуються й вони, і готуються дуже старанно. Вони зараз готують робітників, робітничу міліцію. Все йде проти нас...

О. Косигін. На мій погляд, вони ведуть боротьбу не за власну шкуру, вони відстоюють соціал-демократичну програму. Ось суть їхньої боротьби. Вони ведуть запеклу боротьбу, але за зрозумілі їм цілі, щоб перетворити Чехословаччину в Югославію, а далі у щось подібне до Австрії...

А. Громико. Квітневий та липневий пленуми ЦК підтвердили, що ми не віддамо Чехословаччини... Двостороння зустріч за теперішніх обставин необхідна. На цій зустрічі нам слід сказати їм усе. Очевидно, вони не приймуть наших пропозицій. Але тоді вже ми свідомо будемо підходити до вирішення питання про застосування крайніх засобів. Нам зараз дуже багато говорять про дружбу з СРСР.. Ми знаємо ціну тих розмов. Про таку дружбу, про яку зараз іде мова, говорить і Джонсон, і всі інші кандидати на пост президента Сполучених Штатів, які рвуться до нас на прийом... Слід подумати про те, що ж спричинять крайні заходи? Я думаю, що зараз міжнародна обстановка така, що крайні захо-

* ЦК КПЧ і ЦК КПРС

ди не можуть спричинити загострення, великої війни не буде... Але якщо ми дійсно втратимо Чехословаччину, це велика заваба для інших. Якщо збережемо Чехословаччину -- це зміцнить нас...

(Пихоя Р.Г. Чехословакия. 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1 – С. 35–36).

САЛІТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які особливості встановлення комуністичного режиму і «будівництва соціалізму» в Чехословаччині?
2. Розкрийте суть «Празької весни» 1968 р. Користуючись уривком документа, визначте причини військової інтервенції СРСР і його сателітів у Чехословаччину.
3. Які були внутрішньополітичні та міжнародні наслідки інтервенції?
4. Відтворіть хід і наслідки «Оксамитової революції» в Чехословаччині.
5. Охарактеризуйте становище українців у Словаччині.

§ 26. УГОРЩИНА

Коли і за яких умов була встановлена диктатура М. Горті в Угорщині? Які соціальні проблеми існували у міжвоєнній Угорщині? Які цілі у зовнішній політиці переслідував уряд Угорщини у 20–30-ті роки?

БОРОТЬБА КОМУНІСТІВ ЗА ВЛАДУ

Восени 1944 р. радянська армія, переслідуючи німецькі збройні сили, вступила на територію Угорщини. Радянські власті утворили «представницький орган» – Тимчасові національні збори й уряд Угорщини. Ці структури по суті були маріонетками окупаційних властей. Уряд формально був коаліційним, проте вирішальну роль у ньому відігравали представники Угорської комуністичної партії (УКП). Було укладено перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції. Згідно з його умовами, Угорщина оголосила себе в стані війни з Німеччиною. Для контролю за виконанням Угорщиною умов перемир'я було створено Союзна контрольну комісію на чолі з радянським маршалом К. Ворошиловим, який і здійснював реальну владу в країні.

Бої за Угорщину були особливо запеклими, і тільки на початку квітня 1945 р. країну повністю очистили від німецьких військ. Тоді ж, навесні 1945 р., угорський уряд з ініціативи комуністів провів у країні земельну реформу, в ході якої було ліквідовано велике землеволодіння, а вилучені у поміщиків угіддя розділили й передали у власність сільськогосподарських робітників, наймитів і малоземельних селян.

УКП, вважаючи, що вона вже завоювала симпатії широких верств населення, погодилася на проведення вже в листопаді 1945 р. парламентських виборів. Однак, всупереч своїм очікуванням, комуністи одержали дуже скромні результати: за них було подано близько 17 % голосів. Абсолютну більшість – 57 % – завоювало центристське угруповання Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ). Новообраний парламент 1 лютого 1946 р. проголосив Угорщину республікою (досі вона формально вважалася монархією, хоч королівський престол залишався вакантним). Було проведено ряд заходів, спрямованих на створення в країні демократичного державного й суспільного ладу.

Компартія, зазнавши невдачі на виборах, спрямувала зусилля на знищення свого головного конкурента – ПДСГ. Контрольоване комуністами міністерство внутрішніх справ сфабрикувало «антидержавну змову», в якій начебто брали участь керівники ПДСГ. Деякі діячі партії, зокрема й прем'єр-міністр Ференц Надь, щоб уникнути арешту, були змушені потайки втікати з країни. Партію було дискредитовано й розгромлено.

За наполяганням УКП у серпні 1947 р. було проведено дострокові парламентські вибори. Незважаючи на численні фальсифікації, допущені у ході голосування, компартія одержала лише 22 % голосів – не набагато більше, ніж у 1945 р. Однак вона продовжувала наступ на своїх політичних противників. Нарешті комуністи розвалили останню реальну політичну силу в країні – Соціал-демократичну партію, а її залишки в червні 1948 р. примусили «об'єднатися» з компартією. Внаслідок цього об'єднання виникла Угорська партія трудящих (УПТ). Вона захопила всю повноту влади в країні. В Угорщині встановилася комуністична диктатура на чолі з Матяшем Ракоші – лідером компартії, а відтак – УПТ. Усі інші політичні партії припинили своє існування. Реальну опору режиму становили радянські війська, які залишилися в країні після закінчення війни й укладення в 1947 р. мирного договору з Угорщиною.

Комуністична влада поспішила оволодіти усіма важелями економіки. Наприкінці 1947 р. було націоналізовано банки, навесні 1948 р. – усі підприємства з кількістю робітників понад сотню, а в 1949 р. – підприємства, в яких працювало понад десять чоловік. «Буржуазію» було експропрійовано. Одночасно розпочалася колективізація за радянським сценарієм. Вона супроводжувалась шаленою кампанією утисків заможної частини селянства.

У 1949 р. відбулися нові вибори до парламенту. Балотувалися лише кандидати, схвалені керівництвом УПТ. Вони «одержали» понад 95 % голосів виборців. Новообрані Державні збори прийняли конституцію Угорської Народної Республіки (так

стала називатися держава). Головним завданням було проголошено «побудову соціалізму».

Після захоплення влади комуністи посилили політичний терор. Об'єктом жорстоких переслідувань була католицька церква. Проводилися масові арешти, придушувалися найменші прояви інакодумства. У країні запанувала атмосфера страху і пригніченості. Наростало обурення широких верств народу пануючим режимом.

РЕВОЛЮЦІЯ 1956 р.

«Відлига» в СРСР привнесла деякі зміни в суспільно-політичне життя Угорщини. Під тиском нового радянського керівництва, яке виразніше, ніж їхні будапештські «намісники», бачило можливість соціального вибуху в УНР, влітку 1953 р. були проведені деякі зміни у вищій партійно-державній ієрархії. М. Ракоші залишився лідером партії, однак пост глави уряду йому довелося передати одному з членів найвищого керівництва Імре Надю, який вважався спеціалістом з аграрних проблем.

Було переглянуто економічну політику УПТ: коли досі наголос робили на розвиток важкої індустрії, то тепер найважливішим стало прискорення сільськогосподарського виробництва, яке останніми роками занепало, а також тих галузей промисловості, які виробляли товари масового споживання. Призупинилася насильницька колективізація, розпочався відплив частини селян з виробничих кооперативів. Було знижено податки і норми обов'язкових поставок сільськогосподарсь-



Радянські танки в Будапешті. 1959 р.

кої продукції, приглушено «антикуркульську» кампанію. Дещо послабшав політичний терор. Однак М. Ракоші та його спільники продовжували маневрувати. В 1955 р. вони усунули І. Надя з керівництва й зробили спробу повернутися до курсу, який проводили до 1953 р. Це спричинило загострення політичної ситуації в країні. Влітку 1956 р. М. Ракоші за командою з Москви було відправлено у відставку. Нові керівники намагалися проводити помірковані реформи, проте вони не задовольняли широкі маси, які вимагали докорінних змін.

23 жовтня 1956 р. в Будапешті розпочалася студентська демонстрація, яка відразу ж переросла у збройне повстання. Налякане партійне керівництво, щоб розрядити обстановку, знову призначило І. Надя прем'єр-міністром. Одночасно, намагаючись втримати владу в своїх руках, воно звернулося за військовою допомогою до Москви. В Будапешт та інші найбільші центри країни було введено радянські підрозділи. Спочатку їхні дії були обмеженими і не могли зупинити розростання революції, яка вже стала всенародною. Практично вся угорська армія перейшла на бік повстанців. Відновлювали свою діяльність політичні партії. На місцях замість комуністичної адміністрації створювались нові органи влади – революційні (або національні) комітети, на підприємствах – робітничі ради. З тюрем були звільнені політичні в'язні. І. Надя оголосив про вихід Угорщини з Варшавського договору і прийняття нею статусу нейтральної держави. Комуністичній владі й залежному становищу УНР, здавалося, приходив кінець.

Однак Москва не могла з цим примиритися. 4 листопада розпочалась інтервенція радянських військ в Угорщину. Протягом тижня повсталі чинили відчайдушний опір, проте сили були нерівними. В обозі радянських військ прибув сформований в СРСР новий уряд УНР, який очолив нещодавно реабілітований партійний діяч Янош Кадар. Він же став лідером реорганізованої партії (УПТ під час повстання розвалилася), яка тепер дістала назву Угорська соціалістична робітнича партія (УСРП). У такий спосіб режим було врятовано. Після придушення революції сотні її учасників, серед них і колишнього прем'єр-міністра І. Надя, було страчено, тисячі інших – засуджено до тюремного ув'язнення.

РЕФОРМИ Я. КАДАРА

Політичний терор, зрештою, не був тривалим. Я. Кадар виявився діячем з широким світоглядом і нестандартним мисленням. Не виходячи за рамки офіційної комуністичної доктрини і залишаючись лояльним Радянському Союзові, він, разом з тим, проводив помірковано-ліберальний курс, суттєво

відмінний від консервативної політики, що панувала в решті країн радянського блоку. Було оголошено загальну політичну амністію. Практично без силових методів на початку 60-х років завершилося кооперування сільського господарства. На відміну від радянських колгоспів угорські кооперативи були цілком самостійними і рентабельними підприємствами.

У 1968 р. було започатковано економічну реформу, яка хоч і не змінила характеру «суспільної» власності, однак внесла у функціонування господарства суттєві ринкові елементи. Це на декілька років забезпечило Угорщині динамічний розвиток порівняно з іншими комуністичними країнами. Помітно підвищився життєвий рівень населення.

Москва підозріло ставилася до угорської реформи, вбачаючи у ній небезпечну «єресь», і під тиском радянських керівників Я. Кадар у 1973 р. змушений був значно звужити рамки задуманих перетворень. У результаті економічне становище країни поступово, але невпинно погіршувалось, загострилися соціальні проблеми. Така ситуація тривала до другої половини 80-х років. Керівництво розробляло різні програми, спрямовані на подолання труднощів, проте очікуваного ефекту вони не давали. Були потрібні глибокі структурні перетворення.

ПЕРЕХІД ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

На конференції УСРП у 1987 р. було зроблено спробу провести докорінне реформування режиму, не змінюючи, однак, його «соціалістичного» характеру і не відмовляючись від монополії партії на владу. Проте демократичний процес, що розгорнувся в країні, відразу ж перерізав рамки, накреслені в рішеннях конференції. Самочинно почали виникати політичні партії та рухи, які вимагали проведення радикальних змін у країні.

Дійшовши висновку, що утримати владу в рамках існуючої системи вже не вдасться, нове керівництво УСРП (Я. Кадара 1989 р. було відправлено у відставку і незабаром він помер) зважилося на проведення загальнонаціонального «круглого столу», в якому взяли участь правляча партія, офіційні громадсько-політичні організації та нові незалежні політичні сили. Рішення, ухвалені «круглим столом», створили передумови для мирного, цивілізованого переходу від авторитарного режиму до демократичної правової держави.

Тим часом УСРП швидко розвалювалася. Почався масовий вихід з її рядів: із 700 тис. членів у партії залишилося кілька десят тисяч. На позачерговому з'їзді її було докорінно реорганізовано: змінено назву – вона стала іменуватись Угорською соціалістичною партією (УСП); відмовилися від марксистсько-ленінської ідеології і перейшли, по суті, на соціал-демократичні позиції.

Навесні 1990 р. відбулися перші за 45 років вільні парламентські вибори. Найбільшу кількість голосів на них одержав Угорський демократичний форум (УДФ) – правоцентристське об'єднання, що спиралося на християнські та національні традиції. УДФ у коаліції з відродженою ПДСГ сформував уряд. Парламент обрав президентом Угорської Республіки лідера ліберального угруповання Союз вільних демократів Арпада Генца – активного учасника революції 1956 р. У 1995 р. його обрано президентом країни на другий строк.

Новий уряд провів радикальну чистку державного апарату, армії, керівництва підприємств від засилля комуністів. У 1991 р. було розроблено план виходу економіки з кризи, який передбачав радикальний перехід до заснованого на приватній власності господарства. В такому ж дусі в 1992 р. було прийнято закон про земельну реформу. Кожний селянин – власник землі – відтепер міг вільно вирішувати, вестиме він господарство одноосібно чи в кооперації з іншими. Економіка Угорщини поволі виходила з кризового стану, почала просуватися вперед по шляху стабілізації. Проте реформування господарства країни супроводжувалося тимчасовим зростанням безробіття й інфляції, зниженням життєвого рівня широких верств населення. Це стало однією з причин падіння популярності УДФ і керуваного ним уряду. На парламентських виборах 1994 р. УДФ зазнав поразки. На чільне місце вийшла УСП, що стала на чолі уряду. На виборах 1998 р. перемогло праве угруповання Союз молодих демократів. У результаті останніх виборів, що відбулися 2002 р., до влади знову повернулася УСП у коаліції з Союзом вільних демократів. З 2004 р. уряд очолює соціаліст Ференц Дюршані – мультимільйонер, власник великої промислової корпорації.

Незважаючи на почергові зміни правих і лівоцентристських урядів, основні риси соціально-економічного курсу залишалися тими самими. Було проведено приватизацію державної власності. Створювалися сприятливі умови для діяльності середнього та малого бізнесу, а також для залучення іноземного капіталу, що сприяло проведенню структурних змін в економіці. Це, у свою чергу, полегшувало розв'язання завдання стабілізації народного господарства, його поступового зростання, вирішення соціальних проблем. Скоротилося безробіття: у 2002 р. його рівень становив 6 % від усього працездатного населення, помітно зросла заробітна плата робітників і службовців. Було здійснено заходи щодо підготовки Угорщини до вступу в Європейський Союз.

Після 1989 р. докорінно змінився й характер зовнішньої політики Угорської Республіки. Протягом 1990–1991 рр. з

країни було виведено радянські війська, які постійно перебували там від 1944–1945 рр. Основним пріоритетом Угорщини стало її включення у процес євроатлантичної інтеграції. У грудні 1991 р. було встановлено дипломатичні відносини між Україною й Угорщиною, а 1992 р. укладено Договір про основи добросусідства і співробітництва між нашими державами. В 1999 р. Угорщина ввійшла до складу НАТО, а в 2004 р. – до ЄС.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як відбулося встановлення комуністичного режиму в Угорщині?
2. Розкрийте причини, хід і наслідки революції 1956 р.
3. Охарактеризуйте реформи 60–70-х років в Угорщині і визначте, у чому полягали відмінності її економічного і політичного становища порівняно з іншими країнами «соціалістичного табору».
4. Якими особливостями визначається перехід від тоталітаризму до демократії в Угорщині?

§ 27. РУМУНІЯ

Яким був суспільно-політичний устрій Румунії напередодні і під час Другої світової війни? Які зміни відбулися у зовнішньополітичній орієнтації країни в 1944 р.?

ВСТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ

Навесні 1944 р. радянська армія в ході боїв з німецькими військами вступила на територію Румунії. Королівський двір, представники військової верхівки і пов'язані з ними впливові політичні партії – Національна-селянська (НСП) і Національно-ліберальна (НЛП) – почали шукати шляхів позбутися встановленої в 1940 р. профашистської диктатури Іона Антонеску, розірвати з Німеччиною й перейти на бік країн антигітлерівської коаліції. З цією метою вони ввійшли в контакт з підпільною компартією (КПР), тісно пов'язаною з Радянським Союзом, а також Соціал-демократичною партією (СДП). Було встановлено план військового перевороту.

23 серпня 1944 р. в умовах широкого наступу радянських військ у Румунії відбувся антидиктаторський переворот. Антонеску та його міністрів було заарештовано. Король Михайл I призначив новий уряд, до складу якого ввійшли високопоставлені військові та чиновники, а також по одному представнику від чотирьох названих вище партій. Румунська армія повернула зброю проти Німеччини. СРСР, США і Велика Британія підписали з Румунією угоду про перемир'я. Справжніми госпо-

дарями в країні стали Союзна контрольна комісія (СКК), створена для нагляду за виконанням Румунією умов перемир'я й очолювана радянськими представниками, а також радянські військові власті на місцях. Ці органи всіляко підтримували компартію, просуваючи її до влади. Під їхнім тиском у березні 1945 р. король змушений був призначити новий уряд, в якому комуністи та їхні прихильники посіли головні посади.

Як і в сусідніх країнах, комуністи діяли за заздальгідь розробленим у Москві загальним сценарієм, розпочавши своє урядовання з проголошення навесні 1945 р. земельної реформи. Важливим етапом політичної боротьби в країні стали парламентські вибори у листопаді 1946 р. Комуністи, які контролювали державний апарат, фальсифікували результати голосування: КНР та її соратники «одержали» близько 80 % голосів. Після виборів представників НСП та НЛП було виведено з уряду.

З укладенням у 1947 р. мирного договору з Румунією СКК припинила своє існування, однак контингент радянських військ залишився в країні, демонструючи її приналежність до сфери інтересів СРСР. Посилилися політичні переслідування: опозиційні партії було розпущено, окремих їх керівників засуджено до тюремного ув'язнення за сфабрикованими звинуваченнями.

Усунення найвпливовіших опозиційних сил дало комуністам змогу ліквідувати інститут монархії: 30 грудня 1947 р. короля Міхая I примусили зректися престолу й емігрувати, а Румунію проголошено «народною республікою» (РНР). Нарешті, 1948 р. було ліквідовано «союзу» з комуністами СДП, а її залишки включено до складу компартії, в результаті чого утворилася Румунська робітничая партія (РРП). Багатопартійна система в Румунії перестала існувати. Вся повнота влади в країні зосередилася у руках РРП та її керівника – Георге Георгіу-Деж. Було проголошено курс на «соціалістичне будівництво».

«БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ». ПРАВЛІННЯ Н. ЧАУШЕСКУ

У 1948 р. було прийнято конституцію РНР, у 1952 р. – нову, в якій виразніше визначався «соціалістичний» характер держави. Ухвалено закон про націоналізацію основних промислових підприємств, шахт, залізниць, транспорту, зв'язку, банків. Таким чином, приватну власність було експропрійовано, а економіку одержавлено. Як і в інших країнах «народної демократії», запроваджувалося перспективне планування розвитку економіки на основі п'ятирічок, наріжним каменем якої стала індустріалізація країни. У 1949 р. розпочалася колективізація сільського господарства, яка проводилася із застосуванням грубого адміністративного примусу. В країні шаленів політичний терор.

Зміни, що відбулися в СРСР після 1953 р., мало позначилися на внутрішньому розвитку Румунії. Керівництво РРП продовжувало проводити жорсткий сталіністський курс, зокрема в аграрній політиці. Режим здійснив «ліквідацію куркульства як класу» шляхом його економічної експропріації. У 1959–1962 рр. завершено процес кооперування сільського господарства. Разом з тим назрівали важливі зрушення в зовнішньополітичній лінії румунського керівництва. У цьому не останню роль відіграло виведення у 1958 р. з країни радянських військ, здійснене за погодженням обох сторін. І коли раніше Румунія, подібно до інших країн-сателітів, в усьому ретельно виконувала рекомендації московських можновладців, то тепер вона чимраз більше стала виявляти ознаки непослуху й самостійності.

У 1965 р. відбулися зміни на вершині влади. Після смерті Г. Георгіу-Деж керівником партії й держави став Ніколае Чаушеску. У сфері зовнішньої політики він продовжив і розвинув лінію свого попередника. Водночас у внутрішній політиці Чаушеску спрямовував свою діяльність на зміцнення тоталітарної держави і своєї особистої влади. У 1965 р. правлячій партії було повернено її первісну назву – Румунська комуністична партія (РКП). Того ж року прийнято нову, третю за післявоєнний період, конституцію, в якій підкреслено роль РКП як «керівної сили суспільства». Держава стала називатися Соціалістичною Республікою Румунією (СРР). У 1974 р. встановлено пост президента СРР, його також посів Н. Чаушеску.

Економічний розвиток Румунії в 50–70-х роках відзначався високими темпами. У 1965 р. довоєнний рівень промислового виробництва, за офіційними даними, було перевершено майже в 10 разів. Розбудовано галузі важкої індустрії: машинобудування, металургію, нафтохімію, які посіли провідне місце в економіці. Оскільки значна частина національного доходу країни спрямовувалася на потреби розширеного відтворення, матеріальний рівень життя населення підвищувався дуже повільно.

На зламі 70–80-х років в економіці Румунії виникли серйозні труднощі, рік у рік справи погіршувалися. Насамперед загострилася паливно-сировинна проблема. Було запроваджено суворий режим економії електроенергії й газу. Відчувалася нестача продуктів харчування. Населення недоїдало, взимку мерзло в неопалюваних хатах і квартирах. Це, природно, викликало вороже ставлення до режиму.

РЕВОЛЮЦІЯ 1989 р. Й ПОВАЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ

Наприкінці 80-х років незадоволення існуючим станом речей охопило широкі верстви населення. Єдиною опорою режиму, яка тримала під суворим контролем усю країну, була служба безпеки – «Секурітате». Початок революційних подій у державах Центральної та Східної Європи не спонукав румунського диктатора на проведення бодай найпоміркованіших реформ. І досить було однієї іскри, щоб спалахнула вся Румунія. Нею стали заворушення у трансільванському місті Тімішоарі, що почалися в середині грудня 1989 р. Сутички демонстрантів із силами безпеки набрали кривавого характеру. Заворушення перекинулись на Бухарест, де зав'язалися бої між повстанцями та «Секурітате», в інші центри країни. 22 грудня революція перемогла. У ході боїв у Румунії загинуло понад тисячу чоловік. Чаушеску та його дружину Єлену (вона посідала вищі партійні та державні пости, будучи другою особою у правлячій верхівці) схопили і віддали до суду військового трибуналу, який негайно засудив їх до страти.

Влада в країні перейшла до сформованого в ході революції Фронту національного порятунку (ФНП), куди ввійшли колишні керівні діячі РКП, що відмежувалися від режиму, військові, представники опозиції. Очолив ФНП Іон Ілієску, якого незабаром було проголошено президентом країни. ФНП проголосив своїм завданням утвердження демократії, свободи і гідності румунського народу. Тим часом розпалась і припинила існування РКП. Натомість виникли десятки нових політичних партій і громадських організацій. Розпочалося формування нових органів влади.

На парламентських виборах у травні 1990 р. переміг ФНП, який перед тим перетворився у політичну партію, а на президентських – І. Ілієску. Однак протистояння між очолюваним ФНП лівим урядом і правоцентристською опозицією тривало й після виборів. У листопаді 1991 р. парламент прийняв нову конституцію, яка проголосила Румунію правовою, демократичною державою. У вересні 1992 р. відбулися нові парламентські вибори, які не змінили розстановки політичних сил у країні.

Основним об'єктом політичної боротьби у Румунії стало економічне становище, яке в післяреволюційний період з року в рік погіршувалося. Опозиція, згуртована в альянс Румунська демократична конвенція (РДК), звинувачувала уряд у зволіканні з проведенням назрілих економічних реформ – роздержавленням і приватизацією підприємств, запровадженням ринкового господарства. На чергових парламентських виборах 1996 р. РДК здобула перемогу і сформувала новий уряд, а її лідера Еміле Константінеску було обрано президентом Румунії. Проте з того часу стан економіки країни суттєво не покращився.

Революція 1989 р. змінила характер зовнішньої політики Румунії. Як і інші країни регіону, вона прагне увійти до складу НАТО і Європейського Союзу. Неоднозначно складаються відносини Румунії з сусідніми державами. Добросусідські взаємини встановилися з Молдовою. Водночас існує напруженість у відносинах з Угорщиною у зв'язку із становищем угорського населення Трансільванії, яке скаржиться на утиски його національних прав і свобод. У 1997 р. після тривалих і складних переговорів підписано Договір про дружбу, добросусідство і партнерство між Україною і Румунією. У договорі, зокрема, підтверджено непорушність існуючих між обома державами кордонів. Проте територіальні претензії з боку Румунії до України продовжували висуватися і в наступні роки.

У 2004 р. Румунію було прийнято до НАТО. Країна є кандидатом на прийом упродовж найближчих років до Європейського Союзу.

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В РУМУНІЇ

За підрахунками дослідників, у Румунії проживає 250–300 тис. українців. У Південній Буковині (Сучавський повіт) і Марамароцині (Марамуреський повіт) вони є корінним населенням. Крім того, українці проживають у Банаті (південний захід) і Добруджі (південний схід країни). Українське населення – це здебільшого селяни.

У довоєнній Румунії будь-які прояви українського національного життя зазнавали переслідувань. У перше повоєнне десятиліття чимало було зроблено у справі відродження української культури та освіти. Були організовані школи з навчанням українською мовою, створено українські клуби, бібліотеки, колективи художньої самодіяльності. Видавали україномовну літературу й пресу. Такі ж умови було створено й для інших національних меншин.

З другої половини 50-х років національна політика румунського комуністичного режиму стала змінюватись у напрямі асиміляції нерумунського населення. Поступово було ліквідовано українське шкільництво й культурні осередки. Це, а також масова міграція української сільської молоді до міст сприяло денационалізації української людності.

Становище українців стало змінюватись на краще після повалення комуністичного режиму. Вже наприкінці 1989 р. було створено Союз українців Румунії – громадську організацію, що має представляти інтереси українського населення. Виходить газета «Вільне слово», українською мовою видаються журнали, книжки. У румунських школах є класи з викладанням українською мовою.

Більшість українців Румунії за віросповіданням – православні, належать до Румунської православної церкви. У м. Сігеті створено український вікаріат, який опікується розв'язанням релігійних проблем.

ДОКУМЕНТИ

«ЗОЛОТА ЕПОХА» ЧАУШЕСКУ

За спогадами очевидців [у Брашові 15 листопада 1987 року] ... близько 7 тис. робітників зібрались біля будинку мерії (вона ж – повітовий комітет РКП), вимагаючи хліба, купити який неможливо було навіть за талони, припинення систематичних перебоїв у водопостачанні та зменшення вирахувань, які досягли 40 % зарплати. Мер (він же – секретар повітового комітету РКП) погрожував робітникам, що через місяць вони та їхні діти раді будуть їсти солому. Коли робітники штурмом взяли мерію, вони виявили там бенкетні столи, що ломились від усяких наїдків з приводу обрання «першої повітової особи» до Великих національних зборів. Обурені робітники зірвали зі стін кабінетів портрети Чаушеску і спалили їх на площі перед мерією. Виступ робітників Брашова було потоплено в крові, багато з них зникли безслідно.

(Язькова А.А. Крах «золотої епохи» Чаушеску // Вопросы истории. – 1991. – № 9–10. – С. 21–22).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які заходи вжили радянські власті та комуністи Румунії для встановлення комуністичного режиму?
2. У чому знайшло прояв наслідування практики СРСР у «будівництві соціалізму» в Румунії?
3. Які факти свідчать про прояви непослуху Москві в проведенні зовнішньої політики у 60–80-ті роки?
4. На конкретних прикладах покажіть назрівання економічної та політичної кризи в Румунії у 80-ті роки.
5. Як було повалено режим Н. Чаушеску?
6. Розкрийте нову розстановку політичних сил Румунії та її економічні проблеми після повалення тоталітарного режиму.
7. Охарактеризуйте становище українців у Румунії.

§ 28. БОЛГАРІЯ

Які наслідки для Болгарії мала Перша світова війна? Яку зовнішню політику проводила Болгарія напередодні і під час Другої світової війни? Які зміни відбулись у Болгарії восени 1944 р.?

ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

На початку вересня 1944 р. радянські війська з Румунії вступили на територію Болгарії. Заздалегідь опрацьованим планом підпільне комуністичне керівництво, спираючись на свої

озброєні загони, в ніч на 9 вересня вчинило державний переворот. Було утворено уряд Вітчизняного фронту (ВФ) – об'єднання антифашистських сил країни, очолюване комуністами.

Опорою нового уряду стали радянські військові власті. Наприкінці жовтня 1944 р. було підписано перемир'я з державами антигітлерівської коаліції. Відповідно до його умов, Болгарія вступила у війну з Німеччиною. Нагляд за виконанням угоди про перемир'я здійснювала Союзна контрольна комісія (СКК), очолювана радянським генералом.

Комуністи усунули стару Регентську раду – найвищий державний орган, що після смерті в 1943 р. царя Бориса правив країною в зв'язку з неповноліттям нового царя Симеона II. Парламент – Народні збори – було розпущено. Розформовано жандармерію та поліцію, проведено чистку в армії. Заборонено праві партії й організації. Спираючись на органи державної безпеки і внутрішніх справ, комуністи з перших днів після захоплення влади розгорнули тотальний терор проти представників поваленого ладу і взагалі проти всіх потенційних політичних противників. Багато з них – колишніх регентів, міністрів попередніх урядів, депутатів Народних зборів, генералів – було розстріляно.

Розправившись з противниками, компартія прагнула обмежити політичний вплив своїх партнерів по ВФ. Їй вдалося розколоти впливову селянську партію Болгарський землеробський народний союз (БЗНС), а також Соціал-демократичну партію (СДП) і забезпечити собі більшість на сфальсифікованих виборах до Народних зборів, що відбулися восени 1945 р. (опозиційні партії їх бойкотували). Було сформовано новий уряд, до якого представники демократичної більшості БЗНС і СДП не ввійшли.

Після того як комуністи позбулись опозиції в парламенті і сформували цілком підлеглий собі уряд, вони отримали можливість розгорнути наступ на економічні позиції заможних верств населення. У 1946 р. було експропрійовано 2300 підприємств, обмежено розміри земельної власності (великого поміщицького землеволодіння в Болгарії не було), встановлено прогресивний податок.

Не влаштувало комуністів й існування, навіть формальне, монархічної форми правління. Восени 1946 р. було проведено референдум з питання про державний лад Болгарії – залишатися їй монархією, чи стати республікою. Переважна більшість учасників референдуму висловилася за ліквідацію монархічного ладу. Держава одержала назву Народна Республіка Болгарія (НРБ).

Таким чином, комуністи порівняно легко добилися встановлення тоталітарного режиму в країні. Значно складнішою була справа з його міжнародним визнанням. США і Велика Британія не визнавали ні уряду ВФ, ні результатів парламентських виборів 1945 р. Прагнучи забезпечити більшу «легітимність» своєму режимові, особливо під час підготовки мирного договору з Болгарією, комуністи змушені були погодитися на проведення восени 1946 р. виборів до Великих народних зборів (ВНЗ), покликаних опрацювати нову конституцію. Цього разу у виборах взяли участь й опозиційні партії, зокрема БЗНС, очолюваний Николою Петковим, і СДП на чолі з Костою Лулчевим. Комуністи та їхні прихильники одержали на виборах 70 % голосів. Новий уряд очолив лідер компартії Георгій Димитров, який восени 1945 р. повернувся до Болгарії з московської еміграції.

У лютому 1947 р. було укладено мирний договір з Болгарією. США і Велика Британія нарешті визнали болгарський уряд. СКЖ, в якій були й представники названих держав, припинила своє існування. Тепер комуністи могли остаточно розправитися з опозицією.

За тим же сценарієм, що і в сусідніх країнах, органи державної безпеки розкрили «антидержавну змову», в якій наче-то брало участь керівництво опозиційного БЗНС. «Змовників» заарештували й засудили, зокрема Н. Петкова, депутата ВНЗ, – до страти. Очолювану ним партію було розпущено.

У таких умовах ВНЗ наприкінці 1947 р. прийняли конституцію НРБ. У ній, зокрема, проголошувалося, що «загальнонародна» власність є головною опорою держави, а приватна власність може бути обмежена і відчужена. Відповідно до цього, ВНЗ прийняли закони про націоналізацію промислових підприємств і банків. Тепер практично все промислове виробництво зосередилось у руках держави. Одночасно почався наступ на заможні верстви селянства. В них відібрали млини, маслобойні, сільськогосподарський реманент.

Було ліквідовано залишки багатопартійної системи. Як і в інших країнах регіону, Соціал-демократичну партію «очистили» від «опортуністичних елементів», а відтак у 1948 р. її приєднано до компартії. Інші партії змушені були саморозпуститися. Єдиною з них, яку комуністи з тактичних міркувань вважали за доцільне зберегти, був БЗНС на чолі з Г. Трайковим. Однак це угруповання було позбавлене всякої самостійності й стало чисто фасадовою структурою. На з'їзді Болгарської комуністичної партії (БКП) наприкінці 1948 р. проголосили, що її стратегічною лінією є побудова соціалізму.

Відбулися персональні зміни на найвищому щаблі влади. Після раптової смерті в 1949 р. Г. Димитрова лідером БКП став Вилко Червенков, який незабаром також очолив і уряд.

Процеси й події, які розпочалися в Болгарії на зламі 40–50-х років, подібні до тих, що відбувалися в інших східноєвропейських країнах. Було ухвалено перший п'ятирічний план на 1949–1953 рр., в основі якого лежала програма індустріалізації країни. Одночасно розпочалася колективізація сільського господарства, що незабаром стала масовою кампанією, яку проводили шляхом адміністративного тиску на селянство. Комуністичний режим забезпечував своє існування, застосовуючи політичний терор. Було створено концентраційні табори, які проіснували аж до початку 60-х років.

ДИКТАТУРА Т. ЖИВКОВА

Політична «відлига» в СРСР позитивно вплинула на Болгарію. У 1954 р. керівництво БКП очолив Тодор Живков, змінивши на цьому посту прихильника жорсткої лінії В. Червенкова і поступово витіснивши останнього з правлячої верхівки. У квітні 1956 р. Живков став по суті єдиновладним правителем Болгарії.

Нове керівництво дещо пом'якшило попередній курс, зокрема в аграрній політиці. Проте воно не відмовилося від проведення колективізації й до 1958 р. завершило цей процес – раніше, ніж в усіх інших країнах «народної демократії».

Правління Живкова мало стабільний характер, було позбавлене різких стрибків і поворотів (за винятком останніх років перебування при владі). Період з кінця 50-х і аж до середини 80-х років, як і в інших східноєвропейських країнах, виявився скупим на суспільно-політичні події. Від своїх попередників Г. Димитрова і В. Червенкова Живков успадкував безмежну відданість КПРС, Радянському Союзові та їх керівникам. Болгарський лідер старанно копіював усі ідеологічні «новації» КПРС. Так, у 1971 р. з'їзд БКП проголосив стратегічним завданням побудову «розвинутого соціалістичного суспільства». У цьому ж дусі було складено нову конституцію НРБ, в якій закріплювалася керівна роль комуністичної партії в суспільстві і державі.

Болгарське керівництво багато уваги приділяло проблемам економіки, зокрема індустріалізації країни. За роки комуністичного режиму значно зріс економічний потенціал Болгарії. За даними офіційної статистики, національний доход на душу населення в середині 80-х років порівняно з довоєнним рівнем збільшився у 9 разів. Найважливішими галузями промисловості стали енергетика, машинобудування, хімія, металургія, в останні

роки також електроніка та електротехніка. Однак болгарська економіка, сформувавшись як планово-бюрократична за своїм характером, успадкувала всі притаманні цій системі вади. З 80-х років стали спадати темпи промислового виробництва.

Гострі проблеми виникли і в сільському господарстві. Ще на початку 70-х років з метою концентрації виробництва кооперативні землеробські господарства, держгоспи, а також підприємства харчової промисловості були об'єднані в аграрно-промислові комплекси. Одержувані ними прибутки розподілялися централізовано, а селяни-кооператори по суті перетворювались у сільськогосподарських робітників, мало зацікавлених у результатах діяльності підприємств. З середини 80-х років Болгарія змушена була імпортувати зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. В країні відчувалася нестача продовольства. Зростала зовнішня заборгованість. Знижувався життєвий рівень народу.

У національній політиці чимраз виразніше виявлялися риси великодержавного шовінізму. З середини 80-х років розпочалася кампанія, спрямована на асиміляцію турецької національної меншини.

З початком у 1985 р. політичних змін в СРСР Живков почав маневрувати. Партійне керівництво оголосило програму «докорінної перебудови» болгарського суспільства. Однак ці «перетворення» були показними, косметичними. Проводити кардинальні соціально-економічні й політичні зміни режим Живкова не мав ніякого наміру. В країні назривала глибока криза.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ 1989 р. І ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА 90-х РОКІВ

Під впливом політичних подій у Польщі, Угорщині та НДР болгарське керівництво зважилося на зміну свого лідера. З боку Москви заперечень не було, і 10 листопада 1989 р. пленум ЦК БКП усунув Живкова з поста генерального секретаря. На наступних пленумах із складу керівництва було виведено найбільш скомпрометованих діячів. Було вжито заходів щодо демократизації державного ладу, зокрема: скасовано закони, що обмежували громадянські права і свободи, анульовано статтю конституції про керівну роль БКП, ліквідовано політичні органи у збройних силах і міністерстві внутрішніх справ, реабілітовано громадян, що зазнали політичних переслідувань.

Тоталітарний режим, отже, було ліквідовано. При цьому БКП, проводячи демократичні реформи, намагалася докорінно реформувати саму себе, не випускаючи влади зі своїх рук. У 1990 р. партія змінила свою програму, статут і навіть назву – стала йменуватися Болгарською соціалістичною партією (БСП).

Разом з тим уже незабаром після початку революційних подій почали виникати нові політичні партії й угруповання. Кільканадцять з них уже на початку грудня 1989 р. об'єдналися у коаліцію Союз демократичних сил (СДС). Як БСП, так і опозиційні сили розпочали боротьбу за перемогу на виборах до Великих народних зборів. БСП виступала за мирний перехід до демократичного соціалізму, СДС – за створення суспільства й держави на засадах демократії та приватної власності. На виборах, що відбулись у червні 1990 р., БСП одержала понад 50 % і сформувала уряд. Однак президентом Болгарії було обрано лідера опозиції, видатного філософа і соціолога Желю Желева. Великі народні збори провели чималу роботу у справі створення нового державного ладу. У липні 1991 р. вони прийняли нову демократичну конституцію Республіки Болгарії (так стала тепер іменуватися держава). Виконавши свою основну місію, ВНЗ саморозпустилися.

Між тим гостре політичне суперництво СДС і БСП тривало. На виборах до Народних зборів, що відбулись у вересні 1991 р., обидва угруповання одержали майже однакову кількість голосів, причому ні одне, ні друге не мало більшості в парламенті. Змінювались уряди. Оскільки не було перспектив сформувати стабільний кабінет, президент Ж. Желев розпустив парламент. Дострокові вибори до Народних зборів, що відбулись у 1994 р., принесли впевнену перемогу БСП.

Одним з найпекучіших питань внутрішньополітичної боротьби були економічні перетворення. СДС, перебуваючи при владі, намагався проводити безкомпромісні ринкові реформи, однак вони наштовхнулися на опір лівих сил і частини суспільства. БСП, на відміну від правих, виступала за помірковані темпи реформ, наголошуючи на необхідності заходів, спрямованих на соціальний захист населення. Водночас парламент прийняв закон про землю, за яким вона поверталася колишнім власникам або їхнім спадкоємцям, а створені в роки комуністичного режиму кооперативи розпускалися.

Тим часом економічне становище Болгарії погіршувалося. Спад виробництва становив 60 % рівня 1989 р. В результаті безробіття, інфляції, що досягала 150 % на рік, різко впав матеріальний рівень життя населення: три чверті болгар перебували за межами рівня бідності. Після приходу в 1994 р. БСП до влади господарське становище ще більше загострилося. У країні відчувалася нестача продовольства, особливо хліба. Уряд виявився нездатним справитися з труднощами.

Це не в останню чергу спричинило посилення позицій СДС. Його лідер Петр Стоянов у 1996 р. був обраний президентом Болгарії. У 1997 р. було проведено дострокові парламентські

вибори, на яких СДС здобув перемогу. Новий уряд, очолюваний Іваном Костовим, узяв курс на прискорення економічних реформ. З 1998 р. відновилося, нарешті, зростання виробництва.

Зовнішня політика нової Болгарії орієнтована на Захід. Країна є кандидатом на прийняття в наступні роки до Європейського Союзу. Уряд СДС домагається вступу Болгарії до НАТО. Разом з тим вона підтримує добросусідські відносини з країнами Центральної та Східної Європи, а також з новими незалежними державами, у тому числі з Україною. У 1992 р. в Софії підписано Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною та Болгарією, розвиваються економічні та культурні зв'язки. У 2004 р. Болгарію було прийнято до НАТО. Вона є кандидатом на прийняття в найближчі роки до Європейського Союзу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як формувалася політична система управління в Болгарії?
2. На конкретних фактах покажіть, як комуністи Болгарії наслідували практику «соціалістичного будівництва» в СРСР. Що зумовило таку залежність від Москви?
3. Визначте проблеми економічного розвитку Болгарії у 60–80-ті роки.
4. Охарактеризуйте перехід до демократії і визначте основні проблеми соціально-економічного розвитку країни після повалення тоталітаризму.

§ 29. ЮГОСЛАВІЯ. НОВІ ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ

Які народи ввійшли до складу Югославської держави у 1918 р.? Які проблеми існували в Югославії у проведенні національної політики? Як було поділено територію Югославії під час Другої світової війни? Які політичні сили брали участь у русі Опору?

ВИЗВОЛЕННЯ КРАЇНИ І ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У квітні 1941 р. Югославія стала жертвою агресії з боку Німеччини та її союзників. Однак загарбники відразу ж нашкоувалися на збройний опір. Зокрема, широкого розмаху набрав партизанський рух, організований компартією Югославії. На його чолі став лідер КПЮ Йосип Броз Тіто. На базі партизанських загонів сформувалися регулярні військові частини – Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ). У 1944 р. вона вже контролювала значну частину території країни. В ході антифашистської боротьби створювалися владні структури майбутньої комуністичної диктатури.

Тим часом радянські війська у вересні 1944 р. ввійшли на югославську територію і з'єдналися з НВАЮ. 20 жовтня спільними зусиллями було визволено Белград. У березні 1945 р. утворився Тимчасовий народний уряд Югославії, який очолив Й. Броз Тіто. У квітні 1945 р., під час перебування югославської урядової делегації на чолі з Тіто в Москві, було підписано югославсько-радянський договір про дружбу, взаємну допомогу та післявоєнне співробітництво. Бої НВАЮ, яка навесні 1945 р. налічувала 800 тис. бійців, за визволення Югославії тривали до середини травня 1945 р. За роки війни країна втратила 1,7 млн чол. Було знищено 2/3 промислових підприємств.

Після закінчення війни комуністи, застосовуючи методи грубого терору, зміцнювали свою владу в країні. У листопаді 1945 р. проведено вибори до Установчої скупщини (зборів). Виборчий механізм повністю перебував у руках компартії, й вона забезпечила потрібний результат: за КПЮ та її прибічників «проголосували» 90 % виборців. Комуністи одержали практично всі місця у скупщині.

29 листопада 1945 р. Установча скупщина проголосила Югославію Федеративною Народною Республікою (ФНРЮ). У січні 1946 р. було ухвалено конституцію, згідно з якою Югославія ставала союзною державою, до складу якої увійшло шість республік: Сербія (з двома автономними утвореннями – Воеводина і Косово), Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Чорногорія.

Одночасно з формуванням політичної системи тоталітарного режиму комуністи приступили до економічних перетворень. Згідно з законом про аграрну реформу, ухваленим у серпні 1945 р., підлягали вилученню у приватних власників земельні ділянки розміром понад 25–35 га. Наприкінці 1946 р. Скупщина прийняла закон про націоналізацію промисловості, внаслідок чого 90 % промислового виробництва перейшло до рук держави. Було ухвалено перший п'ятирічний план на 1947–1951 рр., який ставив завданням перетворення Югославії в розвинуту індустріально-аграрну державу.

РОЗРИВ ТІТО З МОСКВОЮ.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ «САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ»

На відміну від керівників інших східноєвропейських країн, які були не більш ніж маріонетками Москви, Тіто і його соратники відігравали самостійнішу роль. КПЮ спиралася на досить широку соціальну базу, мала репутацію організатора масової боротьби проти окупантів. В Югославії не було радянських військ та й взагалі СРСР знаходився на значній відстані від країни. Враховуючи ці обставини, югославське керівництво



Й. Броз Тіто
під час
візиту до
Радянського
Союзу

при всій відданості комуністичним ідеям, Радянському Союзові й особисто Сталінові, діяло досить незалежно, не оглядаючись на Москву.

Відстоювання Югославією своїх державних інтересів у відносинах з СРСР викликало обурення Кремля. У червні 1948 р. було опубліковано резолюцію Комінформбюро, в якій югославському керівництву ставилося за вину те, що воно відійшло від марксизму-ленінізму, стало на шлях зради справи міжнародної солідарності трудящих і перейшло на позиції націоналізму. Потік звинувачень наростав. Уже незабаром СРСР і його союзники розірвали з Югославією практично всі зв'язки.

Розрив з Радянським Союзом спонукав югославське керівництво докорінно переглянути курс внутрішньої і зовнішньої політики. Не відмовляючись від цілей соціалістичного будівництва і принципу державної власності на засоби виробництва, воно почало шукати власні методи цього будівництва. Зокрема, було взято курс на створення системи самоврядування. Керування державними підприємствами передавалося їх трудовим колективам, які обирали робітничі ради. Це був крок до відмови від прийнятої в СРСР і його сателітах командно-адміністративної системи. Стали дедалі ширше використовуватися ринкові регулятори господарства. Водночас югославське керівництво відмовилося від продовження примусової колективізації, розпочатої в 1949 р. У 1953 р. переважну більшість «селянських трудових кооперативів» було розпущено.

Зазнала змін і політична система країни. На з'їзді КПЮ в 1952 р. було відзначено, що партія, залишаючись «провідною силою» югославського суспільства, не повинна бути безпосереднім оперативним керівником у господарському, державному чи громадському житті. Саму партію було перейменовано в Союз комуністів Югославії (СКЮ). У 1953 р. було ухвалено конституційний закон про основи суспільного і політичного устрою ФНРЮ, згідно з яким розширювалися повноваження парламенту – Союзної народної скупщини, встановлювався пост президента (його посів Тіто). Закон закріплював принцип громадського самоврядування в общинах, районах, господарських організаціях. Отже, було зроблено перші кроки по шляху лібералізації режиму.

У галузі зовнішньої політики Югославія досить швидко вийшла з дипломатичної ізоляції, встановила зв'язки із США, країнами Західної Європи й «третього світу». Разом з тим, з ініціативи післясталінського радянського керівництва було нормалізовано відносини з СРСР. При цьому про повернення ФНРЮ під владу Москви не було й мови.

Запровадження «самоврядного соціалізму» з елементами ринкової економіки сприяло поживленню господарської діяльності. До середини 60-х років у країні в результаті індустріалізації провідними стали такі галузі, як машинобудування, радіотехніка, нафтопереробна, хімічна, легка промисловість.

Після розриву з Кремлем протягом багатьох років у вищому керівництві країни точилася прихована боротьба між прихильниками традиційної сталінської моделі розвитку і речниками демократичних реформ. Наприкінці 50-х і в першій половині 60-х років гору брала ортодоксальна тенденція. У галузі економіки було зроблено наголос на посилення планових засад. У 1963 р. прийнято нову конституцію, в якій підкреслювалося, що основою існуючого ладу є суспільна власність на засоби виробництва. Держава дістала назву Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ).

Однак із середини 60-х років реформаторські сили в югославському керівництві стали здобувати перевагу. Було опрацьовано програму широкої суспільно-економічної реформи, зокрема впровадження ринкових елементів у господарство. Поліпшився загальний політичний клімат у країні. Югославські громадяни одержували більший доступ до джерел інформації, можливість поїздок за кордон.

Лібералізація суспільно-політичного життя винесла на поверхню національні суперечності. Зростання національної свідомості й прагнення югославських народів до більшої самостійності наштовхнулися на фактичне переважання сербів у

керівних структурах СФРЮ. Міжнаціональні протиріччя знаходили прояв і в історично складеній нерівномірності економічного та культурного розвитку різних республік і країв Югославії. З кінця 60-х років у країні відбувалися перші відкриті опозиційні виступи. Партійно-державне керівництво зробило спробу закласти основу для розв'язання національних проблем у новій (четвертій за післявоєнний період) конституції Югославії, прийнятій у 1974 р. На відміну від попередньої, за своєю суттю вона була децентралістською: значно розширювалися компетенція республік і автономних країв, система самоврядування.

У 1980 р. помер Тіто, авторитет якого як лідера забезпечував стабільність комуністичного режиму і єдності федерації, незважаючи на чимраз більші прояви наближення їх кризи. Нове колективне керівництво виявилось слабким і нездатним розв'язати суперечності, що постали перед федерацією. У 1981 р. розпочалися заворушення в автономному краї Косові, 90 % населення якого становили албанці. Вони вимагали надання Косову статусу союзної республіки. Власті придушили демонстрації. Економіка Югославії у 80-х роках увійшла у смугу затяжної кризи, яка щороку посилювалася.

РОЗПАД ЮГОСЛАВСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ. МІЖЕТНІЧНІ ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ І ВІЙСЬКОВЕ ВТРУЧАННЯ КРАЇН НАТО

Незабаром на порядок денний постало питання про долю федерації. На початку 1990 р. правляча партія – СКЮ розпалася на республіканські організації. У республіках створювалися нові політичні партії й угруповання. На виборах до республіканських парламентів Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, Македонії перемогли опозиційні, національно орієнтовані партії. У Сербії та Чорногорії верх взяли комуністи, що стояли на позиціях безумовного збереження Югославської федерації. Очолив цей напрям лідер сербських комуністів Слободан Мілошевич, обраний президентом Сербії.

У червні 1991 р. парламенти Словенії та Хорватії проголосили незалежність цих республік. Федеральні власті у Белграді оголосили ці акти незаконними й зробили спробу за допомогою військової сили недопустити їх відокремлення. У Словенії частини югославської армії зустріли рішучий опір і змушені були відступити. Словенія відстояла свою незалежність. У наступні роки вона стала на шлях швидкого економічного розвитку.

Водночас у Хорватії сербська національна меншина, що компактно проживала в ряді регіонів, не бажаючи визнати над собою владу Хорватської держави, самочинно створила свої окремі адміністративно-територіальні одиниці. Розпочалися



Югославська танкова колона у Словенії. Червень 1991 р.

кровопротитні бої між хорватськими і сербськими воєнізованими формуваннями (останніх активно підтримували регулярні частини югославської армії), у ході яких загинули понад 30 тис. чол. За сприяння ООН та інших міжнародних організацій воєнні дії в Хорватії було припинено. Згодом було врегульовано питання про повернення до складу Республіки Хорватії самопроголошених сербських територіальних одиниць. Суспільно-політичний розвиток Хорватії впродовж перших років її незалежності гальмували прояви авторитаризму з боку президента республіки Франьо Туджмана. Після його смерті та проведення на початку 2000 р. парламентських і президентських виборів, на яких здобули перемогу демократичні сили, перед Хорватією відкрилися перспективи виходу з зовнішньополітичної ізоляції, в якій вона опинилася. Успіхи, хай і дещо скромні, досягнуті останнім часом на шляху демократизації суспільно-політичного життя країни, реорганізації її економіки на ринкових засадах, налагодження нормальних міжнародних зв'язків, – усе це дало підстави Європейському Союзові включити Хорватію у кандидати до вступу у співдружність впродовж найближчих років.

Найтрагічніші події розгорнулися в Боснії та Герцеговині – республіці зі змішаним населенням, яке складають слов'яни-мусульмани, серби та хорвати. У жовтні 1991 р. парламент Боснії та Герцеговини проголосив незалежність країни. У відповідь на це серби і хорвати на територіях республіки, де вони переважали, самочинно проголосили свої «держави». Боснія та Герцеговина фактично виявилася розколотою на три державні утворення – мусульманське, сербське і хорватське, між якими розгорілася кривава війна.

На відміну від згаданих республік, Македонія здобула незалежність мирним шляхом на основі референдуму, проведеного у вересні 1991 р. Однак згодом і тут виникли проблеми, пов'язані з албанською національною меншістю, що проживає на північному заході країни. У 2001 р. албанські екстремісти вчинили збройний заколот, ставлячи метою проголошення «незалежності» районів проживання албанського населення у Македонії. Керівництво республіки за підтримки міжнародного співтовариства зуміло уладнати міжнаціональний конфлікт шляхом надання албанській громаді в рамках одноцілої Македонської держави більших прав у загальнодержавному керівництві, функціонуванні албанської мови тощо. Албанці в свою чергу мусили відмовитися від насильницьких дій. Конфлікт було пригашено, і македонська влада вживає заходів, спрямованих на остаточну ліквідацію напруження з етнічними албанцями.

Після проголошення незалежності чотирьох республік розпад СФРЮ став доконаним фактом. У квітні 1992 р. в Белграді було проголошено створення нової федерації – Союзної Республіки Югославії (СРЮ) у складі двох республік – Сербії та Чорногорії. Її населення становило 10,4 млн чол. (СФРЮ налічувала 23,6 млн). Фактичним лідером федерації став президент Сербії, а з 1997 р. – президент СРЮ С. Мілошевич. Він спирається на очолювану ним Соціалістичну партію Сербії (колишні комуністи), яка має найбільше місць у федеральному та республіканському парламентах.

Словенія, Хорватія, Боснія та Герцеговина, а згодом і Македонія здобули міжнародне визнання як незалежні держави. Водночас міжнародне співтовариство наклало на СРЮ жорсткі економічні санкції, вважаючи її відповідальною за кровопролиття у Хорватії й Боснії та Герцеговині.

Тим часом війна у Боснії та Герцеговині розгорялася. При цьому найбільших успіхів досягли серби, які одержували чималу допомогу з Белграда. Вони контролювали до 70 % території країни, взяли в облогу її столицю Сараєво і протягом кількох років піддавали місто нещадному бомбардуванню. Воєнні дії супроводжувалися нечуваною жорстокістю щодо мирного населення, проведенням «етнічних чисток». Міжнародне співтовариство (ООН, НАТО, Європейський Союз) протягом 1992–1995 рр. неодноразово намагалося загасити вогнище війни у Боснії та Герцеговині, проте ці заходи виявилися недостатньо ефективними. Нарешті, за активного сприяння уряду США, у листопаді 1995 р. поблизу м. Дейтона (штат Колорадо) відбулися переговори президентів Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, які дали позитивні результати. На їх основі у грудні того ж року в Парижі було підписано мирну угоду щодо Боснії та



Українські
миротворці
в Боснії

Герцеговини, яка передбачала припинення воєнних дій у республіці. Було домовлено про новий державний устрій Боснії та Герцеговини: залишаючись єдиною суверенною незалежною державою, вона складається з двох адміністративно-територіальних одиниць, що мають широку внутрішню автономію – Мусульмансько-хорватської федерації (51% території) і Сербської республіки (49%). ООН санкціонувала створення багатонаціональних сил, здійснює контроль за виконанням мирної угоди. У формуванні цих сил взяла участь і Україна.

Проте і через дев'ять років після закінчення війни Боснія і Герцеговина, незважаючи на підтримку миротворчих сил, ще так і не спромоглася стати життєздатною державою.

Воєнний конфлікт на Балканах, який тривав чотири роки, дорого обійшовся народам колишньої Югославії. Жертвами війни стали від 100 до 200 тис. чол. Кількість біженців і переміщених осіб, зігнаних війною з рідних місць, перевищила 1 млн чол., з них півмільйона знайшли притулок за кордоном.

У 1998–1999 рр. виник новий гострий конфлікт – тим разом навколо Косова. Переважно албанське населення цього краю, що входив до складу Республіки Сербії (СРЮ), зазнавало утисків з боку сербських властей. Етнічні албанці вимагали дотримання своїх громадянських і національних прав, а частина з них стала на шлях збройної боротьби за повну незалежність Косова. Сербські власті відповіли терором і насильством, змушуючи албанське населення масово покидати Косово. Десятки, а потім і сотні тисяч біженців шукали притулку в сусідніх країнах, насамперед в Албанії та Македонії.

Міжнародне співтовариство намагалося врегулювати косовський конфлікт, однак югославський лідер С. Мілошевич відмовився піти на будь-які поступки. Тоді з ініціативи США держави НАТО зважилися на проведення повітряних бомбар-

дувань території СРЮ з метою примусити Мілошевича погодитися на розв'язання косовської проблеми. Бомбардування розпочалися наприкінці березня 1999 р. і тривали 78 днів. У результаті СРЮ зазнала величезних матеріальних втрат. Світова громадськість неоднозначно поставилася до цієї акції. Все ж Мілошевич змушений був прийняти натовський ультиматум. Югославські війська і сербська адміністрація залишили Косово, територію краю зайняли багатонаціональні миротворчі сили ООН. Біженці повернулися до своїх домівок (здебільшого зруйнованих або спалених).

Бомбардування авіацією НАТО території СРЮ, зайняття Косова миротворчими силами ООН підірвали позиції С. Мілошевича. У СРЮ активізувалася діяльність опозиційних сил, що призвело наприкінці 2000 р. до падіння його режиму. Президентом Югославії став представник опозиції Воїслав Коштуніца, який узяв курс на налагодження нормальних стосунків з міжнародними організаціями та західними державами. Ті в свою чергу скасували сенкції проти СРЮ. Самого С. Мілошевича незабаром було заарештовано й відправлено до Гааги (Нідерланди), де віддано до Міжнародного суду з воєнних злочинів.

З іншого боку, з падінням режиму С. Мілошевича виникли незгоди між обома суб'єктами СРЮ – Сербією та Чорногорією. Президент останньої (з 1997 р.) Міло Джуканович проголосив метою вихід Чорногорії з федерації та проголошення нею незалежності (що означало б остаточний розпад Югославії). Змушені йти назустріч М. Джукановичу сербські діячі у 2002 р. погодилися на реорганізацію СРЮ в державне утворення конфедеративного типу під назвою Співдружність Сербії та Чорногорії. За наполяганням М. Джукановича, було ухвалено, що держави-члени мають право через три роки вийти зі Співдружності (чим, як вважають, не проміне скористатися Чорногорія).

З розпуском СРЮ без посади залишився її колишній президент В. Коштуніца. На вакантну посаду президента Сербії у 2004 р. було обрано політичного діяча прозахідної орієнтації Бориса Тадича, який оголосив своєю стратегічною метою вступ Сербії до ЄС і НАТО.

Що стосується питання про подальшу долю краю Косова, то воно залишається відкритим. З міжнародно-правової точки зору Косово формально продовжує бути інтегральною частиною Сербії, однак реальну владу продовжує здійснювати тимчасова адміністрація ООН, яка спирається на військову силу миротворців. Албанці, що становлять переважну більшість населення краю, вимагають проголошення його незалежності. Своїми насильницькими діями вони примусили більшу частину автохтонного сербського населення емігрувати з краю. Міжнародна співдружність, по суті, не має жодних чітких планів розв'язання косовської проблеми.

УКРАЇНЦІ В СЕРБІЇ, ХОРВАТІЇ, БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНІ

За оцінками дослідників, тут проживає до 60 тис. осіб українського походження. Їхні предки у XVIII–XIX ст. переселилися на Балкани із Закарпаття та Галичини. Як і в Словаччині, лише частина називають себе українцями, решта – русинами.

Переважає більшість русинів-українців є жителями сіл і малих містечок, що займаються рільництвом. Урбанізаційний процес, що посилювався починаючи з 60-х років, різко змінив традиційний селянський уклад життя русинсько-української громади. Молоді потягнулися до міст, підвищився їхній освітній і фаховий рівень, проте, відірвані від рідного середовища, вони швидко денаціоналізувалися.

Найбільш організоване суспільно-культурне життя русинів-українців у Воєводині (Сербія). Тут існує кілька шкіл з викладанням місцевою говіркою («русинською мовою»), в яких навчається понад тисячу учнів. Крім того, в деяких школах є класи з «русинською мовою» навчання або ж її викладають як окремий предмет. У багатьох українських селах існують колективи художньої самодіяльності. У м. Нові Сад – центрі Воєводини – діє видавництво «Руське слово», яке видає шкільні підручники, художню літературу, а також кілька періодичних видань.

Переважає більшість югославських українців – греко-католики. Ними опікується Крижевацька єпархія, у складі якої 33 парафії, 22 монастирі.

Воєнні дії, особливо в Боснії та Герцеговині, завдали чимало людських і матеріальних втрат українському населенню цих республік.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які фактори спричинилися до перемоги комуністів у боротьбі за владу в післявоєнній Югославії?
2. Назвіть причини розриву югославським керівництвом союзу з Москвою.
3. Визначте суть будівництва «самоврядного соціалізму» і його наслідки для Югославії.
4. Складіть таблицю «Виникнення нових держав на Балканах» за поданою нижче схемою:

Назва новоутвореної держави	Рік виникнення	З якого часу на території тривав збройний конфлікт	Основні політичні сили і їх лідери

5. Які заходи здійснило міжнародне співтовариство для ліквідації збройних конфліктів?
6. На територіях яких країн проживають українці?

КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 30. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ І КРАХ КОЛОНІАЛІЗМУ. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЇН СХОДУ

Які держави володіли найбільшими колоніями в Азії й Африці у міжвоєнний період? В яких колоніях у 1918–1945 рр. досяг найбільшого розвитку національно-визвольний рух?

РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Розпад колоніальної системи після Другої світової війни – одна з визначних подій сучасної історії. Цей процес умовно можна поділити на три етапи: 1) з 1945 р. до середини 50-х років, коли в основному відбулося визволення Азії; 2) з половини 50-х до середини 60-х років – поява незалежних держав у Північній і Тропічній Африці; 3) з 1975 до 1990 р., який завершив деколонізацію Півдня «чорного континенту».

Народи Азії й Африки своїми військовими контингентами, постачанням сировини, продуктів харчування, моральною підтримкою сприяли перемозі над фашизмом. Активно діяли патріотичні сили опору японським мілітаристам. Національні сили сподівались на демонтаж колоніалізму – архаїчної системи пригноблення одного народу іншим.

Ще під час війни, у 1943 р., незалежними державами були проголошені французькі підмандатні території – Сирія та Ліван, хоча військові підрозділи Англії та Франції покинули ці країни уже після війни. Розгром Японії сприяв піднесенню національно-визвольних сил у Південно-Східній Азії. В липні 1946 р. США надали незалежність Філіппінам. У серпні 1945 р. проголошено незалежність Індонезії. Колишня метрополія – Нідерланди – не визнала цей факт, і народам колонії довелося боротися зі зброєю в руках за свою свободу аж до 1949 р., коли голландські колонізатори все-таки визнали нову державу.

Широкий національний рух в англійських колоніях змусив Велику Британію розв'язувати колоніальні проблеми мирним шляхом. У 1947–1948 рр. стали незалежними Індія, Пакистан, Бірма, Цейлон, у 1957 р. – Малайя (з 1963 р. – Федерація

Малайзія). На відміну від Англії, Франція спробувала силоміць утримати свої володіння: у 1945–1954 рр. вона вела війну в Індокитаї, а з 1954 по 1962 р. – в Алжирі.

Проти колоніальних воєн виступала світова громадськість. Під її тиском 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла декларацію «Про надання незалежності колоніальним країнам і народам», яка поставила деколонізацію під міжнародний контроль і цим суттєво сприяла її ефективності.

З перебудовою структури промисловості метрополіям стало економічно не вигідно зберігати громіздку систему управління і чисто колоніальні методи експлуатації заморських територій. З виникненням високотехнологічних та наукомістких галузей промисловості відійшли на другий план галузі, пов'язані з видобутком сировини. Оскільки ідеї гуманізму завойовували світ, то метрополіям доводилося займатись реалізацією продовольчих програм, виділяти кошти на охорону здоров'я, освіту.

На початку 60-х років колоніальний режим було ліквідовано не тільки у тих колоніях, де розгортався збройний опір народу, а й у тих, де національно-визвольний рух не став масовим. У рік прийняття історичної Декларації ООН «Про надання незалежності колоніальним країнам і народам» (1960) суверенітет вибороли 17 країн Африки. Ця подія увійшла в історію як «рік Африки». З 1961 р. стали незалежними ще десятки країн.

Деколонізація тісно перепліталася з демократизацією метрополій. Зокрема, найбільш економічно відстала Португалія стійко трималася своєї п'ятисотрічної колоніальної імперії на півдні Африки. Революція, що спалахнула у Португалії в квітні 1974 р., одночасно знищила тоталітарний режим всередині країни і колоніальну імперію. У 1975 р. світ вітав появу незалежних Анголи та Мозамбіку, що були португальськими колоніями. Прихід до влади у Південно-Африканській Республіці уряду, який узявся за ліквідацію расистської системи, прискорив надання у 1990 р. незалежності Намібії – останній колонії в Африці.

Залишки колоніалізму на території Китаю були мирним шляхом ліквідовані наприкінці 90-х років: у 1997 р. Велика Британія передала КНР своє володіння Гонконг, а у 1999 р. до Китаю повернулася колишня португальська колонія Макао.

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ АЗІЇ І АФРИКИ

Багато країн Сходу після здобуття незалежності впевнено пішли за передовими країнами Америки та Європи й досягли на цьому шляху неабияких успіхів. Індустріальними державами світу стали Індія, Республіка Корея, Сінгапур, Малайзія,

Таїланд, Індонезія, Гонконг. Впевнено крокують вперед нафтодобувні країни арабського Сходу. Ці держави знайшли своє місце на світовому економічному ринку, зуміли позбутися статусу сировинного придатка і запровадити у свою економіку передові технології.

Все ж більшість незалежних держав, особливо африканських, внаслідок соціально-економічної та культурної відсталості перебувають у скрутному становищі, хоча за своїми людськими й природними ресурсами вони знаходяться на рівні багатьох промислово розвинутих країн. За таким важливим показником рівня розвитку, як валовий продукт на душу населення, молоді індустріальні країни Азії перебувають у першій двадцятці держав світу, у той же час тридцять країн Африки завершують цей список.

У багатьох країнах, що визволилися, на тлі загального демографічного вибуху загострилась продовольча проблема. Зокрема, у країнах Тропічної Африки щорічне зростання сільськогосподарської продукції не перевищує 1,5 %, тоді як населення зростає на 3 %, тобто вдвічі швидше. У результаті материк із 600-мільйонним населенням, незважаючи на те, що переважна більшість людності зайнята у сільському господарстві, не може себе прогодувати. Низький рівень економіки багатьох країн Азії й Африки призвів до різкого скорочення державних асигнувань на освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку.

Несприятливо для цих країн склались і міжнародні економічні відносини. Ціни на сировину постійно падають, тоді як на готову продукцію зростають. Правлячі режими, політичні партії молодих країн у своїх програмах на перше місце ставлять ідеологічні та політичні завдання. Деякі є прибічниками «ліберальної економіки» західного зразка, інші – «соціалістичної орієнтації» на кшталт колишнього СРСР чи КНР, ще інші – свого «особливого» шляху розвитку на основі національних чи релігійних традицій.

З розпадом СРСР та «соціалістичного» табору в Європі з політичної карти світу швидко зникають країни так званої соціалістичної орієнтації. Так, у Беніні, Республіці Конго, Замбії впроваджується багатопартійність, заохочується вільне підприємництво. У таких цитаделях комунізму, як Китай та В'єтнам, зрозуміли хибність соціалістичної економічної моделі і вдалися до ефективних ринкових реформ.

Країнам Азії та Африки притаманні політична нестабільність, намагання режимів збагатитись за рахунок власних народів, міжплемінна ворожнеча. Після досягнення незалежності багато країн втягнулося у кровопролитні прикордонні конфлікти, які подекуди переросли у тривалі війни. Боротьба за владу в аф-

риканських країнах між окремими угрупованнями перетворювалась на справжній геноцид проти власного народу (Судан, Уганда, Руанда, Сомалі, Ліберія, Сьєрра-Леоне та ін.).

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НОВИХ ІНДУСТРІАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Сучасний розвиток Азії визначається не стільки великими розмірами територій, чисельністю населення, природними багатствами, скільки надзвичайно швидкими і в цілому стабільними (до 1997 р.) темпами економічного розвитку значної частини країн континенту. Поряд з Японією на передові економічні позиції у світі висунулись Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Гонконг. Їх назвали «азійськими тиграми», або «новими індустріальними країнами Сходу».

«Економічне диво» у нових індустріальних азійських країнах стало можливим тому, що держава була провідником та ініціатором структурної перебудови економіки. Там надавались пільгові безвідсоткові кредити приватним фірмам у пріоритетних галузях, заохочувався експорт продуктів власного виробництва.

Кожен з «тигрів» мав власний шлях розвитку, проте усі вони спирались на фінансову та економічну допомогу Заходу. Так Південній Кореї тільки за період з 1953 по 1962 р. США надали інвестицій на суму близько 2,5 млрд доларів. Активно розвивались відносини Сеула з колишньою метрополією – Японією. Наприкінці 50-х років у процесі становлення південнокорейської економіки виникла так звана «трикутна модель», за якою технологія, верстати довозились з Японії, вироби виготовлялись руками малооплачуваних робітників-корейців, а готова продукція вивозилась на американський ринок. США не заперечували проти появи на своєму ринку дешевого і якісного текстилю не стільки з економічних міркувань, скільки з політичних: необхідно було підтримати у нестабільному далекосхідному регіоні південнокорейський режим.

З моменту прийняття у 1962 р. першого п'ятирічного плану економічного розвитку Республіки Кореї обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) збільшувався в середньому на 8 % щороку. Це дало змогу у 70-ті роки значно модернізувати економіку. Країна перейшла до випуску автомобілів, кораблів, радіоелектроніки та продуктів інших сучасних галузей промисловості. Піднялись гіганти південнокорейської економіки – корпорації «Самсунг», «Лаккі Голдстар», «Хенде», «Деу» та ін. З'явилися досвідчені менеджери, утворилась ефективна організація управління економікою. У 80-ті роки Республіка Корея впевнено увійшла в десятку провідних світових експор-

терів. Стратегія економічного розвитку все більше зосереджувалась на експорті товарів з використанням вигідних міжнародних економічних умов, зокрема принципу вільної торгівлі.

На відміну від Південної Кореї, де на перший план економічного життя вийшли могутні корпорації, особливістю тайванської економіки є те, що вона майже на 90 % базується на дрібних підприємствах сімейного типу. Процедура реєстрації фірм спрощена і не викликає зайвих клопотів. Вулична торгівля не вимагає навіть реєстрації: досить поліцейського дозволу із зазначенням, на якому відтинку вулиці можна торгувати.

З початку 70-х років Тайвань надавав перевагу розвитку передових технологій в галузі телекомунікацій, електроніки, напівпровідників, хімікатів, фармацевтики, аерокосмічного виробництва. Значно зріс життєвий рівень населення. В 1952 р. доход на душу населення в Тайвані становив приблизно 200 доларів на рік, а тепер сягає 10 тис. доларів. За обсягом золотовалютних резервів сьогодні Тайвань займає третє місце в світі (попереду Японія та Китай).

Високі темпи зростання ВВП спостерігались і в колишній англійській колонії – Сінгапурі. У другій половині 80-х – першій половині 90-х років вони становили 7–10 % на рік при випереджаючому розвитку таких секторів, як послуги банків, торгівля, транспорт і зв'язок, обробна промисловість.

Поштовхом для економічного розвитку колишнього володіння Великої Британії – Гонконгу стала перемога комуністів у Китаї, після якої весь банківський, торговельний та інший бізнес переїхав із Шанхая – «Парижа Сходу» – до Гонконгу. Стабільна політична ситуація перетворила місто у значний центр іноземних інвестицій. Вони в основному вкладались у текстильну, металообробну, а пізніше – в електронну, хімічну, годинникарську галузі промисловості. Основними інвесторами були американські та японські компанії.

За темпами економічного зростання Гонконг займав провідні позиції серед країн світу. (У 1987 р. вони сягали 13,8 %). Місто-колонія стало третім у світі фінансовим центром після Нью-Йорка та Лондона. Після приєднання Гонконгу до Китаю, колишня колонія завдяки інтегрованості у світову економіку зберегла свій особливий економічний статус і є своєрідним «вікном у світ» для Пекіна, через яке проходить 40 % експорту Китаю на Захід.

У другій половині 1997 р. на гонконгівській біржі розпочалася фінансова криза, яка мала далекосяжні наслідки для багатьох країн світу, передусім для Південно-Східної Азії. Криза породила сумніви щодо правильності економічної політики «тигрів». Курси національних валют стрімко падали, зменшу-

валися золоті запаси країн, збанкрутувала значна кількість банків та фірм. Для порятунку «азійських тигрів» Міжнародний валютний фонд виділив значні фінансові резерви. Так лише Південна Корея отримала позичку у 57 млрд доларів (найбільша одноразова допомога в історії міжнародних фінансів). Це дало змогу молодим індустріальним країнам Сходу поступово починаючи з 1999 р. стабілізувати економічне становище.

Серед індустріальних країн Сходу найбільш тісні зв'язки встановилися між Україною та Південною Кореєю. Наприкінці 90-х років торговельний оборот між країнами сягнув 40 млн доларів. Тоді ж виникло спільне підприємство на базі Запорізького автомобільного заводу з участю корпорації «Деу». Фінансова криза смертельно вразила один із найпотужніших концернів країни, у 2000 р. «Деу» збанкрутував.

МІЖНАРОДНІ ОБ'ЄДНАННЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ

Глобальне протистояння СРСР та США і «холодна війна» позначилися на міжнародному становищі країн Сходу. Супротивні блоки почергово кредитами та постачанням зброї привертати ту чи ту молоді країни на свій бік, а тій залишалось лише «виторговувати» умови. Склалися парадоксальні ситуації. Так, до 1977 р. правлячий режим у Сомалі дотримувався «соціалістичної орієнтації», тобто виступав з різкою критикою Заходу і вважався «найкращим другом» СРСР в Африці. Однак підтримка Москвою Аддис-Абеби у сомалійсько-ефіопській війні призвела до різкої переорієнтації Сомалі на Захід, аж до надання Сполученим Штатам права будувати на своїй території військову базу. Схожі ситуації виникали у Єгипті, Судані та ін.

Все ж таки більшість країн, які визволилися від колоніалізму, визначили власний курс у зовнішній політиці. Спочатку він мав назву «позитивного нейтралітету» і означав активну протидію блокувній політиці США та СРСР. Біля його джерел стояли визначні лідери національно-визвольних рухів – Джавахарлал Неру (Індія), Ахмед Сукарно (Індонезія), Гамаль Абдель Насер (Єгипет).

У квітні 1955 р. незалежні країни Азії й Африки вперше зібрались на свою конференцію у м. Бандунг (Індонезія). У підсумкових документах конференції її учасники закликали народи світу до загального миру й співробітництва. Афро-азіатські країни у 1961 р. стали ініціаторами утворення Руху неприєднання. Доктрина Руху відбиває прагнення молодих країн проводити незалежну політику, не допускати диктату та насильства у міжнародних відносинах.

Першорядними завданнями країн Азії й Африки є економічні. Для їх реалізації ці країни об'єдналися у «групу 77», названу за початковою кількістю держав-членів. Вона сформувалася на першій сесії Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) у 1964 р. На початку 90-х років група розширилася до 129 держав. «Група 77» прагнула стабілізувати ціни на експорт сировини, домогтися пільг для збуту товарів на ринках розвинутих держав, фінансових інвестицій в економіку молодих країн.

Країни Азії й Африки утворили й регіональні організації, назви яких відбивають характер об'єднань: Ліга арабських держав (1945), Організація «Ісламська конференція» (1969), Організація африканської єдності (1963) та інші. Для них характерні прагнення до реалізації спільних програм економічного і культурного розвитку, координація зовнішньої політики.

У 1967 р. утворилася Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка спочатку об'єднувала Індонезію, Малайзію, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни. Пізніше в АСЕАН увійшли Бруней, В'єтнам. На підході до вступу Лаос, Камбоджа, М'янма (колишня Бірма). Основою об'єднання є економічні інтеграційні процеси регіону.

Держави Сходу одними із перших визнали незалежність України. Туреччина, Іран, Індія, КНР, Індонезія, В'єтнам, Нігерія, арабські та інші країни заявили про наміри співробітництва з нею у всіх сферах діяльності. Україна як одна із засновниць ООН широковідома серед країн Сходу послідовною політикою підтримки процесу деколонізації, встановлення справедливого міжнародного економічного порядку.

ДОКУМЕНТИ

ЗАКЛЮЧНЕ КОМЮНІКЕ КОНФЕРЕНЦІЇ КРАЇН АЗІЇ І АФРИКИ 18–20 КВІТНЯ. БАНДУНГ

(Витяг)

А. Економічне співробітництво

1. ... Учасники Конференції висловили загальне прагнення до економічного співробітництва на основі взаємного зацікавлення і поважання національного суверенітету...
2. Країни-учасниці згодні надавати технічну допомогу одна одній в максимально можливих розмірах...

В. Культурне співробітництво

1. Конференція країн Азії і Африки переконана в тому, що одним з найбільш сильних засобів сприяння взаєморозуміння між країнами є розвиток культурного співробітництва. Азія і Африка є колыскою великих релігій і цивілізацій, які збагатили інші культури і цивілізації...

2. Конференція країн Азії і Африки приймає той факт, що існування колоніалізму в багатьох частинах Азії і Африки, в якій би формі це не проявлялося не тільки перешкоджає культурному співробітництву, але також придушує національні культури народів... Конференція засуджує таке заперечення основних прав в галузі освіти і культури в деяких частинах Азії і Африки... особливо конференція засуджує расизм як засіб придушення культури...

C. Права людини і самовизначення

1. Конференція країн Азії і Африки заявляє про свою повну підтримку основних принципів прав людини, викладених в Статуті Організації Об'єднаних Націй, приймає до відома загальну Декларацію прав людини як загальний зразок для всіх народів і всіх націй...

2. Конференція країн Азії і Африки засуджує політику расової сегрегації і дискримінації...

D. Проблеми залежних народів

... Конференція погодилась:

a) Заявити, що колоніалізм у всіх його проявах являє собою зло, яке необхідно швидко припинити;

b) підтвердити, що підкорення народів іноземному поневоленню, пануванню і експлуатації є запереченням основних прав людини, що суперечить Статуту Організації Об'єднаних Націй і перешкоджає міжнародному миру і співробітництву;

c) Заявити про свою підтримку справи свободи і незалежності всіх таких народів...

*(Хрестоматія по новейшій історії.
М., 1961. – Т. 3 – Ч. 1. – С. 88–91).*

ЗАМІТКИ ІЛІ ЗАВДАННЯ

1. Складіть таблицю «Розпад колоніальної системи» за такою схемою:

Періодизація	Назва країн, що визволились	Рік здобуття незалежності
Перший етап		
Другий етап		
Третій етап		

2. Визначте основні причини труднощів у розвитку незалежних держав Азії й Африки.

3. Охарактеризуйте «нові індустріальні країни Сходу».

4. Які ви знаєте міждержавні об'єднання країн Азії й Африки? Яка спільна ознака цих об'єднань?

5. Проаналізуйте уривок з комюніке Бандунзької конференції країн Азії й Африки і визначте, які проблеми розглядала ця конференція.

§ 31. ЯПОНІЯ

Що характерне для економічного розвитку Японії у міжвоєнний період? Якими були основні зовнішньополітичні цілі Японії у 1918–1939 рр.?

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Друга світова війна закінчилась розгромом Японії. На завершальному етапі війни вперше в історії було застосовано атомну зброю. 6 та 9 серпня 1945 р. на японські міста Хіросіма та Нагасакі американська авіація скинула атомні бомби. Наприкінці серпня 1945 р. на територію Японії висадились війська США. Внаслідок капітуляції Японії, згідно з рішенням союзників – переможців у війні, верховна влада в країні перейшла до рук американської окупаційної армії на чолі з відомим полководцем генералом Дугласом Макатуром.

Американці повністю роззброїли японську армію. Військових злочинців було суворо покарано Міжнародним трибуналом. Окупаційна влада провела ретельну чистку державних установ. Було звільнено зі служби осіб, пов'язаних із попереднім милітаристським режимом. У країні встановлювалися демократичні свободи – слова, друку, зборів, організацій, віросповідання. Дозволялася діяльність політичних партій і профспілок. Жорстко обмежувалися повноваження усіх силових відомств (й досі в Японії відсутні міністерство внутрішніх справ та Служба безпеки).

У листопаді 1945 р. утворено Ліберальну та Прогресивну (з 1946 р. – Демократична) партії. Через 10 років вони об'єдналися у Ліберально-демократичну партію (ЛДП), яка була правлячою до середини 90-х років. Американці надали право легальної діяльності Соціалістичній, традиційно найсильнішій серед опозиційних, та Комуністичній партіям.

Окупаційна влада запровадила у країні загальне виборче право і посприяла проведенню в квітні 1946 р. перших післявоєнних виборів до японського парламенту. Більшість місць одержала Ліберальна партія, лідер якої Сігеру Йосіда сформував уряд. Йому належить концепція післявоєнного розвитку Японії, якої дотримувались усі наступні уряди. Згідно з цією доктриною магістральний шлях Японії мав пролягати через відновлення та посилення позицій у міжнародній торгівлі і тому енергію народу належало спрямовувати на розбудову економіки, використовуючи дешеву довізну сировину, а зовнішню політику проводити під захистом наймогутнішої держави світу – США.

У листопаді 1946 р. парламент затвердив нову конституцію Японії. Вона зберегла монархію, однак статус імператора було докорінно змінено. З майже абсолютного монарха він перетворився на «символ єдності нації», тобто фактично позбавлявся політичної влади. Було проголошено суверенну владу народу. Конституція встановила рівність усіх громадян перед законом і основні демократичні права та свободи. Двопалатний парламент оголошувався найвищим і єдиним законодавчим органом влади. Уряд, який раніше призначав імператор, за новою конституцією обирається парламентом. Принципово новим у міжнародній практиці державного права була стаття 9 про відмову Японії «від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних суперечок».

Окупаційна адміністрація провела в країні ряд прогресивних реформ. Почало діяти антимонопольне законодавство, за яким, зокрема, були розформовані найбільші концерни. Американські фінансові радники розробили реформу податкової системи. Було зменшено податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс японської валюти – ени. Реформи пожвавили і посилили конкуренцію підприємців, сприяли зростанню економіки країни.

Запровадження земельної реформи призвело до ліквідації поміщицького землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам близько 80 % усіх сільськогосподарських угідь. Дрібне, клаптикове селянське господарство стало переважаючим у японському селі. Посилилася конкуренція між виробниками, і, як результат, зросла продуктивність праці, врожайність сільськогосподарських культур. Ті, хто не витримував конкуренції, залишали свої ділянки і йшли у міста, де створювалася нова японська промисловість. Міграція до міст особливо зросла з кінця 50-х років. Це призвело до скорочення частки працездатного населення, зайнятого в сільському господарстві Японії, з 48 до 8 % на сьогодні.

Важливе значення мало впровадження трудового законодавства, за яким встановлювався восьмигодинний робочий день, впроваджувалася система оплачуваних відпусток, охорони праці.

Перебудова торкнулась і системи освіти. Зі шкільних програм вилучено матеріали, пов'язані з ідеологією мілітаризму. Запроваджено нову систему освіти, яка передбачала 12-річний термін навчання у середній школі, спільне навчання хлопчиків та дівчаток.

САН-ФРАНЦИСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

Встановлення комуністичних режимів у Китаї та Північній Кореї викликало загострення міжнародної ситуації на Далекому Сході. У липні 1950 р., незабаром після початку агресії КНДР проти Республіки Кореї, генерал Макартур наказав сформувати в Японії поліцейський резервний корпус чисельністю 75 тис. чол., названий «силами самооборони».

Корейська війна прискорила укладення мирного договору з Японією; разом з тим схилила Токіо до військового союзу з Вашингтоном. У вересні 1951 р. в Сан-Франциско (США) відбулась міжнародна конференція. В ній брали участь 52 країни. Коли стало відомо, що Японія вслід за мирним договором підпише угоду про військовий союз із США, делегація Радянського Союзу залишила конференцію. Отже, формально СРСР і Японія продовжували перебувати у стані війни.

Мирний договір відновив суверенітет Японії. Територіальні статті передбачали визнання Японією незалежності своєї колишньої колонії Кореї. Колишні японські підмандатні території – Каролінські, Маріанські та Маршаллові острови – було передано під управління США. Японія уклала кілька договорів та угод із Сполученими Штатами, зокрема «Пакт безпеки», договір про торгівлю і навігацію, угоду про допомогу у взаємній обороні та ін. Сан-Франциська система договорів зробила Японію союзницею США. Американці отримали право мати на японській території військові бази, найбільша з яких розташовувалася на острові Окінава. З укладенням мирного договору окупаційний режим у Японії перестав існувати.

Складним був процес нормалізації відносин Японії з СРСР. Лише у жовтні 1956 р. було підписано Спільну декларацію про припинення стану війни між ними, відновлено дипломатичні відносини. Мирний договір за час існування Радянського Союзу так і не було підписано. Японська сторона неодмінною умовою його укладення висувала повернення їй чотирьох островів Курильської гряди – Кунашир, Ітуруп, Шикотан, Хабомаї. Якщо на переговорах 1956 р. лідер Радянського Союзу М. Хрущов погоджувався частково задовольнити вимоги японців – передати їм острови Хабомаї та Шикотан, то його наступники категорично відмовлялись навіть обговорювати цю проблему, заявляючи про необґрунтованість японських вимог.

У 1956 р. Японію було прийнято до ООН, і вона стала повноправним членом міжнародного співтовариства.

«ЯПОНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО»

Так назвали у світі перетворення, які відбулись у цій країні в ділянці господарства. Протягом усієї післявоєнної історії Японії збільшувалися капіталовкладення у промисловість.

Уряди ЛДП взяли курс на перебудову провідних галузей економіки, використання найсучаснішої техніки.

Поштовхом для піднесення японської промисловості стала корейська війна. Американці відмовилися від репарацій, більш того, надали японцям численні військові замовлення. За перші повоєнні роки промислове виробництво виросло майже вдвічі, й у 1951 р. Японія вийшла на довоєнний рівень. Зароджувалися промислові гіганти. Наприклад, невелика майстерня з ремонту військових вантажівок перетворилася на могутню автомобільну корпорацію «Тойота».

Перебуваючи під захистом США, Японія менше всіх країн витрачала на оборону (військові видатки не перевищували за конституцією 1% валового внутрішнього продукту на рік), натомість більше за інші країни робила інвестиції у розвиток промисловості.

У березні 1952 р. набув чинності закон про сприяння раціоналізації підприємств. Згідно з ним надавалась державна допомога, податкові та інші фінансові пільги на модернізацію виробництва, оновлення устаткування. Більшість промисловців скористалися з цього закону, адже на тих поодиноких заводах, які збереглися після війни, майже дві третини устаткування було застарілим.

Виникали нові галузі промисловості, технічно переозброювались існуючі. Зокрема, розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності, застосування новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом, встановлення потужних автоматизованих прокатних станів, впровадження матеріало- та енергозберігаючої технології тощо. Внаслідок цих нововведень японська металургія досягла найвищих у світі показників ефективності праці. Наприкінці 70-х років Японія перетворилася на один із найпотужніших світових центрів металургійного виробництва.

Великі зрушення у 50–60-х роках відбулись у судно-, машино- та приладобудуванні, автомобільній промисловості. Конкурентна боротьба на світовому ринку змушувала японські фірми звертати увагу на якість продукції, постійно вдосконалювати технологічні процеси. Чільне місце посідало перспективне конструювання. Ці та інші чинники вивели Японію на передові позиції в промисловому світі. Зокрема, в середині 70-х років половина кораблів, які спускали на воду в усьому світі, будувалась у Японії.

У нових галузях промисловості широко використовувалися найновіші, передусім американські, винаходи. Чимало значних технічних нововведень було запроваджено на японських

фірмах: у другій половині 50-х років – нейлон, транзисторні приймачі, у 60–70-х роках – аудіостереосистеми, відеокамери та відеомагнітофони, у 80-х – комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чіпи) та ін. Японія домінує у такій наукомісткій та технічно передовій галузі, як електронна промисловість.

Темпи зростання японської економіки були найвищими у світі. У 60–70-х роках вони становили 11 % щорічно. У 1968 р. Японія впевнено посіла друге, після США, місце за обсягом валового внутрішнього продукту і перше місце за виробництвом сталі, радіо- і телеприймачів, аудіо- та відеомагнітофонів, фотоапаратів, іншої продукції. В 1981 р. вона випустила більше автомобілів, ніж США.

Головний чинник піднесення економіки – повсякденна наполеглива праця більш як 120-мільйонного японського народу. Критерієм гідності японців є не стільки багатство, скільки ставлення до праці й освіти. Зі шкільної лави вони не шкодують зусиль на навчання, щоб стати висококваліфікованими фахівцями.

У повоєнній Японії на підприємствах виробилась так звана система пожиттєвого найму. Фірми самі підшуковують собі робітників серед перспективної молоді, дбають про постійне підвищення їхньої кваліфікації, умови відпочинку, добробуту. За кожний рік роботи адміністрація значно підвищує зарплату, тому працівник не прагне переходити до конкурента. Сам перехід до останнього часу був явищем надзвичайно рідкісним і сприймався у суспільстві з осудом, як зрада фірмі. Японський робітник, порівняно з європейським чи американським, працює інтенсивніше за нижчу платню, у нього триваліший робочий день, тиждень. Більшість робітників свідомо не використовує повністю своїх відпусток. Уже це впливає на зниження собівартості продукції.

Зовнішньоекономічні зв'язки, насамперед зовнішня торгівля, набули для Японії особливого значення. Імпорт сировини, якої у країні майже немає, відбувається за низькими цінами з держав, що розвиваються. Готову продукцію Японія вивозить до розвинутих держав – США, Канади, Австралії, країн Європи. З 80-х років країна бере курс на активний експорт технічних проектів та технологій.

Найбільшим торговельним партнером Японії традиційно є США.



Японія (швидкісний поїзд)

Наприкінці 70-х років на американський ринок, наприклад, було відправлено до 40 % вироблених автомобілів, 16 % прокату чорних металів, 30 % радіоприймачів та магнітофонів. У свою чергу, із США до Японії надходило майже 86 % споживаного металобрухту, 42 % бавовни, 59 % пшениці.

Широкий експорт високоякісних і дешевих японських товарів призвів до зіткнення інтересів ділових кіл США, Західної Європи та Японії. Ці суперечності набували характеру серйозних політичних проблем, породжували «автомобільні», «текстильні» та інші війни. Уряди Японії змушені виявляти неабияку політичну гнучкість, щоб пригасити подібні конфлікти.

Бурхливий післявоєнний економічний розвиток Японії перетворив її на один з трьох центрів сучасної світової економіки поряд із США та Західною Європою. У середині 80-х років її частка у світовому валовому продукті сягнула 10 %. Середньорічні темпи приросту виробництва були найвищими у світі – 4,1 % і значно перевищували аналогічні показники інших держав. Наслідки фінансової кризи 1997 р., яка виникла у країнах Південно-Східної Азії зачепили економіку Японії. Через обвал курсу акцій припинила на деякий час свою роботу Токійська фондова біржа, збанкрутувало багато банків та фінансових компаній. Через банкрутство десятків тисяч компаній рекордної позначки сягнув рівень безробіття (4,3 % працездатного населення). Однак незабаром Японія, не вдаючись до зовнішніх позик, власними силами ліквідувала наслідки кризи й продовжила поступальний розвиток. Країна – світовий лідер за обсягом золотовалютних резервів (понад 820 млрд доларів за даними на 2004 р.). Японська частка світового ВВП складає 15 % (друге місце у світі після США).

ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Внутрішня політика урядів ЛДП відповідала потребам розвитку економіки, підвищення життєвого рівня населення. Вони, незважаючи на тиск зарубіжних імпортерів, захищали інтереси селян, штучно підтримуючи закупівельні ціни на японський рис майже втричі вищими, ніж на світовому ринку. Держава активно фінансувала програми, пов'язані з підвищенням урожайності сільськогосподарських культур.

Уряд Ейсаку Сато (1964–1972) поряд із вирішенням складних економічних проблем активно займався екологічними. Було прийнято чимало законодавчих актів, спрямованих на охорону навколишнього середовища: основний закон про контроль над забрудненням довкілля; закони про виплати компенсацій за збитки, завдані природі; закони про контроль за станом повітряних і водних ресурсів, ґрунтів; про рівень шуму.

На основі законодавчих актів розроблено екологічні стандарти, яким має відповідати виробництво, система штрафів за їх порушення.

В Японії широкого розмаху набув антивоєнний, антиядерний рух. У середині 60-х років парламент прийняв резолюцію, яка проголошувала «три неядерні принципи»: не виробляти ядерної зброї, не володіти нею, не розміщувати її на власній території. Громадськість рішуче виступила за повернення з-під управління США японського острова Окінави і домоглася перемоги: Окінава стала 47-ю префектурою Японії.

На початку 1972 р. ЛДП сформувала новий уряд на чолі з Какуей Танакою. Нетривале прем'єрство К. Танаки (два роки) багато хто називає початком «золотого віку» Японії. Під його керівництвом розпочалися масштабні проекти перебудови Японського архіпелагу, що викликало будівельний бум, ліквідацію надмірної концентрації промисловості та населення у найбільших містах і створення нових індустріальних районів у менш розвинутих регіонах. Будувалися швидкісні автомагістралі, залізниці. Зміцнилися позиції японських корпорацій на зовнішніх ринках, помітно зріс рівень життя.

З ім'ям Танаки пов'язаний і найбільший політичний скандал у післявоєнній Японії. На початку 1976 р. під час слідства у справах діяльності американського авіаконцерну «Локхід», яке проходило у США, з'ясувалося, що концерн, аби просунути свою продукцію на японський ринок, витратив на підкуп правлячих кіл ЛДП близько 13 млн доларів. До афер «Локхіда» були причетні урядовці, у тому числі й сам Танака. Колишнього прем'єр-міністра звинуватили в хабарництві і засудили до чотирьох років ув'язнення. Проте у в'язниці він не перебував жодного дня, оскільки мав депутатський імунітет. Незважаючи на судові рішення, К. Танака залишався депутатом парламенту і лідером найбільшої фракції правлячої партії майже до кінця свого життя.

Світова енергетична криза 1973 р. завдала відчутного удару по японській економіці, яка повністю залежала від постачання нафти та сировини. Разом з тим вона змусила уряди приступити до структурної перебудови промисловості. Було прийнято рішення щодо пріоритетного розвитку енерго- та матеріалозберігаючих технологій, наукомістких галузей господарства (електроніка, виробництво комп'ютерів, роботів, засобів зв'язку та ін.).

У 70-х роках між правлячою ЛДП та опозиційною Соціалістичною партією Японії відбувалися гострі дискусії щодо «сил самооборони». Опозиція звинувачувала уряд у відродженні мілітаризму, збільшенні військових видатків. «Сили самооборони» на той час сягнули 240 тис. чоловік, причому за рівнем технічної озброєності це була одна з передо-

вих армій світу. Для заспокоєння громадської думки та опозиції у грудні 1976 р. кабінет міністрів прийняв рішення про те, що асигнування на оборону не повинні перевищувати 1 % валового внутрішнього продукту, як і в попередні роки.

Важливим етапом у післявоєнній історії Японії стало правління уряду Ясухіро Накасоне (1982–1987). Він виступив з програмою «підведення підсумків повоєнної політики». Вона мала на меті перетворити Японію на провідну світову державу не тільки в економічному, а й у політичній та військовій сферах. Спираючись на зрослу економічну потужність Японії, Накасоне закликав позбавитися «комплексу поразки» в Другій світовій війні та приступити до ліквідації усіх систем, пов'язаних з її підсумками. Уряд домагався підняття верхньої межі військових видатків понад 1 % ВВП. Він вніс до парламенту проект «Закону про державну таємницю», який опозиція справедливо розцінила як наступ на свободу друку. Під тиском масових протестів ці проекти були відкликані з парламенту.

З початку 90-х років правлячу партію, внаслідок внутрішньої кризи, залишили десятки політиків різного калібру, які наплодили неймовірну кількість політичних партій і рухів. «Монополія на владу» ліберал-демократів завершувалася. Сама ЛДП завжди є союзом 4–6 майже автономних фракцій, із власними фінансами, керівництвом, які постійно виборюють лідерство, однак ніколи не виходять за межі усім зрозумілої ідеології. В першу чергу, це відмова від претензій на роль великої держави, від самостійної воєнної ролі у світі та дотримання непорушного союзу із США. Лідер партії займає крісло прем'єр-міністра й змушений враховувати позиції різноманітних фракцій. Опозиція має усі можливості для повноцінного існування. Проти неї не розгортаються брудні пропагандистські компанії, її не позбавляють засобів масової інформації.

У жовтні 1993 р. ЛДП вперше на парламентських виборах не отримала більшості. Уряд сформували ряд парламентських фракцій. Японія змушена була відійти від так званої півторопартійної системи (коли правляча партія завжди всесильна, а опозиція завжди безсила) і вступила у період різноманітних коаліцій.

У червні 1994 р. у політичному житті Японії відбулася виняткова подія – виникла коаліція між ЛДП і СПЯ. До того часу соцпартія як виразник інтересів «трудящих мас» справно несла вахту провідної опозиційної сили і виступала завжди й в усьому проти ліберал-демократів, які, згідно з партійною доктриною соціалістів, захищали «інтереси великого капіталу».

(хоча насправді усі партії є об'єднаннями найрізноманітніших сил). Прем'єр-міністром став голова СПЯ Томіті Мурояма (1994–1996), в уряді соціалісти одержали п'ять із двадцяти міністерських посад. Обрання Муроями викликало найрізноманітніші «шокові хвилі», як, наприклад, стрибок курсу єни на світових валютних біржах, розгубленість союзників Японії. Однак соціаліст-прем'єр фактично продовжував курс ліберал-демократів.

У роки його правління Японія зіткнулась з економічними труднощами, викликаними спадом виробництва. І хоча ці негаразди багатьма політиками оцінювалися як об'єктивні і тимчасові, все ж на вершині виконавчої влади відбулися чергові зміни. На початку 1996 р. уряд знову очолив представник ЛДП Рютаро Хасімото. Ліберал-демократи повернулися до влади, вдало використавши альянс із своїм основним політичним противником. У липні 1998 р. ліберали знову програли на виборах у верхню палату, лідер партії взяв провину на себе і подав у відставку. Кабінет міністрів очолив його соратник по партії Кейдзо Обуті (помер у травні 2000 р.). У 2000 р. відбулися парламентські вибори, на яких впевнену перемогу отримала ЛДП (233 із 480 місць у нижній палаті). У квітні 2001 р. новий уряд очолив лідер ЛДП Дзюнітіро Коїдзумі.

Зовнішня політика Японії не позначена такими ж успіхами, як економіка. Японія не виступає з ініціативами глобального характеру, її зовнішньополітичний курс прокладається з оглядом на те, як реагуватимуть США. Це можна пояснити тісними японо-американськими економічними зв'язками: будь-яка негативна реакція США може позначитися на зовнішньоторговельних операціях і викликати непередбачені наслідки в народному господарстві. Мають рацію ті політики, які говорять про «економічну дипломатію» Японії. Один з японських міністрів закордонних справ відзначав, що 90 % усієї дипломатичної роботи стосується сфери економіки.

У 1972 р. відбулася помітна подія: прем'єр-міністр Танака відвідав Китай. Напередодні візиту він зустрівся на Гавайських островах з президентом США і дістав згоду на нормалізацію японо-китайських відносин. Під час переговорів у Пекіні Танака визнав уряд КНР єдиним законним урядом і заявив про те, що Тайвань є невід'ємною частиною Китаю. Було оголошено про встановлення дипломатичних відносин з Пекіном. Одночасно розірвано дипломатичні контакти з Тайванем. Однак це не вплинуло на активні економічні зв'язки між Японією і Тайванем. У 1978 р. в Пекіні підписано договір про мир і дружбу між Японією та КНР. Укладення цього договору прискорило розвиток зв'язків між двома країнами у різних галузях. Значно зріс товарообіг між ними: з 1,1 млрд доларів у

1972 р. до 62,4 млрд – у 1996 р. В одному лише 1994 р. відомі японські фірми відкрили в Китаї 11 підприємств. Серед них відомі виробники побутової електронної техніки «Мацусіта», «Хітачі». Між Японією та КНР залишаються територіальні проблеми (острів Сенкаку, на який претендує Китай).

Японська дипломатія надавала особливого значення розвитку відносин із країнами Південно-Східної Азії. У 1977 р. було проголошено доктрину Фукуди (Такео Фукуда – прем'єр Японії у 1976–1978 рр.), яка містила три основних принципи зовнішньої політики: 1) Японія обіцяла не ставати військовою державою, 2) зміцнювати відносини довіри між країнами регіону, 3) сприяти миру і безпеці в Азії. У 1986 р. Японія відкрила свій ринок для товарів країн АСЕАН, надала їм фінансову допомогу і документацію для впровадження передової технології.

Активну зовнішню політику провадив уряд Накасоне. У січні 1983 р. японський прем'єр відвідав США. Під час візиту американці домагались обмеження напливу японських товарів і створення сприятливих умов для експорту своїх товарів до Японії. Японці ж дедалі більше товарів продають у США і все менше купують в американців.

У період правління уряду Накасоне в країні активно обговорювали можливість участі японських «сил самооборони» у міжнародних акціях під егідою ООН по приборканню агресорів. Загострення воєнної ситуації у зоні Перської затоки в зв'язку з агресією Іраку проти Кувейту, зриви у постачанні палива з цього регіону схилили більшість японського парламенту влітку 1992 р. прийняти пропозицію уряду щодо участі «сил самооборони» у воєнних діях поза межами країни для захисту інтересів Японії і світового співтовариства. З весни 2004 р. японський військовий контингент (близько 600 вояків) приймає участь у складі міжнародних коаліційних сил в Іраку й виконує лише поліцейські функції.

Восени 1997 р. в Красноярську (Росія) відбулася «зустріч без краваток» президента Б. Єльцина та прем'єр-міністра Р. Хасімото. У світі сподівалися на підписання обома керівниками країн мирного договору. Російський президент запропонував укласти не мирний договір (оскільки виходило, що 50 років тривала війна), а договір про мир, дружбу та співробітництво. Ця пропозиція не знайшла підтримки в Японії. За ініціативи Хасімото прийнята програма взаємодії в економічній галузі («план Єльцина–Хасімото»). Росія прокладає нафтопровід через Далекий Схід до порту Находка. Дешева російська нафта покладе край японській залежності від нафти нестабільного близькосхідного регіону, де в останні роки точаться військові конфлікти.

Українсько-японські відносини розвиваються у позитивному напрямку. Японія виявила готовність надати допомогу Україні у реформуванні народного господарства. Зокрема, через Світовий банк вона виділила Україні 150 млн доларів. Крім того, досягнуто домовленості щодо конкретної допомоги у галузі ядерного роззброєння і ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Післявоєнний розвиток Японії – це шлях економічних змагань і блискучих перемог. Японському народові вдалося за історично короткий проміжок часу перетворити свою країну на економічно процвітаючу демократичну миролюбну державу, яка відіграє помітну роль у світі.

ДОКУМЕНТИ

КОНСТИТУЦІЯ ЯПОНІЇ. НАБРАЛА ЧИННОСТІ З ТРАВНЯ 1947 р.

(Витяг)

Розділ I.

Стаття 1. Імператор є символом державності і єдності народу, його статус визначається волею японського народу, якому належить суверенна влада.

Стаття 2. Імператорський трон є династичним і успадковується відповідно до Закону про імператорську родину, прийнятого парламентом.

Розділ II.

Відмова від війни.

Стаття 9. Щиро прагнучи до міжнародного миру, заснованого на справедливості та порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу розв'язання міжнародних спорів.

Для досягнення мети, вказаної у попередньому абзаці, ніколи в майбутньому не будуть створюватися сухопутні, морські, і військово-повітряні сили так само, як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається...

(Хрестоматія з новітньої історії. – К., 1972. – С. 152–153).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте характеристику окупаційного режиму у Японії і визначте його відмінності від окупаційного становища Німеччини.
2. Проаналізуйте подані статті конституції Японії і визначте її політичний устрій. Що спонукало японців ввести до конституції статтю 9?
3. У чому суть «японського економічного дива»?
4. Визначте основні події політичного життя Японії в другій половині ХХ ст.
5. Які основні напрями зовнішньої політики післявоєнної Японії?

§ 32. КИТАЙ

Які ознаки характерні для соціально-економічного розвитку Китаю в 20–30-ті роки? Коли Японія здійснила агресію проти Китаю? Яку територію Китаю наприкінці Другої світової війни було визволено радянськими військами?

ПРОГОЛОШЕННЯ КНР

Китайський народ під час війни з японськими агресорами (1937–1945) зазнав величезних людських та матеріальних втрат. Загинули численні культурні цінності, були зруйновані міста, країна фактично розпалась на самостійні райони. У Китайській Республіці запанували голод, епідемії, злидні.

У серпні 1945 р. радянські війська провели успішні операції проти японців, розгромивши мільйонну Квантунську армію на суходолі. Величезна територія Північно-Східного Китаю – Маньчжурія – з населенням понад 40 млн чол. стала районом тимчасової окупації радянської армії. Це був один із найбільш розвинутих районів, його частка дорівнювала одній п'ятій усього обсягу промислового виробництва Китаю. Радянська військова адміністрація перетворила Маньчжурію на зону, закриту для представників законного уряду, очолюваного лідером партії Гоміндан (Національна народна партія) Чан Кайші. На її території спішно почали формуватися військові підрозділи Компартії Китаю (КПК). У травні 1946 р. радянські війська залишили Китай.

Влітку 1946 р. наступом військ Гоміндану на контрольовані комуністами райони розпочалася громадянська війна. Чан Кайші наступав проти так званого «особливого району» (стик провінцій Шеньсі – Нінся), основної бази КПК. У березні 1947 р. гомінданівці здобули цей район, однак основні сили комуністів вже на той час були зосереджені на півночі Маньчжурії.

СРСР допоміг Компартії Китаю утворити та озброїти нові армії. В лавах комуністичної Народно-визвольної армії (НВА) служили сотні радянських військових спеціалістів. У свою чергу, США надавали фінансову та військово-технічну допомогу уряду Чан Кайші. Таким чином, Китай став ареною «холодної війни» двох наддержав.

На першому етапі громадянської війни, з весни 1946 р., ініціатива була на боці урядових військ, однак вже у другій половині 1947 р. армії Чан Кайші змушені були перейти до позиційної оборони. Вирішальні бої розгорнулися у вересні 1948 р. і тривали до літа 1949 р. Наприкінці січня 1949 р. війська НВА під командуванням Лінь Бяо захопили Пекін. Згодом комуністичні війська взяли Нанкін, а в травні 1949 р. – найбільше

місто країни – Шанхай. Залишки військ Чан Кайші евакуювались на о. Тайвань.

1 жовтня 1949 р. на центральній площі Пекіна Тяньаньмень було проголошено утворення Китайської Народної Республіки. Комуністи святкували перемогу. У лютому 1950 р. в Москві було підписано Договір про дружбу, союз та взаємну допомогу між КНР та СРСР строком на 30 років. У 50-х роках за допомогою СРСР у Китаї було побудовано півтори сотні великих промислових підприємств і важливих народногосподарських об'єктів. Серед них: Уханьський металургійний комбінат, автомобільний завод у Чанчуні, Харбінський льонокомбінат, двоярусний міст через р. Янцзи. Це становило 40 % усіх інвестицій у китайську промисловість.

Китайські комуністи за радянським зразком швидкими темпами проводили індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, докорінну перебудову в галузі культури та освіти. У листопаді 1955 р. політбюро ЦК КПК прийняло рішення підпорядкувати державі приватні підприємства промисловості й торгівлі. У 1956 р. протягом 8–9 місяців проведено суцільне кооперування сільського господарства.

Як і в СРСР, ці заходи супроводжувалися масовими репресіями. Відповідно до прийнятого «Положення про покарання за контрреволюційну діяльність», за ідеологічні та політичні «злочини», серед яких найстрашнішим була критика КПК, передбачалися смертні вироки та тривалі строки ув'язнення. На площах великих міст КНР проводилися показові суди. Довгі списки страчених «контрреволюціонерів» постійно публікувались у місцевих газетах. Лідер китайських комуністів Мао Цзедун заявив, що всі, хто допускається ідеологічних помилок, є ворогами революції. Якщо взяти статут КПК, чинний між VII (1945) та VIII (1956) з'їздами партії, в якому відзначалося, що «китайські комуністи у своїй діяльності керуються ідеями Мао Цзедуна», то зрозуміло, що за критику вождя будь-кого чекав найсуворіший вирок.

КУЛЬТ ОСОБИ МАО ЦЗЕДУНА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ КОМУНІСТІВ КИТАЮ

Події другої половини 50-х років у СРСР позначились і на розвитку Китаю. Гасла М. Хрущова – «Наздогнати й перегнати США в галузі економіки», «Нинішнє покоління радянських людей буде жити за комунізму» – втілились у ще більш авантюристичному курсі Мао Цзедуна. Він закликав побудувати комунізм у Китаї за дві–три п'ятирічки. У травні 1958 р. Компартія Китаю проголосила так званий курс трьох червоних знамен: «генеральна лінія» (до комунізму), «великий стрибок»,

«народні комуни». «Стрибок» передбачав досягнення до 1962 р. високих промислових показників, зокрема доведення виплавки сталі з 5,4 млн т до 100 млн т щорічно. З цією метою створювали «малу металургію»: всюди – у селах, містах, на подвір'ях інститутів, шкіл, лікарень, театрів, установ – споруджували сотні тисяч кустарних доменних і мартенівських печей, які цілодобово виплавляли схожий на метал продукт. Для виробництва цієї непридатної для застосування «сталі» змарнували 80 млн т вугілля, 40 млн т залізної руди і працю близько 100 млн чоловік.

З серпня 1958 р. протягом кількох місяців усе сільське населення Китаю було загнане у 26 тис. «народних комун». Характерно ознакою було тотальне одержавлення власності – від присадибних ділянок, худоби аж до речей особистого вжитку. Ще однією характерною рисою стала воєнізація праці, створення «трудова армій». Селяни, об'єднані у роти, батальйони, полки на світанку солдатським кроком вирушали на польові роботи, а повертались у домівки після заходу сонця. Платили ж за роботу мискою рису. Спочатку завдяки ентузіазму мас підвищувалася продуктивність праці, однак поступово відсутність матеріальних стимулів, виснажлива робота без вихідних викликали протест серед населення, що виявився в селянських заворушеннях, масових втечах із «комун». І хоча державна статистика рапортувала про зростаючі успіхи, гостра нестача продуктів харчування в країні призвела до голоду та мільйонних жертв.

Соціально-економічні експерименти КПК загострили національні проблеми. У районах, де проживали національні меншини, провадилась жорстка політика насаджування «народних комун» без урахування конкретних умов. Під гаслом боротьби з місцевим націоналізмом відбувалась заміна національних кадрів чиновниками панівної ханьської нації. У березні 1959 р. спалахнуло збройне повстання у Тибеті, відбулися заколоти в провінціях Західного Китаю.

У січні 1961 р. пленум ЦК КПК проголосив курс на «урегулювання» економіки. На основі рішень пленуму реорганізовувалися «комуни», селянам повертали присадибні



«Народна комуна»

ділянки, худобу, хатне майно. Згорнулося капітальне будівництво, багато підприємств переорієнтувалось на випуск сільськогосподарського реманенту. Із міст у села примусово переселили 20 млн чоловік. Основним гаслом країни стало: «Сільське господарство – основа народного господарства». Ціною надзусиль у 1962 р. вдалося припинити спад виробництва.

Політика «трьох знамен» завершилась повним крахом. Його змушені були визнати самі керівники КПК. З'явилась опозиція в партії. Це наштовхнуло вождя та його найближче оточення на ідею грандіозної чистки в партії і держапараті під назвою «велика пролетарська культурна революція».

«Велика культурна революція» проводилася у 1966–1976 рр. і стала апогеєм культу особи Мао Цзедуну. У ці роки висувались звинувачення у відступі від ідей Мао і розгортались репресії проти представників усіх верств населення. У серпні 1966 р. на мільйонному мітингу у Пекіні було оголошено про створення молодіжної організації хунвейбінів («червоногвардійців» Мао). Мітинги стали прикметою того часу. Хунвейбіни і цзаофані («бунтарі») громили державні установи, заклади культури, освіти, науки, вишукували ворогів ідей Мао та влаштовували прилюдні судилища над ними. Репресії торкнулися керівних діячів Китаю – Голови КНР (з 1959 р.) Лю Шаоці, генерального секретаря ЦК КПК Ден Сяопіна, маршала Пен Дехуая та багатьох інших. Розправи відбувалися по всій країні, породжуючи хаос і анархію.

З початку 1967 р. реальна влада у країні почала переходити до військових. Вони створювали нові органи партійної та адміністративної влади, які мали назву ревкомів. Хунвейбіни виконали свою роль, і нова влада, не гаючи часу, розправилася з ними. Мільйони їх було вислано на «перевиховання» у віддалені села. Внаслідок кампанії із створення ревкомів, завершеної восени 1968 р., встановився безпосередній контроль збройних сил над усіма адміністративно-територіальними одиницями Китаю.

ІХ з'їзд КПК (кінець 1969 р.), що пройшов в умовах суворої таємничості, закріпив новий політичний режим. З'їзд прийняв новий статут партії, який містив безпрецедентний пункт про спадковість посади голови КПК. Спадкоємцем Мао ще за його життя було оголошено міністра оборони Лінь Бяо. Однак нев-



Мао Цзедун

довзі його звинуватили як ворога народу, і він зник з політичної арени.

Режим особистої влади Мао Цзедуна тримався на міцній соціальній базі партійних, військових та господарських функціонерів усіх рангів, яких призначали тільки згори, враховуючи їхню відданість ідеям комунізму. Вони мали певні пільги, за які міцно трималися (розподіл житла, продовольства, побутової техніки тощо).

1976 р. позначений бурхливими подіями у житті Китаю. У січні помер прем'єр Державної ради, один із засновників КПК, авторитетний політик Чжоу Еньлай. У день пам'яті померлих, 4 квітня за традиційним місячним календарем, на площі Тяньаньмень відбулось несанкціоноване владою масове покладання квітів у пам'ять Чжоу. Проти мирної демонстрації було кинуте військо; близько 50 тис. маніфестантів заарештували.

9 вересня 1976 р. на 83-му році життя помер Мао Цзедун. Ще до завершення траурних церемоній розпочалась гостра боротьба за владу, внаслідок якої багатьох із найближчого оточення померлого вождя було заарештовано. Вдову Цзянь Цінь та ще трьох високопоставлених партійних соратників Мао оголосили «бандою чотирьох», звинувативши їх у проведенні руйнівної «великої культурної революції». Судовий процес над ними засвідчив причетність Мао Цзедуна до масових репресій, які торкнулися близько 100 млн осіб.

Процес над «бандою чотирьох» тимчасово примирив молодих висуванців «культурної революції» на чолі з Хуа Гофеном, який після смерті Мао зайняв усі керівні посади в партії та державі, й стару гвардію, очолену реабілітованим Ден Сяопіном. Однак поступово партійна номенклатура з оточення Ден Сяопіна витіснила Хуа Гофена з усіх посад. У червні 1981 р. Головою КПК став Ху Яобан. І хоча Ден Сяопін обіймав лише посаду голови Військової ради, а згодом відмовився і від неї, він став центральною фігурою в керівних колах комуністичного Китаю.

Ще в середині 60-х років Ден Сяопін висунув ідею «чотирьох модернізацій» Китаю: в промисловості, сільському господарстві, науці й обороні. Ідею не було схвалено у вищих ешелонах влади, однак вона стала популярною в народі. Курс «чотирьох модернізацій» підтримали дисиденти, серед яких виділялась організація «Стіна демократії». Виникнення її пов'язане з квітневими подіями 1976 р., коли члени організації вивішували листівки – «дацзибао» – на стінах площі Тяньаньмень. Дисиденти закликали владу провести «п'яту модернізацію», тобто ввести гласність, дозволити діяльність різних політичних рухів, дати опозиції змогу висловити свої погляди, звільнити всіх політичних в'язнів. Керівництво КПК не вступило в діалог з опозицією. Навпаки, репресії посилювались.

КУРС РЕФОРМ ДЕН СЯОПІНА

Грудневий (1978 р.) пленум ЦК КПК став етапним в історії КНР. Його рішення поклали початок реформам, скерованим на побудову в країні «соціалізму з китайською специфікою». І хоча Ден Сяопін постійно повторював китайську приказку, що «не має значення якого кольору кішка – чорного чи білого, аби лише вона добре ловила мишей», все ж комуністична ідеологія залишалась основою проведення реформ.

У 1979 р. Ден Сяопін сформулював «чотири принципи», які згодом увійшли до оновленої конституції КНР 1982 р.: 1) дотримуватися соціалістичного шляху; 2) дотримуватися диктатури пролетаріату; 3) дотримуватися керівної ролі компартії; 4) дотримуватися марксизму-ленінізму та ідей Мао Цзедуна. Ден Сяопін не виступав відкрито з критикою Мао Цзедуна, однак підкреслював згубні наслідки забігання вперед до комунізму. Він закликав зосередитись на практичній роботі по виведенню китайської економіки на світовий рівень. Так звані «прагматики» витіснили «ідеологів» з вищих ешелонів влади і стали біля керма економіки.

Першою серед реформ стала перебудова сільського господарства. Найкращих показників досяг приватний сектор сільськогосподарського виробництва. Поширеним методом реформи була передача землі у довгострокову оренду селянським родинам. Селяни реалізували основну частину врожаю за вільними цінами і лише певну частину здавали на держзамовлення. Доходи селян зросли. Заможність уже не вважалася злочином. Держава стимулювала сільськогосподарську реформу, піднявши, зокрема, закупівельні ціни на 18 видів сільськогосподарської продукції, у тому числі на пшеницю. У 1984 р. врожай зернових у Китаї досяг 400 млн т – удвічі більше, ніж у 1958 р. і майже наполовину більше, ніж у 1975 р.

Китайські комуністи шукали нетрадиційні для них шляхи економічного розвитку. В 1984 р. розпочалася реформа системи управління державною промисловістю, мета якої – відмовитися від централізованого директивного плану і впровадити ринкові відносини. В тому ж році спеціальним рішенням ЦК КПК дозволено приватну ініціативу щодо створення дрібних



Ден Сяопін

підприємств. До 1987 р. виникло понад 300 тис. приватних фірм і понад 20 млн одноосібних підприємців. Пожвавився внутрішній ринок. Завдяки приватній ініціативі за десять років (1978–1988) КНР вдалося подвоїти валовий національний продукт, реальні прибутки населення зросли на 68 % у місті та на 124 % в селі.

Створювалися підприємства змішаного китайсько-зарубіжного капіталу. Для заохочення іноземних інвестицій на узбережжі Китаю відкрилися спеціальні економічні зони. Найбільшою зоною «економіко-технологічного розвитку» (така їх офіційна назва) є Тяньцзінська. Там збудовано 40 важливих промислових об'єктів, на яких зайнято 4 тис. працівників. Капіталовкладення у розташовані в зоні підприємства на початок 1988 р. перевищили 100 млн доларів, з яких близько половини належали китайській стороні. Такі зони мають суворий прикордонний контроль, робота в них надається на конкурсній основі. Політика заохочення іноземних інвестицій дала позитивний результат, наприкінці 90-х років їхня загальна сума досягла величезної суми у 19 млрд доларів.

За роки реформ прискорилися темпи розвитку країни. Приріст промислового виробництва становив 12–18 % на рік, що було одним із найбільших світових показників. Країна наприкінці ХХ ст. вийшла на перше місце у світі по видобутку вугілля, виробництву цементу, бавовняних тканин, телевізорів. Разом з тим, уряд не наважився на закриття збиткових підприємств, залишалась невисокою продуктивність праці. Як і раніше, перевага у фінансуванні надавалась оборонній промисловості, космічним програмам. Китай має у цих галузях певні досягнення: володіє ядерною зброєю, запускає власні супутники.

Реформи Ден Сяопіна вивели Китай у світові лідери, змінили на краще життя населення. Це не означало, що розбагатіли усі китайці. За офіційними даними, 80 млн чоловік не в змозі забезпечити свої потреби в харчуванні та одязі. Таке становище не в останню чергу спричинене загостренням демографічної проблеми. Нині у Китаї понад 1,3 млрд населення. Це становить майже чверть населення планети, але китайцям належить лише 7 % орних земель світу. З 1979 р. керівництво країни намагається обмежити народжуваність: малосімейні отримують пільги, для народження другої дитини слід мати дозвіл влади, проводиться пропаганда сім'ї з однією дитиною.

Формула Ден Сяопіна – «соціалізм з китайською специфікою» – не торкнулася політичної системи. Партійний контроль і надалі пронизує усі сфери суспільства. XIII з'їзд КПК, який відбувся у жовтні 1987 р., проголосив гасло переходу

до ринкової економіки, але ні слова не було сказано щодо скасування монополії комуністів на владу.

У квітні 1989 р. посилювався широкий демократичний рух молоді за права людини. На центральній площі Пекіна відбувалися мітинги, сотні студентів голодували на знак протесту проти репресивної політики влади. Вони вимагали діалогу, якого практично досі не було, з керівниками партії. Наступного місяця у столиці запровадили воєнний стан. У ніч з 3 на 4 червня 1989 р. проти демонстрантів на площі Тяньаньмень направили танки і бронемашини. Пролилася кров. За офіційними даними, серед мирного населення було 200 вбитих та 3 тис. поранених. Однак за оцінками західних засобів масової інформації, кількість жертв була значно більшою. Пленум ЦК КПК, який відбувся того ж місяця, розцінив демократичні виступи як «контрреволюційний заколот» і звинуватив лідера КПК Чжао Цзяна (на найвищій партійній посаді перебував з січня 1987 р.) у проведенні буржуазної антисоціалістичної політики. Його замінив 63-річний Цзян Цземін. Ден Сяопін побачив в ньому реального спадкоємця своєї справи й поступово передав йому усі важелі управління партією та державою.

19 лютого 1997 р. на 93-му році життя помер «архітектор китайських реформ» Ден Сяопін. Того ж року відбувся з'їзд КПК, який підтвердив рішучість продовжувати курс реформ в економіці Китаю. В березні 1998 р. лідера КПК Цзян Цземіна переобрали на посадах Голови КНР та Голови Військової Ради КНР. Він скерував зусилля на подальше поглиблення реформ та здійснив ряд заходів які дозволили КНР вступити в листопаді 2001 р. до Всесвітньої торгової організації (ВТО). В офіційній пропаганді проводилася лінія на визнання видатних заслуг Мао Цзедуна, як засновника КНР, Ден Сяопіна як головного ідеолога економічних реформ, а Цзян Цземіна як вірного продовжувача усього найкращого, що було досягнуто китайським суспільством у період будівництва соціалізму з «китайською специфікою».

В листопаді 2002 р. відбувся черговий з'їзд КПК на якому обговорювався проект «трьох представництв» у партії. Цей форум вніс зміну до Статуту партії, тепер КПК представляє робітників, селян плюс бізнесменів та інших представників недержавного сектору економіки. На з'їзді Цзян Цземін оголосив про свою відставку. Новим лідером КПК обрано Ху Цзіньтао. Весною 2003 р. він став і Головою КНР. Керівництво КНР висунуло грандіозні довгострокові завдання: до 2020 р. створити в країні «середньозаможне суспільство», а до 2050 р. наздогнати США з основних економічних показників. Багато експертів вважають це реальним завданням.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНР

У перше десятиріччя комуністичної влади Китай свою зовнішню політику будував з оглядом на Москву, яка міцно тримала важелі економічної та військової допомоги Пекіну. Лідери обох комуністичних партій були одностайні щодо головної мети своєї діяльності – поширення комуністичних ідей у світі, що в практичній площині означало насаджування комуністичних режимів на Сході. І СРСР, і КНР приймали спільні рішення щодо агресії на Корейському півострові, підтримки комуністичних сил Індокитаю, інших зовнішньополітичних акцій.

Восени 1958 р. пекинське керівництво за підтримки СРСР спробувало збройним шляхом вирішити проблему «двох Китаїв» – воз'єднати Тайвань з КНР. Воєнна сутичка комуністів і гомінданівців у Тайванській протоці загрожувала перерости у конфлікт світового масштабу. Згідно з американо-тайванським Договором про взаємну безпеку 1954 р., США виступали гарантом незалежного розвитку острівної республіки, а за спиною Пекіна стояв Радянський Союз, який за договором 1950 р. мав би захистити Китай.

США надали рішучу дипломатичну підтримку Тайваню, і це посилювало антиамериканську спрямованість зовнішньої політики КНР. Уряд КНР постійно погрожував Сполученим Штатам війною, раз у раз оголошуючи «суворе і останнє попередження» за порушення американськими військовими літаками і суднами повітряного та водного просторів Китаю, куди відносили й територію та акваторію Тайваню.

Одночасно зміцнювалося китайсько-радянське співробітництво, особливо у військовій галузі. СРСР передав Китаю десятки базових підприємств оборонної промисловості, технологію виготовлення сучасної зброї. Співпраця військових дійшла навіть до обговорення проекту створення спільного радянсько-китайського тихоокеанського флоту.

Перші незгоди у китайсько-радянських відносинах виникли на рубежі 60-х років. Керівництво економічно зміцнілого Китаю проігнорувало поради СРСР щодо мирного врегулювання конфлікту між КНР та Індією у Гімалаях. У період становлення радянсько-індійського співробітництва, в 1962 р., КНР розпочала війну проти Індії й окупувала частину її території на півночі, що похитнуло престиж СРСР як «господаря» соціалістичного табору.

Ідеологічні суперечки з початку 60-х років між компартіями Китаю та Радянського Союзу за лідерство у міжнародному комуністичному русі, безкомпромісність М. Хрущова та Мао Цзедуна підштовхнули уряди обох країн до

конфронтації. З початком «культурної революції» пекинське керівництво оголосило «смертельними ворогами» Китаю СРСР і США. Нападів хунвейбінів зазнали посольства країн як західного, так і східного блоків. Почастішали конфлікти на китайсько-радянському кордоні, аж до збройного зіткнення у березні 1969 р. на річці Уссурі (о. Даманський).

У середині 60-х років у пекинського керівництва склалася зовнішньостратегічна концепція, суть якої, за словами Мао Цзедуна, полягала у тому, щоб підштовхнути до смертельної сутички двох «тигрів» – СРСР і США, а «мудрій мавпі» – Китаю – залишити роль спостерігача двоюбою. З появою у Китаї ядерної зброї (1964) така концепція загрожувала світовою катастрофою.

Безкомпромісна зовнішня політика Пекіна спричинила згортання економічних зв'язків промислово розвинутих країн з КНР. У пошуках виходу з ізоляції китайський уряд наприкінці 60-х років послабив критику США і розпочав пошуки контактів із Заходом, одночасно посилюючи антирадянську пропаганду.

Такий курс Пекіна схвально зустріли правлячі кола США. Згідно з принципом «ворог мого ворога – мій друг», США охоче пішли на нормалізацію відносин з КНР. Американці цього разу не заперечували щодо відновлення прав КНР в ООН (1971). У 1972 р. президент США вперше відвідав Пекін. Того ж року Пекін відвідала урядова делегація Японії. Неодмінною умовою нормалізації відносин Китай ставив припинення офіційних контактів з Тайванем. Японія, а згодом і США виконали умову і перевели свої стосунки із Тайванем у ранг неофіційних, хоча це й не позначилось на економічних зв'язках з острівною республікою.

У 1978 р. підписано мирний договір між КНР та Японією, а у січні наступного року Китай і США встановили дипломатичні відносини. Того ж 1979 р. Китай відмовився продовжити договір 1950 р. про дружбу з СРСР, 30-річний термін якого закінчувався, рішуче засудив агресію СРСР проти Афганістану і підтримав поставками зброї афганський партизанський рух опору.

У 80-х роках було вирішено долю Гонконгу та Макао – відповідно англійської та португальської колоній на території Китаю. У 1997 р. у Гонконгу та у 1999 р. у Макао згідно з укладеними угодами піднялись китайські прапори, однак протягом 50 років там зберігатиметься існуюча політична та економічна система.

У такий спосіб пекинські лідери намагаються розв'язати проблему «двох Китаїв». Ден Сяопін запропонував формулу: «Одна держава – два суспільні устрої». Однак багатий Тайвань, який яскраво продемонстрував переваги капіталістичного ладу, відмовився вести переговори про возз'єднання.

У березні 1996 р. армія КНР провела масштабні маневри поблизу Тайваню, натякнувши на можливість силового приєднання. Ще ніколи ракети з материка не долітали так близько до острівної республіки. Для її захисту США спорядили найбільше з часів в'єтнамської війни бойове угруповання. Тайванська криза тривала недовго й обмежилася демонструванням «м'язів» обох великих держав, однак суттєво попсувала їхні взаємовідносини. За цих умов під час візиту російського президента Бориса Єльцина в Китай у квітні 1996 р. відбулося зближення позицій Пекіна і Москви з багатьох проблем міжнародного життя. Запроваджувалися так звані «заходи довіри» за якими значно скоротилася чисельність збройних сил обох сторін у прикордонні, розгорнутих в часи конфронтації. Візит президента В. Путіна в жовтні 2004 р. поставив крапку у непорозуміннях двох держав щодо кордонів.

Економіка Китаю займає сьоме місце в світі й потребує постійного розширення зовнішньої торгівлі. Найвищі показники зовнішньоторгового обігу КНР у 2004 р. були з Японією, США, Гонконгом, Республікою Кореєю, Тайванем, Німеччиною та Сінгапуром. Динамічно розвиваються і українсько-китайські відносини. За обсягами торгівлі Китай другий після Росії партнер України.

ДОКУМЕНТИ

ГАСЛА «КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У КИТАЇ (ВИТЯГ З ЛИСТІВКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ХУНВЕЙБІНІВ)

Пекін, 1966 р.

В усіх театрах, кінотеатрах, книжкових крамницях і т. д. слід розмістити портрети Мао Цзедуна!

Старі звичаї мають зникнути!

Слід ліквідувати ресторани вищого класу!

Гасла варто писати червоними, а не золотими літерами!

Вивчення творів Мао Цзедуна потрібно починати в дитячих садках!

Інтелігенція має поїхати працювати в село!

Слід харчуватися разом, а також відродити мораль перших народних комун 1958 року!

Слід відмовитися від використання парфумів, прикрас, косметичних засобів та одягу непролетарського характеру!

Слід ліквідувати залізничні вагони першого класу та салон-вагони!

Не слід робити фото, що рекламують так звану жіночу красу!

Слід розправитися зі старим живописом, який зловживав неполітичною тематикою, зображенням бамбукових дерев!

Не можна допустити того, щоб картини не відповідали ідеям Мао Цзедуна!

(Варнаи Ференц. Путь маоистов. Пер. с венгер. – М., 1979. – С. 198).

ПРО СПЕЦИФІКУ РЕФОРМ У КИТАЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (ТОЧКА ЗОРУ КИТАЙСЬКОГО ДИПЛОМАТА)

Якщо характеризувати теперішню ситуацію в Китаї, то можна виділити такі моменти: в політичному плані це система багатопартійного співробітництва під керівництвом КПК; в економічній сфері – ринковий механізм, який у цілому вже відіграє чільну роль, з елементами багатокладності... яка є стрижневою; з суспільною власністю; в ідеології та культурі – система різноманітних ідей з марксизмом як головною доктриною.

В усьому цьому й знаходить прояв китайська специфіка, яку важко сприймають навіть деякі китаїсти: один з них насмілювався назвати унікальну соціально-економічну систему в Китаї «соціалістичною формою з капіталістичним змістом».

(Ли Фэнлинь. О специфике реформ в Китайской Народной Республике // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С. 5).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якою була розстановка політичних сил у Китаї після закінчення Другої світової війни?
2. Як виникла КНР?
3. Охарактеризуйте внутрішню політику Мао Цзедуну і визначте особливості «комуністичних експериментів» у Китаї?
4. Проаналізуйте документ і визначте суть «культурної революції».
5. Розкрийте значення реформ Ден Сяопіна для економічного розвитку Китаю.
6. Які основні напрямки і цілі зовнішньої політики Китаю у 80–90-ті роки?

§ 33. ІНДІЯ

Яка партія очолювала національно-визвольний рух в Індії у міжвоєнний період? Які форми антиколоніальної боротьби мали місце в Індії?

ПЕРЕМОГА НАРОДІВ ІНДІЇ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

До і під час Другої світової війни у колоніальній Індії великого розмаху набули кампанії громадянської непокорі. Започатковані визнанням лідером національно-визвольної боротьби Махатмою Ганді, вони були своєрідною формою ненасильницького опору народів Індії колоніальній владі. Це були мирні демонстрації, мітинги, припинення комерційної діяльності, бойкот виборів до колоніальних представницьких органів влади, відмова від державної служби (насамперед, в армії та поліції), ігнорування розпоряджень колоніальної влади та інші заходи.

Поштовхом до масових антибританських виступів стали судові процеси над офіцерами Індійської національної армії, яку створив у сусідній окупованій японцями Бірмі керівник національної боротьби бенгальського народу Субхас Чандра Бос. Він вважав, що досягнути незалежності Індія зможе тільки з допомогою Японії після розгрому англійських військ. Індійська громадськість сприймала Боса та його соратників як борців за національну незалежність, котрі зі зброєю в руках боролися проти колонізаторів.

Судові процеси у Калькутті над вояками Боса викликали могутню хвилю протесту серед місцевого населення. Наприкінці листопада 1945 р. проти демонстрантів було кинуте військо. Десятки вбитих, сотні поранених – такий підсумок заворушень у Калькутті.

У лютому 1946 р. у національно-визвольну боротьбу активно включилися індійські моряки військово-морської бази у Бомбеї. Команда корабля «Тальвар» («Меч») відмовилася виконувати накази англійського командування. Виступи моряків підтримало цивільне населення. Проти демонстрантів знову застосували зброю. Близько 300 осіб було вбито, майже 1700 поранено.

Піднесення визвольної боротьби, широкий осуд міжнародною громадськістю колоніалізму змусили англійський уряд піти на переговори з представниками національних сил. Під час переговорів виявились суттєві розходження щодо майбутнього країни між найвпливовішими партіями – Індійським національним конгресом (ІНК) та Мусульманською лігою, яка наполягала на утворенні з провінцій, де більшість населення становили мусульмани, окремої держави Пакистан («Країна мусульман»). В умовах наростання суперечок двох найбільших релігійних конфесій – індуїстської та мусульманської – парламент Великої Британії схвалив закон про незалежність Індії, який набув чинності 15 серпня 1947 р. Згідно із законом, колишня колонія поділялася на два домініони (лат.: володіння) – Індійський Союз та Пакистан. Нові держави входили до Британської співдружності націй, яка об'єднувала Велику Британію та її колишні колонії.

У період існування домініону (15 серпня 1947 р. – 26 січня 1950 р.) перший індійський уряд на чолі з героєм визвольної боротьби Джавахарлалом Неру зіткнувся з величезними труднощами, спричиненими поділом країни.

До складу Пакистану увійшли західні та східні провінції Індії, які становили два окремі регіони, віддалені один від одного на тисячі кілометрів. Кордони між новоутвореними державами не враховували особливостей національного складу,

географії, історичних традицій. Це спричинило війну між обома країнами, яку насилу припинили англійці. Кровопротитні бої розгорнулись у північно-західному князівстві Кашмір, який на довгі роки став болючою, нерозв'язаною й донині проблемою індійсько-пакистанських відносин.

Індусів та мусульман в обох нових державах охопила паніка: їм терміново доводилося вирішувати питання, у якій країні жити. Комуналізм – політика протистояння релігійних громад – увійшов у практику багатьох політичних організацій, у тому числі й таких впливових, як Мусульманська ліга та «Хінду маха сабха» («Великий союз індусів»). Добропорядні мусульмани та індуси, які роками жили поруч, по-сусідськи, у дружбі та злагоді, кидалися один на одного з кийками. Дорогами Індії та Пакистану у протилежних напрямках пересувалися юрби біженців, подекуди вступаючи у криваві бійки. За приблизними підрахунками, понад 6 млн мусульман та 4,5 млн індусів перемістилися з одного кінця країни в інший. Близко 700 тис. осіб загинуло в індусько-мусульманських сутичках.

На знак протесту проти кривавих зіткнень Махатма Ганді на початку 1948 р. оголосив голодовку і заявив, що не припинить її, поки не відновиться мир. Акція протесту вождя, за якою пильно стежила уся країна, змусила лідерів комуналістських організацій присягнути у присутності Махатми встановити мир між конфесіями. В обох нововтворених державах настав довгоочікуваний спокій. Однак позиція Ганді викликала роздратування в екстремістських колах. 30 січня 1948 р. члени партії «Хінду маха сабха» вбили його.

У січні 1950 р. набрала чинності конституція, яка проголосила країну суверенною демократичною республікою. В основному законі закріплено значні досягнення визвольної боротьби народів Індії: демократичні свободи, заборона будь-якої дискримінації – національної, расової, кастової, релігійної.

КУРС ДЖАВАХАРЛАЛА НЕРУ У ВНУТРІШНІЙ І ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ІНДІЇ

Наприкінці 1951 р. відбулися перші вибори до парламенту країни. Партія ІНК впевнено виборола перемогу, і її лідер Дж. Неру сформував уряд, який приступив до здійснення широкої програми соціально-економічних перетворень.

Важливою проблемою, що торкалася переважної більшості населення, була аграрна. Неру запропонував урядам усіх штатів підготувати проекти аграрних реформ, спрямованих на обмеження поміщицького землеволодіння. Держава виплачувала землевласникам за відчужувану землю значну грошову компенсацію. Орендарям, які працювали на землі понад п'ять



Микита
Хрущов та
Джавахарлал
Неру

років, надавали можливість її викупити. У багатьох штатах прийняли закони, які встановлювали максимум орендної плати – до третини загального доходу.

За час проведення аграрних реформ близько 60 % земель, які раніше належали поміщикам, знайшли нових господарів. Це зняло соціальне напруження в селах, сприяло піднесенню сільськогосподарського виробництва.

Відбувалися реформи й у галузі промисловості. Неру взяв курс на розвиток важкої промисловості, зокрема на створення металургійних та машинобудівних заводів у рамках державного сектору економіки. Ці галузі щедро фінансував уряд, сюди активно залучався іноземний капітал. Першим велетнем металургії став Бхілайський металургійний комбінат, збудований у 1955 р. за допомогою СРСР. У наступні роки стали до ладу металургійні комплекси у містах Даргапурі та Роуркелі (побудовані з допомогою Англії та ФРН), інші об'єкти важкої промисловості.

У перші роки незалежності державний сектор переважав у промисловості, транспорті, зв'язку. Це пов'язувалося з потребою контролю за використанням ресурсів. Водночас уряд здійснив багато заходів щодо захисту дрібного виробництва, у якому була зайнята переважна більшість населення країни. Зокрема, дрібним промисловцям на пільгових умовах надавалися кредити, за ними закріплювалося право на випуск певного асортименту товарів.

Найболючішою для індійського суспільства виявилася адміністративно-територіальна реформа 1956 р. Під час її проведення штати розмежовувалися за національною та мовною

ознаками. Сьогодні Індія – федеративна республіка, що складається з 25 штатів та 6 союзних територій. Звичайно ж, урядовцям не вдалося провести розмежування, яке б задовольняло всі народи, що проживають в Індії. Наприклад, народ телугу опинився у різних штатах. Пенджабці й таміли виступили проти запровадження мови хінді як державної. Національне питання залишалось гострою проблемою і породжувало національні рухи деяких народів Індії за самовизначення.

Виник і набув широкого розмаху релігійний рух общини сикхів, до якої належить переважна більшість населення штату Пенджаб. Очолювала його партія «Акалі дал» («Партія безсмертних»). Найбільш радикальні організації сикхів виступили за відокремлення Пенджабу і створення суверенної держави Халістан (Країна сикхів).

У зовнішній політиці уряд Індії дотримувався ідей «позитивного нейтралітету», неприєднання до військово-політичних блоків. Індія намагалась впровадити ідеї солідарності незалежних народів Азії у боротьбі проти колоніалізму, дотримуватись дружніх відносин із сусідами.

У 1954 р. Індія та Китай підписали угоду про торгівлю та відносини між Тибетськими районами обох країн. Тут уперше було зафіксовано п'ять принципів мирних стосунків (мовою хінді – панча шила): 1) взаємне поважання територіальної цілісності та суверенітету; 2) взаємний ненапад; 3) невтручання у внутрішні справи один одного; 4) рівність і взаємні вигоди; 5) мирне співіснування.

Дж. Неру був одним із ініціаторів скликання Бандунзької міжнародної конференції країн Азії й Африки в Індонезії у квітні 1955 р. У підсумкових документах конференції втілилися принципи панча шила, засуджувалася расова дискримінація та колоніалізм «в усіх його проявах, як зло, яке треба швидко ліквідувати».

Індія рішуче позбулася залишків колоніалізму на своїй території. У грудні 1961 р. індійські війська звільнили колонію Гоа на заході Індії від португальських колонізаторів.

На початку 60-х років погіршилися індійсько-китайські відносини. Репресії китайського керівництва проти національно-визвольного руху народів Тибету і ламаїстської релігії призвели до втечі її глави – далай-лами з 20 тис. прихильників до Індії. У жовтні 1962 р. поодинокі порушення кордонів переросли у широке вторгнення китайської армії до гірських областей Індії. Індійська армія зазнала поразки, а війська КНР окупували частину її території, яку утримують і дотепер.

У 1964 р. помер Дж. Неру. До керма влади став відомий діяч ІНК Лал Бахадур Шастрі. Під час його урядування спалахнула

нова індійсько-пакистанська війна. У квітні 1965 р. в районі Кашміру розпочалися прикордонні сутички, які у вересні вилилися у справжні бої з використанням найновішої військової техніки. Радянський Союз, основний постачальник зброї для воюючих сторін, виступив посередником у досягненні миру. Прем'єр-міністр Індії і президент Пакистану підписали у Ташкенті декларацію, що містила умови політичного врегулювання, відкривала шлях до нормалізації індійсько-пакистанських відносин. Завершення переговорів було затьмарене смертю прем'єра Індії.

УРЯД ІНДІРИ ГАНДІ

У січні 1966 р. правляча партія ІНК висунула на посаду прем'єр-міністра дочку Дж. Неру – Індіру Ганді. Обрання її відбувалось у гострій боротьбі з впливовим діячем ІНК Морарджі Десаї. Це були перші ознаки розколу партії.

Початок діяльності уряду І. Ганді збігся із загальними виборами 1967 р. Хоча в результаті виборів Конгрес і залишився правлячою партією, проте він втратив частину голосів. Це викликало жваву дискусію в ІНК, яка й призвела до остаточного розколу партії. Опозиція на чолі з М. Десаї утворила нову партію – Організацію Конгрес. Парламентська фракція ІНК позбулася багатьох місць і опинилась у скрутному становищі. За цих умов І. Ганді прийняла рішення про розпуск парламенту та проведення дострокових виборів. На виборах у березні 1971 р. ІНК на чолі з І. Ганді одержав більшість місць у парламенті (350 з 542).



Індіра Ганді

Уряд І. Ганді наприкінці 60-х – на початку 70-х років провів низку соціально-економічних реформ. Зокрема, було націоналізовано 14 найбільших комерційних банків, встановлено державний контроль над системою страхування, створено ряд фінансових установ для інвестицій у сільське господарство та промисловість. Надмірна увага, яку приділяла І. Ганді державному секторові промисловості за рахунок приватного сектору, спричинила на початку 70-х років уповільнення темпів економічного розвитку країни

Великого значення набули заходи, скеровані на заохочення аграрного підприємництва, здійснюва-

лася «зелена революція» – посилене фінансування сільськогосподарського виробництва, впровадження прогресивних методів обробітку землі, поліпшення насінневого фонду тощо. «Зелена революція», особливо у районах зрошувального землеробства, сприяла зростанню продуктивності сільського господарства, самозабезпеченню країни зерном. Разом з тим, демографічний вибух, що охопив у той час країну, десятимільйонний потік біженців зі Східної Бенгалії, викликаний репресіями пакистанської влади, хронічне безробіття породжували соціальну напруженість у країні.

Гострою була і зовнішньополітична ситуація. У грудні 1971 р. Індія розпочала війну проти Пакистану на підтримку національно-визвольної боротьби бенгальського народу. Воєнні операції проходили на двох фронтах – західному та східному – і завершилися через два тижні капітуляцією пакистанських військ. На території Східної Бенгалії утворилася нова суверенна держава – Народна Республіка Бангладеш. У липні 1972 р. в м. Сімлі (Індія) було підписано індійсько-пакистанську мирну угоду.

Перемога Індії сприяла зростанню престижу уряду І. Ганді. Під час виборів 1972 р. її партія домоглася відчутної переваги. Разом з тим, війна, хоч і короткочасна, підірвала бюджет країни. Значна кількість програм уряду, у тому числі й «програма боротьби із злиднями», залишилася без фінансування і провалилася. Економічні труднощі, і як наслідок, підвищення цін, інфляція, спекуляція, безробіття призвели до зростання народного невдоволення політикою влади.

Цю ситуацію використала опозиція і впевнено повела наступ на І. Ганді, звинувативши її у незаконному посіданні депутатського мандата, у фальсифікації результатів виборів. Справу прем'єра розглядали у суді, який позбавив її мандата. Країною прокотилася хвиля антиурядових демонстрацій. У цих умовах влітку 1975 р. І. Ганді запровадила у країні надзвичайний стан. Опозиція небезпідставно розцінила це як замах на демократію. Авторитет уряду стрімко падав. Знизилася виконавська дисципліна на місцях. І. Ганді оголосила нові вибори до парламенту.

На виборах у березні 1977 р. ІНК зазнав нищівної поразки. Вперше за 30 років незалежності партія була позбавлена влади. Блок опозиційних партій – «Джаната парті» («Народна партія») здобув перемогу і сформував уряд на чолі з М. Десаї. Поразка призвела до остаточного розколу ІНК. У 1978 р. І. Ганді оголосила про створення партії своїх прихильників – Індійський національний конгрес (Індіри). Партія ІНК (І) оголосила себе спадкоємницею традицій Конгресу часів Махатми Ганді та Дж. Неру.

РОЗВИТОК ІНДІЇ У 80–90-х РОКАХ

Блок «Джаната парті» виявився нестійким. Постійні чвари партнерів по коаліції відволікали членів уряду від розв'язання економічних проблем. Чергова криза призвела у 1980 р. до нових виборів. ІНК (І) здобув на них перемогу – дві третини місць у парламенті. І. Ганді повернулася до влади.

Діяльність нового уряду розпочалася на загальному тлі етнічних, релігійно-общинних та кастових конфліктів. У 1980–1981 рр. відбувалися зіткнення на релігійному ґрунті між мусульманами та індусами у північно-західному штаті Джамму і Кашмір. Деякі організації штату висунули гасло самовизначення кашмірців. Криваві сутички спостерігалися і на протилежному кінці Індії – у північно-східному штаті Ассам, де місцеве населення виступило проти розселення на їх землях бенгальських біженців. У 80-х роках почастишали мусульмансько-індуїстські конфлікти у штатах Уттар-Прадеш, Біхар. У штаті Західна Бенгалія посилювався рух за об'єднання з Бангладеш.

Гостра ситуація склалась у Пенджабі. Сикхські екстремісти вдалися до жорстокого терору. Його жертвами стали переважно мирні жителі. Уряд І. Ганді намагався врегулювати сикхську проблему переговорами з партією «Акалі дал» щодо розширення автономії штату. Однак екстремісти відкидали можливість переговорів.

Навесні 1984 р. сикхські терористи захопили Золотий храм в Амрітсарі. За віруванням сикхів, у храм, крім прихильників їхньої релігії, ніхто не має права входити. Тому наказ уряду провести військову операцію з метою очищення Золотого храму від терористів став відправним пунктом подальшого трагічного розвитку подій.

31 жовтня 1984 р. особисті охоронці, сикхи за віруванням, кількома автоматними чергами вбили І. Ганді у її резиденції. Постріли в Делі призвели до кривавих сутичок між індуїстами і сикхами.

На національній хвилі співчуття та симпатії до трагічно загиблого лідера її партія на загальних виборах у грудні 1984 р. одержала рекордну кількість депутатських мандатів – 401. Прем'єр-міністром став син Індіри – Раджив Ганді. У програмі уряду передбачалось підвищення життєвого рівня населення, ліквідація безробіття і неписьменності, зменшення майнової нерівності.

За час правління уряду Р. Ганді (1984–1989) і в наступне десятиліття республіка досягнула значних успіхів у розвитку народного господарства. Індія стала індустріально-аграрною країною, яка запускає у космос власні супутники, має атомні

електростанції, електронну, автомобільну та інші високотехнологічні галузі промисловості.

Разом з тим промисловий розвиток породив складні екологічні проблеми. У грудні 1984 р. у м. Бхопалі (штат Мадх'я-Прадеш) через порушення технологічного процесу на хімічному заводі однієї американської компанії стався викид в атмосферу токсичних речовин. Наслідки катастрофи були жахливими – 2,5 тис. мешканців міста загинули від задухи, понад 50 тис. стали інвалідами.

Індія – авторитетна держава на міжнародній арені. Уряд Р. Ганді рішуче виступив за збереження єдності Шрі-Ланки. Влітку 1987 р. за наказом прем'єр-міністра Індії й за погодженням із президентом Шрі-Ланки на острів було перекинуто індійські війська, які взяли участь у розз'єднанні військових угруповань двох народів, що там проживають, – тамілів та сингалів. Однак миру індійські війська на острів не принесли.

У листопаді 1989 р. відбулися чергові парламентські вибори, які принесли несподівані результати. Жодній партії не вдалося набрати достатньої кількості мандатів для формування однопартійного уряду. Партія ІНК (І) відмовилася від спроби створити коаліцію і перейшла в опозицію.

В травні 1991 р. від рук тамільських терористів загинув Раджив Ганді. На виборах, які відбулися того ж року, повернувся до влади ІНК (І). Прем'єр-міністром став Нарасімха Рао. Новий уряд рішуче взявся за перебудову індійської економіки, зокрема, намагався зламати систему жорсткого адміністративного регулювання, повів боротьбу проти всесилля бюрократії, відкрив шлях до іноземних інвестицій. З метою прискорення інтеграції Індії у світове господарство були знижені податки для іноземного капіталу, заохочувалася зовнішня торгівля. Зросли темпи економічного розвитку (понад 5 % щороку).

Незважаючи на успіхи уряду ІНК (І), авторитет партії без її традиційних лідерів – членів родини Неру – послабився. Водночас посилювався вплив регіональних політичних сил в окремих штатах, що загрожувало розпадом єдиної Індії. Знову на політичному житті Індії позначилися міжнаціональні та міжконфесійні зіткнення. Конфлікт навколо мечеті у місті Айдох'я (штат Уттар-Прадеш), зруйнованої у грудні 1992 р. індуїстськими фанатиками, набув міжнародного розголосу. 53 держави – члени Організації «Ісламська конференція» – засудили цей акт вандалізму та масові погроми мусульманських кварталів. Організація – «Бхаратія джаната парті» (БДП) – розпалювала релігійні почуття індуїстів і закликала до створення «чистої» індуїстської держави, яка повинна замінити світську.

Уряд Н. Рао провів арешти активістів БДП, силою армійських підрозділів розігнав мітинги їхніх прихильників. Опозиція кваліфікувала ці дії як антидемократичні й антиконституційні. Вона розпочала масову кампанію за відставку Рао, достроковий розпуск парламенту і проведення позачергових виборів. Разом с посиленням БДП проходила консолідація політичних сил противників конгресистів навколо організації Об'єднаний фронт (ОФ). Парламентські вибори, що відбулися у травні 1996 р. продемонстрували протиборство трьох основних політичних об'єднань – ІНК, БДП, ОФ. Перемогу святкувала «Бхаратія джаната парті», але вона не змогла сформувати свого уряду. Тут же виникла коаліція нещодавніх суперників – конгресистів та ОФ. Уряд очолив лідер ОФ Х.Д. Деве Гоуда, якого незабаром змінив його соратник по партійному блоку І.К. Гуджрал. Однак вже в листопаді 1997 р. коаліція розпалася, що спровокувало позачергові парламентські вибори. На них у березні 1998 р. перемогла БДП. Її голова Атал Біхарі Ваджпаї, спираючись на союзників у парламенті, очолив коаліційний уряд, який теж виявився нестабільним. На виборах влітку 1999 р. ІНК(I) очолила вдова Р. Ганді, Соня Ганді, італійка за походженням. Однак партія не здобула достатньої кількості мандатів для формування однопартійного уряду, як, зрештою, і її суперники. Сформовану коаліцію знову очолив Ваджпаї.

Значна частина населення Індії проживає в злиднях, близько половини населення залишається неписьменною, наявний високий рівень безробіття. Серед соціально-економічних, національних та релігійних проблем актуальною для Індії є й демографічна. Населення Індії щороку зростає на 14 млн чоловік і нині перевищує 1 млрд.

Активною залишається зовнішньополітична діяльність країни. Зокрема, налагоджуються українсько-індійські зв'язки. Протягом тривалого часу українські підприємства традиційно співробітничать з індійськими компаніями: на багатьох індійських підприємствах впроваджені й працюють українські технології, машини та обладнання. Взаємовигідна торгівля між Україною та Індією є важливим фактором зміцнення співробітництва між обома країнами.

ДОКУМЕНТИ

З ВИСТУПУ ІНДІРИ ГАНДІ ПО ВСЕІНДІЙСЬКОМУ РАДІО 20 СІЧНЯ 1966 р.

З хвилюванням душі берусь я за вирішення величезних проблем, що стоять перед нами. Сили та впевненості додають мені вчення, що його заповіли Ганді та мій батько, а також власна моя безмежна віра в індійський народ. В останні роки, як і в минулому, він

продемонстрував своє прагнення та спроможність справитися з новими труднощами. На цій традиційній для Індії основі ми здатні протистояти будь-яким випробовуванням... Сьогодні я знову повторюю клятву вірності ідеям творців нашого суспільства – ідеям демократії та секуляризму, планової економіки і соціального прогресу, миру та дружби між народами.

(Ганди І. Статті, речи и інтерв'ю. – М., 1975. – С. 149–150, 153).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які фактори спричинилися до здобуття незалежності Індії?
2. Чому на території колишньої британської колонії виникло дві держави – Індія та Пакистан?
3. Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику уряду Джавахарлала Неру.
4. Чим відзначалася політика уряду Індіри Ганді?
5. Які труднощі проявлялись у політичному житті й економічному розвитку Індії у 80–90-ті роки?
6. Визначте основні напрями зовнішньої політики Індії у післявоєнний період.
7. Які політичні, економічні, національні і зовнішньополітичні проблеми розв'язує Індія на порозі XXI ст.?

§ 34. КРАЇНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

До складу яких колоніальних імперій входили країни Південно-Східної Азії? Яким чином події Другої світової війни вплинули на пробудження народів Південно-Східної Азії?

Розгром мілітаристської Японії створив сприятливі умови для розвитку визвольного руху народів країн Південно-Східної Азії. Специфіка моменту полягала у тому, що деморалізовані японські окупанти були неспроможні здійснювати контроль, попередні ж колонізатори – англійці, французи, голландці – ще не встигли повернути свою адміністрацію.

ФРАНЦУЗЬКИЙ ІНДОКИТАЙ

У березні 1945 р. японці витіснили французьку адміністрацію з Індокитаю і встановили формально незалежний уряд на чолі з тодішнім імператором Бао Даєм. Тож на момент поразки Японії французи були тимчасово усунуті, й коли тисяча бійців впливової національної організації В'єт-Мінь (Ліга незалежності В'єтнаму), керованої комуністами, увійшли у Ханой, то не зустріли жодного опору. Бао Дай зрікся престолу і невдовзі виїхав до Франції.

2 вересня 1945 р. керівник Компартії Індокитаю Хо Ші Мін проголосив утворення Демократичної Республіки В'єтнам

(ДРВ). Він опинився у виграшній ситуації, оскільки не мав противників серед націоналістів у боротьбі за владу. Більш загрозливими були міжнародні проблеми.

За рішенням Потсдамської конференції держав-переможниць у Другій світовій війні, для роззброєння японців у Французький Індокитай на північ від 17-ї паралелі були введені війська Китайської Республіки, а на південь від цієї межі – військові сили Великої Британії. Британці захопили Сайгон і підготували Південь для заміни своїх військ на французькі. Чанкайшисти ж мали чималі проблеми всередині своєї країни, тому не надавали особливого значення виконанню своєї місії на Півночі.

У 1946 р. війська Китайської Республіки та Великої Британії були виведені з Індокитаю. Франція спромоглася лише зміцнитися на Півдні. Хо Ші Мін розумів, що будь-які плани щодо майбутнього В'єтнаму вимагають схвалення Парижем і тому намагався провести переговори з французьким урядом. До складу повоєнних урядів Франції входили міністри-комуністи, і Хо Ші Мін сподівався на прихильне ставлення до в'єтнамських справ. Однак імперські амбіції давалися взнаки. Після того як Франція зробила ставку на нашвидкуруч сформований маріонетковий уряд на чолі з Бао Даєм, воєнні питання вийшли на перший план.

У листопаді 1946 р. французи бомбардували місто-порт Хайфон. У відповідь в'єтнамські комуністи розгорнули наступ на французькі гарнізони. Війна швидко набула жорстокого, кривавого характеру. До неї виявили інтерес лідери наддержав. У січні 1950 р. СРСР та КНР визнали уряд Хо Ші Міна, наступного місяця США та Велика Британія визнали уряд Бао Дая.

Утворення комуністичного Китаю справило суттєвий вплив на хід франко-в'єтнамської війни. КНР зброєю, радниками, а подекуди і «добровольцями» активно підтримала своїх в'єтнамських однодумців. У листопаді 1950 р. на півночі Індокитаю у районі міста Лангшона французи вперше зазнали серйозної поразки. Вирішальною подією стала облога 16-тисячного французького гарнізону північно-західної фортеці Дьєнб'єнфу. Після 55-денних боїв весною 1954 р. французькі війська капітулювали.

Франції довелося піти на переговори з ДРВ. На Женевській нараді міністрів закордонних справ Франції, Великої Британії, КНР, СРСР та США (квітень–липень 1954 р.) за участю делегацій країн Індокитаю були підписані угоди, за якими війна у цьому регіоні припинилась. Ще до наради, у 1953 р., Франція визнала незалежність Лаосу та Камбоджі. Згідно з Женевськими угодами територія В'єтнаму поділялася по 17-й паралелі:

територія на північ від неї залишалася за ДРВ, на південь – за профранцузьким урядом Республіки В'єтнам. Возз'єднання обох країн мало відбутися у 1956 р. шляхом проведення загальних виборів. Однак відразу ж після наради розпочалася конфронтація між обома в'єтнамськими державами, яка на довгий час відклала цю подію.

ІНДОНЕЗІЯ. ПЕРЕМОГА НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ ІНДОНЕЗІЇ

17 серпня 1945 р. лідер визвольної боротьби народів Індонезії Ахмед Сукарно урочисто проголосив незалежність країни. Наприкінці вересня 1945 р. на о. Ява висадилися англійські війська для роззброєння японської армії. Невдовзі прибули й колишні колонізатори – голландці. Війська Нідерландів зайняли основні політико-адміністративні центри архіпелагу. Між ними і силами національного визволення виникло збройне протистояння.

У липні 1947 р. голландський експедиційний корпус розпочав вторгнення у глибинні райони Яви та Суматри. Хоча республіканська армія чисельно переважала, проте, погано озброєна та недосвідчена, вона не змогла стримати наступ колоніальних військ.

У розпалі боїв між голландцями та республіканською армією Рада Безпеки ООН обговорила індонезійське питання і прийняла резолюцію, що закликала сторони припинити воєнні дії і приступити до переговорів. Голландія виконала резолюцію Ради Безпеки, однак уже у грудні 1948 р., після арешту Сукарно та його соратників, війна відновилась. Під тиском світової громадськості, впертого опору національних сил Нідерланди у грудні 1949 р. визнали незалежність Індонезії.

Післявоєнний розвиток Індонезії позначений ідеологічним впливом президента Сукарно, який був поборником створення цілісної держави в надзвичайно строкатій у національному і релігійному відношенні країні. З середини 50-х років президент почав здійснювати політику так званої «керованої демократії». Він уміло маневрував між основними політичними угрупованнями, широко використовував популістські гасла, закликав до боротьби з імперіалістами Заходу. Останнє забезпечувало йому підтримку СРСР та Китаю на міжнародній арені.

З 1960 р. в Індонезії запанував одноосібний авторитарний режим Сукарно; він ліквідував парламентську систему, обмежив діяльність усіх партій рамками державної політики, призупинив чинність конституції.

На початку 60-х років центральним політичним питанням країни стала боротьба проти створення біля її кордонів Федерації Малайзії з колишніх англійських колоній – Малайї,

Сінгапура, Сабаху, Сараваку і Брунею. Проти створення Федерації виступили Філіппіни, які висунули претензії на територію султанату Сабах.

16 вересня 1963 р. у Куала-Лумпурі було проголошено нову державу – Федерацію Малайзію, а наступного дня вчинено збройний напад на малайзійське посольство у Джакарті. Дипломатичні відносини молодої країни з Індонезією, а також і з Філіппінами були розірвані.

Антималайзійська кампанія виснажувала економічні й політичні ресурси Індонезії. У прикордонних районах відбувалися збройні сутички. Погіршення життєвого рівня та загальнополітичної ситуації викликали невдоволення народів Індонезії. У країні назривала політична криза, супротивними сторонами у якій виступали Компартія й армія.

Увечері 30 вересня 1965 р. Компартія розпочала збройний виступ. Він дістав назву – «Рух 30 вересня». У цей день загони комуністів захопили кількох генералів і розстріляли їх на місці. Наступного дня головнокомандувач військовоповітряних сил приєднався до «Руху». Президент Сукарно ухилився від оцінки подій. Здавалося, «Рух 30 вересня» переміг. Однак у вирішальний момент на політичну арену вийшов генерал Мохаммед Сухарто, командувач стратегічним резервом армії. Він прийняв командування сухопутною армією і повів рішучий наступ на бази заколотників. Через кілька днів господарем становища у країні стала армія під командуванням Сухарто.

Військові повністю розгромили Компартію, розстріляли тисячі її членів. У березні 1966 р. існування Компартії було поставлено поза законом, який зокрема забороняв пропаганду марксистсько-ленінської ідеології. Розслідування комуністичного заклоту привело до усунення у 1967 р. президента Сукарно від влади. Військові звинуватили його у бездіяльності під час вересневих подій. Президентом Індонезії став Сухарто.

В'ЄТНАМСЬКА ВІЙНА

Американо-в'єтнамська війна надзвичайно загострила становище в регіоні. Вона стала головною подією міжнародного життя кінця 60-х – початку 70-х років.

Після підписання Женевських угод дві в'єтнамські держави не зробили жодного кроку для мирного возз'єднання. Навпаки, ДРВ обрала шлях збройного приєднання Півдня країни. У грудні 1960 р. згідно з рішенням з'їзду комуністів ДРВ утворено Національний фронт визволення Південного В'єтнаму. На південь «стежкою Хо Ші Міна» почали перекидати військові підрозділи, зброю, техніку. «Стежка» була розгалуженою

системою доріг загальною довжиною понад 16 тис. км, які обплутували гори і джунглі В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі. Сюди ж входили нафтопровід, кабелі зв'язку, стаціонарні ремонтні бази, автомобільні батальйони, загони носіїв.

У січні 1963 р. збройні сили комуністів, які спочатку дотримувались тактики партизанської війни, вперше у відкритому бою перемогли війська Республіки В'єтнам. У в'єтнамському вузлі поступово сплїталися інтереси наддержав СРСР і США. Вашингтонська адміністрація оголосила боротьбу з комуністичною експансією в усіх частинах світу. В серпні 1964 р. трапився збройний інцидент у Тонкінській затоці: два американських есмінці були атаковані торпедними катерами ДРВ. Через кілька днів Конгрес Сполучених Штатів прийняв так звану «Тонкінську резолюцію», що надавала право президенту віддавати накази про використання сили для «відбиття нападів на збройні сили США».

З лютого 1965 р. американські літаки розпочали систематичні бомбардування міст ДРВ, а у березні на Півдні висадився десант морської піхоти. Американський експедиційний корпус налічував понад півмільйона вояків. Починаючи з 1965 р. у сухий сезон, який триває в Індокитаї з жовтня по березень, війська США та Республіки В'єтнам спільно проводили «стратегічні контрнаступи», однак вони не принесли відчутних результатів. Партизанські з'єднання комуністів знищити не вдалося.

Війна була надзвичайно запеклою. Громадськість світу вразила акція американського взводу, який розстріляв усіх жителів та спалив селище Сонгмі. За цей злочин командира було покарано судом США. Для знищення зелені джунглів застосовувалась токсична речовина «оранж», тяжкі екологічні наслідки якого відчутні й дотепер. У в'єтнамській війні США вперше використали кулькові бомби, напалм.

У війну були втягнуті й сусідні Лаос та Камбоджа, через територію яких пролягала «стежка». Хоча уряди цих країн заявляли про свій нейтралітет, вони були неспроможні контролювати прикордонні з В'єтнамом райони. Там активно діяли партизанські загони Народно-революційної партії Лаосу (комуністичної за своєю суттю) та Компартії Камбоджі.

З осудом війни виступала світова громадськість, акції протесту населення відбувались у самих США. Це вплинуло на рішення Вашингтона припинити з листопада 1968 р. бомбардування ДРВ, а з червня 1969 р. розпочати виведення військ з В'єтнаму. У січні 1973 р. у Парижі внаслідок тривалих переговорів було підписано угоду про припинення війни і відновлення миру в Індокитаї.

Залишившись віч-на-віч з комуністичними силами, війська Республіки В'єтнам зазнали поразки. У квітні 1975 р. підрозділи Національного фронту визволення Південного В'єтнаму захопили Сайгон. 2 липня 1976 р. було проголошено утворення єдиної держави – Соціалістичної Республіки В'єтнам. У квітні 1975 р. комуністи захопили владу у Камбоджі, а в грудні того ж року – у Лаосі. Усі три комуністичні режими країн Індокитаю проголосили своїм завданням побудову соціалізму.

«ЧЕРВОНІ КХМЕРИ»

«Червоні кхмери» та їх модель комунізму стали найжорстокішим соціальним експериментом комуністів у повоєнному світі. Лідер Компартії Камбоджі Пол Пот оголосив, що у країні народу кхмерів буде здійснена найрадикальніша з усіх революцій. Спираючись на вчення Маркса, Леніна, Мао Цзедуна, ідеологи камбоджійських комуністів розробили теорію утворення «суспільства колективістського соціалізму».

Полпотівці вважали недостатньо радикальними комуністичні реформи своїх ідейних наставників – маоїстів («великий стрибок», «народні комуни»). Методом «комунізації суспільства» камбоджійські комуністи обрали кривавий терор під знайомими гаслами «посилення класової боротьби», «побудови нового суспільства з чистого аркуша», «згуртування проти зовнішньої загрози». Ворогами для «червоних кхмерів» стали всі країни, окрім комуністичного Китаю. Камбоджа повністю припинила зовнішню торгівлю, оскільки, як стверджував Пол Пот, «через торгівлю імперіалісти проникають у країну і закабальють її». Практично всіх жителів загнали у села для «перевиховання» працею. Хто ухилявся, того фізично знищували.

У сільських кооперативах за миску рису люди працювали під дулами автоматів від зорі до зорі. Усе промислове та сільськогосподарське устаткування, автомобілі, електроприлади були повністю знищені, оскільки вони, на думку «червоних кхмерів», підривали економічну самостійність країни. Неймовірно розрісся апарат придушення. Із 7,5 млн населення близько 2 млн стали жертвами полпотівського геноциду. Міста перетворилися на кам'яні пустелі, економіка і культура були відкинуті на десятиріччя назад.

У січні 1979 р. В'єтнам, який вважав Камбоджу зоною своїх інтересів, окупував країну. У зруйнованому Пномпені було проголошено Народну Республіку Кампучію. Пров'єтнамська Народно-революційна партія сформувала уряд. Більшістю голосів Генеральна Асамблея ООН не визнала його. Камбоджу в

ООН продовжував представляти попередній режим. Країна на довгі роки поринула у війну. Партизанські загони полпотівців успішно протистояли регулярним в'єтнамським частинам у джунглях таїландсько-камбоджійського прикордоння. Лише у 1989 р. в'єтнамські війська були виведені з країни і воюючі сторони сіли за стіл переговорів.

У жовтні 1991 р. у Парижі завершилася мирна конференція з питань Камбоджі. В підписаних документах було розроблено процедуру національного примирення, зокрема роззброєння усіх угруповань, створення коаліційного уряду, розроблення конституції. Стабілізуючим чинником у розв'язанні камбоджійської проблеми стало повернення на батьківщину у 1992 р. популярного у народі принца Нородома Сіанука, який у 60-х роках був главою держави. Навесні 1993 р. відбулися вибори до Установчих зборів (парламенту), на яких партія прихильників Сіанука (її очолював його син – принц Ранаріт) отримала незначну перевагу над Народною партією Камбоджі (колишня Народно-революційна партія Кампучії, лідер Хун Сен). Для збереження крихкої політичної рівноваги утворено коаліційний уряд й уведені дві посади голів уряду для лідерів обох партій. Восени 1993 р. вступила в силу нова конституція, яка закріпила відновлення монархії. Тепер офіційна назва країни – Королівство Камбоджа. В червні 1997 р. політична рівновага порушилася, прихильники двох прем'єрів взялися до зброї, принц Ранаріт змушений був залишити країну, і реальна влада опинилася в руках Хун Сена. Міжнародне співтовариство засудило кровопролиття в Камбоджі: відкладено вступ її до АСЕАН, представника держави не допустили до участі в роботі чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН, країна опинилася у міжнародній ізоляції.

В липні 1998 р. під міжнародним контролем пройшли парламентські вибори, на яких перемогу здобула Народна партія Камбоджі. Уряд очолив один з її лідерів Унг Хуот. Процес примирення проходить із труднощами. Тверду позицію щодо мирного врегулювання конфлікту в Камбоджі займають сусіди – країни АСЕАН.

РОЗВИТОК КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ ст.

З 1986 р. в СРВ розпочалися кардинальні економічні реформи без огляду на марксистсько-ленінське вчення. Зокрема, здійснено перехід до ринкової системи господарства. Уряд зняв обмеження на створення приватних підприємств, на право власників наймати робочу силу в потрібній їй кількості. Визнано хибним примусове кооперування селянства. Воно

дістало право вільного продажу продукції на ринку. Це дало позитивні результати. Основні райони виробництва рису в дельті р. Меконг, де існували традиційні методи господарювання, з 1990 р. повністю забезпечили країну основним продуктом харчування. Однак рівень життя у країні залишається низьким.

З 1997 р. у керма влади знаходиться лідер Компартії Чан Дик Леонг. У зовнішній політиці СРВ окреслилися контури згортання зв'язків з Росією (яка вимагає повернення боргів СРСР) та пожвавлення відносин з КНР.

Регіональне співробітництво здійснюється у рамках АСЕАН. Країни АСЕАН домовились про взаємне забезпечення товарами, сировиною, про будівництво спільних підприємств. Широке залучення іноземних інвестицій, безмитна торгівля у рамках Асоціації дали можливість підняти рівень виробництва і перетворити цей район на один із центрів тяжіння світової економіки.

У середині 90-х років у країнах АСЕАН почався спад виробництва, викликаний зниженням попиту на світовому ринку основних експортних товарів, зокрема побутової техніки. Влітку 1997 р. розпочалася фінансово-економічна криза, яка за короткий час знецінила місцеву валюту й викликала політичну нестабільність. В Індонезії народ безспідставно звинуватив у корупції і розкраданні державної скарбниці сімейство президента Сухарто. На тлі міжетнічних та міжконфесійних зіткнень та загального економічного хаосу Сухарто в травні 1998 р. оголосив про свою відставку, передавши владу віце-президенту.

У жовтні 1999 р. президентом Індонезії обрано мусульманського просвітителя Абдурахмана Вахіда, лідера Партії національного відродження. Його президентство розпочалося у період проголошення незалежності острівного Східного Тимору (в 1976 р. колишня португальська колонія була окупована Індонезією всупереч міжнародного права). 30 серпня 1999 р. у Східному Тиморі проведено референдум, на якому переважна більшість населення (85 відсотків) проголосували за створення незалежної держави. Після оголошення результатів референдуму розпочалися репресії проти тубільців, у яких приймали участь напіввійськові формування індонезійських ультра націоналістів за підтримки або мовчазним спогляданням влади. Наприкінці 1999 р. на острів прибув міжнародний миротворчий військовий контингент ООН. 20 травня 2002 р. проголошено незалежність Східного Тимору. Першим президентом став лідер національних змагань Шанан Гужмау.

Події навколо Східного Тимору, величезна кількість біженців з острова (близько 200 тис.), невирішеність еко-

номічних проблем загострили політичну боротьбу у верхах індонезійської влади. Конфронтація між президентом та парламентом призвела до спроби Вахіда увести в країні надзвичайний стан, однак армія відмовилася виконувати накази глави держави. В липні 2001 р. новим президентом країни стала донька засновника незалежної Індонезії Сукарно – Мегаваті Сукарнопутрі.

Серед країн регіону Україна має найтісніші зв'язки з В'єтнамом. У торговельно-економічній сфері в'єтнамцям відомі такі українські товари, як енергетичне устаткування для будівництва ГЕС, метали, мінеральні добрива. З СРВ в Україну надходять натуральний каучук, швейні й трикотажні вироби, чай. Зважаючи на потенціали країн, товарообіг невеликий. Пожвавивши його, Україна зможе увійти через в'єтнамські «двері» до ринку АСЕАН – одного з перспективних і багатих ринків світу.

ДОКУМЕНТИ

МИ ЗМОЖЕМО... ПРИЙТИ ДО СОЦІАЛІЗМУ

(З лекцій, що читалися для партійних та керівних кадрів у полпотівській Кампучії)

...Найважливіше для нас – це політика переселення. Як тільки ми визволимо Пномпень, ми станемо в ньому господарями на всі сто відсотків. Вороги, що приховуються серед його населення, будуть знищені.

Бажано виселити з Пномпеня 95 % його населення. Цю частину населення буде скеровано на визволену територію... їх особиста власність буде якнайменшою. Це населення перетвориться у продуктивну силу, воно буде поставлено у залежність від... революційних сил...

Ми зможемо знищити дрібнобуржуазні та буржуазні верстви і перейти до соціалізму...

Ми переселимо жителів Пномпеня для того, щоб на місцях вони могли займатися виробництвом матеріальних благ, ми остаточно ліквідуємо ворога в особі феодалів та буржуазії і покінчимо з приватною власністю і матеріальними цінностями.

Необхідно позбавити школярів, викладачів, всю інтелігенцію сміття імперіалістичної та колоніальної культури.

(Кампучія: суд народа. – М., 1980. – С. 35–36).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які країни Південно-Східної Азії проголосили незалежність у перші повоєнні роки? Визначіть, які фактори спричинилися до проголошення їх суверенітету?
2. Дайте характеристику визвольної війни в Індокитаї проти французьких колонізаторів.

3. Розкрийте хід і результат американо-в'єтнамської війни. Які причини поразки США?
4. Дайте оцінку моделі комунізму «червоних кхмерів» і визначте результати боротьби народів Індокитаю.
5. Розкрийте діяльність АСЕАН і визначте, які пекучі проблеми постали у країнах Південно-Східної Азії на порозі XXI ст.

§ 35. КРАЇНИ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

Які зміни відбулися на Близькому і Середньому Сході внаслідок Першої світової війни? Яким був політично-правовий статус народів і держав країн Близького і Середнього Сходу? Як вплинули події Другої світової війни на становище окремих держав і народів?

ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК КРАЇН СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

Країни Середнього Сходу, крім Північного Ірану, де господарем почував себе російський царизм, з колоніальних часів перебували в зоні впливу британської корони. Під час Другої світової війни СРСР та Велика Британія, заздальгідь погодившись, ввели свої війська в Іран, відповідно в північну та південну частини країни. Мета окупації – не допустити нацистську Німеччину в регіон.

Після завершення війни Велика Британія, виконуючи взяті на себе зобов'язання, вивела війська з Ірану. СРСР, навпроти, зволікав із виведенням своїх військ. Радянська агентура спровокувала так званий рух за автономію Іранського Азербайджану та Іранського Курдистану. У другій половині 1945 р. у зоні розташування Червоної армії утворилися автономії азербайджанців і курдів, сформовано військові з'єднання з місцевих мешканців.

На півдні країни інший сепаратистський рух, арабський, інспірували англійці та сусідній Ірак. Араби – другий за чисельністю після персів народ Ірану – розпочали боротьбу за створення незалежної держави Хузистан (південна, прикордонна з Іраком провінція Ірану).

З виведенням навесні 1946 р. радянських військ тегеранський уряд придушив сепаратистські рухи як Півночі, так і Півдня. Боротьба іранців проти присутності чужоземних військ на своїй території поступово переросла у рух за націоналізацію іноземних компаній, у першу чергу найбільшої англо-іранської нафтової компанії. Восени 1949 р. створено Національний фронт на чолі з відомим юристом Мохаммедом Мосаддиком. Внаслідок всенародного руху в 1951 р. прийнято закон про націоналізацію англійської нафтової компанії, а

Мосаддик очолив уряд. Це була перша націоналізація на Сході іноземної компанії.

На політичному становищі країн регіону до певної міри позначився гострий конфлікт між Афганістаном і Пакистаном. Після деколонізації Британської Індії і утворення двох домініонів – Індії та Пакистану – виникла проблема афгано-пакистанського кордону. Британські колонізатори ще наприкінці ХІХ ст. довільно провели лінію розмежування між державами, яка пройшла через територію компактного розселення пуштунських племен – етнічної більшості Афганістану.

Пуштуни повели боротьбу за створення суверенної держави – Пуштуністану. Афгано-пакистанський конфлікт переріс у міжнародну проблему. З 1955 р. Пакистан заборонив транзит афганських товарів через свою територію, що завдало збитків і без того слабкій економіці Афганістану.

Уряд принца Мохаммеда Дауда, двоюрідного брата короля Афганістану Захір-шаха, взявся за модернізацію армії для збройного розв'язання територіальних суперечок. Відсутність промисловості, автомобільних шляхів, аеродромів ускладнювало це завдання. Основним джерелом незначних валютних надходжень до державної скарбниці Афганістану був продаж високоякісного каракулю.

У зовнішній політиці, на відміну від сусідніх Ірану та Пакистану, які у 1955 р. вступили до прозахідного військово-політичного блоку – Багдадського пакту, Афганістан дотримувався нейтралітету. Цей курс давав кабульському урядові можливість отримувати кредити як із СРСР, так і з держав Заходу. Соціально-економічні труднощі, спричинені афгано-пакистанським конфліктом, змусили войовничий уряд М. Дауда піти у відставку. Новий уряд нормалізував відносини із сусідами.

У 50–60-х роках країни Середнього Сходу були економічно відсталими. У цих суто аграрних країнах панували середньовічні порядки, політична нестабільність. За умов несформованої соціальної структури єдиною згуртованою силою стали армії. Тож у кризових ситуаціях саме військові захоплювали владу.

У 1953 р. генерали при підтримці США повалили уряд Мосаддика в Ірані. В сусідньому Пакистані в 1958 р. генерал Мохаммед Айюб-хан захопив владу. У 1973 р. військові на чолі з М. Даудом, скориставшись перебуванням короля за кордоном, оголосили про повалення монархії в Афганістані й заснування республіки.

Військові у Пакистані провели деякі ліберальні реформи. Аграрна реформа суттєво обмежила за грошову компенсацію

поміщицьке землеволодіння, дала можливість селянам купувати землю за помірну ціну. Заходи в промисловості, торгівлі, системі оподаткування створили умови для розвитку національного виробництва. З кінця 60-х років Пакистан перетворюється на індустріально-аграрну державу.

Наступний військовий режим генерала Агі Мохаммеда Ях'я Хана (1969–1972) розв'язав широкомасштабні репресії проти бенгалів, основного населення Східного Пакистану, які виступали за автономію краю. Повстання бенгалів підтримала сусідня Індія, що врешті-решт призвело до чергової індійсько-пакистанської війни. Внаслідок поразки режиму у війні в грудні 1971 р. до влади в Пакистані прийшли цивільні. Відомий політичний діяч – Зульфікар Алі Бхутто став главою держави і очолив уряд. У зовнішній політиці новий уряд пішов на нормалізацію відносин із сусідами, у внутрішній – провів низку заходів із зміцнення державного сектору економіки, зокрема націоналізував провідні галузі промисловості, ряд великих банків та страхових компаній.

У 1977 р. проводились парламентські вибори, на яких партія Бхутто – Пакистанська народна партія – здобула перемогу. Опозиція звинуватила владу у фальсифікації виборів і розпочала антиурядові маніфестації. У відповідь у трьох провінціях влада ввела надзвичайний стан. Скориставшись цим, генерал Мохаммед Зія-уль-Хак вчинив державний переворот. Президента Бхутто було заарештовано і в 1979 р. страчено, незважаючи на протести світової громадськості, у числі й лідерів наддержав. Тоді ж генерал проголосив Пакистан Ісламською Республікою, тобто державою, яка відійшла від статусу світської. Зія-уль-Хак став президентом, главою уряду і головним військовим адміністратором. Влада почала впроваджувати у різні сфери життя пакистанського суспільства норми і принципи шариату.

У серпні 1988 р. генерал Зія-уль-Хак загинув в авіакатастрофі. На виборах, які відбулися того ж року, перемогу виборола Пакистанська народна партія на чолі з донькою страченого лідера – Беназір Бхутто. Уряд, сформований Б. Бхутто, сприяв демократизації політичного життя країни, пропагував так званий ісламський соціалізм, ідеологи якого намагаються синтезувати релігійні традиції із сучасними суспільними інститутами. Уряд однак не знайшов кошти на виконання обіцяних соціальних програм. В умовах зростаючого невдоволення народних мас на вимогу військових Б. Бхутто було усунуто від влади. Посаду прем'єра обійняв керівник Ісламського демократичного альянсу Наваз Шаріф. Б. Бхутто і Н. Шаріф по

черзі очолювали уряди до моменту чергового політичного виступу армії. У жовтні 1999 р. генерал Первез Мушарраф здійснив військовий переворот і заарештував прем'єра Н. Шаріфа, звинувативши його в корупції та інших антидержавних діях.

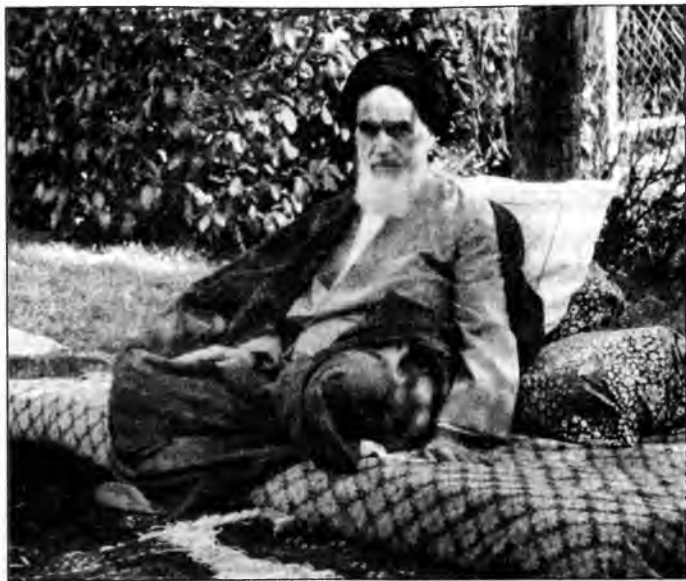
ІСЛАМСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В ІРАНІ

За результатами референдуму, проведеного у січні 1963 р., уряд Ірану провів земельну реформу, схожу на пакистанську, націоналізував ліси, водні ресурси, передав у приватну власність значну частину державних фабрик і заводів. Було прийнято закони про участь робітників у прибутках підприємств, про надання виборчих прав жінкам, створення корпусу освіти для ліквідації неписьменності, про світські суди, секуляризацію церковних земель. Шах заявив, що перетворить Іран у найміцнішу модернізовану державу Сходу. Для цього він мав певні підстави: у країні значно зріс видобуток нафти, підвищилися світові ціни на неї, і державна скарбниця наповнилася валютою. Реформи, які провадив шахський уряд, отримали назву «білої революції», оскільки запроваджувалися згори.

Бурхливий промисловий розвиток сприяв міграції сільського населення до міст. З урбанізацією у традиційно ісламське суспільство проникла західна культура. В іранських містах відкривалися ресторани, бари, кінотеатри, відеотеки, несумісні з нормами ісламу. Не випадково духівництво – впливова сила мусульманського світу – стало в опозицію до шахських перетворень. Воно різко засудило всі реформи, що обмежували сферу його впливу. Духівництво закликала повернутися до «фундаменту» – витоків ісламу і перебудувати суспільство на основі релігійних традицій.

Аятола (найвищий духовний сан у відгалуженні ісламу – шійїзмі) Рухола Мусаві Хомейні назвав реформи «бісівськими» і закликав правовірних на боротьбу проти шаха. Опозиційне духівництво активно підтримав так званий тегеранський базар – дрібні ремісники, торгівці. На їхньому добробуті особливо позначився наступ іноземних товарів. Під гаслом збереження історичних традицій піднялась на боротьбу молодь. Шахський уряд вдався до репресій.

У січні 1978 р. в одному з релігійних центрів Ірану, м. Кумі, відбувалася масова антиурядова демонстрація. Її учасники (студенти релігійних шкіл, середні міські верстви) вимагали припинити репресії. Поліція відкрила вогонь по демонстрантах. Близько 60 осіб було вбито. Ця подія поклала початок антишахській ісламській революції.



Аятола
Хомейні

Протягом весни і літа 1978 р. кровопролитні антиурядові виступи і заворушення відбувалися у багатьох містах Ірану. Під їхнім тиском шах скасував закон про заборону діяльності усіх політичних партій, прийнятий у середині 70-х років. Вийшовши з підпілля, політики зажадали розпуску парламенту і призначення нових виборів. Водночас аятола Хомейні, який перебував в еміграції, висунув радикальніше гасло – «Смерть шахові!». Поряд з антишахськими висувалися й антиамериканські гасла, оскільки підтримка урядом США існуючого режиму обурювала учасників революції.

Восени 1978 р. демонстрації та страйки паралізували економічне життя країни. Шах втратив контроль над ситуацією і змушений був залишити країну. Натомість до Тегерана урочисто повернувся аятола Хомейні, що прискорило розвиток революційних подій. У ніч на 12 лютого 1979 р. прихильники Хомейні повністю оволоділи столицею. Революція перемогла.

Аятола Хомейні та інші релігійно-політичні діячі неодноразово заявляли, що не домагаються керівництва державою, проте, прибравши владу до своїх рук, більше її не випускали. Духівництво створило Ісламську революційну партію, міністерство релігійного нагляду, очолило у містах ісламські революційні комітети. Наприкінці березня 1979 р. Іран було проголошено Ісламською республікою. У грудні того ж року ухвалено конституцію країни. За нею верховну владу здійснює духовний та політичний керівник, що стоїть над системою державних органів. Ним став аятола Хомейні, а після його смерті (1989) – аятола Алі Хаменеї.

Духовні лідери Ірану намагались експортувати «ісламську революцію» по усьому світу, підтримали грошима та зброєю ісламістські формування в регіоні, що ускладнило відносини республіки з іншими країнами. Режим ісламських фундаменталістів не готовий був вирішувати складні економічні та соціальні проблеми і тому з полегшенням зустрів виклик войовничого сусіда – іракського диктатора Саддама Хусейна. У вересні 1980 р. Ірак напав на Іран і окупував частину його території на півдні країни. У липні 1982 р. Іран визволив свої землі і сам перейшов у контрнаступ. Усе життя Ісламської республіки було підпорядковано вимогам війни. Лише у 1988 р., коли Багдад домігся незначної переваги сил, розпочалися переговори. У серпні 1990 р. за ініціативи Іраку було досягнуто домовленості про укладення миру.

Війна вичерпала економічні ресурси Ірану. Пошуки виходу із зовнішньополітичної ізоляції привели до перемоги на президентських виборах у 1989 та 1993 роках – Алі Акбара Хашемі Рафсанджані, який представляв «помірквані» ісламістські політичні течії. У травні 1997 р. на президентських виборах переміг прихильник ліберальних реформ Мухаммад Хатамі. На парламентських виборах у лютому 2000 р. іранці проголосували за «реформаторів», які здобули 163 мандати з 290. Однак позиції клерикалів залишаються ще досить міцними. Будь-який законопроект, схвалений меджлісом, може заблокувати духовний лідер – аятола Алі Хаменеї. Духівництво усвідомлює необхідність здійснення економічної модернізації й намагається віднайти власний «ісламський шлях» розвитку країни.

ВІЙНА В АФГАНІСТАНІ

27 квітня 1978 р. військові, члени ліворадикальної Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА), здійснили переворот. Цю акцію вони назвали «Квітневою революцією». Нова влада проголосила курс на соціалізм, видала декрети про наділення селян конфіскованою у поміщиків землею, про ліквідацію лихварських заборгованостей, скасування калиму при одруженні та ін. У мусульманській країні такі закони були приречені на провал, оскільки суперечили нормам ісламу. Відмовитися від сплати боргу, посилаючись на декрет, означало відступитися від клятви Аллахові, що вело до громадського осуду. Взяти землю, якою не володіли твої предки, означало порушити традицію. Нова влада розпочала репресії проти духовенства, мали місце закриття і руйнування мечетей.

Кабульський уряд не визнали племінні та етнічні вожді, яким в Афганістані належить реальна влада на місцях. Почали формуватися збройні загони «моджахедів» («борців за віру»). У країні спалахнула громадянська війна. Мільйони людей із 17-мільйонного населення втекли до сусідніх країн – Ірану та Пакистану.

У внутрішні справи Афганістану грубо втрутився СРСР. У грудні 1979 р. радянські війська вторглися в Афганістан для підтримки режиму. Спочатку вони розташувалися гарнізонами у великих містах країни, а згодом повели бойові дії по всій території. Присутність чужоземних військ викликала стихійний опір народу. Пік війни припав на 1984–1985 рр.

Нове радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим визнало помилковим рішення попередників, і з кінця 1986 р. пішло на поетапне виведення військ. 15 лютого 1989 р. останній радянський вояк залишив афганську землю. Однак війна тривала, моджахеди намагалися здобути Кабул. 27 квітня 1992 р., у річницю перевороту, вони увійшли до столиці. Режим НДПА було скинуто. Серед переможців виникли гострі політичні, національні, етнічні суперечності, які вони намагалися вирішити силою.

У вересні 1996 р. загони ісламських фундаменталістів «Талібан» (кістяк склали таліби – учні релігійних шкіл – медресе) захопили Кабул, а згодом переважну більшість території Афганістану, крім півночі. Режим талібів спирався на військову та фінансову допомогу Пакистану та Саудівської Аравії й не визнавався світовим співтовариством через



Вогняні дороги Афганістану

відсутність інститутів демократії та підтримку міжнародного тероризму. Саме там розташовувався штаб та проходили виучку терористи організації «Аль-Каїда», які здійснили напад на Нью-Йорк 11 вересня 2001 р.

У листопаді 2001 р. США провели широку антитерористичну операцію із застосуванням найновішої військової техніки й розгромили військові угруповання талібів. Утворилася тимчасова адміністрація, яка об'єднала противників талібів. Стабілізуючим чинником є військовий контингент країн НАТО, який займається розшуками бойовиків та лідерів «Аль-Каїди». У жовтні 2004 р. під міжнародним наглядом пройшли перші демократичні вибори президента країни. Ним став політик прозахідної орієнтації Хамід Карзай.

Українська дипломатія не представлена в Афганістані у зв'язку із тривалими воєнними конфліктами в цій країні. Водночас з Іраном і Пакистаном Україна встановила тісні контакти, насамперед економічні. Іран викликає інтерес як один з найбільших у світі постачальників нафти та газу. У свою чергу, країни регіону готові купувати в Україні металопрокат, верстати, машини, інші промислові вироби. Наприкінці 90-х років Пакистан закупив в Україні велику партію танків. Наша держава бере участь у будівництві транзитних залізниць та нафтопроводів, які прокладаються через країни Середньої Азії.

ЗАГОСТРЕННЯ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПРОБЛЕМИ

Голокост – знищення нацистами європейського єврейства під час Другої світової війни – мав жахливі наслідки: 6 млн євреїв із загальної кількості 14 млн загинуло у нацистських концтаборах, гето, було розстріляно. Частина громадськості світу схилилася до підтримки плану відновлення держави євреїв, яка існувала в давнину на території Палестини. Мандат на управління цією територією ще у 1922 р. отримала Велика Британія, яка погодилася передати питання щодо майбутнього Палестини на вирішення ООН.

Кульмінаційним моментом стало голосування 29 листопада 1947 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН резолюції, що передбачала утворення у Палестині двох держав – єврейської та арабської. «За» проголосували більшість представників країн – членів ООН. Рішення ООН не визнали арабські держави. Це викликало напруженість у регіоні, єврейські квартали у Єрусалимі були взяті в облогу арабами.

14 травня 1948 р., як тільки останній англійський вояк залишив Палестину, лідер єврейського національного (сіоністського) руху Давид Бен Гуріон проголосив Декларацію

незалежності і підняв над Тель-Авівом прапор держави Ізраїль. Держава палестинських арабів не була створена. Міжетнічні збройні сутички призвели до масової втечі арабів із Палестини. Виникли так звані «близькосхідна проблема» й пов'язана з нею «проблема палестинських біженців». Сусідні країни, об'єднані у Лігу арабських держав (ЛАД), розпочали проти Ізраїлю війну. На першому етапі успіху досягли араби, які зайняли значну частину Палестини.

У жовтні 1948 р. ініціатива перейшла до ізраїльтян. Вони розбили арабські війська у пустелі Негев і вступили на єгипетську територію. Втручання Ради Безпеки ООН змусило ізраїльтян відвести свої війська з Сінаю. Протягом лютого-червня 1949 р. сторони підписали тимчасові угоди про перемир'я у першій арабо-ізраїльській війні.

Поразка у війні спричинила зростання опозиційних настроїв у єгипетському суспільстві. В липні 1952 р. військові, вчинивши державний переворот, ліквідували монархію і проголосили республіку. Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер виступав з ідеєю згуртування всіх арабів у боротьбі проти сіонізму і колоніалізму. І хоча Насер був антикомуністом, пошуки партнерів привели його до табору комуністичних держав. Зближення з арабами відповідало і політичним цілям СРСР, який прагнув втрутитися у справи багатого нафтою та іншою стратегічною сировиною регіону.

У липні 1956 р. Насер оголосив про націоналізацію Суецького каналу. Англо-французька компанія, яка володіла каналом, одержувала щорічно 100 млн доларів прибутків. У відповідь Англія і Франція взялись за зброю. До них приєднався Ізраїль, оскільки саме того року арабо-ізраїльська конфронтація досягла піка напруженості. Єгиптяни блокували Акабську затоку і позбавили ізраїльські кораблі виходу у Червоне море.

29 жовтня 1956 р. Велика Британія, Франція та Ізраїль розпочали війну проти Єгипту. Ізраїльські війська наступали на Сінаї, британські і французькі літаки бомбардували єгипетські міста. ООН рішуче вимагала припинити війну. Згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї сторони змушені були припинити воєнні дії й відвести війська; вояки ООН зайняли буферну зону вздовж єгипетсько-ізраїльського кордону. В березні 1957 р. виведенням із території Єгипту військ агресорів завершилась друга війна в регіоні.

Єгипет за часів президентства Насера досяг значних успіхів в економіці. Особливо велике значення мало спорудження з допомогою СРСР висотної Асуанської греблі. Були побудовані металургійні комбінати, корабельня в Александрії. Зміцнілий Єгипет на початку 1967 р. рвався до бою з Ізраїлем. За наполя-

ганням Насера війська ООН змушені залишити прикордонну зону. Єгипет знову блокував Акабську затоку. До ізраїльських кордонів було стягнуто основні військові сили арабських країн.

У цей напружений момент ізраїльтяни першими нанесли удар по арабах і розпочали нову війну в регіоні. 5 червня 1967 р. вони атакували армії Єгипту, Сирії та Йорданії поблизу своїх кордонів. Скориставшись раптовістю, наступаючі зуміли захопити територію, утричі більшу за ту, що займав Ізраїль. Після шести днів активних воєнних дій війна надалі велася на виснаження у формі бомбардувань, артилерійських і ракетних обстрілів. Вона тривала до серпня 1970 р., коли було підписано угоду про припинення вогню між воюючими сторонами, хоча в історію ця війна ввійшла під назвою «шестиденна»: саме за цей термін ізраїльтяни окупували Сінайський півострів, арабську частину Єрусалима, західний берег ріки Йордан, сирійські Голанські висоти.

6 жовтня 1973 р. президент Єгипту Анвар Садат (став президентом після смерті Насера у вересні 1970 р.) віддав наказ розпочати штурм оборонних споруд Ізраїлю. Успішним був наступ сирійської армії з півночі. Ізраїльтянам вдалося зупинити наступ, а згодом і контратакувати. На кам'янистому плато між містами Ель-Кунейтра і Дамаском розгорнулася запекла танкова битва. На боці сирійців бились іракські, йорданські, марокканські, саудівські військові частини. Іракські танкісти спинили наступ ізраїльтян на столицю Сирії. Бойові дії на південному фронті призвели до поразки єгипетської армії, яка опинилася в оточенні. Передові загони ізраїльтян прорвалися на західний берег Суецького каналу, проте невдовзі, побоюючись оточення, відступили.

Поразка арабів у війні спонукала президента Садата шукати мирних шляхів урегулювання близькосхідної проблеми. Це призвело до зміни єгипетських орієнтирів у зовнішній політиці: від конфронтації зі США до співробітництва з ними, від дружби з СРСР до ворожнечі. Воєнне протистояння виснажувало як арабські країни, так і Ізраїль. Усі держави Близького Сходу нарощували озброєння, витрачали величезні кошти на закупівлю найсучаснішої зброї. Лідери Єгипту та Ізраїлю зрозуміли безвихідь такого становища і восени 1978 р. за посередництва США вперше сіли за стіл переговорів. У березні 1979 р. у Кемп-Девіді (поблизу Вашингтона) президент Єгипту Анвар Садат та прем'єр-міністр Ізраїлю Менахем Бегін підписали договір про мир.

Продовження Кемп-Девідського процесу, укладення Ізраїлем двосторонніх угод з арабськими державами виявилися ефективним засобом поетапного врегулювання близь-



Підписання угоди в Кемп-Девіді

косхідної кризи. У вересні 1993 р. прем'єр-міністр Ізраїлю та лідер Організації визволення Палестини (ОВП) домовилися про утворення палестинської автономії у межах Ізраїлю. У 1994 р. поклали край війні Ізраїль та Йорданія. Вони заявили про відкриття кордонів, про спільне будівництво і експлуатацію шосейних доріг, про розвиток туризму та інше.

Арабо-ізраїльське порозуміння викликало спротив як серед радикалів з арабського світу, так і з боку ізраїльських екстремістів. У листопаді 1995 р. на багатотисячному мітингу ізраїльський молодик із екстремістського угруповання вбив прем'єр-міністра Іцхака Раббіна. Низку кривавих злочинів проти мирних жителів Ізраїлю вчинили палестинські терористи. Мирний процес на Близькому Сході був зірваний. Восени 2000 р. уряд Ізраїлю очолив Аріель Шарон, який проводить жорстку позицію по викорененню тероризму.

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ТУРЕЧЧИНИ

Після Другої світової війни Туреччина перебувала у складному економічному становищі. Хоч вона й не брала участі у воєнних діях, однак утримання мільйонної армії, інші воєнні видатки лягли важким тягарем на населення. Повоєнні намагання СРСР створити «спільну оборону» чорноморських проток підштовхнули Туреччину до тісного союзу зі США. У 1947 р. турецький уряд отримав від США військову допомогу за «доктриною Трумена», а наступного року підписав угоду про надання країні економічної допомоги у рамках «плану

Маршалла». Це сприяло будівництву заводів, фабрик, шосейних доріг, портів та аеродромів. Як і в передвоєнні роки, головним чином фінансувався державний сектор економіки.

Після війни стався розкол у правлячій Народно-республіканській партії (НРП). Впливова опозиційна група домоглася відмови уряду від однопартійної системи і у 1946 р. заснувала Демократичну партію (ДП). З переходом до багатопартійної системи виникли й інші, хоч і менш впливові, партії. На виборах 1950 р. ДП домоглася перемоги. Уряд Аднана Мендереса взяв курс на оздоровлення економіки шляхом підтримки приватної ініціативи. Така політика дала позитивні результати. Зросли виробництво електроенергії, бавовняних тканин, видобуток вугілля. Водночас збільшувалися й військові видатки, країна ставала передовим плацдармом «холодної війни».

У галузі зовнішньої політики Туреччина приєдналася до НАТО (1952) і взяла активну участь у створенні Багдадського пакту. Уряд Мендереса виступив з антиарабських позицій під час трієстої агресії проти Єгипту 1956 р., а також із войовничими планами щодо Сирії у 1957 р.

За умов критики опозицією ізоляціоністського, по суті, курсу на Близькому Сході та невдоволення народу низьким рівнем життя, уряд ДП вдався до репресій. Наприкінці квітня 1960 р. поліція застосувала зброю під час розгону мирної демонстрації студентів, а невдовзі було запроваджено надзвичайний стан.

У травні 1960 р. у перебіг подій втрутилась армія. Військові заарештували уряд Мендереса, розпустили меджліс. Країну очолив Комітет національної єдності. У 1961 р. референдум затвердив нову конституцію, яка проголошувала Туреччину правовою, національною, демократичною, світською державою. Того ж року відбулися вибори до парламенту, було сформовано коаліційний уряд на чолі з лідером НРП, соратником Ататюрка – Ісметом Іненю. З жовтня 1965 р. до березня 1971 р. при владі перебував однопартійний уряд Партії справедливості – спадкоємиці ДП – на чолі з Сулейманом Демірелем.

Уряд заохочував надходження іноземного капіталу до економіки країни, широко розгорнулася діяльність спільних фірм з участю іноземного капіталу. Відбувалися глибокі перетворення у сільському господарстві. Створювалися рентабельні капіталістичні ферми на базі поміщицьких та заможних селянських господарств. Водночас занепадали середні та дрібні селянські господарства. В країні зростало безробіття; десятки тисяч турків у пошуках роботи виїхали у Західну Європу.

У березні 1971 р. командування армії вчинило черговий переворот і у своєму меморандумі зажадало «створення нового сильного уряду», здатного вивести Туреччину до числа передових

країн світу. Наступні уряди змушені були діяти, оглядаючись на армію, яка стала реальною політичною силою в країні. У 70-х роках Туреччина залишалася однією з відсталих країн Близького Сходу. Населенню не вистачало продуктів харчування, процвітала спекуляція і контрабандна торгівля західними товарами.

Визначальним в історії Туреччини став курс нової стратегії розвитку, вперше сформульований у 1980 р. економістом Тургуттом Озалом. У вересні того ж року відбувся черговий військовий переворот. Стратегія розвитку почала активно втілюватися в життя після повернення армії у казарми. У 1983 р. відбулися вибори до меджлісу (парламенту), на яких Партія вітчизни, створена Озалом після скасування військовими заборони на політичну діяльність, здобула перемогу. Т. Озал, ставши прем'єр-міністром (з 1989 р. – президент), приступив до реорганізації та модернізації виробничої бази, переходу до відкритої (ринкової) економіки, підвищення конкурентоспроможності національних товарів. Держава стала підтримувати лише ті підприємства, які у зростаючому обсязі виробляли товари для експорту, при цьому перевага надавалася приватному секторові. Одночасно уряд заохочував іноземний капітал, знявши обмеження на переведення прибутків за кордон. Значні пільги надавалися спільним підприємствам, де застосовувалася сучасна техніка та передова технологія.

Туреччина за короткий час здійснила технологічну («зелену») революцію у сільському господарстві. За 80-ті роки кількість тракторів та іншої техніки на селі зросла вдвічі. Удвічі збільшилися площі зрошуваних земель. Ефективність праці турецького селянина зросла завдяки використанню передової технології, повній електрифікації села. Урожайність сільськогосподарських культур зросла на 30–50 %. Туреччина наприкінці 80-х років повністю задовольнила попит свого 60-мільйонного населення на продовольчі товари, а частину їх почала експортувати.

Значних успіхів було досягнуто у промисловості. Поряд з розвитком традиційних галузей – текстильної, харчової, шкіряної – збільшилося виробництво нових видів продукції – електротоварів, засобів транспорту, електроніки. Країна стала експортером військової техніки (літаки, ракети, танки).

Якщо наприкінці 70-х років валовий внутрішній продукт (ВВП) знижувався, то згодом почалося його зростання: у 80-х роках на 3–4 %, а у 90-х – на 8 % щорічно. Серед головних торговельних партнерів Туреччини були країни Європейського економічного співтовариства. У 1987 р. Анкара подала прохання про вступ до цієї організації, однак воно було відхилене, оскільки

рівень демократизації та соціального розвитку у країні не відповідав західноєвропейським стандартам і вимогам.

У 80-ті роки розгорнувся національно-визвольний рух курдського народу. Прагнення одного з давніх народів регіону до національного самовизначення не знаходило підтримки у керівників держав, на території яких проживають курди. У Туреччині (Східна Анатолія), на півночі Іраку, в Іранському Курдистані відбувалися збройні сутички курдських загонів із урядовими силами. Курдська проблема найгостріше виявилась у Туреччині. За домовленостями з урядами Ірану, Сирії та Іраку турецькі збройні сили здійснювали каральні операції проти повстанців, заглиблюючись на чужу територію. Турецька армія, застосовуючи тактику «випаленої землі», проводила жорстокі каральні акції проти курдів, піддаючи репресіям мирних мешканців сіл, яких підозрювали у симпатіях до повстанців. Бойові дії курдів припинилися після арешту й засудження до смертної кари в 2000 р. лідера повстанців Абдулли Оджалана (виконання вироку відкладене на невизначений термін).

У середині 90-х років в Туреччині уповільнилися темпи економічного зростання. Економічні негаразди загострили внутрішньополітичну боротьбу. Після смерті Т. Озала в 1993 р. президентом країни обрано С. Деміреля. Прем'єр-міністром уперше в історії країни стала жінка – глава ліберальної Партії вірного шляху Тансу Чіллер. Вона не змогла подолати інфляцію та екомічний спад.

Процеси поглиблення економічних контактів із Заходом, вплив західної культури викликали ремствування духовенства. Все більшої політичної ваги набирала ісламістська Партія благоденства (ПБ) на чолі з Неджметтіном Ербаканом. На парламентських виборах наприкінці 1995 р. ПБ отримала незначну перевагу. Не бажаючи допустити до керма влади ісламістів, проти них об'єдналися кілька світських партій, однак їхні коаліції виявилися нестійкими. У липні наступного року лідер ПБ все ж очолив уряд.

За короткий термін свого правління Ербакан зміцнив відносини з Іраном та Іраком, почав утворювати ісламську «Велику вісімку» (на протигагу світової «Великої сімки»). Установча конференція на рівні міністрів закордонних справ Туреччини, Ірану, Пакистану, Єгипту, Малайзії, Індонезії та Нігерії пройшла у Стамбулі в січні 1997 р. Побоюючись ісламізації суспільного життя й зміни зовнішньополітичного курсу, на політичну арену країни знову вийшла армія. У березні 1997 р. генерали в ультимативній формі зажадали від Ербакана взяти на себе зобов'язання не змінювати ліберального та прозахідного курсу. Після тривалих переговорів уряду Ербакану все ж прийшлося піти у відставку. Більш того, військові ініціювали

прийняття у січні 1998 р. закону про заборону партії ісламістів, а її лідерів позбавлено права займатися протягом п'яти років політичною діяльністю.

В липні 1997 р. до влади прийшов новий коаліційний уряд на чолі з лідером Партії вітчизни Месутом Йилмазом. Віцепрем'єром став відомий політик, керівник Демократичної лівої партії Бюлент Еджевіт. На позачергових парламентських виборах в квітні 2000 р. партія Еджевіта перемогла, а сам він сформував новий кабінет міністрів. У травні того ж року відбулася і зміна президента держави. Замість С. Деміреля обрано Ахмеда Неджет Сезера. Нове керівництво Туреччини проголосило своїм курсом інтеграцію до Європейського співтовариства. Восени 2004 р. розпочалися переговори щодо конкретного терміну вступу Туреччини до ЄС.

Між Україною і Туреччиною існують тісні політичні, економічні та культурні зв'язки. Взаємний товарообіг між країнами на початку 90-х років становив приблизно 450–500 млн доларів щороку, а на зламі ХХ – ХХІ ст. – понад 1 млрд 200 тис. доларів. Триває і жвавий туристичний обмін.

ДОКУМЕНТИ

ПАКТ ЛІГИ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ КАІР, 22 БЕРЕЗНЯ 1945 Р.

Стаття 2. Мета Ліги – забезпечити тісніші відносини між державами – членами Ліги; координувати їх політичні дії...

Мета Ліги – забезпечити... тісне співробітництво між державами – членами Ліги з таких питань:

- a) економічні та фінансові проблеми, у тому числі торговельний облік і митниці, грошова система, сільське господарство і промисловість;
- b) шляхи сполучення і зв'язок...;
- c) питання культури...;
- d) питання, пов'язані з громадянством, паспортами, візами, виконанням рішень суду і виданням злочинців;
- e) соціальні питання;
- f) охорона здоров'я.

Стаття 3. Ліга має Раду в складі представників держав – членів Ліги. Кожна держава має голос, незалежно від кількості її представників...

Стаття 5. Забороняється застосування сили для врегулювання спірних питань, які можуть виникнути між двома державами – членами Ліги...

Стаття 6. У випадку агресії чи загрози агресії проти однієї з держав – членів Ліги, держава, на яку буде вчинено напад чи яка перебуватиме під загрозою агресії, може вимагати негайного скликання Ради...

Стаття 7. Рішення Ради, прийняті односторонньо, – обов'язкові для всіх держав – членів Ліги; рішення, прийняті більшістю голосів, – обов'язкові тільки для тих держав, які з ними погоджуються.

(Міжнародні відносини і зовнішня політика СРСР. Збірник документів (1871–1957 рр.). – М., 1957. – С. 131–133).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які проблеми існували в розвитку Ірану, Пакистану і Афганістану в перші повоєнні роки?
2. Розкрийте причини, хід і результати ісламської революції в Ірані.
3. Як ви розумієте поняття «ісламський фундаменталізм»? В яких країнах Середнього і Близького Сходу ісламські фундаменталісти мають найбільший вплив на суспільно-політичне життя?
4. Проаналізуйте розвиток подій в Афганістані у 70–90-ті роки і визначте: які цілі переслідував СРСР, здійснюючи інтервенцію проти Афганістану? Чому радянська агресія була приречена на поразку? Якими наслідками для СРСР і Афганістану позначилася війна?
5. Запишіть спогади своїх земляків – учасників війни в Афганістані.
6. Складіть таблицю «Близькосхідні конфлікти 40–90-х років» за схемою:

Роки	Форми проявів і загострення конфлікту	Переговори і врегулювання конфліктів

7. Розкрийте особливості післявоєнного соціально-економічного розвитку Туреччини.

§ 36. КРАЇНИ АФРИКИ

Які європейські країни володіли найбільшими колоніями в Африці у міжвоєнний період? Які держави в Африці формально були незалежними у 1918–1945 рр.? Які наслідки для народів Африки мала Друга світова війна?

ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

До Другої світової війни на Африканському континенті було лише чотири незалежні держави: Єгипет, Ефіопія, Ліберія та Південно-Африканський Союз (з 1961 р. Південно-Африканська Республіка).

Після Другої світової війни у французьких колоніях Північної Африки розгорнулася національно-визвольна боротьба. Гостро було поставлено питання про незалежність

Марокко. Тут національний рух очолив султан Мохаммед Бен Юсуф. З 1947 р. він регулярно звертався з меморандумами до французького уряду, вимагаючи суверенітету. Кожний меморандум набував широкого міжнародного розголосу, привертая увагу світової громадськості, служив своєрідним сигналом до масових виступів населення.

Лідер національного руху Тунісу – адвокат Хабіб Бургіба – виступав з поміркованішим гаслом: домагатися для своєї країни внутрішньої автономії. Однак французький уряд вважав і цей крок небезпечним. У Тунісі та Марокко розпочалися репресії проти діячів визвольного руху, зокрема султана було вислано за межі країни.

Найчіпкіше колонізатори трималися за Алжир, де проживала більшість французьких колоністів (понад 1 млн чол.). 1 листопада 1954 р. алжирський народ розпочав війну за незалежність. Цього дня загони повстанців у гірських районах провінції Кабілія напали на окремі поліцейські та військові підрозділи. За короткий час партизанська війна охопила всю країну. Французький уряд перекинув до Алжиру значні військові сили. Незважаючи на це, влітку 1955 р. у 40 населених пунктах було піднято прапор повстання. Алжирська війна стала основною проблемою повоєнної Франції. Вона підштовхнула уряд метрополії до деколонізації інших країн.

Навесні 1956 р. Франція визнала незалежність Марокко і Тунісу. Цей акт підтримала Іспанія, яка мала володіння на

півдні та півночі Марокко. У серпні 1957 р. Мохаммед Бен Юсуф прийняв титул короля, а держава дістала назву Королівство Марокко. Цього ж року було проголошено Туніську Республіку на чолі з президентом Х. Бургібою.

Визвольну війну алжирського народу очолив Фронт національного визволення (ФНВ) – масова патріотична організація, яка об'єднувала широкі верстви населення. Алжирців активно підтримували Ліга арабських держав, Єгипет. З допомогою останнього у країні утворилась Армія національного визволення. Влітку 1958 р. вона налічувала 130 тис. вояків, мала власну артилерію. Її бійці успішно вели партизанські дії проти французького корпусу.



Столиця АНДР – Алжир

У грудні 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію щодо визнання права Алжиру на незалежність. Тривалі переговори між французьким урядом і лідерами ФНВ завершилися у березні 1962 р. підписанням у містечку Евіані (біля Женевського озера, Франція) угоди про припинення вогню на умовах самовизначення Алжиру шляхом референдуму. Під час референдуму, який відбувся того ж року, 99 % алжирців проголосували за незалежність. У вересні 1962 р. було проголошено Алжирську Народну Демократичну Республіку (АНДР). Уряд очолив Ахмед Бен Белла (з 1963 р. – перший президент АНДР).

Процес деколонізації відбувався і в країнах Тропічної Африки. У 1956 р. визволився Судан, у 1957 р. Золотий Берег став незалежною Ганою, у 1958 р. здобула незалежність Гвінея. Національно-визвольні рухи використовували переважно мирні засоби боротьби (страйки, мітинги, демонстрації, петиції та ін.). Однак там, де колонізатори застосовували силу, їм відповідали збройним опором. Так було в Уганді, Кенії, Камеруні.

У 1960 р. на політичній карті Африки виникло 17 нових незалежних держав – Камерун, Того, Малі, Сенегал, Мадагаскар, Сомалі, Конго зі столицею Кіншаса (пізніша назва – Заїр, а нині – Демократична Республіка Конго), Дагомея (сучасна назва – Бенін), Нігер, Верхня Вольта (Буркіна-Фасо), Берег Слонової Кості (Кот д'Івуар), Чад, Габон, Нігерія, Центрально-Африканська Республіка, Народна Республіка Конго зі столицею Браззавіль, Мавританія.

До кінця 60-х років розпалися британська, французька, бельгійська колоніальні імперії. Залишалась португальська. Революція в квітні 1974 р. у метрополії і падіння там авторитарного режиму відкрили шлях незалежності народам колоній на Півдні Африки. У 1975 р. суверенними державами стали Ангола, Мозамбік, Острови Зеленого Мису (нині Кабо-Верде), Сан-Томе і Прінсіпі. За два роки до того виборола незалежність інша португальська колонія – Гвінея-Бісау.

Важливою подією, яка вплинула на розвиток ситуації у Південній Африці, стала деколонізація Південної Родезії (нині Зімбабве). Під час надання незалежності британським володінням у Центральній Африці нащадки європейських колоністів, білі за расовою ознакою (приблизно 250 тис. осіб), захопили владу у 10-мільйонній «чорній країні» і сформували уряд, який не визнала жодна країна світу. ООН оголосила його незаконним. У лютому 1980 р. під тиском світової громадськості в умовах економічної та політичної ізоляції білий уряд погодився провести вибори до парламенту під міжнародним наглядом. Переконливу перемогу здобули патріотичні сили. В квітні 1980 р. проголошено незалежність Республіки Зімбабве.

КРАХ РЕЖИМУ АПАРТЕЇДУ НА ПІВДНІ АФРИКИ

Протести всієї світової громадськості викликав режим Південно-Африканської Республіки (ПАР), який офіційно з 1948 р. проводив політику расової сегрегації, або апартеїду (відокремлення). Основне положення апартеїду – не допустити расової інтеграції, контактів між расовими групами. Власти ПАР твердили, що, розселяючи расові групи окремо, можна уникнути ворожнечі між ними. У 70-х роках виникли окремі поселення етнічних груп – бантустани, території яких були оголошені «незалежними державами», хоча такого їх статусу жодна країна не визнала.

Проти расистських законів активно виступила «чорна» більшість 40-мільйонного населення країни. Популярною формою боротьби були кампанії громадянської непокори, під час проведення яких добровольці свідомо порушували заборону входити у приміщення, транспорт, місця відпочинку, призначені тільки для білих.

У 1961 р. організація Африканський національний конгрес (АНК) та Компартія, яка діяла у підпіллі (з 1950 р. у країні було введено закон «Про придушення комунізму»), утворили збройне формування «Імконто ве сізве» («Спис нації»). Однак після масових арештів і засудження керівника Нельсона Манделі на довічне ув'язнення її діяльність припинилася.

Національні організації ПАР будувалися головним чином за етнічною ознакою. АНК об'єднувала народ коса (близько 6 млн чол.), Рух культурного визволення нації (ІНКАТА) об'єднувала народ зулу (приблизно 8 млн чол.).

ООН активно виступала проти расистського режиму. День 21 березня 1960 р., коли влада ПАР розстріляла мирну демонстрацію у Шапервілі, передмісті Йоганнесбурга, ООН оголосила Міжнародним днем боротьби проти расизму. Міжнародне співтовариство запровадило проти ПАР економічні санкції. Режим перебував у повній дипломатичній ізоляції. З 1973 р. сесії Генеральної Асамблеї ООН оголошували кожні 10 років десятиліттями дій проти расизму та расової дискримінації.

Наприкінці 80-х років загострилася внутрішньополітична боротьба у ПАР. Зокрема, криза у правлячій з 1948 р. Націоналістичній партії призвела до зміни лідера. Її очолив Фредерік де Клерк, з вересня 1989 р. – президент ПАР. Новий президент вирішив покінчити з ізоляцією ПАР у світі й приступив до реформ. Було скасовано найбільш ненависні расистські закони: про розселення мешканців за расовою ознакою та про расову сегрегацію. Із в'язниці випустили Нельсона Манделу та його соратників. З послабленням расистського режиму загострилася боротьба за лідерство між АНК та ІНКАТА. Суперництво вили-

лось у криваві сутички з тисячними жертвами.

27 квітня 1994 р. у ПАР вперше відбулися вибори до парламенту, в яких мали право брати участь усі громадяни, незалежно від кольору шкіри. На виборах переміг АНК, котрий сформував уряд національної злагоди. Новим президентом став Нельсон Мандела. Відбулась одна із знаменних подій другої половини ХХ ст. – у минуле відійшла образлива для людської гідності система апартеїду. За цивілізоване вирішення політичної кризи в ПАР у 1993 р. Ф. ле Клерк та Н. Мандела були нагороджені Нобелівською премією миру.



Нельсон Мандела (у центрі)

У лютому 1997 р. вступила в дію нова конституція країни, за якою усім громадянам країни гарантуються рівні права перед законом незалежно від їхньої расової приналежності, статі, релігійних переконань. У 1998 р. президент Нельсон Мандела оголосив про свою добровільну відставку. На президентських виборах у червні 1999 р. обрано Табо Мбекі (до того займав посаду віце-президента).

Демократичні зміни, які відбувались у ПАР, сприяли самовизначенню її фактичної колонії – Намібії. 21 березня 1990 р. Намібія, остання колоніальна країна Африки, була проголошена незалежною державою. Президентом країни став визначний лідер національно-визвольної боротьби Сем Нуйома.

ПРОБЛЕМИ «ЧОРНОГО КОНТИНЕНТУ»

Після деколонізації виявилось, що, за незначним винятком, справжня демократія в африканських країнах не прижилася. Авторитарні режими встановились у більшості країн. Підсумки виборів на багатопартійній основі здебільшого фальсифікуються. Майже щороку в Африці відбуваються військові перевороти, які супроводжуються політичним безладдям, кривавими міжетнічними сутичками.

Навесні 1994 р. жорстока різанина виникла між народами тутсі та хуту, які населяють Руанду. З 1991 р. не вщухає війна у Сомалі, з грудня 1989 р. точиться міжетнічна ворожнеча та боротьба кримінальних угруповань у Ліберії. Черговий спалах насильства там у квітні–травні 1996 р. призвів до появи сотень тисяч біженців з цієї країни. Громадянські війни відбувались у Заїрі, Уганді та інших державах Африки.



Голод в Африці

У багатьох країнах континенту ще не сформовані нації. Захоплення влади певною етнічною групою або кланом призводить до розгортання репресій проти інших племен. Не вистачає адміністраторів, ділове життя в основному проходить у столицях, а окраїни залишаються занедбанними.

В економічному житті на початку 70-х років країни Африки не витримали конкуренції з Азією та Південною Америкою у виробництві навіть традиційно прибуткових сільськогосподарських культур, таких як какао, кава, арахіс, пальмова олія. Доходи від експорту зменшилися, а частка континенту

в обсязі світової торгівлі скоротилась у 90-х роках до 3 %.

Тропічна Африка залишається найвідсталішим регіоном світу. Намагання лідерів країн зруйнувати традиційні уклади, позбавитися ролі сировинних додатків метрополій призвело до зменшення експорту – єдиного стабільного джерела доходів. Лише ті держави, які зберегли експортний потенціал, залишаються відносно економічно стабільними, зокрема експортери нафти – Нігерія та Габон, міді – Замбія і Демократична Республіка Конго, какао – Кот д'Івуар та Гана, чаю та кави – Кенія.

Новою реальністю постколоніальної Африки став голод. Якщо у 1960 р., до широкої деколонізації, континент сам забезпечував себе продуктами харчування, то в середині 90-х років більше 150 млн африканців вижили лише завдяки гуманітарній допомозі ООН. Свого часу Африка одержала значну фінансову підтримку, але ефективно не використала її через корумпованість існуючих режимів. Нині допомоги не вистачає. Найбагатша країна світу – США виділяє Чорній Африці допомогу в розмірі 600 млн доларів щорічно (для порівняння: Єгиптові та Ізраїлю після укладення Кемп-Девідської угоди американці щорічно надають понад 6 млрд доларів кожному).

Після проголошення незалежності перед країнами Африки постали й складні міжнародні проблеми, зокрема визначення кордонів. За колоніалізму більшість кордонів установлювалася без урахування історичних, економічних або етнічних особливостей. Так, 44 % кордонів більш ніж 40 африканських держав колонізатори провели по меридіанах та паралелях, 30 % – по геометрично прямих лініях і лише 26 % – за рубежами, які

склалися. Тому етнічні кордони в Африці, як правило, не збігаються із політико-адміністративним поділом: одна й та сама багатомільйонна народність або етнічна група поділена між двома, а то й більше країнами. Наприклад, через райони компактного проживання народності йоруба проходить кордон між Нігерією та Беніном, масаї поділені між Кенією і Танзанією, малінке проживають у семи державах, фульбе (чисельність яких більше 20 млн чол.) – у шести.

Організація африканської єдності (ОАЄ), яка утворилась у 1961 р., прийняла важливе рішення щодо непорушності кордонів в Африці і цим зняла багато суперечливих проблем. Проти порушників цього рішення ОАЄ застосовує економічні та політичні санкції. Організація пропагує у зовнішній політиці принцип «африканського неприєднання». Основний смисл цього поняття розкритий у спеціальній резолюції Асамблеї ОАЄ, в якій усім членам організації рекомендується узгоджувати зовнішню політику з урахуванням того, що неприєднання є єдиним засобом забезпечити свободу, стабільність і розквіт Африки. ОАЄ засудила кубинсько-радянське втручання у внутрішні справи Анголи і Мозамбіку. У 1967 р. ОАЄ нейтрально поставилася до арабо-ізраїльської війни, і це спричинило перший розкол у цій організації. Північноафриканські арабські країни вимагали осуду Ізраїлю. Специфічною рисою африканського неприєднання є вирішення континентальних проблем. ОАЄ виступає за те, щоб навіть ООН не втручалася до африканських конфліктів.

Завершення «холодної війни» мало несподівані наслідки для Африки: колишні два супротивних блоки, очолювані Москвою та Вашингтоном, втратили інтерес до африканських країн. Народи залишилися без підтримки. До цього, крім боротьби за військову присутність, є ще одна причина. Нові технології, які є визначальними для сучасного світу, неможливо використати там, де більшість населення становлять неписьменні, а мільйони людей перебувають на первісній стадії розвитку. Як результат – посилення хаосу на континенті. Втручання військових контингентів ООН в конфлікти, як правило, неефективні: вояки ООН несуть втрати, а замирити ворогуючі сторони не вдається. Серед миротворчих контингентів під прапором ООН у Сьєрра-Леоне несуть службу солдати та офіцери України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як розгортався національно-визвольний рух народів Північної Африки?
2. Як проходив процес деколонізації Тропічної Африки?

3. Складіть таблицю «Утворення незалежних держав в Африці» за такою схемою:

Назва країни	Рік проголошення незалежності	Нова назва держави

4. Розкрийте хід і результати боротьби з апартеїдом на півдні Африки.
5. Які проблеми існують у соціально-економічному розвитку країн Африки наприкінці ХХ ст.?

§ 37. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Які країни Латинської Америки були найбільш економічно розвинуті напередодні Другої світової війни? Які фактори сприяли встановленню диктаторських режимів у країнах Латинської Америки?

СТАНОВИЩЕ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇН У 40–50-х РОКАХ

Під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки значно зріс попит на сільськогосподарську продукцію латиноамериканських республік. Прибутки, які вони одержували від зовнішньої торгівлі, йшли на прискорення економічного розвитку цих країн. Характерною особливістю господарського піднесення в латиноамериканських країнах була наявність значного державного сектору в економіці. Державі належали не тільки залізниці, комунальне господарство, а й чимраз більшою мірою – підприємства нафтодобувної та гірничорудної промисловості. За активної участі держави в регулюванні економіки, протекціоністських заходів зростав і зміцнювався місцевий приватний капітал. «Скотарські» й «бананові» в минулому республіки перетворювалися в аграрно-промислові країни. Обсяг промислового виробництва держав Латинської Америки до кінця 50-х років у порівнянні з довоєнним рівнем збільшився в 2,5 рази. Однак економічний прогрес країн регіону був нерівномірним. Найвищі темпи зростання спостерігалися в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі, Венесуелі, Колумбії. Інші держави розвивалися значно повільніше, зокрема найвідсталішими були країни Центральної Америки.

Відсталим було сільське господарство латиноамериканських республік. Тут зберігалися поміщицькі латифундії. Господарство в них вели екстенсивними методами, врожайність та продуктивність тваринництва були нижчими, ніж в індустріально розвинутих країнах.

Політичне життя республік Латинської Америки характеризувалося нестабільністю. За винятком Мексики, не було жодної держави, в якій конституційний розвиток не переривався б військовими переворотами. За 25 повоєнних років у країнах регіону їх відбулося понад 70.

У середині 50-х років у переважній більшості держав регіону панували військово-диктаторські режими. Щоправда, у другій половині 50-х і на початку 60-х років подекуди такі режими було повалено й відновлено конституційний лад, зокрема у Перу (1956), Колумбії (1957) та Венесуелі (1958), проте ця тенденція тоді ще не набрала необоротного характеру.

Переважна більшість військових переворотів і встановлених у результаті їх диктаторських режимів мали яскраво виражений правий, ультраконсервативний характер і ставили за мету недопущення назрілих демократичних реформ. Разом з тим, наявні в цих країнах кричущі соціальні суперечності становили підґрунтя для масових рухів, повстань і переворотів лівого спрямування, ініціатори і керівники яких прагнули докорінних соціально-економічних перетворень. При цьому сподівання знедолених мас нерідко намагалися використати з метою захоплення влади комуністичні елементи. Такі спроби, зокрема, мали місце наприкінці 40-х років у Колумбії та Коста-Ріці, а на початку 50-х років – у Гватемалі. Але найбільш яскравим прикладом можуть служити події на Кубі. Після встановлення у 1952 р. правої диктатури тут розпочався повстанський рух, очолюваний радикально настроєним діячем Фіделем Кастро. Опозиція боролася за повалення правлячої військової хунти, за перехід до демократичного ладу, проведення докорінних перетворень, зокрема земельної реформи. У 1959 р. повстанська армія повалила диктаторський режим і взяла владу в свої руки. Провідники революції – Ф. Кастро та його однодумці, бачачи хиткість свого становища і прагнучи підтримки ззовні, оголосили себе послідовниками марксистсько-ленінської ідеології і встановили на Кубі нову, цим разом комуністичну диктатуру. Куба стала союзником СРСР у Латинській Америці.

У багатьох країнах регіону соціальні суперечності, зокрема низький рівень життя робітників і



Фідель Кастро

службовців, викликали різке посилення страйкового руху. Важким було становище селянських мас, які терпіли від мало-земелля та панування латифундистського землеволодіння. В результаті активізувався і селянський рух.

У галузі міжнародних відносин дедалі збільшувався вплив Сполучених Штатів Америки в регіоні. Майже в чотири рази, порівнюючи з передвоєнними роками, зросли приватні капіталовкладення США в економіку латиноамериканських країн. США виступали за посилення під їхнім керівництвом військово-політичного співробітництва держав Американського континенту. У 1945 р. на Міжамериканській конференції з питань війни і миру, що проходила в м. Мехіко (Мексика), було ухвалено акт, який проголошував, що «замах будь-якої держави на цілісність, територіальну недоторканність або політичну незалежність будь-якої американської держави буде вважатись актом агресії проти всіх держав, котрі підписали цю декларацію». На конференції у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) в 1947 р. було укладено Міжамериканський договір про взаємну оборону Західної півкулі. На Міжамериканській конференції, що відбулась у 1948 р. в столиці Колумбії м. Боготі, створено Організацію американських держав (ОАД), до складу якої тепер входять майже всі держави Америки. Мета організації – підтримання миру й безпеки на континенті, сприяння соціальному, економічному та культурному розвиткові країн-учасниць. Тоді ж було ухвалено Декларацію про захист демократії, в якій американські держави висловилися за нагальну потребу боротьби проти підривної комуністичної діяльності. Цей документ не раз служив Сполученим Штатам юридичною підставою для втручання у внутрішньополітичну боротьбу в латиноамериканських країнах (зокрема, у Гватемалі 1954 р.), коли владу намагалися захопити комуністичні елементи. У 1952–1955 рр. США підписали з 13 країнами Латинської Америки двосторонні військові договори.

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА У 60–70-х РОКАХ

Латиноамериканські країни були одним з найдинамічніших за темпами розвитку регіоном світу. Щороку валовий внутрішній продукт зростав на 5–6 %. У результаті Латинська Америка з переважно аграрної стала індустріально-аграрною.

Але політична нестабільність у регіоні у порівнянні з попереднім періодом не зменшилася. СРСР, Китай і Куба всіляко намагалися здійснити «експорт революції» в країни Латинської Америки. Вони надавали підтримку компартіям регіону, які все ж здебільшого залишалися нечисленними угрупованнями, позбавленими масової соціальної бази. Були спроби

створення комуністичних партизанських загонів в Аргентині, Перу, Уругваї, Еквадорі, Венесуелі, Болівії. Проте вони не здобули симпатій серед населення, їх (як і промосковськи та пропекінськи зорієнтовані компартії) роздирали внутрішні чвари, і незабаром лівий радикалізм зійшов нанівець.

Сполучені Штати Америки, стурбовані поширенням комуністичного впливу в країнах регіону, ставили за мету покласти край цим намаганням. Однак глибока соціальна нерівність у латиноамериканських країнах створювала сприятливий ґрунт для такого впливу. У 1961 р. президент США Дж. Кеннеді звернувся із закликом до всіх країн Західної півкулі об'єднатись у «Союз в ім'я прогресу» і вжити спільних зусиль для ліквідації злиднів і відсталості в Латинській Америці. Головною метою програми було проведення соціальних реформ, насамперед аграрної, і підвищення темпів економічного розвитку латиноамериканських країн шляхом прискорення індустріалізації. Програма, розрахована на десять років, передбачала розширення і зміцнення представницької демократії в латиноамериканських країнах як важливого чинника підтримання політичної стабільності. Запропонований Сполученими Штатами план було прийнято на надзвичайній сесії ОАД, почалося його втілення в життя. Уряд США подав країнам континенту довгострокову допомогу загальною сумою 11 млрд доларів (спершу передбачалася сума майже вдвічі більша). Хоча далеко не всі завдання програми й не повною мірою були виконані, все ж вона дала імпульс для проведення в латиноамериканських країнах демократичних перетворень, що сприяли їхньому швидкому соціально-економічному розвитку. Зокрема до 1964 р. в 16 країнах були ухвалені закони про проведення аграрних реформ, які значно прискорювали зростання сільськогосподарського виробництва і поліпшували становище селян.

Повільніше відбувався політичний розвиток держав регіону. Виявом нестабільності життя латиноамериканських країн були щораз нові військові перевороти: в Аргентині (1962, 1966), Бразилії (1964) та в інших країнах. У 1965 р. було здійснено збройне втручання США в Домініканській Республіці з метою не допустити встановлення лівого режиму. Драматичні події відбувались у Чилі. В 1970 р. на



Еквадор. Місто Гуаякіль

президентських виборах переміг кандидат лівої коаліції Фронт національної єдності Сальвадор Альєнде. Його уряд провів націоналізацію ключових галузей промисловості, радикальну аграрну реформу, проте не домогся соціально-економічної стабілізації у країні. У 1973 р. виникла гостра політична криза, яка завершилася військовим переворотом. Владу захопила військова хунта на чолі з генералом Піночетом. Вона встановила режим терору і масових репресій, хоча водночас зуміла забезпечити прискорений економічний розвиток країни.

У галузі міжнародних відносин у регіоні найважливішою рисою були процеси економічної інтеграції, які намітилися ще в 50-х роках. У 1960 р. створено Латиноамериканську асоціацію вільної торгівлі, в 1980 р. реорганізовану в Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛАІ). Її членами стали 11 найбільш економічно розвинутих держав регіону. Основні завдання ЛАІ – розвиток регіонального співробітництва, зокрема у сфері торгівлі, а кінцева мета – створення латиноамериканського ринку на зразок європейського. У 1975 р. утворено більш широкий господарський союз – Латиноамериканську економічну систему, до якої вступили 26 держав. Об'єднання зусиль у галузі економіки сприяє господарському прогресові кожної окремої країни й латиноамериканському регіону в цілому.

Вагомим актом політичного співробітництва було укладення державами регіону в 1967 р. договору про заборону ядерної зброї в Латинській Америці.

Процес деколонізації, який розгорнувся в світі у післявоєнні десятиліття, заторкнув і Латинську Америку, де ще існували невеликі клаптики колоніальних володінь. До початку 80-х років 13 залежних територій на континенті й на островах Карибського басейну – Гайяна, Сурінам, Тринідад і Тобаго, Ямайка та ін. – здобули незалежність. Тепер у Латинській Америці налічується 33 самостійних держави.

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ РЕГІОН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

На початку 80-х років виникли чинники, які вкрай негативно вплинули на соціально-економічне становище країн Латинської Америки: впали світові ціни на основні експортні товари регіону і різко підвищилися відсоткові ставки на зовнішні позики в зв'язку з економічною кризою 1980–1982 рр. у США та інших розвинутих країнах. А іноземні запозичення важливі для латиноамериканських держав з огляду на брак власних нагромаджень. У результаті впродовж 80-х років значно сповільнилися темпи економічного розвитку регіону. ВВП щороку збільшувався ледве на 1 %, а в розрахунку на

душу населення, враховуючи швидкий демографічний зріст, він протягом десятиліття зменшився на 10 %. Зате річні темпи інфляції досягли астрономічної цифри – 1200 % в середньому по регіону. Стрімко зростала зовнішня заборгованість, збільшилося безробіття. Загалом 80-ті роки в латиноамериканських країнах дістали назву «втраченого десятиліття».

Прагнучи вийти із затяжної економічної кризи, найглибшої з часу великої депресії 1929–1933 рр., багато країн Латинської Америки прискорювали зміни в стратегії господарського розвитку, які намітилися ще в попередні роки. Посилилися процеси роздержавлення і приватизації, обмежувалося державне втручання в господарське життя. Відійшовши від системи протекціонізму, країни регіону чимраз глибше включаються у світове господарство; дедалі ширше залучаються до розвитку економіки іноземні інвестиції. Наприкінці 80-х років сума закордонних капіталовкладень у Латинській Америці становила близько 100 млрд доларів. 40 % цієї суми припадає на корпорації США, значні інвестиції належать компаніям Японії, ФРН, Великої Британії. Стратегічною метою цього ліберального курсу є скорочення розриву між державами регіону і високорозвинутими країнами.

Проте вихід з кризи раз у раз натрапляв на труднощі (фінансова криза 1994 р. в Мексиці й Аргентині, 1997 р. – у Бразилії). Гострою залишається проблема зовнішнього боргу, який у 1996 р. становив 574 млрд доларів, причому 70 % цієї суми припадало на вищеназвані країни «Великої трійки». Все ж упродовж 90-х років темпи економічного зростання прискорилися: у 1991–1999 рр. ВВП збільшувався в середньому на 4 % на рік.

Одночасно на новий рівень піднялись інтеграційні процеси. Виникають нові міждержавні регіональні економічні організації. Зокрема, у 1991 р. створено Спільний ринок країн півдня Америки (МЕРКОСУР), до якого увійшли Аргентина, Бразилія, Уругвай і Парагвай. Мексика в 1994 р. увійшла до утвореної з участю США і Канади Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА). Інтеграційні об'єднання виявляють чимраз більшу активність, ставлячи своєю метою поступове скасування митних тарифів, формування спільних регіональних ринків, на яких впроваджуватиметься свобода руху товарів, послуг, капіталів, робочої сили, а в ширшій перспективі – здійснення спільних проектів та узгодження економічної політики країн-членів.

За рівнем економічного розвитку латиноамериканський регіон займає проміжне становище між країнами Азії й Африки, з одного боку, та індустріально розвинутими державами – з

іншого. Поміж самими латиноамериканськими країнами продовжують існувати суттєві відмінності у рівні господарського прогресу. Найрозвиненішими є Бразилія, Аргентина і Мексика. Але й тут, не кажучи вже про бідніші країни регіону, і далі зберігається значна соціальна нерівність, мільйони латиноамериканців живуть у злиднях.

Особливістю багатьох країн Латинської Америки є наявність у них потужних і впливових злочинних структур. Одним з найважливіших об'єктів їхньої діяльності є нелегальне виробництво і збут наркотиків, яскравий приклад – Колумбія. Мафія створює криміногенну обстановку, опанувати яку державна влада часто неспроможна.

У політичному житті латиноамериканських країн в останні десятиліття відбувся виразний поворот до ліквідації військово-диктаторських режимів і повсюдного відновлення конституційного ладу. Протягом 80–90-х років такі режими впали в 13 країнах регіону, зокрема в Болівії (1982), Аргентині (1983), Уругваї (1984), Бразилії й Гватемалі (1985), Сурінамі (1985–1987), Чилі та Парагваї (1989), Гаїті (1994). У більшості випадків перехід від диктатури до демократії відбувався мирним, безкровним шляхом. На Гренаді (1983) і в Панамі (1989) диктаторські режими були повалені в ході внутрішніх заворушень, які супроводжувалися втручанням військових сил США. У Нікарагуа і Сальвадорі перехід до конституційного ладу відбувся в результаті переговорів і компромісу між правими і лівими силами, що протягом тривалого часу вели між собою запеклу збройну боротьбу. Ліквідація диктаторських режимів у латиноамериканському регіоні є наочним прикладом загальної демократизації світу.



Мексика. На вулиці м. Гуанахуато

По суті, в Латинській Америці залишилася тільки одна держава з диктаторським ладом – Куба. Позиції кубинського комуністичного режиму опинилися під загрозою в результаті розпаду СРСР. За понад 40 років свого існування уряд Ф. Кастро не спромігся створити в країні ефективну економічну систему, яка б задовольняла бодай мінімальні потреби народу. Економіка Куби цілковито залежала від регулярних поставок радянської продукції та сировини. Після розпаду СРСР допомога (значною мірою безвідплатна) припинилась і комуністична влада опинилася в дуже скрутному становищі. Зрештою, Кастро поки що вдається утримувати владу в країні.

80–90-ті роки позначені посиленням дипломатичної активності латиноамериканських держав як у рамках регіону, так і поза його межами. Основним змістом цієї активності є економічні питання, проблема зовнішнього боргу.

Розширюються контакти України з головними країнами Латинської Америки, які офіційно визнали Українську державу, встановили з нею дипломатичні відносини. Справі дальшого взаємного зближення послужив візит Президента України Л. Кучми до Бразилії, Аргентини та Чилі (1995).

УКРАЇНЦІ В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

Найбільше вихідців з України проживає переважно в Аргентині та Бразилії.

Перші українці – емігранти з Галичини – почали прибувати до Аргентини з 1897 р. й оселялися в північних районах. Міграційні процеси тривали до Першої світової війни та в міжвоєнний період. У перші роки після Другої світової війни до Аргентини переселилися понад 6 тис. українців, які під час війни змушені були залишити батьківщину, рятуючись від переслідування з боку радянського уряду. Нині в Аргентині за найскромнішими підрахунками проживає понад 200 тис. українців (за максимальними оцінками – 400–500 тис.), близько половини з яких мешкають у столиці країни Буенос-Айресі та в однойменній провінції.

Значна частина емігрантів-українців «першої хвилі» були представниками найбільш вразливих верств селянства, і в новій країні вони здебільшого займалися сільським господарством. Долаючи неймовірні природні та економічні труднощі, поселенці обробляли до того часу не освоєні землі.

Тепер чимало нащадків вихідців з України ведуть фермерське господарство за сучасною технологією: вирощують чай, бавовну, сорго, виноград, зернові культури, займаються садівництвом, тваринництвом. Українці, що живуть у містах, працюють на підприємствах, у сфері обслуговування. Чимало з

них є власниками малих або середніх за розмірами підприємств (виробництво сільськогосподарських машин і реманенту, електромоторів, холодильників та ін.). Прошарок представників розумової праці – інженерів, адвокатів, лікарів, економістів – нечисленний.

Розвивається релігійне і соціально-культурне життя. Більшість аргентинських українців за конфесією – греко-католики, вони об'єднані в окрему єпархію. Менша частина іммігрантів – православні, є також невелика кількість евангелістів.

З культурно-освітніх установ найбільшою є товариство «Просвіта», яке, крім центральної організації в Буенос-Айресі, має дев'ять філій у різних провінціях. У рамках товариства працюють школи для дітей та дорослих, дитячі садки, мистецькі колективи. Ще однією культурно-просвітницькою установою є товариство «Відродження» з трьома філіями й школами різного профілю. Школи існують також при церквах, а при греко-католицькому кафедральному соборі в Буенос-Айресі діють гімназія та філія католицького університету. Українські релігійні та культосвітні організації утримують також будинки для людей похилого віку, сирітські притулки, лікарні, рекреаційні оселі.

В Аргентині є українські видавництва, виходять щотижнева газета і журнал, ведуться радіопередачі українською мовою. У Буенос-Айресі відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку.

У Бразилії за найобережнішими оцінками проживають понад 150 тис. українців. Як і в Аргентині, це переважно нащадки емігрантів з Галичини, які стали оселятися тут починаючи з 90-х років XIX ст. Основна частина емігрантів проживає на півдні країни, в штаті Парана, переважно біля містечка Прудентополіс, а також у районі столиці названого штату – міста Курітібі. Більшість українців працюють у сільському господарстві. Вже у перші десятиліття проживання в Бразилії вони, незважаючи на надзвичайно важкі умови життя, створювали українські церкви, школи, культурно-просвітницькі організації. В 30-х роках диктаторський режим Варгаса заборонив діяльність майже всіх українських організацій та об'єднань. Не дозволялося навіть проведення богослужінь українською мовою.

Після 1945 р. до Бразилії з Європи прибуло близько 9 тис. українців, розкиданих війною. Одночасно йшла відбудова українського національного життя. Зокрема, відновив діяльність Український національний союз – головний культурний центр української громади в Бразилії. Створювалася мережа українських організацій, яка в 60–70-х роках набула завершеного

вигляду. Засновано Бразильський центр українських студій (1971), Релігійний центр української молоді (1980), існують українські школи, мистецькі колективи, бібліотеки, світлиці.

За віросповіданням переважна більшість бразильських українців – греко-католики. З 60-х років існує греко-католицька єпархія, налічується понад 200 церков. Є також 12 парафій Української автокефальної православної церкви.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими рисами характеризується соціально-економічний і політичний розвиток країн Латинської Америки у 40–50-х роках?
2. Які факти свідчать про зростання залежності країн Латинської Америки від США?
3. Які причини нестабільності економічного і політичного розвитку країн Латинської Америки у 60–80-ті роки і в чому вони проявлялися?
4. Визначте особливості політичного і соціально-економічного розвитку латиноамериканських країн на сучасному етапі. Які країни Латинської Америки досягли найбільшого економічного розвитку?
5. На основі тексту підручника і додаткової літератури підготуйте реферати «Культурно-просвітницьке життя українців у країнах Латинської Америки».

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

**§ 38. ПОДІЛ СВІТУ НА ДВА ВОРОГУЮЧИХ БЛОКИ
(друга половина 40-х – перша половина 50-х років)**

З яких питань проявилися суперечності між союзниками на заключному етапі війни? Які рішення були прийняті на Ялтинській і Потсдамській конференціях про післявоєнне облаштування світу?

ПОЧАТОК «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У роки Другої світової війни склалась антигітлерівська коаліція. Між союзниками здійснювалась координація воєнних дій, політичних заходів, економічне співробітництво. Регулярно відбувалися зустрічі керівників «великої трійки» – СРСР, США, Великої Британії, на яких вирішувалися її проблеми повоєнного устрою світу. З тим, щоб не допустити воєн у майбутньому, активно обговорювалась ідея «колективної безпеки». Ще в Атлантичній хартії – документі, укладеному в серпні 1941 р. лідерами США і Великої Британії, – передбачалося «запровадження загальної безпеки», створеної на широких засадах. Цією ідеєю мала керуватись утворена в 1945 р. Організація Об'єднаних Націй. П'ять постійних членів Ради Безпеки ООН – СРСР, США, Велика Британія, Франція і Китай – за повною одноставністю мали виступати у ролі «світових поліцейських» з метою недопущення війн.

За рішенням Потсдамської конференції глав держав антигітлерівської коаліції було утворено Раду міністрів закордонних справ, куди увійшли представники СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю. Рада мала розробити умови мирних договорів із колишніми союзниками Німеччини – Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною й Фінляндією. Остаточне узгодження текстів мирних договорів відбулося на Паризькій мирній конференції, яка проходила в липні–жовтні 1946 р. Тут виявилися розбіжності у підході до мирного врегулювання в Європі. Делегація СРСР виступала за пом'якшення умов миру, намагаючись цим посилити свій вплив на переможені держави. Натомість США та Велика Бри-

танія були прихильниками більш жорсткого курсу, не бажаючи допустити насадження тоталітаризму за радянським взірцем у Болгарії, Румунії та Угорщині – країнах, зайнятих Червоною армією.

10 лютого 1947 р. мирні договори з переможеними державами колишнього фашистського блоку було підписано. Болгарія та Угорщина залишилися в кордонах, затверджених у 1919–1920 рр. Румунія визнавала приналежність до Радянського Союзу Бессарабії та Північної Буковини. Італія втрачала всі свої колонії. Вона передавала Греції Додеканезькі острови в Егейському морі, а Югославії – півострів Істрію. Підтверджувалася передача Фінляндією СРСР області Печенга (Петсамо). У політичних ухвалах передбачалися заходи, спрямовані на заборону відродження і діяльності фашистських організацій. Згідно з договорами союзники отримували з переможених країн матеріальну й грошову компенсації за збитки, завдані війною.

Й. Сталін та його оточення не вірили в систему «колективної безпеки». Виходячи з постулатів комуністичної ідеології щодо неминучості перемоги світової пролетарської революції, керівники СРСР підтримували, у тому числі зброєю, всі лояльні до Москви сили в інших країнах. Радянський Союз нав'язав визволенням від фашизму країнам Центральної та Східної Європи комуністичні тоталітарні режими. На Далекому Сході – у Китаї та Північній Кореї – з допомогою СРСР до влади також прийшли комуністи.

На початку 1946 р. гостра міжнародна конфліктна ситуація виникла на Середньому Сході. Радянське керівництво зволікало з виведенням військ із Північного Ірану, яке мало відбутися згідно з попередніми, часів війни, домовленостями. Окрім цього, радянською стороною були інспіровані та збройно підтримані «національно-визвольні» рухи азербайджанців і курдів, які становлять переважну більшість населення Півночі Ірану. Питання про виведення радянських військ з Ірану розглядалося в ООН. У США залунали заклики застосувати проти СРСР ядерну зброю, якою американці монопольно володіли в ті часи. Навесні 1946 р. СРСР під тиском західної дипломатії змушений розпочати виведення військ з Ірану.

На протигагу радянському експансіонізму західні країни на чолі із США формували власний зовнішньополітичний курс, стримуючи комуністичний наступ і завойовуючи власні сфери впливу. Дві найсильніші держави – СРСР та США – після війни намагалися якомога більше розширити зони свого впливу у світі. Глобальне суперництво цих держав виявилось у гонці озброєнь. Протистояння мало місце також у диплома-

тичній, пропагандистській, зовнішньоекономічній діяльності. Ця конфронтація дістала назву «холодна війна». Вона не переросла в «гарячу» лише тому, що жодна сторона не була впевнена у своїй перемозі.

З лютого 1946 р. радянська пропагандистська машина розгорнула антизахідну кампанію. Країни Заходу не залишилися у боргу. В березні того ж року колишній прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчіл у виступі в американському місті Фултоні заявив, що «комуністичний тоталітаризм» замінив собою «фашистського ворога» і планує підкорити світ. За його словами, через усю Європу – від Балтики до Адріатики – пролягла «залізна завіса».

ДОКТРИНА ТРУМЕНА

Особливу стурбованість західних політиків викликало становище у Греції та Туреччині. Комуністи Греції відмовилися взяти участь у виборах, які відбувалися під міжнародним наглядом, і на початку 1946 р. розпочали збройну боротьбу за владу. Було відомо, що повстанські загони комуністів отримують допомогу ззовні, зокрема з Болгарії, Югославії та Албанії. Ще на завершальному етапі Другої світової війни Радянський Союз висунув територіальні претензії до Туреччини, а також вимагав розмістити радянські війська у зоні чорноморських проток. Анкара справедливо розцінила вимогу Москви як грубе втручання у внутрішні справи Туреччини.

Президент США Г. Трумен у березні 1947 р. надіслав послання конгресові, в якому охарактеризував становище, що склалось у Східному Середземномор'ї, як загрозу безпеці США. Трумен просив санкції конгресу на виділення допомоги Греції та Туреччині, у тому числі американським військовим персоналом. Уперше в міжнародних післявоєнних відносинах було сформовано принцип: стримання експансії СРСР для захисту безпеки США.

Американський президент у своїй доктрині окреслив основи суспільного життя вільного світу: уряди мають здійснювати владу на засадах згоди з тими, ким правлять, обов'язково треба поважати права людини як основу мирного ладу, дотримуватися вільного надходження інформації, думок, свободи пересування й економічного обміну.

Однією з основних проблем післявоєнного устрою світу була відбудова зруйнованої економіки. США у червні 1947 р. запропонували Європі план допомоги кредитами, постачанням товарів тощо, оприлюднений державним секретарем Дж. Маршаллом. Країни, які потребували допомоги, повинні були подати відомості про стан економіки, валютні резерви, проекти

використання наданих фінансів. Допомогу США європейцям Й. Сталін розцінив як спробу втручання у внутрішні справи суверенних держав, їхнього економічного і політичного закабалення. Для комуністичного керівництва відкрита економіка була неприйнятною, тому комуністичний табір під тиском Москви відхилив американські пропозиції. Однак СРСР не запропонував власного альтернативного плану відбудови Європи. Східна Європа відмежувалася від світового ринку, і це позбавило її значних переваг при міжнародному поділі праці. Ставлення європейських держав до «плану Маршалла» фактично визначило поділ Європи, розпочалось активне формування блокової політики.

ПРОТИСТОЯННЯ НАТО І ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

У березні 1948 р. в Брюсселі Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург підписали угоду про воєнно-політичний союз (так званий Західний союз). У квітні 1949 р. дванадцять держав – США, Канада, Італія, Данія, Норвегія, Ісландія, Португалія й усі держави Брюссельського пакту підписали договір про створення військового Північноатлантичного союзу (НАТО). Новостворений блок проголошував захист демократії, відкритість і цілісність світового ринку, заперечував однопартійну систему.

На противагу НАТО комуністичні держави у травні 1955 р. створили свій воєнно-політичний блок – Організацію Варшавського Договору, названу за місцем підписання договору. До Варшавського пакту увійшли СРСР, Польща, НДР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія. КНР підтримала утворення пакту. Оскільки військову основу Варшавського блоку становила радянська армія, а головнокомандування й політичне керівництво знаходилися у Кремлі, Москва ще більше зміцнила владу над комуністичними країнами Європи. Раніше, в січні 1949 р., було утворено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), куди увійшли комуністичні країни – СРСР, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина, а рік по тому – Албанія та НДР.

З'явилися й інші військово-політичні блоки в регіонах, які, на думку західних політиків, потребували захисту від комуністичної загрози. У 1951 р. – АНЗЮС (Австралія, Нова Зеландія, США), в 1954 р. – СЕАТО, куди увійшли США, Велика Британія, Франція, Пакистан, Таїланд, Філіппіни, Австралія та Нова Зеландія. В 1955 р. сформувався Багдадський пакт (названий за місцем підписання, з серпня 1959 р. – СЕНТО), до якого належали Велика Британія, Туреччина, Пакистан, Іран, Ірак.

Таким чином, до середини 50-х років розкол світу на два протилежні табори був остаточно оформлений різними військово-політичними союзами. Ця ситуація призвела до загрози нової світової війни.

ПЕРШІ ВОЄННІ СУТИЧКИ

З утворенням Китайської Народної Республіки Радянський Союз наполягав на негайній заміні гоміньданівського представника в ООН комуністичним. Делегація СРСР вдалася навіть до демонстративного бойкоту ООН. Демарш СРСР щодо ООН збігся з періодом підготовки комуністичним блоком агресії на Далекому Сході.

Москва підтримала ініціативу КНДР щодо силового об'єднання Кореї шляхом захоплення південної частини країни. Ці плани КНДР схвалював також Пекін, який розглядав їх як преамбулу власних намірів насильницького приєднання Тайваню до КНР.

Добре озброєна армія КНДР 25 червня 1950 р. вдерлася на територію Республіки Кореї. Після місячних боїв південнокорейська влада утримувала тільки невеликий плацдарм навколо порту Пусан на південному сході півострова. На захист Республіки Кореї виступила ООН. У день початку агресії Рада Безпеки одностайно (за відсутності делегації СРСР) засудила агресію північнокорейського режиму і прийняла рішення надати збройну допомогу жертві нападу. Радянська делегація терміново повернулася в ООН, однак домогтися перегляду цього рішення їй не вдалося.

Висадившись на Корейському півострові, війська ООН, переважно американські підрозділи, оточили і розгромили війська КНДР. До жовтня 1950 р. ситуація докорінно змінилася: північнокорейська армія ледве утримувала невеликий клаптик території КНДР. Американські війська впритул наблизилися до кордонів КНР. У такій ситуації комуністичний Китай з тим, щоб врятувати своїх союзників у Кореї, рішуче втрутився у війну. Мільйонна армія «добровольців» КНР стримала наступ військ ООН, а незабаром лінія фронту пролягла неподалік 38-ї паралелі – на рубежах, з яких і розпочалася війна.

Перше зіткнення східного та західного блоків у локальній війні призвело до великих людських втрат. За офіційними даними, у корейській війні загинуло 34 тис. вояків США, понад 103 тис. було поранено. Китай втратив близько 1 млн чоловік. Найбільших жертв зазнав корейський народ: загинуло 9 млн – переважно мирного населення.

Наприкінці липня 1953 р. було підписано перемир'я між представниками військ ООН, китайської армії та протибор-

ствуючих корейських сторін. Документ передбачав скликання у тримісячний термін мирної конференції для розв'язання корейської проблеми. Проте ідея залишилася нездійсненою внаслідок поглиблення суперечностей між КНДР і Республікою Кореєю.

Не менш загрозлива міжнародна ситуація у першій половині 50-х років склалась у Південно-Східній Азії. Впливова національна сила В'єтнаму – Компартія Індокитаю на чолі з Хо Ші Міном 2 вересня 1945 р. проголосила утворення Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Однак нова держава не одержала міжнародного визнання. Відновлення французького колоніального панування викликало могутній рух Опору національних сил, очолюваних комуністами. З 1946 по 1950 р. перевага була на боці французького експедиційного корпусу. Стратегічна ситуація у регіоні змінилася на користь компартії Індокитаю після утворення КНР і дипломатичного визнання ДРВ Москвою та Пекіном (1950). В'єтнамські комуністи, підтримані могутніми союзниками, вміло поєднуючи боротьбу за владу з гаслами національного визволення, розпочали контрнаступ. У 1954 р., після розгрому французьких військ поблизу фортеці Дьєнб'єнфу, Франція змушена була піти на переговори.

У Женеві 1954 р. відбулася нарада щодо становища в Індокитаї міністрів закордонних справ СРСР, КНР, США, Великої Британії, Франції та делегацій країн Індокитаю. За угодою, у регіоні припинялися воєнні дії. Для розмежування воюючих сторін у В'єтнамі встановлювалася демаркаційна лінія вздовж 17-ї паралелі. Франція зобов'язувалася вивести війська з Індокитаю. Передбачалося також виведення в'єтнамських «добровольців» з Лаосу та Камбоджі. Було узгоджено, що політичне врегулювання у регіоні здійснюватиметься шляхом проведення загальних демократичних виборів упродовж 1955–1956 рр. Однак, як і в Кореї, демаркаційна лінія на довгі роки поділила В'єтнам на дві різні держави – комуністичну на півночі й проамериканську на півдні, – за якими стояли два могутні військово-політичні блоки – східний та західний.

Ще одним регіоном зіткнень інтересів цих воєнно-стратегічних блоків став Близький Схід. Утворення в 1948 р. держави Ізраїль викликало негативну реакцію арабського світу. Арабські країни – Єгипет, Трансйорданія (пізніше назва – Йорданія), Сирія, Ліван, Саудівська Аравія, Ємен – розпочали в 1948 р. війну проти нової держави, однак Ізраїль зумів відстояти свою незалежність. До його успіхів у війні сприяли комуністичні країни. Тоді як західні держави впровадили ембарго на постачання зброї у район конфлікту, Чехословаччина

за вказівкою Москви постачала зброю Ізраїлю. Радянський Союз у такий спосіб намагався проникнути на Близький Схід, у зону традиційного впливу Великої Британії та Франції. Однак незабаром Ізраїль пішов на зближення із США. Водночас арабські країни переходили до розряду друзів СРСР.

У липні 1956 р. уряд Єгипту оголосив про націоналізацію англо-французької Загальної компанії Суецького каналу. Суецьке питання розглядала Рада Безпеки ООН, накреслюючи шляхи врегулювання конфлікту. СРСР і США висловилися за мирне врегулювання проблеми. Тим часом Велика Британія і Франція, підключивши до себе Ізраїль, готувалися шляхом проведення воєнної операції повернути зону Суецького каналу.

Воєнні дії трьох держав проти Єгипту розпочалися 29 жовтня 1956 р. Наступного дня представник СРСР у Раді Безпеки ООН запропонував резолюцію про вжиття рішучих заходів щодо агресорів. Представники Лондона та Парижа, застосувавши вето, не допустили прийняття такого рішення. 1 листопада 1956 р. було скликано надзвичайну сесію Генеральної Асамблеї ООН, яка більшістю голосів ухвалила резолюцію із закликом припинити війну. Однак бої тривали. Уряд СРСР у посланнях до урядів Великої Британії, Франції та Ізраїлю 5 листопада заявив, що готовий застосувати силу для відновлення миру на Близькому Сході. Цей ультиматум вплинув, і за два дні воєнні дії було припинено. Вздовж кордону Єгипту та Ізраїлю розмістилися збройні сили ООН для роз'єднання ворогуючих сторін. Характерно, що під час Суецької кризи США відмежувалися від воєнної авантюри своїх союзників.

РУХ ЗА МИР

Після Другої світової війни проходив інтенсивний процес деколонізації, спочатку Азіатського континенту, а з середини 50-х років – Африки. Становлення зовнішньої політики молодих країн виявилось складним і суперечливим. Позитивним чинником стала координація їхньої зовнішньополітичної діяльності за принципом неприєднання – ні до західного, ні до східного блоку.

Початок міжнародному співробітництву країн Азії й Африки поклала Бандунзька конференція (Індонезія, квітень 1955 р.). На ній Азію репрезентували делегації 23 країн, Африку – шість. Наслідки конференції були несподіваними і для Москви, і для Вашингтона: незважаючи на строкатість політичних режимів, держави-учасниці виступили єдиним фронтом. У підсумкових документах висувалися нові принципи міжнародних відносин, зокрема ідеї мирного співіснування, поважання основних прав людини, цілей і принципів Статуту

ООН, прагнення до врегулювання міжнародних суперечок мирним шляхом. Молоді незалежні держави Азії й Африки стали активними учасниками всесвітнього руху прихильників миру.

У 1955 р. відомі вчені світу Альберт Ейнштейн, Фредерік Жоліо-Кюрі, Бертран Рассел та інші стали ініціаторами руху вчених за мир, роззброєння, міжнародну безпеку і співробітництво. Рух отримав назву Пагуошського за місцем проведення першої конференції прихильників ідеї у м. Пагуош (Канада).

Радянські лідери, організовуючи свій «рух прихильників миру», розглядали його як «засіб викриття злочинних планів паліїв війни». Відповідно до цього СРСР висував численні «миролюбні» пропозиції – формою конструктивні, а суттю нездійсненні.

У середині 50-х років, у зв'язку з «відлигою» в СРСР, намітилася тенденція переходу обох наддержав до розрядки міжнародної напруженості. Радянські керівники тепер заявляли про можливість довготривалого співіснування і мирного змагання двох протилежних соціально-економічних систем – соціалістичної та капіталістичної. Зовнішня політика СРСР стала гнучкішою, більш здатною до компромісів. Це, зокрема, знайшло прояв у підписанні в 1955 р. представниками СРСР, США, Великої Британії та Франції Державного договору з Австрією. Він передбачав виведення з країни окупаційних військ і повне відновлення суверенітету Австрії.

ДОКУМЕНТИ

СТАТУТ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ САН-ФРАНЦИСКО, 26 ЧЕРВНЯ 1945 р.

(Витяг)

Стаття 1. Організація Об'єднаних Націй переслідує цілі:

1. Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою здійснювати ефективні колективні заходи для запобігання і усунення загрози миру та придушення актів агресії або інших порушень миру і проводити мирними засобами у згоді з принципами справедливості та міжнародного права улагодження та розв'язання міжнародних суперечок та ситуацій, що можуть призвести до порушення миру.
2. Розвивати дружні стосунки між націями на основі поважання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру.
3. Здійснювати міжнародне співробітництво у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру; в заохоченні та розвитку прав людини та основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії.

4. Бути центром для узгодження націй у досягненні цих спільних цілей.

Стаття 2. Для досягнення цілей, означених у статті 1, Організація та її Члени діють відповідно до таких принципів:

1. Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її Членів.
2. Всі Члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують прийняті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм усім в сукупності права та привілеї, що випливають з приналежності до складу Членів Організації...

(Хрестоматія по новейшій історії. – М., 1960. – Т. 2. – С. 124–125).

ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНИЙ ДОГОВІР ВАШИНГТОН, 4 КВІТНЯ 1949 Р.

(Витяг)

... Договірні Сторони підтверджують свою віру в мету та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй і своє прагнення жити в мирі з усіма народами і всіма урядами. Вони сповнені рішучості захистити свободу, спільний спадок і цивілізацію своїх народів, що засновані на принципах демократії, свободи та верховенства права. Вони прагнуть забезпечити стабільність та добробут у районі північної частини Атлантичного океану. Вони твердо вирішили об'єднати свої зусилля для колективної оборони і для збереження миру і безпеки. Тому вони домовилися про поданий нижче Атлантичний пакт...

Стаття 5. Договірні сторони погоджуються, що збройний напад проти однієї чи кількох із них у Європі чи в Північній Америці розглядатиметься як напад проти них усіх; і як наслідок цього, вони згоджуються, що, якщо такий збройний напад відбудеться, кожна з них... буде допомагати стороні чи сторонам, які зазнали нападу, шляхом негайного вжиття індивідуально чи за згодою з іншими сторонами такої дії, яка видається їм необхідною, включаючи застосування збройної сили, щоб відновити і підтримати безпеку району північної частини Атлантичного океану...

(Международные отношения и внешняя политика СССР. Сборник документов (1871–1957 гг.) – Москва, 1957. – С. 196–198).

ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ, СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМНУ ДОПОМОГУ...

ВАРШАВА, 14 ТРАВНЯ 1955 Р.

(Витяг)

Договірні Сторони, знову підтверджуючи своє прагнення до створення системи колективної безпеки у Європі..., враховуючи разом з тим становище, що склалось у Європі в результаті ратифікації Паризьких угод, які передбачають створення нового військового угруповання у вигляді «Західноєвропейського союзу», за участі

Західної Німеччини, яка ремілітаризується... що посилює небезпеку нової війни і створює загрозу національній безпеці миролюбних держав, будучи впевнені в тому, що за цих умов миролюбні держави Європи повинні вжити необхідних заходів для забезпечення своєї безпеки і в інтересах підтримання миру в Європі... вирішили укласти цей Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу...

Стаття 3. Договірні сторони консультуватимуться між собою з усіх важливих міжнародних питань, що зачіпають їхні спільні інтереси...

Стаття 4. У разі збройного нападу в Європі на одну або кілька держав - учасниць договору з боку будь-якої держави або групи держав, кожна держава – учасниця Договору... надасть державі або державам, що зазнали такого нападу, негайну допомогу, індивідуально і за згодою з іншими державами – учасницями Договору, усіма засобами, які вона вважатиме за потрібне, включаючи застосування збройної сили...

(Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. – М., 1957. – С. 265–268).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які причини зумовили виникнення «холодної війни»?
2. Наведіть факти, які свідчать про прагнення уряду СРСР розширити кордони «комуністичного табору».
3. Про що свідчать наведені статті договорів Північноатлантичного союзу і Організації Варшавського Договору?
4. Які цілі воєнно-політичних союзів, створених за участю США і СРСР? Визначте території, на які поширювався вплив окремих воєнно-політичних союзів.
5. Як позначилась «відлига» в СРСР на розвитку міжнародних відносин?

§ 39. БЛОКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ ДЕРЖАВ (друга половина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.)

З яких питань проявились найбільші загострення суперечностей між СРСР і країнами Заходу в перші повоєнні роки?

ПРОБЛЕМИ РОЗЗБРОЄННЯ

Проблеми роззброєння були в центрі уваги всіх сесій Генеральної Асамблеї ООН другої половини 50-х років. У 1953 р., коли СРСР і США майже одночасно оволоділи секретом водневої бомби, протистояння двох блоків вийшло на новий, термоядерний, щабель. Поряд з обома наддержавами володарями атомної зброї стали Велика Британія (1952), Франція (1960), Китай (1964). Кожна із сторін, втягнувшись у гонку озброєнь, нагромаджувала значні арсенали засобів масового знищення,

і будь-яка випадковість могла призвести до загибелі світової цивілізації. Поява наприкінці 50-х років балістичних ракет з ядерними боеголовками, здатних за лічені хвилини долетіти до будь-якого пункту земної кулі, викликала справжню революцію у засобах ведення війни. Практично кожна міжнародна криза супроводжувалася взаємними погрозами обох блоків застосувати ядерну зброю. І Захід, і Схід у міжнародних відносинах виходили на «атомну дипломатію», займали позицію сили. Радянсько-американське протистояння у сфері ядерних озброєнь водночас було стримуючим фактором для обох сторін. Усі розуміли катастрофічні наслідки розв'язання конфліктних проблем ядерними ударами.

Політика взаємного недовір'я спричинила напруженість у міжнародних відносинах. Широкі верстви громадськості світу наполегливо виступали за мир і роззброєння. Правлячі кола супротивних блоків змушені були прислухатися до цих думок. У вересні 1960 р. вперше в історії ООН на порядок денний Генеральної Асамблеї було поставлено питання про загальне і повне роззброєння. У виступі М. Хрущова на цьому форумі пролунали пропозиції про ліквідацію всіх армій, флотів, навіть навчальних військових закладів. Однак про їхню нещирість свідчила кінцева частина промови, в якій він урочисто пообіцяв «поховати» капіталізм. Свій план роззброєння висувала й американська сторона. В його основу було покладено ідею «відкритого неба», тобто контролю за послідовними етапами роззброєння шляхом взаємного аерофотографування територій. Цю пропозицію Радянський Союз відкинув. Далі питання роззброєння перейшло на розгляд численних комісій і підкомісій, які не були уповноважені приймати остаточні ухвали.

В умовах радянсько-американської конфронтації позитивний вплив на міжнародні відносини мала політика країн Західної Європи. Наприкінці 50-х років відбувалося їх зближення в економічному і політичному плані. В березні 1957 р. у Римі було підписано угоду про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), або так званого «Спільного ринку», засновниками якого стали Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург.

На зламі 50–60-х років невралгічною точкою Європи став Західний Берлін, що його намагався поглинути комуністичний блок, і саме з цією метою Радянський Союз обстоював необхідність надати йому статус вільного міста. Однак Захід розумів, наскільки «вільним» буде це місто, з усіх боків оточене територією НДР. 13 серпня 1961 р. власті НДР, інспіровані Москвою, звели берлінський прикордонний мур, який перетнув німецьку столицю і став символом поділу Європи.

КАРИБСЬКА (КУБИНСЬКА) КРИЗА

Карибська (Кубинська) криза 1962 р. стала кульмінацією небезпечного протистояння двох військово-політичних блоків. На початку 1959 р. на Кубі відбулася революція. Її лідер Фідель Кастро у квітні 1961 р. проголосив курс на побудову соціалізму. Радянський Союз надав кубинському режимові значну матеріальну та військову допомогу. Між обома країнами було досягнуто таємної домовленості про будівництво на Кубі радянської ракетної бази. Устаткування для цього доставляли на острів у трюмах кораблів торговельного флоту СРСР.

Радянські військові плани не залишилися непоміченими. Американські розвідувальні літаки відстежили будівництво ракетних шахт на Кубі. Було опубліковано фотознімки. Дипломати США на засіданні Ради Безпеки ООН розцінили їх як доказ розміщення радянської ядерної зброї у безпосередній близькості до кордонів США. Представники СРСР всупереч фактам заперечували присутність на острові грізної зброї. Президент США Дж. Кеннеді 22 жовтня 1962 р. оголосив про встановлення морської блокади Куби. Дві наддержави, а потім і обидва блоки – НАТО та Організація Варшавського Договору – привели свої збройні сили в стан бойової готовності. У будь-яку хвилину могла статися трагічна розв'язка протистояння.

Генеральний секретар ООН закликав керівників СРСР та США утриматися від усіляких дій, що могли б загострити становище. Вранці 27 жовтня радянською ракетою «земля – повітря» над Кубою було збито американський літак-розвідник. Військові радники Кеннеді пропонували негайно завдати по острову повітряного удару. Президент ледве стримував натиск генералів. Зі свого боку радянські маршали



Микита
Хрущов та
Джон
Кеннеді

підбурювали до війни Хрущова. В один з цих днів радянський лідер одержав листа від Фіделя Кастро. Кубинський союзник переконував, що настав слушний момент під приводом самооборони назавжди покінчити з імперіалізмом.

Подолання Карибської кризи залежало від Дж. Кеннеді та М. Хрущова. Різними каналами вони активно вели переговори. Вранці 28 жовтня московське радіо передало відкритим текстом послання М. Хрущова до Дж. Кеннеді. СРСР погодився забрати з Куби ракетно-ядерну зброю в обмін на гарантії США про невтручання у внутрішні справи Куби. У свою чергу США зняли блокаду Куби, дали гарантії невтручання до її внутрішніх справ і погодилися компенсувати СРСР втрату ракетної бази демонтажем своєї ракетної бази у Туреччині.

ДОГОВОРИ ЩОДО ЯДЕРНОГО ОЗБРОЄННЯ

У Карибській кризі керівники обох наддержав виявили здатність до компромісу. З'явилися нові підходи до проблем світової політики. І хоча один з лідерів комуністичного блоку Мао Цзедун заявив, що з огляду на своє величезне населення Китай виживе в атомній війні і побудує на планеті комунізм, дані світової науки спростовували таку можливість. Учені не бачили шансів для продовження життя на земній кулі в разі термоядерного конфлікту. Вони вказували і на неприпустимість радіоактивного забруднення планети внаслідок випробувань ядерної зброї. Мільйони людей страждали на невиліковні хвороби від радіаційного опромінювання. З огляду на це, а також прагнучи продовжити діалог між державами, 5 серпня 1963 р. СРСР, США та Велика Британія підписали у Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. До нього приєдналося понад сто держав світу. Також була досягнута радянсько-американська домовленість «не розміщувати у космічному просторі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового винищення». У жовтні 1964 р. Пекін вперше здійснив випробування власної атомної бомби і разом з Францією залишався поза колом держав, які підписали Московський договір.

На середину 60-х років понад 40 країн світу мали 600 атомних реакторів, що генерували електроенергію, однак могли бути використані і для ядерних досліджень. За цих умов актуальною ставала проблема заборони розповсюдження атомної зброї. Впродовж другої половини 60-х років завершилася підготовка проекту Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який було підписано в 1968 р. XXII сесія Генеральної Асамблеї ООН переважною більшістю голосів схвалила цей

Договір. Він був відкритий для підписання усіма державами, й до нього приєдналися понад сто держав.

Укладені договори мали велике значення, насамперед для покращання екологічного стану планети. Наприклад, через сім років після підписання Договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах вміст радіоактивного ізотопу «стронцій-90» на земній поверхні зменшився у 20 разів.

ВТРУЧАННЯ НАДДЕРЖАВ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ ІНШИХ КРАЇН

Уроки Карибської кризи були взяті до уваги обома наддержавами. СРСР і США вже не доводили протистояння до межі війни. Проте боротьба за сфери впливу в усіх регіонах тривала.

Гостре протиборство виникло на Індокитайському півострові. У 60-х роках комуністичний В'єтнам організував партизанський рух на півдні країни. США почали надавати допомогу Республіці В'єтнам, СРСР та КНР у свою чергу підтримували ДРВ. У 1964 р. американці безпосередньо втрутилися в індокитайський конфлікт. Розпочалась американо-в'єтнамська війна, в якій збройні сили США виявилися нездатними зламати опір в'єтнамських комуністів. У 1973 р. США змушені були піти на підписання Угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі, вивести свої війська з країни. Комуністичний блок святкував перемогу, оскільки утворення Соціалістичної Республіки В'єтнам (1976) призвело до фактичного усунення впливу країн Заходу з Індокитаю.

Іншою «гарячою точкою» на політичній карті світу залишався Близький Схід. Шестиденна війна (червень 1967 р.) призвела до окупації Ізраїлем сектору Газа та Сінайського півострова, східної частини Єрусалима, західного берега р. Йордану, сирійського міста Ель-Кунейтра і розташованих поблизу нього Голанських висот. Сотні тисяч палестинців – жителів окупованих земель – були зігнані зі своїх земель. Вони знайшли притулок у сусідніх державах, поповнюючи ряди біженців попередніх арабо-ізраїльських конфліктів. Серед них виник і набрав сили рух Опору, який ставив за мету утворення на окупованих землях незалежної держави Палестини і повернення біженців до власних домівок.

Внаслідок складної дипломатичної боротьби Рада Безпеки ООН на пропозицію Великої Британії в листопаді 1967 р. ухвалила резолюцію, яка накреслила шляхи встановлення «справедливого та міцного миру на Близькому Сході». Основні її пункти – виведення ізраїльських військ з окупованих територій; взаємне анулювання всіх претензій і припинення війни між арабськими країнами та Ізраїлем; забезпечення свободи

судноплавства в регіоні; досягнення справедливого врегулювання проблем біженців; забезпечення територіальної недоторканності та політичної незалежності кожної держави у регіоні.

У серпні 1968 р. розпочалася збройна інтервенція СРСР та його союзників у Чехословаччину. Паростки демократизації політичного життя у цій країні були розцінені у Москві як «наступ імперіалістичних сил». Війська СРСР, підтримані підрозділами НДР, Болгарії, Угорщини та Польщі провели каральну акцію під гаслом «захисту соціалізму».

Події 1968 р. у Чехословаччині продемонстрували неприхований намір брежневського керівництва тримати під контролем внутрішнє життя країн Східної Європи. Такий спосіб дій на Заході називали «доктриною обмеженого суверенітету», або «доктриною Брежнєва». На словах заперечуючи наявність такої доктрини, Москва визначала свої відносини із східноєвропейськими країнами як «колективну відповідальність за долю соціалізму». У 70-х роках залежне від СРСР становище керівництва «братніх країн» щорічно підтверджувала практика кримських зустрічей з майже обов'язковим відпочинком лідерів комуністичних держав у Радянському Союзі. Свою роль у закріпленні системи усталених взаємовідносин відігравали і пільгові ціни на енергоносії та сировину, які СРСР постачав східноєвропейським країнам.

Інтервенція комуністичних країн викликала обурення світової громадськості. Чехословацькі події посилили напруженість у Європі, засвідчивши глибоку кризу в комуністичному таборі. Це, зокрема, виявлялося у суперництві за лідерство в комуністичному русі між Москвою та Пекіном. Виявилися незгоди і щодо територіальних проблем. Наприкінці 60-х років сталися сутички на китайсько-радянському кордоні. Конфлікт міг перерости у термоядерну війну. В суперництві за кордони Радянський Союз мав вагомі аргументи – найновіші ракетно-артилерійські комплекси, після залпів яких китайські війська змушені були відступити. Напруженість у міжнародних відносинах на Далекому Сході тривала ще два десятиліття.

У той час, коли світову політику визначало блокове протистояння Захід – Схід, почало формуватись об'єднання позаблокових держав. Неприєднання їх до жодних військово-політичних угруповань позитивно впливало на вироблення конструктивної міжнародної політики.

РУХ НЕПРИЄДНАННЯ

Становлення Руху неприєднання пов'язане з виходом на міжнародну арену молодих держав Азії, Африки, Латинської Америки. Цей рух організаційно оформився 1961 р. у Бел-

граді, де відбулася перша конференція країн, що не приєдналися до військово-політичних блоків. У Белградській конференції взяли участь делегації 25 країн. Кількість учасників від конференції до конференції зростала і у 90-х роках становила понад 120.

Географічне розширення Руху збігалось із зміною поколінь його керівників. Лідерів національно-визвольної боротьби змінили діячі постколоніальної пори. Однак це не вплинуло на загальну доктрину неприєднання. Проблема членства у Русі неприєднання була предметом постійних суперечок. Перша конференція визначила, що до нього належать ті країни, які виявлять самостійність у політиці, підтримують національно-визвольну боротьбу, не беруть участь у будь-яких колективних військових союзах, не надають іноземним країнам військових баз на своїй території. Більшість афро-азіатських країн дотримувалися думки, що до організації повинні вступати тільки колишні колонії. Югославія ж і деякі латиноамериканські країни наполягали на участі у Русі навіть держав комуністичного табору за умови, якщо ті не є членами Варшавського Договору. Ця пропозиція перемогла, і до Руху ввійшли ДРВ і Куба.

Життєздатність Руху неприєднання значною мірою визначалася тим, що програма не обмежувалася деколонізацією та антиблоковістю. За змістом вона була масштабнішою і віддзеркалювала прагнення молодих держав до проведення рівноправної міжнародної економічної політики, запровадження принципів мирного співіснування. Рух, зокрема, виступав як активний поборник ліквідації ядерної загрози. Ця організація відіграла позитивну роль при розв'язанні багатьох конфліктів. Учасники Руху неприєднання виступали проти війни в Індокитаї, на Близькому Сході, проти втручання наддержав у внутрішні справи інших країн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте тенденції у розвитку міжнародних відносин у 50-60-ті роки.
2. Обґрунтуйте судження про те, що Карибська криза стала кульмінацією протистояння двох військово-політичних блоків. Які наслідки мала Карибська криза для подальшого розвитку міжнародних відносин?
3. Визначте «гарячі точки» протистояння між СРСР і країнами Заходу, які виникли в 60-ті роки.
4. Розкрийте причини виникнення і цілі Руху неприєднання.

§ 40. КУРС НА РОЗРЯДКУ МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА ЙОГО ЗРИВ (70-ті – перша половина 80-х років)

Які події, на вашу думку, змусили політиків СРСР і країн Заходу зробити висновок про необхідність переходу до розрядки міжнародної напруженості?

НОРМАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСИН МІЖ КОМУНІСТИЧНИМИ ДЕРЖАВАМИ І ФРН

На початку 70-х років ціною величезних зусиль СРСР досягнув паритету (рівності) в ядерних озброєннях із США. Арсенали ядерної зброї обох блоків були вкрай переповнені. Зростаюча напруженість радянсько-китайських відносин і водночас безславна в'єтнамська авантюра Вашингтона змушували лідерів обох блоків шукати компромісів у протистоянні. Зменшити загрозу війни на континенті прагнули й провідні політики процвітаючої Західної Європи. Центральною проблемою тут залишалось визнання усіма державами непорушності повоєнних кордонів.

Прихід до влади у ФРН соціал-демократів і конструктивна політика нового канцлера Віллі Брандта зумовили позитивні зрушення у відносинах на континенті. Основою їх став підписаний у Москві в серпні 1970 р. Договір між СРСР і ФРН. У ст. 3 цього документа зазначалося, що СРСР та ФРН «розглядають як непорушні тепер і у майбутньому кордони усіх держав у Європі, як вони пролягають на день підписання цього Договору, у тому числі лінію Одер-Нейсе, яка є західним кордоном Польської Народної Республіки, та кордон між Федеративною Республікою Німеччиною і Німецькою Демократичною Республікою». Договір мав важливе міжнародне значення – адже в ньому вперше проголошувався принцип визнання непорушності повоєнних кордонів у Європі.

Стало очевидним, що укладення подібного договору між Варшавою та Бонном є лише питанням часу. 7 грудня 1970 р. у Варшаві керівники двох держав підписали Договір між ПНР та ФРН про основи нормалізації їх взаємовідносин. Обидві сторони зобов'язалися поважати територіальну цілісність одна одної і не висувати таких претензій також у майбутньому. Незабаром Варшава і Бонн встановили дипломатичні відносини.

Для процесу формування загальноєвропейської безпеки важливе значення мало розв'язання західноберлінської проблеми. Західні держави визнали: оскільки Західний Берлін розташований всередині НДР, він не зможе нормально існувати, якщо не брати до уваги інтереси комуністичного блоку.

У вересні 1971 р. внаслідок тривалих переговорів представники СРСР, США, Великої Британії та Франції підписали угоду щодо Західного Берліна. Чотиристороння угода забороняла застосовувати силу або її загрозу один до одного, – врегульовувати всі суперечки потрібно було тільки мирними засобами. Як зафіксовано у документі, Західний Берлін не належить ні НДР, ні ФРН, однак пов'язаний з останньою економічними та іншими стосунками. Угода передбачала також розширення зв'язків західноберлінців із зовнішнім світом, зокрема представництвом їх у різних міжнародних організаціях.

Порозуміння у справі Західного Берліна, яке підтвердило юрисдикцію колишніх членів антигітлерівської коаліції над цією частиною міста, уможливило проведення переговорів між двома німецькими державами, що завершилися у грудні 1972 р. підписанням угоди. Вона підтверджувала державну окремність ФРН і НДР. Наступного року обидві німецькі держави стали членами ООН.

Серйозним випробуванням для європейської безпеки стала кіпрська проблема. Після здобуття незалежності Республікою Кіпр (серпень 1960 р.) на острові розпочалися зіткнення між кіпріотами-греками та кіпріотами-турками. Влітку 1974 р. внаслідок заколоту, організованого військовим режимом Греції, законний уряд Кіпру було повалено. Турецька армія з метою захисту етнічно спорідненої частини населення окупувала близько 40 % території острова. Конфлікт між двома членами НАТО – Грецією і Туреччиною – розглядався на сесіях Генеральної Асамблеї ООН, засіданнях Ради Безпеки. Резолюції цих органів вимагали виведення військ із острова, припинення іноземного втручання у кіпрські справи. Переговори між Туреччиною і Грецією за посередництва Великої Британії (колишньої володарки острова) поступово ліквідували напругу навколо Кіпру, хоча сам острів залишається поділеним між обома етнічними громадами.

РАДЯНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ

Радянсько-американські домовленості на найвищому рівні – характерна прикмета міжнародного життя 70-х років. Обмін візитами лідерів звичайно завершувався підписанням важливих угод, пов'язаних з розрядкою міжнародної напруженості. У США панувала думка, що комуністичну загрозу можна послабити шляхом посилення торговельних і культурних зв'язків, визнанням існуючої розстановки сил у Європі, досягненнями домовленостей щодо обмеження гонки озброєнь. Водночас СРСР, досягнувши паритету у ядерній зброї, прагнув взяти тайм-аут у військовому змаганні.

Під час першого візиту американського президента до Москви в травні 1972 р. Р. Ніксон і Л. Брежнев підписали важливі документи, зокрема «Основи взаємовідносин між США та СРСР», де йшлося про те, що відмінності в ідеологічних і соціальних системах не є перешкодою для ділового співробітництва. Сторони зобов'язалися робити все можливе для уникнення воєнної конфронтації та відвернення ядерної війни. Важливими документами 1972 р., які суттєво вплинули на приборкання гонки озброєнь, стали Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) та Тимчасова (на п'ять років) угода про деякі обмеження в галузі стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1). За останнім документом заборонялося будівництво стаціонарних пускових об'єктів наземного базування для міжконтинентальних балістичних ракет, обмежувалось оснащення ракетами підводних човнів. Угода ОСО-1 «заморозила» в обох країнах кількість стратегічних ракет наземного і морського базування, наявну на момент підписання угоди.

Під час візиту радянського керівника до США в червні 1973 р. було підписано Угоду про відвернення ядерної війни, а під час наступного візиту до Москви Р. Ніксона влітку 1974 р. – Договір про заборону атомних випробувань під землею. Проведення у липні 1975 р. спільного радянсько-американського космічного польоту «Союз-Аполлон», окрім наукових цілей, мало великий політичний ефект і стало яскравим свідченням успіхів політики розрядки.

БЕЗПЕКА І СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄВРОПІ

Кульмінацією розрядки стала Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі. Вона пройшла три етапи. Перший припадає на літо 1973 р., коли у столиці Фінляндії зібралися міністри закордонних справ 33 європейських держав (окрім Албанії, комуністичні лідери якої проводили політику ізоляції від зовнішнього світу), США та Канади. Міністри узгодили порядок денний майбутнього форуму. На другому етапі, що тривав з весни 1973-го до літа 1975 р., ретельно готувалися документи Наради для підписання їх керівниками держав. Уся підготовча робота проходила за принципом «консенсусу», тобто повної одностайності. Жодне положення документа і навіть слово не вважалось прийнятним, якщо будь-хто з учасників заперечував проти нього. У Гельсінкі 30 липня – 1 серпня 1975 р. відбувся завершальний етап Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Керівники 35 держав підписали Заключний акт, де зафіксовано узгоджені принципи взаємовідносин країн – учасниць Наради: суверенність, поважання прав, притаманних суверенітетові; незастосування сили або загрози

сили; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав; мирне врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи; поважання прав людини та основних свобод, у тому числі свободи думки, совісті, релігії та переконань; рівноправність народів та їхнє право розпоряджатися своєю долею; співробітництво між державами; сумлінне виконання ними зобов'язань з міжнародного права.

Гельсінкський акт ґрунтувався на Статуті ООН, Загальній декларації прав людини і на міжнародних пактах прав людини. Заключний акт Наради формально не є міжнародною угодою – це своєрідна багатостороння декларація морально-політичних зобов'язань. При цьому різні держави підкреслювали значення тих чи інших аспектів Гельсінкського акта. Комуністичний блок наголошував насамперед на непорушності кордонів, оскільки це підтверджувало радянські здобутки в Другій світовій війні й начебто мирні наміри СРСР і залежних від нього східноєвропейських країн. Західні держави наполягали на дотриманні прав людини, грубі порушення яких були притаманні комуністичним країнам. Радянське керівництво, сподівалося, що Заключний акт Наради буде ще однією паперовою декларацією, яка надасть пропагандистські вигоди східному блоку. Тимчасом Заключний акт виявився обопільно гострою зброєю. Підтверджуючи існуюче розташування сил двох блоків, він водночас акцентував увагу на моральних принципах влади, які ігнорували комуністичні режими.

Кремлівські керівники, поставивши свої підписи під Заключним актом, зобов'язалися впроваджувати в життя положення щодо захисту прав людини. У республіках СРСР незабаром виникли дисидентські об'єднання – так звані Гельсінкські групи, які, незважаючи на переслідування, активно виступали за дотримання положень Заключного акта. Однією з перших така група виникла в Україні.

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ НА СХОДІ

У той час, коли в Європі відбувався процес розрядки міжнародної напруженості, на інших континентах жевріли старі та розпалювалися нові локальні збройні конфлікти. На Індостанському півострові не припинялося суперництво між Індією та Пакистаном. Якщо раніше ці держави вдавалися до зброї через прикордонні суперечки (війни 1947 і 1965 рр.), то на початку 70-х років стосунки між ними загострились у зв'язку з проблемою Східного Пакистану. Бенгальці, які населяли цей регіон, вимагали більшої автономії та представництва у владних структурах країни, що їх монополізували представники Західного Пакистану.

Пакистанська влада намагалася силою придушити національно-визвольний рух бенгальців. Щоб ослабити Пакистан, Індія вирішила втрутитися у конфлікт, попередньо заручившись підтримкою СРСР: влітку 1971 р. Радянський Союз та Індія уклали Договір про мир, дружбу і співробітництво. У грудні 1971 р. індійські війська розпочали наступ у Східному Пакистані й за короткий час розгромили противника. Утворилася держава бенгальців – Бангладеш. У 1974 р. Індія випробувала атомний пристрій. Стало відомо і про успішні розробки такої зброї Пакистаном. Протистояння двох сусідніх держав ставало дедалі небезпечним для світу.

На Близькому Сході у жовтні 1973 р. вибухнула чергова війна: Єгипет зненацька напав на Ізраїль. Ізраїльтяни успішно відбили напад і перейшли в контрнаступ, внаслідок чого араби опинилися під загрозою поразки. Москва, що досі не реагувала на приготування арабів до війни, тепер зажадала від Вашингтона негайно зупинити наступ американського союзника. США відгукнулися на цей заклик, і за ініціативою обох сторін – радянської та американської – Рада Безпеки ООН звернулася до воюючих сторін з вимогою негайно припинити війну. Противники виконали цю вимогу.

Прагнучи «покарати» США та їх союзників за підтримку Ізраїлю, арабські нафтодобувні країни застосували ембарго (заборону) на продаж нафти, а згодом значно підвищили ціни на неї. Почалася світова енергетична криза. Цю ситуацію вдало використав Радянський Союз, запропонувавши Заходу стабільне й необмежене постачання нафти і газу. Одночасно президент Єгипту Анвар Садат пов'язував причину поразки своєї країни у війнах з недостатньою підтримкою арабів з боку СРСР. Найвпливовіша країна арабського світу розпочала переорієнтацію на Захід. У Каїрі зростав вплив американської дипломатії і водночас стрімко падав авторитет Москви, що врешті-решт призвело до розриву радянсько-єгипетського договору про дружбу, підписаного у 1971 р.

Завдяки зусиллям американських дипломатів окреслилися контури мирного врегулювання довготривалого ізраїльсько-арабського конфлікту. Президент Єгипту та прем'єр-міністр Ізраїлю за посередництва президента США вперше погодилися на переговори і в березні 1979 р. у Кемп-Девіді (резиденція американського президента поблизу Вашингтона) підписали мир між двома державами. Незважаючи на гостру критику Кемп-девідського договору арабськими країнами та комуністичним блоком, цей документ указав шлях до близькосхідного врегулювання, яким пішли країни регіону. Кемп-Девід змінив розстановку сил супротивних блоків на Близькому Сході: значно

посилилася роль Сполучених Штатів і послабилися позиції Радянського Союзу.

Успіхи США на Близькому Сході були дещо затьмарені подіями в Ірані, де на початку 1979 р. переможно завершилась антишахська, ісламська революція. Нова іранська влада пішла на різке загострення відносин з Вашингтоном. Оскільки США до кінця підтримували шахський режим, іранська революція набула різко вираженого антиамериканського характеру. В листопаді 1979 р. тегеранські студенти не без відома нової влади вдерлися в американське посольство і захопили заручниками увесь персонал посольства (близько 100 чол.), утримуючи його до початку 1981 р. Лідер ісламської революції аятола Хомейні вимагав від США негайного повернення в Іран шаха для здійснення суду над ним. Це була безпрецедентна акція в історії міжнародних відносин. Сполучені Штати розірвали з Іраном дипломатичні відносини, ввели економічні санкції. Спеціальна десантна група за наказом президента Картера намагалася силою зброї пробитися у Тегеран, однак зазнала поразки.

Свідченням послаблення позицій США та їхніх союзників в Азії став розпад у другій половині 70-х років двох військово-політичних блоків прозахідної орієнтації – СЕНТО і СЕАТО.

Для Москви надзвичайно вразливим виявилось американо-китайське зближення. Антирадянський курс маоїстського Китаю, намагання його позбутися дипломатичної ізоляції з боку Заходу знайшли порозуміння у Вашингтоні. В 1971 р. США підтримали у Раді Безпеки прохання КНР про визнання за нею права представництва в ООН замість уряду Китайської Республіки (Тайвань). У лютому 1972 р. президент США Р. Ніксон відвідав Пекін з офіційним візитом. Того ж року у КНР побувала урядова делегація Японії, що поклато початок нормалізації відносин двох країн. У наступні роки Пекін відвідали президент Франції, канцлер ФРН, прем'єр-міністр Італії. Натомість пропозиції СРСР щодо укладення договору про ненапад Пекін незмінно відхиляв.

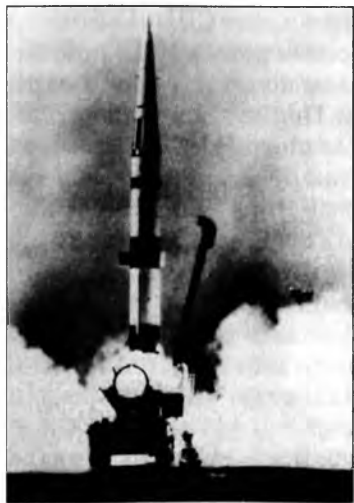
Після смерті Мао Цзедуна в 1976 р. нове китайське керівництво обрало політику відкритості Заходу й модернізації економіки. Це посилювало міжнародний авторитет Китаю. У 1978 р. КНР та Японія уклали мирний договір. Наступного року США і КНР встановили дипломатичні відносини. Чим ближчим ставав Пекін до Заходу, тим більше він віддалявся від комуністичного блоку.

У січні 1979 р. Соціалістична Республіка В'єтнам окупувала сусідню Камбоджу і повалила режим «червоних кхмерів», який користувався підтримкою КНР. Китай вирішив продемон-

струвати, хто є справжнім господарем у регіоні, і в лютому того ж року розпочав вторгнення у В'єтнам. У перші кілька тижнів війни бої між азійськими комуністичними країнами набули надзвичайно запеклого характеру. Загартованим у війні з американцями в'єтнамським підрозділам вдалося зупинити війська КНР. Увесь комуністичний блок був на боці В'єтнаму. Короткочасна китайсько-в'єтнамська війна ще більше загострила відносини між Москвою і Пекіном. У квітні 1979 р. Китай відмовився продовжити Договір про дружбу і взаємодопомогу з СРСР, строк чинності якого закінчувався через рік.

ЗРИВ ПОЛІТИКИ РОЗРЯДКИ. РАДЯНСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ В АФГАНІСТАН

У другій половині 70-х років головною міжнародною проблемою залишався захист людства від ядерної катастрофи. Новий етап гонки озброєнь розпочали США, оголосивши у липні 1977 р. про наміри озброєння своїх армій нейтронною бомбою та самонацілюваними ракетами. Сполучені Штати свідомо втягували Радянський Союз у таке своєрідне «змагання», а кремлівське керівництво без тіні сумнівів приймало виклики Заходу, не беручи до уваги непропорційності економічних потенціалів двох систем. Відповідь Москви на виклик Вашингтона була така: «ракета на ракету», «літак на літак», «танк на танк». Радянська танкова армада у Європі зросла до гіпертрофованих розмірів. Дві ворогуючі наддержави уважно стежили за озброєнням одна одної.



Радянська ракета в дії

Закінчення 1978 р. строку дії Угоди ОСО-1 відкривало нові можливості для обопільного озброєння. Для того щоб контролювати цей процес, Радянський Союз і Сполучені Штати підготували новий документ: у червні 1979 р. у Відні Л. Брежнев та Дж. Картер підписали Договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2). Він був ширший за попередню угоду, обмежував кількість пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування, на підводних човнах і важких літаках-бомбардувальниках.

Наприкінці 70-х років СРСР встановив у східноєвропейських країнах перші 60 ракет зразка

СС-20. Вони за лічені хвилини могли досягти будь-якої цілі в Західній Європі, тож американська «атомна парасолька», встановлена над цим регіоном, ставала малоефективною. США запропонували західноєвропейським країнам у відповідь розмістити нові крилаті ракети аналогічної дії. Західноєвропейські уряди опинилися перед вибором: або зважитись на доозброєння й тим самим викликати різке незадоволення Москви, або поступитися її тискові, внаслідок чого збільшився б ризик нападу з боку СРСР. Для демократичних урядів, змушених зважати на несприйняття громадською думкою загрози конфлікту в Європі, ситуація виявилася досить складною, і вони впродовж якогось часу виявляли невпевненість щодо реагування на заходи Радянського Союзу. Однак поступово держави Західної Європи стали схилитися до прийняття американської пропозиції. Цьому значно посприяла послідовна позиція прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер, котра вважала ядерну зброю дієвим засобом стримування потенційного агресора.

Всіляко прагнучи не допустити розміщення американських ракет у Західній Європі, Кремль у жовтні 1979 р. виступив з пропозицією вивести 20 тис. радянських солдатів і тисячу танків з НДР, якщо НАТО відмовиться від пропозиції США. Однак радянська пропагандистська «ініціатива» не мала успіху: у грудні 1979 р. Рада НАТО прийняла рішення про розміщення, починаючи з 1983 р., на території західноєвропейських країн близько 600 ракет середньої дальності.

Вторгнення у грудні 1979 р. радянських військ в Афганістан стало дестабілізуючим чинником, що поклав край політиці розрядки і загострив міжнародні відносини до небезпечної межі. Притаманний СРСР експансіонізм порушив повоєнний баланс світових сил. Уперше Москва вчинила збройну інтервенцію поза простором, який Захід мовчазно визнавав її сферою впливів. Президент США Дж. Картер назвав акцію Кремля «найбільшою загрозою мирові в усьому світі з часів Другої світової війни». Оскільки припускалося, що загарбання нейтрального Афганістану може стати трампліном для радянського стрибка у багату нафтою Перську затоку, Картер застеріг, що таке просування наразиться на американську ядерну відсіч. США відклали ратифікацію Договору ОСО-2, наклали ембарго на продаж зерна і технології в СРСР і закликали всі країни світу бойкотувати Олімпійські ігри 1980 р. у Москві.

На надзвичайній сесії Генеральної Асамблеї ООН у січні 1980 р. представники більшості країн світу розцінили дії СРСР як агресію проти суверенної держави. За резолюцію, яка за-

кликала до негайного виведення радянських військ з Афганістану, проголосували 104 держави. Незважаючи на це, радянська інтервенція тривала далі.

Між тим у самому радянському блоці назривала гостра криза. Її проявом став виступ у 1980 р. польського робітничого класу проти комуністичного режиму. У відповідь на це влада ПНР наприкінці 1981 р. запровадила в країні воєнний стан, що викликало протести в усьому світі. Керівники багатьох демократичних держав засудили військову акцію режиму проти польського суспільства. Західні держави на чолі із США застосували проти ПНР економічні санкції.

Одночасно поглиблювалися радянсько-американські суперечності. У грудні 1983 р. почалося розташування американських крилатих ракет у Західній Європі. Того ж року президент США Р. Рейган оголосив про розробку програми стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), спрямованої на створення нового покоління протиракетної зброї, базованої в космосі. Ця програма «зоряних війн», як її прозвала преса, перекреслювала всю систему домовленостей щодо обмеження стратегічних видів озброєнь; вона започаткувала якісно новий етап гонки озброєнь. Москва у відповідь відмовилась від участі у всіляких переговорах щодо роззброєння. СРСР та його союзники бойкотували Олімпійські ігри 1984 р. в Лос-Анджелесі (США). «Холодна війна» досягла нової кульмінаційної точки. Людству знову загрожувала ядерна катастрофа.

ДОКУМЕНТИ

ЗАКЛЮЧНИЙ АКТ НАРАДИ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ (НБСЕ) ГЕЛЬСІНКІ, 1 СЕРПНЯ 1975 Р.

(Витяг)

Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах

Держави-учасниці... заявляють про свою рішучість поважати і застосовувати у відносинах кожної з них і з усіма іншими державами-учасницями незалежно від їх політичних, економічних і соціальних систем, а також розміру, географічного положення та рівня економічного розвитку такі принципи, які мають першочергову вагу і якими вони будуть користуватися у взаємних відносинах:

I. Суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету.

Держави-учасниці будуть поважати суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також усі права, які властиві їх суверенітету й охоплюються ним, до числа яких належать, зокрема,

права кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Вони будуть також поважати право одна одної вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи...

II. Незастосування сили або загрози силою.

Держави-учасниці будуть утримуватися в їх взаєминах, як і взагалі в їх міжнародних відносинах, від застосування сили або загрози силою проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями Об'єднаних Націй та даної Декларації...

III. Непорушність кордонів.

Держави-учасниці розглядають непорушними всі кордони як одна одної, так і всіх держав у Європі, і тому будуть утримуватися тепер і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони.

Вони будуть утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення й узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці...

VII. Повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань.

Держави-учасниці будуть поважати права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх для без різниці раси, статі, мови і релігії.

Вони будуть заохочувати і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають із гідності, властивої людській особі і є істотними для її вільного і повного розвитку...

IX. Співробітництво між державами.

Держави-учасниці будуть розвивати співробітництво одна з одною як і з усіма державами в усіх галузях...

X. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом.

Держави-учасниці будуть сумлінно виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом, як ті, що впливають із загальновізних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що впливають із відповідних міжнародному праву договорів або інших угод, учасниками яких вони є...

(Права людини. Міжнародні договори України. Декларації. Документи. - К., 1992. - С. 181-187).

ВІЙНА В АФГАНІСТАНІ (ЗІ СПОГАДІВ ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИКА В.А. МЕРІМСЬКОГО)

...Зі слів головного військового радника генерал-полковника С.К. Магометова обставини перевороту [27 грудня 1979 р.] були такими: після приходу до влади Аміна [очолив панівну течію НДПА «Хальк» («Народ»). У вересні 1979 р. став главою держави], органи КДБ отримали завдання викрити його справжні наміри і в разі переорієнтації Аміна на Захід внести пропозиції про можливі заходи з нашого боку. Очевидно, на основі отриманої інформації про ненадійність Аміна керівництво СРСР вирішило усунути афганського лідера.

Підготовка до акції проводилась старанно і таємно. Під виглядом обслуговуючого персоналу в Кабул було введено і розміщено на території радянського посольства 150–200 чоловік. Далі, за домовленістю з афганським керівництвом, для охорони радянської авіаескадрильї... на аеродром Баграм було введено парашутно-десантний батальйон. І, нарешті, у першій половині грудня 1979 р. на прохання Аміна було введено батальйон спецпризначення чисельністю близько 500 чоловік, нібито для охорони його резиденції – палацу Тадж-Бах. Разом з цим батальйоном таємно привезли в Кабул і Бабрака Кармаля... [очолював опозиційну течію НДПА «Парчам» («Стяг») і до перевороту 27 грудня перебував за межами Афганістану].

План операції... передбачав блокування афганських частин в Кабулі, захоплення міністерства внутрішніх справ, телебачення, радіо та інших важливих об'єктів у місті, окрім підрозділів спецпризначення частинами повітряно-десантних військ. При цьому дії по усуненню Аміна планували видати за внутрішній державний переворот...

За лічені години все скінчилося. Серйозний опір вчинила лише охорона палацу. Аміна та начальника генерального штабу Якуба було вбито. Вранці наступного дня засоби масової інформації передали заяву нового афганського уряду про введення радянських військ і зміну влади.

(Меримський В.А. Воїна в Афганістані: записки учасника // Новая и новейшая история. – 1995. – № 3. – С. 89–90).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть факти, що свідчать про розрядку міжнародної напруженості в 70-х роках і визначте її причини.
2. Чому відносини між СРСР і США визначали основні тенденції у міждержавних відносинах на міжнародній арені?
3. Визначте основні етапи підготовки розрядки у міжнародних відносинах.
4. Як відобразились на розвитку міжнародних відносин Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі?
5. Охарактеризуйте локальні конфлікти в 70-х роках.
6. Які причини зриву політики розрядки в Європі наприкінці 70-х років?

§ 41. КІНЕЦЬ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» І СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (друга половина 80-х років – 2004 р.)

Які фактори спричинилися до послаблення позицій СРСР на міжнародній арені в кінці 70-х – на початку 80-х років?

НОВИЙ КУРС У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ

Новий курс у міжнародній політиці – перехід від конфронтації до співробітництва – пов'язаний з ім'ям Михайла Горба-

чова, нового радянського лідера, котрий прийшов до влади у березні 1985 р. в період глибокої кризи комуністичної системи. Темпи економічного зростання в СРСР і країнах-сателітах знизилися практично до нуля. Економіка воєнно-політичного блоку, передусім Радянського Союзу, не витримувала гонки озброєнь. Спроби ж реформувати її, перебудувати без політичних змін і розв'язання питань власності не мали успіху. Зростаючі труднощі певною мірою підштовхували Кремль до пошуків нових підходів у зовнішній політиці.

Виявом цього стало висунення концепції «нового політичного мислення» у зовнішній політиці СРСР. Головна її ідея полягала у визнанні того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, ідеологічних та інших цілей. На такі підходи у міжнародних відносинах вплинула і Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р., яка показала, що чекає людство у разі виникнення ядерної війни. Народи всього світу вимагали від СРСР і США конкретних кроків на шляху до ядерного роззброєння.

«Нове політичне мислення» кремлівських керівників з недовірою зустріли у Вашингтоні. Американці пам'ятали те розчарування, яке спіткало їх у спробах налагодження джентльменського діалогу з СРСР. Так, співробітництво у роки Другої світової війни завершилось захопленням Радянським Союзом країн Центральної та Східної Європи; політика «мирного співіснування двох протилежних систем – соціалістичної та капіталістичної» – вторгненням радянських військ в Угорщину, Чехословаччину, Карибською кризою; політика розрядки – агресією в Афганістані. Зважаючи на це, нове керівництво



Місто
Прип'ять
після аварії
на ЧАЕС

Кремля, на відміну від попередників, менше вдавалося до пропагандистських пропозицій, а впроваджувало у життя заходи, спрямовані на роззброєння. До них належали значне скорочення радянських військових контингентів у східноєвропейських країнах, а також у Монголії, запровадження одностороннього мораторію на випробування ядерної зброї впродовж 539 днів.

Важливим фактором у переході від радянсько-американської конфронтації до співробітництва стали зустрічі керівників двох країн. У листопаді 1985 р. в Женеві М. Горбачов і Р. Рейган обговорили актуальні проблеми міжнародних відносин і накреслили шляхи їх розв'язання. Однією з основних перепон на шляху нормалізації відносин залишалась афганська проблема. У липні 1986 р. кремлівський лідер вперше заявив про намір поетапного виведення радянських військ з Афганістану, підкресливши цим свій відхід від політики конфронтації.

АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКІ УГОДИ

Восени 1986 р. на зустрічі у Рейк'явіку (Ісландія) керівники США та СРСР досягнули згоди щодо суттєвого скорочення ядерних озброєнь. Спеціалісти приступили до ретельної підготовки міжнародних угод з цього питання. У грудні 1987 р. в урочистій обстановці Р. Рейган і М. Горбачов підписали у Вашингтоні Договір про повну ліквідацію ракет середнього та меншого радіусу дії. В лютому 1988 р. супротивні блоки приступили до демонтажу радянських ракет «СС-20» і американських крилатих ракет, а 1 червня під час московської зустрічі у верхах Р. Рейган і М. Горбачов обмінялись ратифікаційними грамотами про набрання чинності підписаного Договору. Під міжнародним наглядом на відведених полігонах обидві сторони приступили до планової ліквідації ракет. Знищення цієї зброї набуло інтенсивного характеру. Вже наприкінці 1989 р. СРСР знищив понад 80 % і США – понад 53 % ракет середнього та меншого радіусу дії. Разом із ракетами ліквідовувалось і пускове устаткування. Це було початком реального ядерного роззброєння.

Візит М. Горбачова як президента СРСР до Вашингтона в 1990 р. і його переговори з президентом США Дж. Бушем-старшим завершилися спільною радянсько-американською заявою під гучною назвою «Відповідальність за мир і безпеку в мінливому світі». У документі зазначався факт зміни відносин конфронтації між Сходом і Заходом на співробітництво і партнерство.

У 1991 р. Радянський Союз і Сполучені Штати підписали Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Переговори були найтривалішими в історії повоєнної



Американські ракети після демонтажу

дипломатії. Починаючи з 1982 р. дипломати узгоджували до дрібниць умови Договору. Передбачалося скорочення балістичних ракет наземного і морського базування, крилатих ракет повітряного базування й атомних бомб з 21 тис. одиниць до приблизно 12 тис. одиниць сумарного ядерного арсеналу США і СРСР.

Радянсько-американські домовленості сприяли залученню у переговорний процес європейських держав. З 1986 по 1989 р. делегації держав – учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) проводили у Відні переговори щодо зміцнення міжнародної безпеки. Вперше у межах загальноєвропейського мирного процесу постала перспектива переговорів про скорочення звичайних збройних сил. Після консультації США та СРСР із своїми союзниками було узгоджено документ про військові контингенти двох блоків.

У листопаді 1990 р. в Парижі відбулася зустріч глав держав – учасниць НБСЄ. Тут було підписано Хартію для нової Європи, де викладені ідеї побудови загальноєвропейського дому, Спільну декларацію 22 держав, що фактично узгоджувала принципи доктрин країн НАТО та Варшавського пакту, і Договір про скорочення звичайних збройних сил від Атлантики до Уралу, що передбачав часткове знищення танкових армій двох блоків, тим самим усуваючи загрозу раптового нападу тієї чи іншої сторони.

Перехід від конфронтації до співробітництва держав західного та східного блоків сприяв установленню нормальних міждержавних відносин. Прийняття в СРСР законодавства про свободу еміграції, зняття митних перепон на торгівлю Заходу зі Сходом, поширення зв'язків у галузі науки та культури свідчили, що «холодна війна» відходила у минуле. Останню крапку в її історії поставила видатна подія кінця ХХ ст. – розвал комуністичної системи. Основними ланками цього процесу



Радянські танки під час польових занять

стали революції в країнах Центральної та Східної Європи (1989), розпад Радянського Союзу (1991) й створення на його руїнах 15 нових незалежних держав.

Крах радянського блоку й самого СРСР радикально змінив розстановку сил у світі. Перестала існувати біполярна система міжнародних відносин і її місце заступило міжнародне співробітництво. Майже все світове співтовариство визнає тепер основоположні засади ринкової економіки та ліберальної демократії.

ПРОБЛЕМА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ

Під тиском світової громадськості кремлівські керівники змушені були припинити інтервенцію в Афганістані: 15 лютого 1989 р. завершилося виведення окупаційних військ. Радянське вторгнення призвело до розладу економічного і політичного життя країни, до появи різноманітних збройних загонів, сформованих за етнічними, політичними та соціальними ознаками, до виникнення там осередку міжнародного тероризму.

Припинення фінансування і підтримки Москвою прокомуністичних режимів уможливило ліквідацію напруженості в багатьох районах світу. СРВ у 1989 р. вивела війська із сусідньої Камбоджі. В жовтні 1991 р. у Парижі завершилася мирна конференція з урегулювання камбоджійської проблеми. Згідно з її ухвалами навесні 1993 р. у присутності незалежних спостерігачів у країні було проведено загальні вибори. Виведення в'єтнамських військ із Камбоджі сприяло налагодженню перерваного китайсько-в'єтнамською війною (1979) політичного діалогу між Ханоем і Пекіном.

Серйозною небезпекою для миру була агресивна політика іракського диктатора Саддама Хусейна. У 1980 р. Ірак розпо-

чав війну проти Ірану, плануючи швидко перемогти ослабленого ісламською революцією сусіда. Війна завдала величезних втрат обом сторонам. Тільки влітку 1988 р. за посередництвом ООН Багдад і Тегеран погодилися припинити військові дії.

У серпні 1990 р. Ірак силоміць приєднав до себе сусідній Кувейт. Світове співтовариство єдиним фронтом виступило на захист незалежної держави. Проти Багдада було застосовано економічні санкції. Міжнародні збройні сили, основу яких становили війська США, 17 січня 1991 р., розпочали бойову операцію по визволенню Кувейту під назвою «Буревій у пустелі», яка успішно завершилася до кінця лютого того ж року. Це був перший випадок, коли Москва і Вашингтон зайняли спільні позиції щодо відсічі агресії у цьому регіоні, хоча СРСР і не зважився виставити свої підрозділи проти Іраку, як це зробили багато країн світу.

Диктатор Саддам Хусейн беззастережно прийняв усі умови капітуляції, у тому числі погодився на контроль з боку ООН за виконанням санкцій, які передбачали роззброєння Іраку і заборону виробництва на території країни зброї масового знищення. Однак режим Хусейна на початку серпня 1998 р. оголосив про відмову допускати в країну інспекторів ООН, які мали здійснювати нагляд за дотриманням санкцій. Напруження міжнародної обстановки навколо Іраку знову зросло.

Військовий конфлікт виник і на півдні Азіатського континенту. Влітку 1999 р. розпочалися пакистансько-індійські бої у районі Кашміру. Індійській армії вдалося в жовтні того ж року витіснити формування «бійців за віру» з гірських районів Кашміру. Враховуючи, що за рік перед тим Пакистан та Індія випробували атомну зброю, протистояння між сусідами набувало досить загрозливого характеру.

Після завершення «холодної війни» окреслилися шляхи врегулювання близькосхідного конфлікту. З розпадом СРСР Сполучені Штати витіснили свого московського суперника з цього регіону, гарантуючи конфліктуючим сторонам фінансову підтримку за умови встановлення миру між ними. Спочатку світове співтовариство сподівалося, що близькосхідного врегулювання можливо досягти шляхом домовленостей на багатосторонніх конференціях. Проте вже у 1993 р. перспективною показала себе ізраїльська тактика по чергових двосторонніх угод із сусідами.

У вересні 1993 р. у Вашингтоні в присутності президента США потиснули один одному руки колишні непримиренні супротивники – прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін і лідер ОВП Ясір Арафат. Ізраїльський прем'єр погодився надати палестинцям автономію. Було зроблено перші кроки для втілення ідеї в життя.

У серпні 1994 р. у Вашингтоні Іцхак Рабін і король Йорданії Хусейн підписали угоду, де йшлося про відкриття кордонів між двома державами, будівництво й експлуатацію спільних шосейних шляхів, розвиток туризму, торгівлі, цивільного авіасполучення. Певні зрушення відбувалися у відносинах Ізраїлю із Сирією – лідером антиізраїльського арабського фронту. Однак невдовзі мирний процес у регіоні зірвався. Активізувалися напади арабських терористичних організацій на Ізраїль, останній відповів каральними акціями на території палестинської автономії. У жовтні 2004 р. ізраїльський кнесет (парламент) більшістю голосів прийняв рішення ліквідувати поселення ізраїльтян й вивести війська із сектору Газа та із західного берега р. Йордану. Ізраїль прагне бетонним оборонним муром відокремитися від палестинських арабів і таким чином захиститися від терористів. Напруження у регіоні й надалі триває.

Воєнні конфлікти не обійшли стороною і Європу. Пожежа війни розгорілася на Балканах у зв'язку з розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (1991). Словенії і, особливо, Хорватії довелося відстоювати незалежність збройним шляхом. Міжетнічна війна пройшла в 1991 – 1995 рр. у Боснії та Герцеговині. У кровопролитну війну між боснійськими сербами, хорватами й слов'янами-мусульманами змушене було втрутитися світове співтовариство. В серпні-вересні 1995 р. з відома Ради Безпеки ООН авіація НАТО піддала бомбовим ударам військові та народногосподарські об'єкти боснійських сербів, які за підтримки Белграда були одними із призвідників війни.

Важливу роль у припиненні війни на Балканах відіграли спільні зусилля дипломатів США, Росії, ФРН, Франції та Великої Британії. Представники цих держав увійшли до міжнародної Контактної групи із замирення сторін. У грудні 1995 р. в Парижі конфліктуючі сторони досягнули мирної угоди. За нею Боснія та Герцеговина залишалася єдиною державою у складі двох суб'єктів – Боснійської мусульмансько-хорватської федерації і Республіки Сербії.

Наприкінці 90-х років гострий конфлікт виник у адміністративному краї Косово (Сербія). Албанці, переважна більшість населення краю, створили Народну армію визволення Косова і оголосили про наміри відокремитись від Сербії. Урядові війська вдалися до жорстоких каральних заходів.

У березні 1999 р. авіація НАТО (цього разу без санкції Ради Безпеки ООН) розпочала бомбардування території Сербії. Майже тримісячне бомбардування змусило президента Сербії вивести свої війська з Косова. До краю вступили миротворчі сили ООН. До їхнього складу увійшли і військові підрозділи України.

Війна НАТО проти Сербії викликала осуд з боку офіційних кіл Росії і неоднозначну реакцію у всьому світі. Багато хто з політиків розцінили цю акцію НАТО як посилення гегемонізму США у сучасному світі.

Важливе значення для Європи має ядерна безпека. З розпадом СРСР ядерними державами стали Росія, Україна, Білорусь, Казахстан. Розповзання радянських ядерних арсеналів викликало занепокоєння у країнах Заходу. Однак усі нові ядерні держави – колишні республіки Радянського Союзу – підписалися під Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

На початку грудня 1994 р. на будапештській зустрічі у верхах країн НБСЄ президенти США та Росії і прем'єр-міністр Великої Британії підписалися під меморандумом про гарантії безпеки Україні, Білорусі та Казахстанові. Після цього Українська держава приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Алмати та Мінськ зробили це раніше). Напередодні будапештської зустрічі КНР надала Україні гарантію ядерної безпеки. До меморандуму приєдналась і Франція. Таким чином, гарантії безпеки Україні дали всі п'ять країн – членів ядерного клубу. Україна, Білорусь і Казахстан ліквідували своє ядерне озброєння.

Нова Європа є прикладом успішного розвитку мирних ідей та інтеграційних процесів. У межах Європейської спільноти завершилося створення єдиного внутрішнього ринку, який діє за принципами «чотирьох свобод»: свободи пересування товарів, капіталів, послуг і людей по території країн-членів. У м. Маастрихті (Нідерланди) 6 лютого 1992 р. було підписано Договір про Європейський Союз. На основі Договору утворився економічний та валютний союз 15 держав. Кожна країна зберігала свій уряд, але водночас мали діяти наднаціональні загальноєвропейські інститути – Європейська Рада міністрів, Європейський парламент, Європейський суд та Європейський банк.

Більшість країн колишнього радянського блоку після ретельної підготовчої роботи поступово увійшли до ЄС та НАТО. У березні 1999 р. членами НАТО стали Польща, Чехія та Угорщина, а у березні 2004 р. Болгарія, Латвія, Литва, Естонія,



Леонід Кучма

Румунія, Словаччина та Словенія. Після цього союз нараховує 26 держав-членів.

1 травня 2004 р. десять держав Центральної та Південної Європи були прийняті до ЄС (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Кіпр, Мальта). Населення Союзу зросло до 450 млн, формується найбільший у світі єдиний ринок. У цілому на спілку 25 держав припадає чверть світової торгівлі та більше половини обсягів зовнішньої допомоги і підтримки країнам, що розвиваються. ЄС прийняв нову конституцію, сформував нові структури керівництва. Союз розробляє спільну оборонну політику й створює європейські воєнні сили швидкого реагування. У найближчих планах – запровадити єдине європейське громадянство. Таким чином, почало здійснюватися передбачення про еволюцію континенту у «Сполучені Штати Європи» – нову могутню економічну та політичну силу в міжнародній політиці.

Після розпаду комуністичного блоку Сполучені Штати продовжували проводити зовнішню політику з позиції лідера світового масштабу. Терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р. кинули безпрецедентний виклик американській адміністрації. Унаслідок цих трагічних подій загинуло близько трьох тисяч людей, а завдані американській економіці збитки оцінювалися у сотні мільярдів доларів. Світ був шокований жорстокістю і зухвалістю терористів. Один день миттєво змінив світ, у якому його безсумнівний лідер – США – не зміг забезпечити власну безпеку. Міжнародний тероризм став проблемою глобального масштабу і змусив світову спільноту серйозно замислитися над своєю вразливістю, оскільки його непередбачуваність та жорстокість перекреслили усі гарантії світової безпеки й поставили під великий сумнів взагалі будь-яку здатність країн захистити себе як від внутрішніх, так і зовнішніх загроз.

Президент Дж. Буш-молодший у зверненні до нації заявив, що 11 вересня було здійснено акт війни проти США, тому американці використають усі ресурси для того, щоб знищити глобальну терористичну мережу, і закликають кожна державу приєднатися до цієї боротьби. Водночас президент поставив вимогу правлячому афганському режиму «Талібан» видати владі Сполучених Штатів усіх лідерів організації «Аль-Каїда», відповідальної за теракти 11 вересня, які переховувалися в Афганістані.

У відповідь на відмову офіційного уряду Афганістану, 7 жовтня 2001 р. США із своїми союзниками розпочали воєнну операцію й на початку грудня 2001 р. розгромили збройні формування талібів, хоча знищити лідера «Аль-Каїди» Осаму бен

Ладена не вдалося. Війська НАТО контролюють ситуацію в Афганістані.

Трагічні події 11 вересня кардинально змінили стратегічне бачення світу і глобальної системи безпеки серед правлячих кіл Вашингтона. Америка мобілізувала усі сили не лише для запобігання ймовірних загроз, а й на усунення можливості їх виникнення. Вашингтон почав розглядати Ірак як загрозу міжнародній безпеці, звинувачуючи режим Саддама Хусейна у розробці зброї масового ураження, у порушенні санкцій ООН, у зв'язках із міжнародною терористичною організацією «Аль-Каїдою». Президент США назвав Ірак, Іран та Північну Корею – «віссю зла», провівши, таким чином, паралель між ними і країнами фашистського блоку в період Другої світової війни.

Адміністрація США вирішила розпочати війну проти Іраку. Спроба Вашингтона скористатися ООН для схвалення своїх планів зазнала невдачі. Постійні члени Ради Безпеки – Франція, Китай висловилися проти війни, а Росія рішуче заявила, що скористається правом «вето», якщо резолюція про Ірак буде поставлена на голосування. Не підтримала плани США і Німеччина. Це призвело до тимчасового охолодження відносин США із Францією, Німеччиною, Росією.

Сполучені Штати проігнорували ООН. В ніч на 20 березня 2003 р. США і Велика Британія почали військові операції проти Іраку. Воєнні дії союзників підтримала ще один член НАТО – Польща, хоча її військовий контингент і не брав участі у боях. Операція з розгрому саддамівських військ не була тривалою з огляду на неспівмірність військових потенціалів обох сторін, а також тому, що іракський народ загалом не виступив на підтримку свого керівництва. 9 квітня американські війська увійшли в Багдад, а 1 травня 2003 р. президент США офіційно оголосив про припинення «активних бойових дій». Однак війна триває. Режим Хусейна повалено, самого диктатора та його найближчих соратників взято у полон, але до стабілізації політичної ситуації в країні ще далеко.

Країна поділена на три «зони відповідальності» – американську, англійську та польську. На перших порах на допомогу миротворчим контингентам цих трьох держав погодилися виставити свої підрозділи Італія, Іспанія, Данія, Болгарія, Голландія та Україна, а у подальшому коло держав – учасниць миротворчої місії розширилося. Миротворчі контингенти перебувають у бойовій обстановці. Майже щотижня в Іраку відбуваються терористичні акти, спрямовані проти мирного населення, місцевих органів влади, окупаційних військ, захоплення заручниками іноземців. За перший рік війни лише американські війська втратили понад 600 солдатів та офіцерів, три тисячі поранені.

США так і не знайшли доказів існування в Іраку зброї масового ураження, зв'язків його колишнього керівництва з «Аль-Каїдою». Більш того, в Ірак прибули екстремісти та фанатики із транснаціональних терористичних організацій, які планують теракти й проти країн – учасниць миротворчої місії. 11 березня 2004 р. відбулася терористична атака на Іспанію, бандити підірвали вибухівками дві пасажирські електрички. Під тиском громадської думки іспанський уряд прийняв рішення про виведення свого контингенту із Іраку. Так само поступили й Філіппіни з метою визволення захопленого у заручники громадянина своєї країни.

Фронт тероризму у світі шириться. Якщо раніше терористи переважно керувалися прагматичними міркуваннями щодо політичної та соціальної доцільності терактів, іншими факторами, то сьогодні смерть та руйнування перетворилися на самоціль.

Тенденції міжнародного розвитку демонструють зростаючу нерівномірність у життєвих стандартах бідних та багатих країн, різних соціальних верств населення. Поширення культурно-економічної експансії провідних країн світу дедалі частіше стикається з жорстко-агресивною реакцією незахідної спільноти, насамперед у мусульманських країнах.

У ХХІ ст. перед світовим співтовариством висувуються важливі завдання вдосконалення системи гарантування миру, правового регулювання конфліктів, швидкого реагування під час кризових ситуацій, захисту населення від терористів. Звичайно, не всі протиріччя і конфлікти можуть бути водночас розв'язані. Однак після найжорстокіших воєн в історії ХХ ст. людство прагне вірити в майбутнє без протистоянь і кровопролиття.

ДОКУМЕНТИ

ПАРИЗЬКА ХАРТІЯ ДЛЯ НОВОЇ ЄВРОПИ ПАРИЖ, 21 ЛИСТОПАДА 1990 Р.

(Витяг)

Ми, глави держав і урядів держав – учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі, зібралися в Парижі у період глибоких змін й історичних очікувань. Ера конфронтації і розколу Європи закінчилась. Ми заявляємо, що віднині наші відносини будуть ґрунтуватися на взаємній повазі і співробітництві.

Наш час – це час здійснення тих надій і очікувань, які жили в серцях наших народів протягом десятиріч: тверда прихильність демократії, заснованій на правах людини й основних свободах, процвітання через економічну свободу і соціальну справедливість...

Десять принципів Заключного акта будуть нашою провідною зіркою у просуванні до бажаного майбутнього подібно тому, як вони висвітлювали наш шлях до поліпшення відносин протягом останніх п'ятнадцяти років...

Ми зобов'язуємося будувати, консолідувати та зміцнювати демократію як єдину систему управління у наших країнах...

(Права людини. Міжнародні договори України. Декларації, документи. – К., 1992. – С. 192–193).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що спричинило появу «нового політичного мислення» і в якій мірі це відбилося на формуванні зовнішньополітичного курсу СРСР?
2. Назвіть факти, які свідчать про завершення «холодної війни» наприкінці 80-х – на початку 90-х років.
3. Які геополітичні зміни відбулися у розстановці сил в Європі та на міжнародній арені внаслідок розпаду комуністичної системи?
4. Прочитайте уривок документа і визначте, як Паризька хартія оцінює новий період в міжнародних відносинах.
5. Визначте причини регіональних конфліктів 90-х років і проаналізуйте шляхи їх врегулювання міжнародним співтовариством.
6. Які міжнародні конфлікти в сучасному світі становлять найбільшу загрозу миру?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть хронологічну таблицю «Локальні війни і конфлікти в другій половині ХХ ст.» за такою схемою:

Рік	Учасники воєн і конфліктів	Регіон	Міжнародні організації, що брали участь у врегулюванні воєн і конфліктів

КУЛЬТУРА КРАЇН ЗАРУБІЖНОГО СВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

§ 42. ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН У ПІСЛЯВОЄННОМУ СВІТІ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Як ви розумієте поняття «культура»? Яка роль належить народу і окремим особистостям у створенні культурних надбань? Які фактори сприяють розвиткові культури?

Культура другої половини XX ст. – це створене і нагромаджене людством матеріальне та духовне багатство, яке служить дальшому розвиткові творчих можливостей світового співтовариства, його економічному і соціальному прогресові. Сучасна світова культура базується на результатах матеріальної і творчої діяльності всіх попередніх поколінь народів нашої планети. Глибокодумний вислів І. Ньютона: «Я – карлик, що стоїть на плечах гіганта!» – правдиво відтворює взаємозв'язок наших сучасників з попередніми творцями культури, залежність сьогодення від тисячолітньої цивілізації. Культура складається з двох основних тісно взаємопов'язаних частин: матеріальної і духовної, хоч нерідко поняття «культура» ототожнюється переважно з духовною сферою діяльності людини.

Після Другої світової війни у розвитку світової культури розпочався новий етап. Його характеризують риси, які значною мірою є наслідком суспільно-політичних змін, що відбувались у світі в післявоєнні роки.

Політичне і військове протистояння, «холодна війна», негативно позначилося на розвитку всіх галузей культури. Гонка озброєнь, мілітаризація, здійснювалась у першу чергу за рахунок скорочення витрат на розвиток культури. У тоталітарних країнах насаджувалась уніфікована «соціалістична культура», а найменші прояви інакодумства розцінювались як антидержавна діяльність і суворо переслідувались. Люди були позбавлені можливості користуватися культурними здобутками

минутих часів. Боротьба проти впливу «буржуазної ідеології», «занепадницької культури» Заходу розглядалася в усіх комуністичних державах як першочергове завдання партійних та урядових установ. Так звані «культурні революції» супроводжувалися знищенням численних пам'яток культури. Проте спроби ізоляції народів «соціалістичного табору» від зовнішнього світу не мали успіху. У післявоєнні роки зростає економічна взаємозалежність, прискорився процес створення міждержавних організацій світового та регіонального масштабу, у тому числі міжнародних культурних організацій. Це призвело до посилення не тільки економічного, а й культурного співробітництва.

Інтеграція в галузі культури, прискорена науково-технічною революцією, є однією з найважливіших ознак культурного розвитку в другій половині ХХ ст. Вона супроводжується взаємопроникненням різних культур. Разом із впровадженням таких нових форм передачі інформації, як супутникове телебачення, відео- та звукозапис, потужні радіостанції, відбувається й зближення народів. Світ стає більш цілісним і єдиним. Окремі культурні події водночас спостерігають по телебаченню в усіх країнах світу. Це зближує людей планети незалежно від національності, раси, партійної та релігійної приналежності. Міжнародні фестивалі і конкурси, які стали вже традиційними в другій половині ХХ ст., сприяють духовному взаємозбагаченню народів, служать своєрідним еталоном для оцінки досягнень у різних галузях культури. Міжнародні культурно-освітні програми, які проводяться під егідою ООН, сприяють вихованню в душі глибокої поваги до культурних надбань усіх народів.

Важливою ознакою післявоєнного розвитку є розширення географії культурного відродження. Деколонізація Азії й Африки, вихід нових держав на самостійний шлях розвитку сприяли не тільки національному відродженню, а й водночас супроводжувалися взаємовпливами культур різних регіонів. Однак прискорений процес інтернаціоналізації створює чималі проблеми для розвитку власне національних культур різних народів. Не випадково ЮНЕСКО – спеціалізована установа ООН з питань освіти, науки і культури – розробляє програми збереження національних культур та їхньої самобутності.

Індустріалізація сучасної культури, яка є характерною відмінністю її розвитку в другій половині ХХ ст., призвела до суперечливих наслідків. Технічні вдосконалення сприяють тиражуванню музичних та художніх творів, і вони стають доступними для широких мас населення. Внаслідок цього змінюється співвідношення між елітарною і масовою культу-

рою. За доступністю і порівняно простою системою відтворення мистецьких праць криється небезпека поширення псевдокультури, розрахованої на невибагливого споживача. Це створює ілюзію, що не потрібно спеціальної підготовки для сприйняття творів мистецтва і належної оцінки роботи митців. У другій половині ХХ ст. масова культура продукується численними комерційними центрами, які часто в гонитві за прибутком тиражують «твори», які нічого спільного не мають з високими естетичними і моральними цінностями культури.

На розвиток культури зарубіжного світу певний вплив мали широкі громадські рухи, зокрема антивоєнний, рух за права людини, а з 70-х років – рух «зелених» (організацій і партій, які виступають за збереження природного довкілля). В усіх країнах світу діячами культури створено праці різних жанрів на антивоєнну тематику, захисту прав людини, охорони природи. Глобальні проблеми, які постали перед людством у другій половині ХХ ст., знаходять своє відображення в усіх галузях духовного життя, підводять до усвідомлення того, що людство може врятувати від самознищення лише тисячолітня мудрість культури. Дедалі ширші кола громадськості світу через високий рівень культури, довершеність мистецьких творів, участь у культурній діяльності зближуються й об'єднуються в своєму розумінні побудови світового співтовариства. Роз'єднаний світ набуває єдності в культурі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими характерними ознаками відзначається розвиток культури зарубіжних країн в другій половині ХХ ст. ?
2. Які відмінності між «елітарною культурою» і «масовою культурою» ?
3. Обґрунтуйте судження: «Роз'єднаний світ набуває єдності в культурі».

§ 43. РОЗВИТОК ОСВІТИ В ІНДУСТРІАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ І КРАЇНАХ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Яке місце належить освіті в розвитку культури і суспільства? В якій мірі економіка країн і добробут населення залежать від рівня розвитку освіти?

Найважливіші соціально-економічні зміни, що відбувались у країнах зарубіжного світу впродовж повоєнних десятиліть, найяскравіше відобразились у галузі освіти. Усвідомлення

вирішальної ролі освіти у розвитку суспільства призвело до радикальних реформ в освітній системі. Вони стали важливою складовою частиною соціальної політики багатьох країн світу. До цієї сфери привернуто увагу урядів, парламентів, політичних партій і громадськості. Основна мета реформ – ліквідація неписьменності, встановлення відповідності між освітою і суспільними потребами. Реформи в системі освіти, зокрема в індустріально розвинутих країнах, охоплюють розбудову традиційних освітніх ланок, осучаснення змісту й методів навчання, створення якісно нових видів навчальних закладів.

Швидко зростала кількість дітей і молоді, охоплених загальною освітою. Розширення освітньої мережі є наслідком не тільки сучасних потреб суспільно-економічного розвитку, а й різкого збільшення чисельності населення світу: адже протягом півстоліття воно зросло з 2 до 6 млрд чоловік. Нині системою загальної освіти охоплено понад 1 млрд дітей, яких навчають 50 млн учителів. Найбільший приріст кількості учнів у школах спостерігається в країнах, що розвиваються. Їхня частка становить 80 % збільшення контингенту учнів.

Провідними тенденціями розвитку освіти в індустріальних країнах є її демократизація, розбудова навчальних закладів усіх рівнів, удосконалення форм і методів навчання, його технізація. Вимогу обов'язкового навчання дітей шкільного віку закріплено в законодавстві переважної більшості країн. У розвинутих державах практично всі, хто прагне вчитися, мають змогу здобути принаймні середню освіту. Зокрема, кількість випускників середніх шкіл у США, Великій Британії, Франції, Японії зросла за понад п'ятдесят повоєнних років приблизно втричі. Високим рівнем освіти відзначалися й країни, що належали до «соціалістичного» табору. До числа провідних країн у галузі освіти увійшли у 70–90-х роках нові індустріальні гіганти – Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія. Вони впродовж короткого часу впровадили загальну середню освіту, зробили її доступною для більшості дітей шкільного віку, піднесли її рівень до сучасних світових стандартів.

Розвиток освіти у розвинутих країнах відбувався небезпроблемно. Науково-технічна революція, прискорене економічне зростання зумовили на зламі 60–70-х років розрив між вимогами суспільного розвитку і відставанням у рівні знань випускників шкіл і вузів. Розширення шкільної мережі не супроводжувалося належним підвищенням якості знань. Нерідко навчання проводилося за довільно обраними програмами, природничі та математичні дисципліни викладались у дуже звуженому обсязі. Випускники шкіл часто не могли без

додаткової підготовки продовжувати навчання у вищих навчальних закладах. У результаті зростала кількість напівграмотних випускників, не здатних виконувати найелементарніші операції на виробництві, прості професійні доручення в установах.

Для подолання кризи в системі освіти уряди розвинутих країн вкладали у цю сферу великі кошти. Зростають видатки на освіту, більше уваги приділяється професійній підготовці, вивченню природничих, математичних дисциплін. Концепцію безперервного навчання, прийняту світовим співтовариством як стратегічну, покладено нині в основу освітньої політики цивілізованих країн. «Наша головна стратегія, – зазначено в документі про реформу шкільництва в Японії (1989), – перехід до безперервної освіти, яка буде навчати і збагачувати людину протягом усього її життя». З'явилися нові, доступні для всіх бажаючих навчальні заклади: коледжі, спеціальні школи, відкриті університети. Розширюються можливості для неформального навчання, поза межами звичних шкіл і вузів.

У 80-х роках в індустріальних країнах було прийнято закони про обов'язкове навчання у школах обчислювальної техніки і основ інформатики. Комп'ютеризація стала одним з основних чинників модернізації навчання. Провідне місце в цій справі займає Японія. Пошук нових ідей і підходів та їх реалізація спонукали до розробки і прийняття національних і міжнародних проектів реформ освіти. Серед них виділяються масштабними змінами і, відповідно, чималими капіталовкладеннями програмні проекти, опрацьовані у США, Японії та Франції.

Посилюється інтеграція освіти. Найбільший її розвиток спостерігається в країнах Західної Європи. З середини 60-х років відбуваються щорічні наради міністрів освіти країн Європейського Союзу, на яких обговорюються проблеми уніфікації освітніх програм для початкових і середніх шкіл. У системі структур ЄС створено Центр досліджень у галузі освіти, який розробляє стратегію нововведень у навчальний процес, займається заснуванням експериментальних міжнародних шкіл, фондів для фінансової підтримки освіти.

На тлі значних успіхів в організації освіти пекучою проблемою сучасності залишається масова неписьменність у країнах, що розвиваються. Тривале колоніальне панування, слабкий економічний розвиток, вкорінені етнічні та родові традиції призвели до значного відставання цих країн в організації освіти і забезпеченні письменності населення. Наприклад, в Індії, Пакистані, Бангладеш, Ірані частка письменного населення становить лише 20 %, а в Афганістані, Судані, Чаді, Мавританії – не більше 10 %. У 30 країнах, що розвиваються,

взагалі відсутнє законодавство про обов'язкову освіту, в 48 державах рівень обов'язкової освіти обмежується 5–6 роками. Але й ці вимоги не виконуються. За даними ЮНЕСКО, у 88 країнах, що розвиваються, лише 60 % дітей навчається протягом 4 років, тобто досягають рівня елементарної грамотності. У цілому неписьменність у світі зменшується, хоча й дуже повільно. Розрив у рівні освіти між населенням індустріальних держав і країн, що розвиваються, у 90-х роках не тільки не скоротився, а навпаки, збільшився. Як показує світовий досвід, покласти край бідності, зробити ривок до науково-технічної цивілізації можна лише підвищенням рівня освіченості суспільства, збільшенням його інтелектуального потенціалу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте суть реформ освіти в індустріальних країнах у післявоєнний період.
2. Які проблеми в організації освіти існують в країнах, що розвиваються?
3. Доведіть, що позбутися бідності окремим народам можна лише підвищенням освітнього рівня населення.

§ 44. НАУКА: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ І НАЙВАЖЛИВІШІ ДОСЯГНЕННЯ

Що таке наука? Які вам відомі найбільші досягнення науки в першій половині ХХ ст.?

У другій половині ХХ ст. людство увійшло у епоху науково-технічної революції (НТР). В усіх наукових галузях, зокрема у фізиці, хімії, біології, геології, астрономії відбулися докорінні зрушення, було зроблено численні наукові відкриття, внаслідок чого виникли нові самостійні науки і напрями наук. Надзвичайна складність наукових експериментів, постійно зростаюча вартість обладнання спонукали вчених до об'єднання своїх зусиль, створення великих лабораторій, цілих наукових комплексів. Відбувається перехід від учених-одинаків до масової участі в науково-дослідній роботі людей, які створюють своєрідні «мозкові центри». Близько 80 % учених, яких дало людство за весь час своєї історії, живуть і працюють сьогодні. Вони щорічно видають сотні тисяч книг і статей, виходить друком близько 30 тис. наукових журналів. Різко скоротився період від наукового винаходу до впровадження його у виробництво. З'єднання науки і виробництва стало визначаль-

ною рисою другої половини ХХ ст. Внаслідок цього наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу сучасного суспільства.

Технічний прогрес прискорено відбувався в тих країнах, де в широких масштабах було розгорнуто науково-дослідну роботу і здійснювалося найбільше наукових відкриттів. У післявоєнний період в усіх індустріальних країнах різко зросли видатки на освіту і наукові дослідження. Вони становили від 4 до 10 % валового внутрішнього продукту. У США, наприклад, видатки на науково-дослідну роботу з 1950 по 1980 р. зросли в 4 рази. Тут 90 % зростання продуктивності праці забезпечувалося за рахунок технічного прогресу. Такі ж показники характерні для Японії та ФРН.

Лідерство в галузі наукових розробок у повоєнний період захопили США. Найбільша кількість лауреатів Нобелівських премій з фізики, хімії, фізіології і медицини є серед американців. З 50-х років обсяг експорту наукової продукції значно збільшили ФРН, Франція, Велика Британія, а з 70-х – Японія, яка помітно потіснила позиції США та інших країн. В окремих галузях, пов'язаних переважно з військовим виробництвом, провідне місце поряд із США належало Радянському Союзові. Серед найзначніших технологічних винаходів другої половини ХХ ст. вчені вважають генну інженерію, інтернет, лазери, кремнієві мікросхеми.

Розкол світу на два військово-політичні табори спричинив значні витрати на гонку озброєнь. У США, СРСР, Китаї, меншою мірою – у Великій Британії, Франції, ФРН, великі кошти вкладались у галузі, пов'язані з військовим виробництвом. Донедавна кожен четвертий вчений у світі займався питаннями, прямо чи опосередковано пов'язаними з військово-промисловим комплексом. Мілітаризація науки завдала значних матеріальних втрат людству, перешкоджала розв'язанню глобальних проблем сучасності: боротьбі з голодом, неписьменністю, невиліковними хворобами.

Яскравим показником визначних наукових досягнень у другій половині ХХ ст. є успіхи у дослідженні космосу. Запуск в СРСР 4 жовтня 1957 р. штучного супутника Землі започаткував освоєння людиною космічного простору. Воно відбувалося в умовах гострого суперництва двох наддержав – СРСР і США. Успіхи в цій галузі розцінювались як гарантія перемоги у військовому протистоянні і в майбутньому світовому збройному конфлікті. До середини 60-х років у цьому суперництві США помітно відставали. Перший американський супутник було запущено на орбіту 1 лютого 1958 р. На радянському космічному кораблі «Восток» Ю. Гагарін 12 квітня 1961 р.

уперше здійснив орбітальний політ навколо Землі, а американський астронавт А. Шепард 5 травня того ж року провів лише суборбітальний політ. Перший орбітальний політ США провели лише 20 лютого 1962 р. У серпні того ж року П. Попович і А. Ніколаєв здійснили перший груповий політ, знову випередивши американців, а в березні 1965 р. космонавт О. Леонов уперше вийшов у відкритий космос. Виведення американцями на стаціонарну орбіту штучного супутника зв'язку в 1964 р., висадка у 1969 р. американців Н. Армстронга і Е. Олдріна на Місяць а також запуск першого космічного апарату, який у 1973 р. вийшов за межі Сонячної системи, свідчили, що США у космічному суперництві з СРСР почали його випереджати.

У липні 1975 р. вперше відбулося стикування в космосі кораблів «Аполлон» (США) і «Союз» (СРСР), запущених з територій двох держав. Американські астронавти і радянські космонавти виконували спільну наукову програму. Цей політ продемонстрував реальні можливості співробітництва двох провідних космічних держав. З 1981 р. в США стали запускати кораблі багаторазового використання. В дослідженні космосу беруть участь й інші країни. Зокрема, виводили штучні супутники Землі на орбіту Франція (1965), Австралія (1967), Японія (1970), Китай (1970), Велика Британія (1971). Деякі країни запускали свої супутники за допомогою ракет-носіїв США, СРСР, Франції. На радянських і американських кораблях до середини 90-х років побувало в космосі чимало космонавтів інших держав. Протягом 70 – 80-х років здійснено запуски космічних апаратів для вивчення інших планет – Венери, Юпітера, Марса. Спільний політ американських, французьких і російських космонавтів на станції «Мир» 1998–1999 рр., українського космонавта Л. Каденюка на американському кораблі ще раз засвідчили про широкі перспективи міжнародного співробітництва в освоєнні космосу. Американсько-українсько-норвезька програма запуску ракет з водного простору, успішно розпочата в 1999 р. на основі апаратів, виготовлених українським підприємством «Південмаш», розширює можливості вивчення Всесвіту.

Дослідження космосу з допомогою супутників і цілих станцій призвели до суттєвих змін в уявленнях про фізичні властивості навколосемного простору. Відкрито радіаційні пояси Землі, виміряно й уточнено її магнітне поле. Одна з найновіших галузей науки – фізика атмосфери – зробила прорив у галузі загальних знань людини про Всесвіт. З'явилися нові наукові галузі: космічна медицина і космічна біологія.

Протягом повоєнних десятиліть помітно розширилися дослідження в традиційних і нових напрямках фізичної науки.

Відкриття в оптиці, механіці, радіофізиці, фізиці твердого тіла, в галузі рентгенофізики, магнетизму привели до комп'ютерної революції, стали основою для подальшого розвитку таких галузей науки, як кібернетика, автоматика, для удосконалення найновіших технологій. У 1947 р. американські вчені винайшли транзистор, який замінив електронні лампи, працював швидше і був значно меншим за розмірами. У 1957 р. на цій основі створено першу в світі мікросхему, що вміщалася на маленькій платівці кремнію. Відтоді мікросхеми почали застосовуватись у комп'ютерах – машинах, що зберігають і обробляють інформацію. У 50–60-х роках здійснено перехід до нових комп'ютерів на транзисторах. З середини 70-х років, коли з'явилися комп'ютери з дуже малими і швидкокодуючими мікросхемами, почалась епоха масової комп'ютеризації.

Особливу увагу індустріальні країни приділяли ядерній фізиці, результати досліджень якої використовувалися здебільшого у військових цілях. Щоправда, починаючи з 50-х років учені приступили до використання технологій, розроблених у процесі створення ядерної бомби, для будівництва атомних електростанцій. Відкриття в галузі ядерної фізики і фізики плазми привели до створення нових напрямів – атомної і плазмової технологій. Увагу фізиків-ядерників було прикуто і до елементарних частинок, які надходять на Землю у вигляді космічного випромінювання.

Великих успіхів досягли фізики-оптики. Оптичні прилади дають змогу оглядати й фотографувати з космічних просторів не тільки важкодоступні місця Землі, а й поверхні інших планет Сонячної системи. Винайдені в 1955 р. оптичні волокна, або світловоди (гнучкі скляні нитки), що пропускають світло, прислужилися створенню ендоскопа. Виникла волоконна оптика, за допомогою якої можна вивчати внутрішні органи людини.

У галузі математичних наук у післявоєнні роки успішно вирішувалися теоретичні проблеми, а також завдання програмного управління новими засобами розрахунків і автоматизації.

Відкриття в галузі хімії привели до її спеціалізованого поділу і виникнення нових напрямів. Як наука про матерію, її перетворення і використання, хімія стала повсюдною, проникла в межі фізики, біології. Виникли її нові галузі – фізична хімія, електрохімія, фотохімія, радіохімія, хімія високих енергій. На сьогодні хімікам відомо близько 3 млн органічних сполук і понад 50 тис. неорганічних. Відкриття у галузі хімії та матеріалознавства дають можливість створювати матеріали із запрограмованими властивостями, які значно перевищують своїми якісними характеристиками природні.

Визначних успіхів у післявоєнні роки досягнуто у біології та медицині. Окремі з них – пересадка людських органів, створення штучних апаратів, які їх замінюють, – здавалися фантастичною мрією ще в першій половині нашого століття. Значна частина відкриттів у біології та медицині була результатом інтеграції цих наук з фізикою та хімією. На стиках інтеграційних процесів виникли такі нові галузі і напрями, як біофізика, біохімія, радіаційна біологія, біоніка, космічна біологія, біотехнологія. У генетиці зроблено відкриття, які породили нову галузь – генну інженерію.

У 1953 р. англієць Ф. Крік і американець Дж. Уотсон зробили важливе відкриття, відтворивши модель дуже складної молекули ДНК у вигляді двох переплетених ланцюжків хімічних сполук – подвійної спіралі. Це відкриття проклало дорогу технології зміни властивостей організму шляхом трансформаційного генного коду. Генна інженерія дала змогу синтезувати в лабораторних умовах таку органічну речовину, як людський інсулін, що застосовується при лікуванні цукрового діабету. В 1988 р. було видано перший патент на генетично модифіковану тварину, а в 1997 р. англійські вчені здійснили клонування першого ссавця – вівці на ім'я Доллі. Вчені впритул підійшли до розв'язання проблеми клонування людини. Однак експерименти в цьому напрямі викликали протести в усьому світі, й такі спроби було законодавчим шляхом заборонено через непередбачуваність їх наслідків.

У 1955 р. вперше в хірургічній практиці здійснено пересадку нирки. Хірург К. Бернард (Південно-Африканська Республіка) вперше в 1967 р. здійснив пересадку людського серця. З того часу аналогічні операції провели хірурги інших країн. Хоч досі ще не з'ясовано проблеми відторгнення чужорідних органів, до кінця 90-х років значно зросла кількість успішних операцій з пересадки серця. Альтернативою пересадці служить застосування апаратів, які замінюють органи або стимулюють їх роботу.

У другій половині ХХ ст. майже вдалося покінчити з інфекційними хворобами, від яких раніше масово гинули люди: чумою, холерою, віспою. Прояви їх в окремих районах негайно ліквідовуються. До 1978 р. повністю знищено на Землі збудника такої масової хвороби, як віспа. З 1979 р. припинено щеплення населення проти цієї хвороби в усіх країнах світу. Незважаючи на успіхи медицини, окремі хвороби і досі залишаються невиліковними. У 1982 р. зареєстровано перший випадок невідомого раніше захворювання – синдрому набутого імунного дефіциту (СНІДу), який через невиліковність і швидке поширення названо «чумою ХХ століття».

Значно розширили сферу досліджень гуманітарні науки. Різко зросла кількість науковців-гуманітаріїв, зокрема після здобуття незалежності і виходу на міжнародну арену більш як 60 новоутворених держав. Їх національне відродження відбувалося в умовах зростання інтересу до історії, мови, фольклору свого народу і супроводжувалося розбудовою дослідницьких центрів. Гуманітарії почали успішно впроваджувати досягнення математичних і технічних наук. Комп'ютеризація, моделювання, застосування кількісних методів прискорюють науково-дослідницькі роботи в усіх гуманітарних науках, допомагають глибоко і всебічно вивчати питання, які раніше були незрозумілими і недосяжними для вчених.

У галузі філософії, історії, юриспруденції, психології зроблено спроби з вершин наукових досягнень ХХ ст. узагальнити підсумки розвитку цих наук. Проте на гуманітарних науках негативно відбилась ідеологічне протистояння демократії та тоталітаризму, оскільки розвиток цих наук перебуває в прямій залежності від таких суспільно-політичних умов, як свобода слова та інших невід'ємних атрибутів демократичного суспільства. Цілком очевидно, що найбільших успіхів гуманітарні науки в післявоєнний період досягли в країнах традиційної демократії. У тоталітарних державах, в яких насаджували єдину ідеологію, а плюралізм думок розцінювали як антидержавну діяльність і всіляко переслідували, гуманітарні науки були приречені на пристосовництво, появу різноманітних антинаукових схем і побудов. Тривале насадження комуністичної ідеології в СРСР, країнах Центральної та Східної Європи, яке супроводжувалося переслідуванням, а не раз і фізичним знищенням інакодумців, завдало непоправної шкоди розвитку всіх галузей гуманітарних наук. Лише наприкінці 80-х років виникли передумови для їхнього успішного розвитку. Однак і нині в комуністичних країнах та інших тоталітарних державах відсутні належні умови для розвитку гуманітарних наук. У центрі уваги гуманітаріїв усіх країн стоїть питання про ставлення до загальнолюдських цінностей: свободи особистості, рівності людей незалежно від раси, статі, національної та релігійної приналежності, розуміння добра і зла. Гуманітарним наукам, які в основному формують свідомість людей, належить вирішальна роль у будівництві демократичних суспільств.

У цілому, в другій половині ХХ ст. наука набула прискореного розвитку, її плоди стали доступними для загалу, вони допомагають людям полегшити працю, зробити її більш продуктивною, зменшити страждання від хвороб і взагалі позбутися їх, продовжити вік і зробити життя людини духовно і

матеріально багатшим. Спираючись на наукові досягнення, людина зробила ривок в навколосемні простори з метою дальшого пізнання світів, щоб прогнозувати планетарні та космічні загрози і уберегти від них Землю, забезпечити життя людства.

ЗАПИТАННЯ ІА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте основні тенденції розвитку науки в другій половині ХХ ст.
2. Складіть таблицю «Основні наукові досягнення в другій половині ХХ ст.» за такою схемою:

Галузь науки	Відкриття і винаходи	Рік	Прізвища науковців і винахідників

3. Які три наукові винаходи другої половини ХХ ст. є, на вашу думку, найвизначнішими?

§ 45. ЛІТЕРАТУРА

Назвіть відомих вам письменників – лауреатів Нобелівської премії першої половини ХХ ст. Які основні тенденції проявились у розвитку літератури міжвоєнного періоду?

Література другої половини ХХ ст., спираючись на кращі світові традиції класиків попередніх поколінь, утверджувала ідеї гуманізму, сприяла загальнолюдському прогресу. На її розвитку позначались трагічні наслідки Другої світової війни, розкол світу на два табори з ідейним і ядерним протистоянням, глибокі екологічні та соціально-політичні проблеми, породжені науково-технічною революцією. Певні зміни суспільних настроїв людей післявоєнного світу спричинила високорозвинута технологія виробництва та інформації, яка сприяла перетворенню кожного члена суспільства в інтегрального робота.

Література розвивалась у найтіснішому зв'язку з філософією та іншими гуманітарними науками. Друга половина ХХ ст. – це й час зародження національних літератур багатьох народів, які стали на шлях самостійного розвитку.]

У світовій літературі другої половини ХХ ст. знайшли рельєфний прояв два стовпові шляхи розвитку: традиційний реалізм і модернізм у різних його формах. Як і в попередні періоди, найбільшої художньої майстерності й виразності досягли ті письменники, які реально відображали життя, відгу-

кувались своїми творами на найболючіші проблеми людства і зрозуміло трактували антагонізми сучасної цивілізації. 7

Яскраві виразності літературі післявоєнного періоду надають твори письменників – лауреатів Нобелівської премії: Франсуа Моріака (1885–1970), Альбера Камю (1913–1960), Сен-Жон Перса (1887–1975), Клода Сімона (1913–1987) (Франція); Томаса Еліота (1888–1965), Вільяма Голдінга (1911–1983) (Англія); Вільяма Фолкнера (1897–1962), Ернеста Хемінгуея (1899–1961), Джона Стейнбека (1902–1968) (США); Генріха Белля (1917–1985) (Німеччина); Кавабата Ясунарі (1899–1972) (Японія); російських авторів Бориса Пастернака (1890–1960), Олександра Солженіцина (нар. 1918 р.), Йосифа Бродського (1940–1996), польської поетеси Віслави Шимборської (нар. 1923 р.) та ін. 7

У перше повоєнне десятиліття в художній літературі більшості країн Європи провідною темою стало зображення антифашистської боротьби, в тому числі руху Опору, трагічних наслідків війни, її злочинної жорстокості для мільйонів людей. Авторами цих творів, як правило, були фронтовики, учасники руху Опору, політв'язні концтаборів.

Західнонімецькі письменники у своїх творах осмислювали національну катастрофу і відображали її гіркі наслідки для «малої людини». Від імені покоління, яке перенесло всі жахи окопного життя і повернулося до розореної і окупованої країни, виступив Вольфганг Борхерт. Герої його романів страждають від національного і соціального приниження, голоду, бездомності (романи «Ввечері ворони відлітають додому», «Кава без смаку», драма «За дверима»). Його послідовники об'єдналися після смерті письменника в 1947 р. в «Групу-47» (Г.В. Ріхтер, Е. Шнабель, А. Ауерт). Пізніше до «Групи-47» примкнув Г. Белль, який поряд з воєнною тематикою започаткував у ФРН нову тему «нездоланного минулого». Її в 50–60-ті роки продовжили В. Каппен (роман «Смерть у Римі»), З. Ленц («Дуель з тінню», «Людина в потоці», «Хліб та ігри»).

Французькі письменники, зображаючи жакливі роки окупації, героїчний рух Опору, намагалися проаналізувати і причини національної катастрофи. Цій тематиці присвятили свої твори Робер Мерль («Смерть – моє ремесло»), Жан Фревіль («Колабораціоністи»), Луї Арагон («Рабство і велич французів»), Жан Лаффіт («Ми ще повернемося за пролісками»).

В середині 50-х років в літературах індустріальних країн майже одночасно відбувається відхід від класичного жанру «традиційного роману». На перший план висуваються твори «нового роману», або «антироману», для яких характерними ознаками є відмова від ідейності, соціальної відповідальності, традиційного розгортання сюжету і зображення персонажів. 7

Після тривалих років фашистської диктатури відбувається відродження італійської літератури. Основною тенденцією в її розвитку був неореалізм з епічними полотнами про долю народу в роки історичних випробувань. Творам неореалізму притаманне поєднання ліризму і розвінчання соціального зла. Антифашистська тематика та ідеї відродження нації характерні для творів Р. Вігано («Аньезе іде на смерть»), В. Пратоліні («Квартал», «Повість про бідних закоханих»), Фр. Іовіне («Землі Сакраменто»). В цих творах головними героями є проста людина – ремісник, селянин. Взагалі селянська тематика в післявоєнній італійській літературі користується широкою популярністю.

В літературі США і Великої Британії воєнна тематика не стала провідною. На перше місце висувалися проблеми пристосування до життя солдатів, що поверталися з армії, політичний кар'єризм. Викриття конформізму, аморальності кар'єристів і політиків, осмислення колізій сучасного політичного життя – на довгі роки стали визначальними для американських і англійських письменників.

У рік закінчення світової війни у США вийшов роман Р.П. Уоррена «Вся королівська рать», який перевидавався понад 30 разів. В основу роману покладено історію карколомної кар'єри аморального політика, для якого не існує ніяких суспільних і етичних норм, переконаного, що для завоювання влади підходять усі засоби.

Нестабільність і тривожність післявоєнних років, крах життєвих надій, негативні сторони індустріального виробництва – все це викликало незадоволення людей, виразником інтересів яких у 50-ті роки стали письменники, що отримали в Англії назву «розгнівані молоді люди». Серед них виділяються своїми романами Дж. Уейн («Поспішай вниз»), Кінгслі Еміс («Щасливчик Джим»), Джон Брейн («Шлях нагору»). Типовим героєм цих романів є молода претензійна людина, що постійно потрапляє у неприємні ситуації, конфліктує з сім'єю, начальством. Часто такий герой стає комічною людиною. В США в цей же період зародився рух письменників «бітників», що виражали інтереси охопленого духовною кризою «розбитого покоління», яке намагається протиставити свою поведінку традиційному способу суспільного життя.

Найвидатнішим представником американських «бунтівників» був Джек Керуак, який у своїх творах зображав цей рух як бунт молоді. Одночасно з напрямком «бітників» у американській літературі 60-х років з'являються твори про проблеми буття афроамериканців у США, становлення їх політичної свідомості, боротьбу з расизмом. Осмислення історії США не білою людиною, а чорношкірим американцем, усвідомлення

власного «я» є центральним мотивом таких творів. Серед них широкої популярності набули твори Дж. Болдуїна («Інша країна», «Скажи, коли пішов поїзд»), Гарпера Лі («Вбити пересмішника»), П. Моріссона («Пісня Соломона»).

Великий вплив на розвиток американської післявоєнної літератури мали твори Е. Хемінгуея. «Старий і море» – лірична повість про рибалку, в якій прославляється дух боротьби при повній відсутності матеріальної вигоди. Його остання велика публікація – автобіографічна книга «Свято, яке завжди з тобою» (1960).

Прагнення письменників до більш поглибленого вивчення таємниць людської душі, тема людини як індивіда і його відношення до суспільного буття призвів окремих письменників до екзистенціалізму – течії, яка найяскравіше проявляється у творах французьких, англійських і американських письменників. Навколишній світ у творах екзистенціалістів виступає як хаотичне і некероване царство, позбавлене розумного начала і будь-якого глузду. Людина в цьому світі самотня, її внутрішній світ недоступний для інших, вона приречена на коротке існування. Найвидатнішими представниками цього напрямку були Ж.-П. Сартр, А. Камю (Франція), А. Мердок, К. Вінстон (Англія), Н. Мейлер (США).⁵

Дослідження проблеми свободи сприяють розвиткові філософського роману. Найбільших успіхів у зображенні людського буття досягнув А. Камю. В романах «Бунтівна людина», «Чума», повісті «Падіння» він звертається до теми вини і моралі.⁶ Розглядаючи теорію і практику протесту проти влади, піддаючи критиці тоталітарну ідеологію, в тому числі комуністичну, та диктаторські режими, які посягають на свободу і гідність людини, він розкриває вирішальне значення людської совісті у протистоянні гнобленню та брехні. Частина письменників-екзистенціалістів велику увагу в своїх творах приділяла зображенню інтимного життя. В романах Н. Мейлера «Американська мрія», «Дружні пари», «Вилікуваний кролик» герої не здатні протистояти розтлінному впливу бездуховності, не чинять ніякого опору аморальності, для них не існує ніяких ідеалів, а всі духовні запити зводяться до інтриг і любовних стосунків.

У драматургії протистояння між реалізмом і екзистенціалізмом знайшло прояв у творах німецького письменника Б. Брехта і основоположника «абсурду драми» ірландця С. Беккета та француза Е. Іонеско. Реалізм Брехта і його послідовників спирався на просвітницькі традиції, поєднував інтелектуальну глибину з поетичною духовністю. Як творець теорії «епічного театру», Брехт своїми п'єсами допомагав кри-

тично ставитися до зображуваного, виробляти власне світоглядне сприймання, навчає людей мислити і діяти з розумінням своєї відповідальності. Вершиною його драматичної творчості післявоєнного періоду стала п'єса «Кавказьке крейдяне коло».

На противагу творам реалістів С. Беккет (драма «В очікуванні Годо»), Е. Іонеско (п'єса «Кінець гри») і їхні послідовники заперечують принципи раціональної поведінки людей, глузують з традиційних понять моралі, проводять ідею даремності всіх людських зусиль. У драмах Е. Іонеско «Урок», «Носоріг», «Повітряний пішохід» проводиться ідея безглуздості людського буття, карикатурності поведінки людей, їхнього мислення. Відхід від «драми абсурду» до реалістичного зображення проблем життя спостерігається у 70-х роках. Теми релігійної моралі і їх протистояння розтлінню і безвихідності зайняли значне місце в драматичних творах 80-х років.

Умови «холодної війни» підштовхнули в 60-х і особливо у 70–80-х роках до розвитку детективної літератури, яка приносить великі прибутки. Виходець з групи «молодих розгніваних людей» К. Еміс в 1965 р. випустив книгу «Досьє Джеймса Бонда», яка стала популярною не тільки в Англії, а й в інших країнах світу, перекладена багатьма мовами. Найпопулярнішими детективними творами уславились Агата Крісті (Англія) і Жорж Сіменон (Франція).

З 60-х років в літературі зароджується постмодернізм – термін, що означає сучасну стадію розвитку модернізму. В творах постмодерністів доводяться до крайності всі основоположні принципи модернізму, і особливого значення надається пізнавальним можливостям людини, її місцю і ролі в сучасному світі найдосконаліших технологій та екологічних катастроф. Тексти постмодерністських творів – фрагментарні, принципово несистематизовані, різностильні, часто у вигляді відкритих або закритих цитат, численних повторень. Одним із полюсів постмодернізму стала поява поп-літературних творів.

З 70-х років розпочинається розквіт масової літератури, розрахованої на невибагливі смаки. Основна мета таких «творів» – розважати читача, у спрощеній і найдоступнішій формі подати проблеми сьогодення. Основними темами такої літератури є опис страхіть, насильств, злочинності та любовних стосунків. Руйнівний натиск комерціалізації, перетворення літератури в товар є серйозною загрозою для її розвитку. Виправдання культу сили, пропагування жорстокості, цинічного ставлення до загальнолюдських цінностей та інших антисупільних вчинків свідчать про прояви кризи в літературі, подолання якої одне з важливих завдань розвитку духовності на сучасному етапі.

Національно-визвольний рух народів Азії та Африки, виникнення незалежних держав прискорив розвиток національних літератур колишніх колоніальних народів. Характерною ознакою художньої літератури молодих держав є надмірна політизація, загострена реакція на релігійні, національні почуття, співмірна оцінка народних традицій, патріархальних відносин. Твори, що зображують національне і соціальне прозріння особистості, становлення активного борця за гуманізм і прогрес, проти носіїв зла і порушників моралі є типовими для більшості національних літератур країн Азії і Африки.

Література в країнах тоталітарних режимів в 1945–1990 рр. розвивалася двома потоками – офіційним, регламентованим рамками т. зв. «соціалістичного реалізму», і неофіційним, «дисидентським». Якщо перший знаходив фінансову і організаційну підтримку партійних і державних структур, відзначався надмірною ідеологізацією і фальшивою героїзацією буднів війни, «соціалістичного» і «комуністичного» будівництва, то другий у важких підпільних умовах та в еміграції завдяки проявам громадянської мужності окремих авторів прагнув подати об'єктивну картину суспільних явищ, відповісти на болючі питання багатьох людей. Навіть в умовах жорсткої комуністичної цензури окремі письменники і поети, використовуючи «езопівську мову» намагалися проявити свою творчу індивідуальність. Яскравим прикладом такої «езопівської мови» є творчість А. Ахматової. В поетичній збірці «Біг часу» і лірико-епічній «Поємі без героя», а також у віршах, опублікованих після її смерті («Реквієм. 1935–1940»), вона виступає як великий майстер віршованої форми, класичної поезії, її відточеної завершеності. За прояви опозиційності письменники піддавались моральним переслідуванням, а письменники-дисиденти – арештам і навіть фізичним розправам. Коли в 1958 р. Б. Пастернаку за опублікований за кордоном роман «Доктор Живаго» було присуджено Нобелівську премію, він зазнав гонінь, які для нього закінчилися трагічно. Іншого російського письменника – О. Солженіцина, автора удостоєного Нобелівської премії роману «Архіпелаг ГУЛАГ», було вислано за межі СРСР. В 1965 р. був засуджений до тюремного ув'язнення майбутній лауреат Нобелівської премії поет Й. Бродський. Особливо переслідувались в СРСР літератори національних республік, яким, на відміну від росіян, завжди можна було «приписати» націоналізм. Інакодумство і пропаганда любові до рідного народу трактувались як злочини проти «інтернаціонального суспільства».

З ліквідацією тоталітарних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розпадом СРСР і утворенням суверенних держав розпочався новий етап у розвитку національ-

них літератур. У публікованих творах, які в часи тоталітаризму писалися таємно і переховувалися в столах чи ходили в рукописах «по руках», а також у написаних «по свіжих слідах», центральне місце займає тема викриття злочинів тоталітарних режимів, критики лицемірної комуністичної моралі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте найважливіші напрямки розвитку літератури зарубіжних країн у другій половині ХХ ст.
2. Що є спільного і відмінного в творчості письменників Франції, Німеччини, Великої Британії, Італії та США в перші повоєнні десятиліття?
3. Назвіть улюблені вами твори письменників зарубіжних країн і вкажіть, чим вони цінні для людства.
4. Назвіть характерні риси творів письменників екзистенціалістів.
5. Які риси притаманні літературним творам письменників-постмодерністів?
6. В чому полягає небезпека «масової літератури»?
7. Які особливості розвитку літератури в тоталітарних країнах?

§ 46. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО І МУЗИКА

Що ви розумієте під поняттям «образотворче мистецтво»? Які види мистецтва вам найбільше подобаються? Чому?

Друга світова війна з її руйнівними наслідками, протиставлення двох військово-політичних блоків, урбанізація, що призвела до масового переселення людей в міста і відірвала їх від традиційної культури, широкомасштабне безжалісне винищення природи та інші негативні явища помітно вплинули на розвиток усіх видів мистецтва.

(У післявоєнні роки запанував модернізм. Провідна роль у модернізмі утвердилася за безпредметним (абстрактним) мистецтвом, яке відоме під назвою абстракціонізму. Ця течія, що базується на відмові від зображення реальних предметів і явищ, охопила живопис, скульптуру, графіку і поширилась у більшості індустріальних країн світу. Захисник абстракціонізму, французький художник М. Сефор, називав абстрактним таке мистецтво, яке не містить жодного нагадування про дійсність. Суть абстракціонізму, за визначенням теоретика цього напрямку російського художника В. Кандинського, – це душевний стан художника, його власний духовний світ, а не реальні предмети. Символами для вираження цього стану можуть бути самі по собі кольори, лінії, форми. Так, жовтий колір символізує безумство, зелений – ідеальну гармонію, фіалковий – хворобливість і т. д.

У післявоєнний період американський художник-абстракціоніст Дж. Поллак став засновником абстрактного експресіонізму, для якого характерні нові прийоми і засоби. Процес художньої творчості стає для таких художників самоціллю. У процесі роботи художник хаотично накладає на полотно фарби, причому не тільки пензлем, а й сторонніми предметами, наприклад палицею, ложкою. Окремі художники-абстракціоністи прагнули досягти досконалості в гармонізації кольору і форми; їхні досягнення з успіхом використовуються в дизайні, театрі, на телебаченні.

Ще одним різновидом модернізму, що набув розвитку в післявоєнні роки, став сюрреалізм (надреалізм). Сюрреалісти поставили своєю метою розкривати таємниці підсвідомості, інстинктів. Метод вираження – розрив логічних зв'язків. І тому на їхніх картинах звичні для людей предмети набувають протилежного зображення: тверде – розтікається, мертве – оживає, важке – легко зависає, живе – перетворюється на порошок. Найвидатнішим представником цієї течії був іспанський художник Сальвадор Далі (1904–1990). У роки Другої світової війни центр сюрреалізму з Західної Європи перемістився у США. Тут С. Далі створив свої знамениті картини «Атомний Нерон», «Атомна Леда». Найвищої популярності сюрреалісти досягли в 50–60-х роках. З цього часу сюрреалізм поступився новій хвилі абстракціонізму – поп-арту (мистецтво широкого вжитку). Для поп-арту характерне використання предметів і побутових речей в різних комбінаціях. У ці ж роки виникло кінетичне мистецтво, в якому головним принципом було те, щоб твір рухався. Новинками модернізму стало світлове мистецтво, в якому головна роль відведена ефектним комбінаціям кольорових рухливих променів, скерованих на екран.

У другій половині ХХ ст. з'явилися й інші різновиди модернізму, які умовно можна об'єднати в поняття концептуальне мистецтво (англ. conception – поняття, ідея, задум). Для цього напрямку ідея важливіша за самий твір. Як засіб демонстрації понять застосовуються різні матеріали: промислові вироби (тканина, метал), природні об'єкти, відеозаписи, шматки газет, літературні тексти тощо. Такі твори часто були незрозумілі глядачам. Концептуальне мистецтво відходить від традиційних правил художньої логіки, призводить до розчинення таких витворів мистецтва в навколишньому побутовому середовищі. Частина концептуалістів повернулася у 90-х роках до більш реалістичних методів відображення дійсності.

У скульптурі поруч з абстракціонізмом в основному панував неореалізм. Багато видатних скульпторів під впливом примітивного мистецтва народів Африки і аборигенів Латинської

Америку прагнули надати своїм скульптурам нових форм у стилі примітивістських тенденцій. Навіть твори одного з найвидатніших майстрів скульптури ХХ ст. англійця Г. Мура (1898–1986), які відзначаються величністю і монументальністю, зазнали впливу примітивізму. Про це свідчать його скульптури «Мати і дитина», «Лежача постать», які прикрашають будинок штаб-квартири ЮНЕСКО в Парижі.

Особливості архітектурного будівництва у післявоєнні роки визначилися, з одного боку, інтенсивною урбанізацією і зростанням чисельності міст, масштабним промисловим будівництвом, нестачею землі під забудову, а з іншого – появою залізобетонних панелей, просторових залізобетонних і металевих конструкцій, які давали змогу значно видозмінити будівництво, створювати нові естетичні образи. При відбудові зруйнованих міст в архітектурі дістали нове тлумачення принципи функціоналізму. Він зародився ще в 20-х роках і керувався тим, що архітектурну форму повинна визначати функція, практичне призначення будови. Планування функціоналісти здійснюють з урахуванням якнайбільшої доцільності для забезпечення побутових умов і організації високопродуктивного виробництва. У творах теоретиків і видатних архітекторів ХХ ст. Ш. Ле Корбюзьє (Франція), Х. Мейера (Англія), П. Ауді (Нідерланди) обґрунтовано основні принципи функціоналізму. Вони були розвинені і доповнені архітекторами Л. Костою і О. Німейєром (Бразилія), К. Танге (Японія), які обстоювали важливість урахування місцевих умов і традицій. Сміливим архітектурним експериментом другої половини ХХ ст. є будівництвом за проектом Л. Кости та О. Німейєра нової столиці Бразилії м. Бразіліа. Це місто у своєму плані нагадує літак, у крилах якого розташовано житлові зони з багатопверховими та індивідуальними будинками, а в центрі – адміністративні будівлі.

Своєрідністю в плануванні, чіткістю, продуманістю транспортних потоків, їх розв'язок відзначаються післявоєнні квартали Парижа, Рима, Бонна, Токіо та інших міст. У післявоєнні роки ідеї функціоналізму знайшли своє втілення в утвердженні інтернаціонального стилю, який характеризується простотою ліній, широким застосуванням прозорого і непрозорого скла, металу, готових блоків. Художнє оформлення типових конструкцій з металу і скла пов'язано передусім з ім'ям американського архітектора Міса ван дер Ройє. Він приходить до ідеї універсальної форми, яка зводиться до відтворення в архітектурних будовах геометричних фігур: паралелепіпеда, піраміди, циліндра, кулі. Інтернаціональний стиль переважає в розбудові великих міст.

Ідею універсальності форми, її незалежності від місцевих умов і призначення, яку покладено в основу інтернаціонального стилю, заперечують окремі теоретики і практики, що захищають збереження національних традицій у будівництві. На практиці, однак, національні традиції зберігаються переважно у сільській забудові.

У післявоєнні роки певні тенденції окреслились у розвитку театру. У більшості зарубіжних країн театри не фінансуються державою, не мають постійних службовців і працюють за контрактами, які укладаються переважно на один сезон. Значна залежність театрів від смаків відвідувачів часто змушує їх вдаватися до кон'юнктурної тематики заради фінансових вигод і виживання.

Театр з його сентиментальними драмами, поліцейськими детективами, міщанськими комедіями вже в середині 50-х років не витримував конкуренції з кіно. В окремих творах драматургії, театральних виставах заперечення традицій і раціональної поведінки було доведено до крайнощів. У Франції зародився і набув поширення «театр абсурду», представлений драматичними творами згаданих уже А. Камю, С. Беккета, Е. Іонеско. Творча практика багатьох зарубіжних театрів спирається на теорію, методи і артистичну техніку, розроблені знаменитим російським режисером К. Станіславським.

Кіно в другій половині ХХ ст. стало найбільш доступним і масовим видом мистецтва. У художніх фільмах утвердився неореалізм, що сформувався під впливом італійського кіно, зокрема таких видатних кінорежисерів, як Р. Росселіні, Ф. Фелліні, Л. Вісконті.

У фільмі Р. Росселіні «Рим – відкрите місто» документалізм поєднується з героїчними ситуаціями, персонажі яких прагнуть творити добро. Ф. Фелліні у фільмах «Дорога», «Ночі Кабірії» утверджує душевну доброту, людське взаєморозуміння. У фільмах Л. Вісконті «Почуття», «Рокко і його брати» романтичність поєднується з натуралістичними картинами життя. До постановок своїх фільмів він залучає непрофесійних акторів, зокрема рибалок, робітників, людей з вулиці. Італійські фільми вирізняються гострими драматичними конфліктами, поєднанням італійської ментальності з загальнолюдськими рисами. Фільми італійських режисерів здобули всесвітнє визнання за правдиве відображення дійсності. Вони стали важливим кроком в освоєнні кінематографом нових художніх засобів.

Великий поступ у своєму розвитку зробили творці фільмів у Франції, Англії, США, Японії, Індії, а також у країнах Латинської Америки. Багато з цих фільмів являють собою

екранізацію класичних творів національних літератур. Для французької кінематографії характерна романтична кінокомедія. Загальновідомі кінокомедії режисерів Крістіана-Жака «Фанфан-Тюльпан», Ж. Таті «Закон є закон», «Мій дядько», «Час розваг», в яких гротеск поєднується з глибоким поетичним ліризмом. Для англійського повоєнного кіно найбільш самотнім жанром є комедія-фарс, типовим прикладом якої є фільм Д. Кастейрса «Містер Піткін в тилу у ворога». В Англії, Франції створено унікальні науково-документальні фільми про життя тваринного і рослинного світу нашої планети, серед яких виділяється серіал Ж.-І. Кусто.

Найбільшу кількість художніх фільмів випускають у США. В американському післявоєнному кіно відбулися великі зміни. Закінчилася монополія Голлівуда, виникло багато незалежних кінокомпаній, частина з яких продовжує голлівудські традиції. Проте помітним є вплив на американське кіно італійського неореалізму. Видатний американський кінорежисер С. Кубрік завоював популярність постановкою фільмів «Вбивство», «Механічний апельсин» та історичної картини «Спартак», на яких позначилися неореалістські тенденції. Вплив італійських неореалістів знайшов прояв у творчості режисера С. Крамера. Для американських художніх фільмів характерними є масові батальні та побутові сцени, в яких режисери прагнуть до історичної правдивості і високохудожньої виразності. Один з найпоширеніших видів кінопродукції США – ковбойські фільми, героями яких є ковбої, дрібні фермери, золотошукачі, гангстери. Окремі режисери заповнюють такі фільми бійками, стріляниною, грубим натуралізмом, смакують насильство.

Оригінальністю і самотністю характеризуються японські та індійські художні фільми, для яких визначальним є збереження національних традицій. Якщо японські кінострічки присвячуються в основному стандартним костюмно-історичним подіям про подвиги самураїв, то індійські перевантажені етнографічними сценами з численними піснями й танцями, а сюжет часто дуже умовний.

Останніми роками популярність здобули багатосерійні фільми латиноамериканських країн, які відтворюють сюжети національних літературних творів.

У країнах, де панували тоталітарні режими, переважна більшість кінофільмів мала плакатний, агітаційно-пропагандистський характер. Герої таких фільмів спрощено поділялися на позитивних і негативних, конфліктні ситуації мали штучний, надуманий характер або ж фільми були безконфліктними. Вибір тематики фільмів суворо регламентувався цензурою.

Чимало вже створених художніх і документальних фільмів, нерідко талановитих, були заборонені або зняті з прокату. Проте навіть у таких умовах постійних заборон і суворої цензури видатні майстри в СРСР, Польщі, Чехословаччині, Угорщині зуміли досягти високої майстерності, особливо екранізуючи твори класиків національних літератур. Так, зокрема, в СРСР працювали режисери А. Тарковський («Іванове дитинство», «Андрій Рубльов», «Сталкер»), С. Параджанов («Тіні забутих предків», «Квіт граната»), Т. Абуладзе («Покаяння»), О. Герман («Перевірка на дорогах»). Фільми цих митців здобули найвищі нагороди на кінофестивалях світового рівня.

На сучасному етапі перед кінопродукцією зарубіжних країн гостро стоїть питання про роль кіно у вихованні загальнолюдських ідеалів і духовності. Частина режисерів у гонитві за комерційними зборами наповнює свої фільми сценами насильства, порнографії. Герої таких фільмів цинічно нехтують моральними цінностями суспільства. Такого роду кінопродукція згубно впливає на виховання молоді. Вседозволеність, якої допускаються окремі творці фільмів, зазнає справедливої критики з боку громадськості світу.

З середини 70-х років різко зросла кількість телевізійних художніх фільмів. Пальма першості від традиційного кіно поступово перейшла до кіно телевізійного. З поширенням телебачення кіно увійшло в кожну сім'ю, стало невіддільною часткою щоденного побуту. Від перших телефільмів, характерною рисою яких була театральна умовність, автори перейшли до втілення на телеекрані всіх традиційних здобутків кіномистецтва. Відмітною ознакою телефільмів є багатосерійність, яка в окремих країнах вимірюється десятками і навіть сотнями серій. Вони привертають увагу мільйонів глядачів. З кінця 60-х років завдяки супутникам серійні фільми одночасно переглядають в багатьох країнах. Порівняно з традиційними жанрами (художні та документальні фільми) в останнє десятиліття найбільшу кількість глядачів збирають прямі телерепортажі. Міжнародні політичні конференції, Олімпійські ігри, Універсиади, виступи знаменитостей, музичні фестивалі одночасно проглядають мільярди людей усіх континентів світу.

У музичній культурі післявоєнних років поряд з розвитком традицій класичної музики завоювало популярність багато нових напрямків і стилів.

Великий вплив на розвиток музичної культури мали ідеї австрійського композитора і теоретика, засновника нової віденської школи А. Шенберга, який ще в 20-х роках вирішив змінити систему нотного письма. Його музика засновувалася не на восьми-, а на дванадцятитоновій системі. Музичні компо-

зиції створювали новий напрям. Згодом він набув назву музичний експресіонізм, який і понині є одним з найважливіших у музичному мистецтві. Ідеї А. Шенберга відбилися на творчості багатьох композиторів другої половини ХХ ст., у тому числі загальновідомих: Луджі Ноно, Лучіано Беріо, П'єра Бульєза, Карлгайнца Штокгаузена.

З 50-х років широкої популярності в країнах Заходу набула рок-музика, що зародилась у США. Її виконували в основному на електрогітарах і ударних інструментах. Рок (англ. to rock – хитатися, труситися) з кінця 50-х років швидко поширюється і набирає нових форм. Започаткував рок у 1954 р. Білл Хейлі своєю піснею «Rock around the clock». У цьому ж році вийшла перша комерційна платівка майбутнього «короля» рок-н-ролу Елвіса Преслі. Рок-музика мала стати вираженням протесту нового покоління молоді проти респектабельного пристосування, престижності, кар'єризму. Прості слова пісень, помірковані спочатку ритми, що стають дедалі гучнішими, докучливі повторювання одного і того ж елемента створюють обстановку загострених емоційних переживань.

Слідом за рок-н-ролом утвердився стиль поп-музики (поп – популярний). Кожний різновид цієї музики асоціювався з певними виконавцями. У 60-х роках великий успіх завоювали поп-групи «Бітлз», «Роллінг стоунз». Зовнішнім виглядом, манерами поведінки, вільним спілкуванням із слухачами в залі виконавці підкреслювали свій демократизм, зв'язок з низами суспільства. Їхня музика була простою і доступною, використовувала мотиви міського фольклору, а також елементи джазу і блюзу.

У 70-х роках, коли з'явилося нове покоління молодих музикантів, рок-музика знаходить прояв у крайніх формах «панка» або «металу». Концерти перетворюються на рухливі й галасливі вистави, чудернацько одягнених виконавців музичних творів. Такі концерти супроводжуються миготінням десятків різнобарвних прожекторів. У 80–90-х роках рок представлений великою кількістю стилевих форм, регіональних і національних різновидів. Серед них виділяються групи, які зберігають традицію класичного року. Інші поєднують джаз і рок (джаз-рок) або використовують фольклор (фольк-рок) та ін. Частина рок-груп намагається пристосуватися до класичного мистецтва (арт-рок).

Бурхливе зростання поп-музики у США і країнах Західної Європи сприяло зростанню популярності народної музики країн Африки, Азії, Латинської Америки. Поп-музика перетворилась у гігантську індустрію, яка приносить великі прибутки музикантам і особливо тим, хто їх тиражує. Вона має

великий вплив на поведінку і мислення сучасної молоді, для якої поп-зірки належать до найбільших авторитетів. Розвиток музичної культури в післявоєнний період найтісніше пов'язаний з технічними вдосконаленнями в звукозапису та відтворенні музичних творів. Серед пристроїв, що дають змогу точно відтворювати записаний звук, – компакт-диски і цифрові аудіокасети. Спад інтересу молоді до записів рок-музики в 90-х роках пояснюється зростанням популярності комп'ютерних ігор.

ДОКУМЕНТИ

БЕРТРАН РАССЕЛ ПРО НАУКУ І КУЛЬТУРУ

Наука, про що свідчить саме слово, – передусім знання. Прийнято вважати, що це знання особливого ряду, а саме, знання, яке прагне знайти загальні закони, що пов'язують багато окремих фактів.

Поступово однак погляди на науку як на знання відтісняються на задній план поглядом на неї як на силу, що управляє природою. Якраз тому, що наука дає нам владу над природою, вона має більшу соціальну значимість, ніж мистецтво. Наука як пошук істини рівноправна з мистецтвом, але не вище нього...

Весь світ мистецтва, літератури і науки є міжнародним; те, що робиться в одній країні, робиться не для цієї країни, а для людства...

(Цит. за: Бертран Рассел. Словарь разума, материи, морали. Пер. с англ. – М., 1996. – С. 162, 322).

ВИТЯГ З НОБЕЛІВСЬКОЇ ЛЕКЦІЇ А. САХАРОВА (1975 р.)

Мир, прогрес, права людини – усі три цілі нерозривно пов'язані, не можна досягнути якої-небудь з них, нехтуючи іншими...

... Я переконаний, що міжнародне довір'я, взаєморозуміння, роззброєння і міжнародна безпека немислимі без відкритого суспільства, свободи інформації, свободи переконань, гласності, свободи поїздок і вибору країни проживання. Я переконаний також, що свобода переконань, поряд з іншими громадянськими свободами, є основою науково-технічного прогресу і гарантією від використання його досягнень на шкоду людству...

(Цит. за: Сахаровский сборник. – М., 1991. – С. 24).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Складіть таблицю «Образотворче мистецтво і музика другої половини ХХ ст.» за такою схемою:

Вид мистецтва	Пануючі напрями і стилі	Найвідоміші митці і їхні твори

2. Визначте особливості провідних течій в образотворчому мистецтві післявоєнного періоду.
3. Охарактеризуйте основні напрями і стилі в музичній культурі другої половини ХХ ст.
4. Які сучасні музичні твори та їх виконавці у зарубіжних країнах вам подобаються? Чому?
5. Чому телефільми порівняно з традиційними художніми фільмами набули більшого поширення і популярності?
6. Які особливості розвитку архітектури в післявоєнні роки і чим вони зумовлені?

§ 47. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ ФІЗКУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Коли започатковано олімпійський рух у всесвітньому масштабі? Які основні принципи олімпійського руху?

У країнах зарубіжного світу друга половина ХХ ст. позначена розвитком фізичної культури – складової загальної всесвітньої культури, спрямованої на оздоровлення людей, підвищення їх працездатності і довголіття.

Автоматизація виробництва зумовила зменшення ролі й питомої ваги фізичної праці. Урбанізація, розвиток комунального обслуговування, транспортних засобів, побутової техніки призвели до зменшення загальної рухливості людей, їхнього фізичного навантаження. В умовах, коли природні фактори, що в минулому забезпечували підтримку фізичних якостей організму, перестали діяти, підвищилася роль і значення цілеспрямованого фізичного виховання. Такі якості людини, як фізична досконалість і витривалість, які завжди були складовими частинами здоров'я, передумовами успіху творчої праці і життєдіяльності, в другій половині ХХ ст. здобули загальне визнання. Весь попередній історичний досвід підтвердив, що функціонування соціальної, політичної, духовної сфери суспільства і його прогрес неможливі без фізичного виховання населення.

Контрастність і цілісність післявоєнного світу знайшли своє відображення у розвитку фізкультури і спорту. Загальною тенденцією стало їх географічне розширення. Предмет фізичного виховання запроваджено в програми навчальних закладів в усіх країнах світу. Фізкультура і спорт, які впродовж тривалого часу розвивалися стихійно, в післявоєнні роки стали важливою складовою частиною внутрішньої політики урядів багатьох країн світу.

В індустріальних країнах фізичне виховання частково фінансує держава, а також окремі корпорації, підприємства,

спортивні клуби. Економічне піднесення країн Європи, Північної Америки, Японії, скорочення робочого тижня, збільшення тривалості відпусток створюють сприятливі умови для розвитку фізкультури і масового спортивного оздоровлення. У цих країнах велику увагу приділяють будівництву стадіонів, туристичних баз, штучних ковзанок, басейнів. Особливі види спорту (плавання, гімнастика) включено до шкільних програм як обов'язкові. Поширенню оздоровчого спортивного руху сприяли вдосконалення спортивного спорядження на основі новітніх технологій, створення спеціалізованих науково-дослідних і педагогічних центрів, які займаються проблемами фізичного виховання і спорту. Фізкультура і спорт стали не лише модою, але й обов'язковою складовою частиною побуту людей більшості індустриальних країн.

Характерними проявами захоплення молоді модними видами спорту ще в 50-х роках стали перегони на мотоциклах, а на початку 60-х років – вправи з обручем (хула-хуп). У 70-х роках серед підлітків набуло популярності катання на дошках з роликами (скейт), а згодом – аеробіка. Найбільш доступною і популярною формою оздоровчої роботи для всіх категорій населення залишаються різноманітні види бігу, якими особливо захоплюються літні люди.

Оздоровча фізкультурна і спортивна робота стали важливою складовою частиною виробничого процесу на підприємствах. З метою піднесення продуктивності праці на сучасних підприємствах на науковій основі організовано цілу систему оздоровчих заходів, серед яких проведення виробничої зарядки, вправи у спеціалізованих спортзалах і кабінетах.

Спортивно-ігрова спрямованість фізичного виховання є характерною рисою в навчальних закладах і на підприємствах розвинутих країн. Останніми роками, однак, ця тенденція зазнає критики, оскільки надмірне захоплення спортивними іграми призводить до перетворення значної частини людей у пасивних спостерігачів. Тому вживаються заходи з метою ширшого залучення учнів, студентів, дорослого населення до різних видів рухової активності. Скаутські й інші організації влаштовують туристичні походи підлітків і молоді, під час яких фізичне загартування поєднується з духовним і моральним вихованням.

Якнайбільшому розвитку фізичних сил і здібностей людей сприяє їхнє заняття спортом, відмітними рисами якого є дух змагання, суперництва, самовдосконалення системою тренувань. Спортивні ігри є одним з найбільш поширених видів змагань молоді. У другій половині ХХ ст. в рамках культурного співробітництва народів світу розширився міжнародний спор-

тивний рух. Найавторитетнішими і найбільш представницькими серед міжнародних спортивних змагань стали Олімпійські ігри. Вони зародились у Стародавній Греції ще у VIII ст. до н.е. і були поновлені 1896 р. Принципи і структура олімпійського спорту, розроблені наприкінці минулого століття французьким громадським діячем П'єром де Кубертенем і його однодумцями, знайшли свій подальший розвиток у другій половині XX ст.

Олімпійські ігри організуються згідно з Олімпійською хартією – основним правовим документом цього руху, який регламентує питання символіки Олімпійських ігор, допуску до них спортсменів, види спорту, що включаються до ігор. Олімпійські види спорту повинні мати широке міжнародне визнання, базуватися на високих вимогах до фізичних можливостей людини. Не допускаються види спорту, результати яких залежать лише від механічної сили. Якщо в першій Олімпіаді новітнього часу в Афінах (1896) брали участь 311 спортсменів з 13 країн, то на XXVI Олімпіаді в Атланті, США (1996) було представлено близько 11 тис. спортсменів із 197 держав світу. Олімпійський рух, спираючись на гуманістичні ідеали формування гармонійно розвинутої людини засобами спорту під девізом «Швидше. Вище. Сильніше», перетворився в один з найважливіших засобів єднання народів незалежно від расової, національної та політичної приналежності. Білий олімпійський прапор з п'ятьма переплетеними кільцями став символом єднання людей усіх континентів світу. Олімпійським рухом керує Міжнародний Олімпійський комітет (МОК).

Останніми роками олімпійський рух став більш демократичним і масовим. Змагання між спортсменами в індивідуальних і командних видах спорту на літніх і зимових Олімпіадах проводять щочотири роки.

Після закінчення Другої світової війни, яка унеможливила проведення двох Олімпіад (1940, 1944), у 1948 р. в Лондоні було відновлено Олімпійські ігри. У цьому ж році в Англії впроваджено Олімпійські ігри для інвалідів, які відіграють важливу роль у їх фізичному і моральному оздоровленні. Олімпійські ігри для інвалідів проводяться один раз в чотири роки в тій же країні, де відбуваються Олімпійські ігри.

Післявоєнний етап олімпійського руху характеризується не тільки збільшенням числа країн і учасників Олімпіад, а й постійним збільшенням видів спорту, з яких відбуваються змагання. У зимових Олімпійських іграх кількість таких видів спорту подвоїлась. Якщо у зимових Олімпійських іграх 1948 р. (Санкт-Моріц, Швейцарія) програма включала 5 видів спорту, то на XVII (Ліллегаммер, Норвегія) у 1994 р. спортсмени змагалися з 12 видів спорту.

У післявоєнні роки відбулися XIV–XXVIII Олімпіади: у Лондоні (1948), Гельсінкі (1952), Мельбурні (1956), Римі (1960), Токіо (1964), Мехіко (1968), Мюнхені (1972), Монреалі (1976), Москві (1980), Лос-Анджелесі (1984), Сеулі (1988), Барселоні (1992), Атланті (1996), Сіднеї (2000), Афінах (2004). Лідерство на літніх Олімпійських іграх в післявоєнні роки захопили СРСР, США, Німеччина. З 80-х років до них наблизилися Китай та Японія. Значну кількість нагород в окремі роки здобули спортсмени Австралії, Скандинавських країн, Угорщини, Куби, Болгарії, Румунії, Італії, Канади, Франції. На Олімпіаді в Атланті спортсмени України, які вперше виступили окремою командою, ввійшли в «десятку» країн, представники яких здобули найбільшу кількість нагород. Олімпіада 2004 р. у Афінах – найбільш представницька. У ній взяли участь спортсмени з 22 країн з рекордною кількістю учасників – 11 тис. атлетів. За кількістю золотих, срібних та бронзових нагород українські спортсмени зайняли 12-те місце.

Незважаючи на успіхи олімпійського руху на сучасному етапі, виник ряд проблем. Серед них – спроба надмірної політизації олімпійського руху, комерціалізація і професіоналізація спорту, а також широке застосування спортсменами різних видів допінгу.

Творці олімпійського руху з самого початку намагалися відмежувати його від політики. Лозунг «Спорт поза політикою» має багато прихильників у світі, однак, незважаючи на всі прагнення ізолювати олімпійський рух від політичних впливів, здійснити це не вдалося. Післявоєнне протистояння двох блоків і «холодна війна» між ними призвели до помітної політизації спорту. Післявоєнні Олімпійські ігри перетворювались у змагання між політичними системами держав. Значний політичний вплив на олімпійський спорт виявився, з одного боку, в СРСР, НДР, КНР, на Кубі, а з другого – у США. Прагнення довести з допомогою спортивних успіхів на Олімпійських іграх переваги тієї чи іншої системи призводили до того, що в хід пускалися засоби, які руйнували ідеали ігор. Політичні цілі переслідувала терористична акція арабських екстремістів проти спортсменів Ізраїлю на XX Олімпійських іграх у Мюнхені. Яскравим проявом політизації Олімпійських ігор був бойкот США, Великою Британією, Китаєм, Японією та ще 30 країнами XXII Олімпіади 1980 р. у Москві після вторгнення радянських військ в Афганістан. У відповідь на це через чотири роки СРСР і його союзники (12 країн) бойкотували XXIII Олімпійські ігри в Лос-Анджелесі.

В останні 30 років однією з тіньових сторін спорту і його важливою проблемою є його професіоналізація. Професійний

спорт зародився у США і поступово поширюється в індустріально розвинутих країнах світу. Основна його відмінність від масового аматорського спорту – це комерційний інтерес. Його головна мета – організувати видовище, шоу. Цей спортивний бізнес передбачає постійну конкуренцію. Прагнення до максимального прибутку часто призводить до експлуатації спортсменів, їхнього каліцтва, передчасного фізичного і психологічного виснаження. Прояви насильства, грубості, недозволених прийомів, випадки вживання допінгу, нічого спільного не мають із справжнім спортом, його основними цілями.

Частина спортсменів-аматорів, встановивши світові або олімпійські рекорди, часто-густо переходять у професійний спорт, який забезпечує їм кращий матеріальний добробут. Прикладом можуть служити такі зірки професійного боксу, як Ф. Патерсон, Мохаммед Алі, Д. Фрезер. Професійний спорт спочатку був обмежений порівняно невеликою кількістю видів спорту (бокс, бейсбол, хокей, гольф, теніс, автогонки). Останніми роками професіоналізувався футбол, баскетбол, деякі види боротьби, фігурне катання. У США спостерігається тенденція професіоналізації шкільного і вузівського спорту.

Загальновідомим є досягнення професіоналів у баскетболі, бейсболі, тенісі, автоперегонах. У таких масових видах спорту, як легка атлетика, плавання, важка атлетика, спортивна гімнастика більш високими показниками відзначаються аматори. Упродовж останніх років в окремих видах змагань стирається відмінність між професіоналами і олімпійцями. Це було одним з вирішальних мотивів допуску на Олімпіади 90-х років професійних хокеїстів, футболістів, тенісистів і баскетболістів.

В останні два десятиліття у спортивному русі загострилася проблема застосування спортсменами різного роду стимулюючих і знеболюючих засобів. Застосування їх призводить не до зміцнення здоров'я і продовження життєдіяльності, а навпаки, – до захворювання і передчасної смерті. МОК розробив комплексну програму боротьби з допінгом, яка дає змогу виявляти вживання препаратів спортсменами і, отже, позбавляти їх нагород.

Чималу роль в оздоровленні студентської молоді відіграє Міжнародна федерація університетського спорту, створена в 1949 р. До 1959 р. цей рух був роз'єднаним. З 1960 р. проводяться міжнародні студентські спортивні змагання – Універсіади. В їхній програмі представлено 9 обов'язкових видів спорту, а десятий обирає країна-організатор змагань. Серед них популярні такі види, як легка атлетика, плавання, гімнас-

тика, волейбол, баскетбол. Історія Універсіад свідчить про зростання популярності спорту серед студентської молоді і високі досягнення в окремих видах змагань. Універсіади охоплюють тисячі спортсменів і не випадково за ними закріпилась назва «Малі Олімпіади».

У другій половині ХХ ст. виникли нові організаційні форми міжнародних змагань, які відіграють велику роль у популяризації спорту серед населення. Це континентальні Панамериканські, Африканські й Азіатські ігри, а також регіональні Середземноморські, Центральноамериканські, Панарабські ігри.

У Панамериканських іграх, що проводяться з 1951 р., беруть участь спортсмени країн Західної півкулі. Останніми роками в них задіяні по чотири-п'ять тисяч спортсменів з 30 країн. Африканські ігри, які розпочались у 1965 р., відбуваються нерегулярно. В ІV Африканських іграх у Найробі (1987) взяла участь найбільша кількість спортсменів (понад 3 тис.). Поряд з фінансовими й організаційними труднощами в числі найгостріших проблем Африканських ігор – вплив спортсменів в індустріально розвинуті країни. Найбільш успішно виступають на африканських іграх спортсмени Єгипту, Нігерії, Алжиру, Кенії, Тунісу. Широку популярність здобули Азіатські ігри, започатковані у Делі (1951). В них взяли участь 490 спортсменів з 11 країн, що змагались у шести видах спорту. В 90-х роках у цих іграх беруть участь понад 6 тис. спортсменів із 40 країн. Ігри включають такі види спорту, як карате, ушу та інші специфічні для азіатських країн змагання. Лідерство на цих іграх в останнє десятиліття захопили спортсмени Китаю, Японії, Кореї.

У зв'язку з тим, що фізкультура і спорт залежать від соціально-економічних умов, в окремих країнах існують значні відмінності у рівні їх поширення. В країнах, що розвиваються, головними причинами, які перешкоджають розвитку фізкультури і спорту, є недостатнє фінансування їх державними органами, етнічні конфлікти, родоплемінні пережитки. У мусульманських країнах жінки майже не займаються спортом. В країнах з відносно розвинутим фізичним і спортивним рухом (Індія, Єгипет, Індонезія, Алжир, Нігерія, Кенія) фізкультура і спорт культивуються лише в столицях або окремих провінціях. За існуючих умов життя в країнах Екваторіальної Африки, Бангладеш, в лісових районах Центральної та Південної Америки не доводиться в сучасному розумінні говорити про фізичну культуру. Змагання, пов'язані з родоплемінними церемоніальними випробовуваннями, ритуальні рухливі танці далекі від рівня вимог сучасного фізкультурного та спортивного руху.

1. Чим зумовлено зростання ролі фізичного виховання і спорту в другій половині ХХ ст.?
2. Визначте основні тенденції розвитку фізкультури і спорту в повоєнні роки.
3. В чому причина популярності масових видів спорту?
4. Назвіть найбільш масові організаційні форми міжнародних змагань і визначте основні тенденції розвитку олімпійського руху.
5. Які проблеми існують у сучасному спорті і як їх намагаються розв'язати?
6. Кого з олімпійських чемпіонів України і зарубіжних країн останнього десятиліття ви знаєте?

§ 48. СВІТ НА МЕЖІ ДРУГОГО І ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТЬ. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

Завершується ХХ ст., яке позначилось в історії людства кривавими подіями двох світових війн, численними локальними збройними конфліктами, НТР і виходом земель у космічні простори, глибокими політичними та природними змінами на планеті. Напередодні третього тисячоліття виникли проблеми, які торкаються життєвих інтересів не тільки окремих держав і регіонів, а й усього людства. Вони мають планетарний, глобальний характер, і від їх розв'язання залежить доля земної цивілізації. Глобальні проблеми є наслідком діяльності всіх попередніх поколінь, їхнього історичного розвитку. Вони тісно взаємопов'язані між собою, умовно їх можна поділити на екологічні, військово-політичні та соціально-економічні.

ЕКОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА

На межі другого і третього тисячоліть особливо небезпечними для людства є екологічні проблеми, які ставлять питання, чи бути життю на Землі. Діяльність людей завдавала шкоди природі протягом усіх попередніх поколінь. Внаслідок наукових відкриттів, удосконалення техніки розширювалися можливості людей впливати на природу і видозмінювати її. Індустріалізація і НТР збільшили руйнівну силу людини. Масштабне втручання в природу, споживацьке ставлення до неї порушили здатність самовідновлювати екологічні умови життя на Землі. У другій половині ХХ ст. різко погіршився стан природного довкілля. Атмосфера навколо Землі, її поверхня і води морів та океанів перетворились у своєрідні звалища для відходів виробництва. Виробнича діяльність людини підвела планету до критичної межі.

Протягом останнього десятиліття різко змінилися біологічні умови життя, постійно підвищується середня температура на поверхні Землі, настало глобальне потепління, назване «парниковим ефектом». Воно викликане забрудненням атмосфери продуктами згоряння, утворенням газів, які утримують нагріте повітря біля поверхні Землі, подібно до того, як утримується повітря в парниках та оранжерях. Підвищення температури може призвести до того, що одні райони планети перетворяться на пустелі, а інші будуть затоплені світовим океаном, рівень якого підвищиться внаслідок танення полярних льодів.

У 1982 р. вчені вперше зауважили, що озоновий прошарок, який захищає планету від шкідливих для життя ультрафіолетових сонячних променів, різко зменшився. Над окремими регіонами виникли «озонові діри», які спричиняють розвиток небезпечних хвороб. Зменшення озонового прошарку є наслідком масового вирубування лісів, польотів численних космічних апаратів, а також широкого використання озоноруйнівних речовин – газів, що входять до складу аерозолів, клеїв і холодильних апаратів.

У другій половині ХХ ст. одним із небезпечних явищ природи стали кислотні дощі, які є результатом прискореної хімізації, безвідповідального ставлення виробників до запобігання викидами в атмосферу промислових відходів.

Різкі зміни кліматичних умов призвели до скорочення популяції та загибелі багатьох видів рослин і тварин. Сьогодні кожної години з планети зникає три види живих істот. З 15 рибних районів Світового океану до середини 90-х років 13 уже спустошено.

Усвідомлюючи небезпеку для людства, уряди різних країн під егідою ООН розпочали спільну роботу, спрямовану на охорону природного середовища. У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро відбулася перша всесвітня екологічна конференція, на якій представники 150 країн прийняли важливі охоронні документи. Вони передбачають спільні заходи щодо боротьби з глобальним потеплінням, захисту рослинного і тваринного світу нашої планети. У грудні 1997 р. в Кіото (Японія) відбулася міжнародна конференція ООН, яка обговорювала проблему кліматичних змін на Землі. В заключному протоколі передбачено загальне скорочення викидів в атмосферу на 5,2 % так званих «парникових газів». У 90-ті роки проведено ряд регіональних екологічних конференцій, які ухвалили багаторічні програми захисту природного довкілля. Серед масштабних заходів важливе значення надається екологічному вихованню підростаючого покоління.

Сьогодні перед людством постало питання про вичерпування запасів корисних копалин на планеті. НТР та індустріалізація підвищили попит на окремі рідкісні ресурси. При річному зростанні їх видобування на 2,5 % хрому вистачить на 80 років, алюмінію – на 63, нікелю – на 43, срібла – на 17 років. І хоч існують більш оптимістичні підрахунки, проте на межі двох тисячоліть ця проблема набула глобального характеру. Вже сьогодні для багатьох країн гострою є проблема енергозабезпечення. Якщо найближчим часом не будуть знайдені альтернативні нафті і газу джерела енергії і не будуть створені енергозберігаючі технології, то світ до середини ХХІ століття може вразити енергетична катастрофа.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Наприкінці ХХ століття військово-політичні проблеми залишилися невирішеними. Посилена гонка озброєнь в умовах тривалого ідеологічного та військового протистояння призвела до накопичення вогнепальної, атомної, хімічної та біологічної зброї. В нагромадженні й удосконаленні озброєння, особливо ядерного, криється постійна загроза для людства. Адже ядерна війна може виникнути не тільки в результаті агресії, але й випадково – внаслідок хибної тривоги.

Вибухи навіть незначної частини ядерних зарядів призвели б до загибелі планети. Накопиченої сьогодні ядерної зброї достатньо для того, щоб 15 разів знищити нашу планету.

Незважаючи на часткове знищення у США та Росії ядерних запасів, проблема відвернення атомної війни залишається актуальною. Офіційно у світі до 1998 р. існувало п'ять ядерних держав. У травні 1998 р. Індія і Пакистан випробували свою атомну зброю, викликавши загальну тривогу людства. Є всі підстави вважати, що окремі держави таємно працюють над створенням власної зброї масового винищення. Оволодіння нею державами з нестійкими режимами, створило б додаткову загрозу для людства. Втілення в життя ухвалених ООН рішень про заборону випробування й поширення ядерної, хімічної та біологічної зброї вимагає не тільки значних політичних зусиль, але й величезних коштів. Радіоактивне забруднення внаслідок випробувань ядерної зброї та аварій на атомних електростанціях досягло критичних меж. Яскравим свідченням цього є сумний досвід Чорнобильської катастрофи.

У другій половині ХХ ст. загострилися регіональні релігійні й етнічні конфлікти. За 55 післявоєнних «мирних» років у локальних війнах загинуло більше людей, ніж у Першій світовій війні. Характерною ознакою збройних протистоянь є те, що їх основними жертвами є мирне населення. Значна частина

конфліктів має затяжний характер. Понад 20 років тривала розпочата радянською агресією в 1979 р. міжусобна війна в Афганістані.

Воєнні дії й сутички в Конго (Кіншаса), Анголі, Судані, Руанді супроводжуються винищенням окремих народностей і племен. Протистояння на Близькому Сході між Ізраїлем і палестинцями, яких підтримують сусідні мусульманські країни, спричинилося до великих людських жертв і матеріальних втрат, загрожуючи втягненням до цього конфлікту інших країн світу. Наприкінці ХХ ст. до краю загострилася курдська проблема. Намаганням курдів створити свою державу уряди країн, на яких вони проживають, протиставили геноцидні військові операції. З розпадом СРСР розширилася сфера етнічних конфліктів на його колишній території. Ці проблеми вимагають політичного, а не воєнного вирішення. На Близькому Сході і в Північній Африці внаслідок діяльності ісламських екстремістів виникла загроза релігійних конфліктів.

Ці війни і конфлікти спричинилися до виникнення ще однієї проблеми – біженців. Лише за останні десять років відбулося 26 міжнародних конфліктів, у результаті яких з'явилося майже 23 млн біженців. Вони приречені на злиденні умови життя, напівголодне існування.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Наприкінці ХХ ст. глобального характеру набув ряд соціальних проблем. Серед них – проблема перенаселення Землі, охорони здоров'я і ліквідації невиліковних хвороб, боротьби з наркомафією і міжнародним тероризмом.

У другій половині ХХ ст. прискорено зростало населення планети. При щорічному прирості на 2,5 % воно подвоюється через кожні 30 років. У 1999 р. населення Землі перевищило 6 млрд. Зростання кількості населення призводить до посилення навантаження на природні ресурси, прискорює їх вичерпування. Якщо взяти до уваги, що особливо швидко зростає населення у країнах, які не можуть забезпечити його продуктами харчування, то в майбутньому виникає загроза масового голоду і вимирання людей, посилення суперечок між окремими країнами за родючі території. Збільшення населення в окремих регіонах Південно-Східної Азії, Африки, Латинської Америки, як правило, не супроводжується створенням умов для життя людей. Вони позбавлені медичного обслуговування. Перенаселення окремих районів ускладнюється урбанізацією – швидким зростанням населення міст. Вже сьогодні окремі з них (Токіо, Сан-Пауло, Мехіко) нараховують до 20 млн жителів. Перевантаженість таких міст, їх загазованість призво-

дять до виникнення заразних хвороб, скорочення тривалості життя. Лише окремі країни (Китай, Індія, Японія, Республіка Корея) проводять демографічну політику. Проте це лише часткове вирішення проблеми.

Незважаючи на відкриття в біології і медицині, людство в другій половині ХХ ст. не позбулось окремих смертельних хвороб (ракових, СНІДу), які становлять найбільшу небезпеку на сучасному етапі.

Напередодні третього тисячоліття особливу небезпеку для здоров'я і життя людей становлять наркотики і тісно пов'язана з ними міжнародна злочинність. Поширення вживання наркотиків набрало планетарних масштабів. Основними постачальниками опіумних наркотиків є країни Південно-Східної Азії (трикутник на стику Лаосу, Таїланду і Бірми), а також Колумбія.

В останні роки окремі наркотичні речовини виготовляються в лабораторних умовах в індустріально-розвинутих країнах. Це посилює небезпеку для людства. Виробництво і збут наркотиків перетворилося у злочинний бізнес для ділків, які, збагачуючись, намагаються захопити ключові позиції не тільки в економіці, а й у політичних структурах. Окремі «наркокоролі», володіючи сотнями мільйонів доларів, навіть формують свої крупномасштабні бандитські формування, корумпують державних чиновників і службовців, висуваються у політичні лідери, щоб максимально легалізувати свій промисел.

Небезпека поширення наркотиків змушує країни світу об'єднувати зусилля для боротьби із цим злом. Спеціальні загони для знищення плантацій наркотичних рослин часто вступають у бої з численними загонами наркозлочинців, застосовуючи літаки, вертольоти, артилерію і танки. Проте загроза наркомафії в 90-ті роки не зменшилася.

ПРОБЛЕМА БОРОТЬБИ З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ

Важливою глобальною проблемою сучасності є боротьба з міжнародним тероризмом, який зародився ще у минулому ХХ ст. Окремі дослідники небезпідставно називають минуле століття «століттям терору». Жертви його вимірюються десятками тисяч людей. Тероризм у ХХ ст. був зведений окремими політичними партіями і державами у ранг повсякденної політики. Його жертвами ставали не тільки монархи і президенти, керівники урядів, політичні лідери, державні чиновники, а й діячі культури та мистецтва, спортсмени і пересічні громадяни. Лише у другій половині ХХ ст. жертвами терору стали: Генеральний секретар ООН Даг Гаммаршельд (1961), у США – президент Джон Кеннеді (1963), його брат, сенатор

Роберт Кеннеді (1968), лідер боротьби за громадянські права Мартін Лютер Кінг (1968), в Індії – прем'єр-міністр Індіра Ганді (1984), її син, колишній прем'єр-міністр Раджів Ганді (1991), король Саудівської Аравії Фейсал (1975), прем'єр-міністр Швеції Улоф Пальме (1986), президент Єгипту Анвар Садат (1981), прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін (1995). Цей список можна було б продовжити жертвами терору з інших країн. Замахи були здійснені на керівників багатьох держав, у тому числі на Р. Рейгана, Л. Брежнєва, М. Горбачова, Папу Римського Іоанна Павла II. Тероризм набрав широких масштабів і особливо загрозливих форм у Європі, Африці, на Близькому Сході, в Латинській Америці.

У другій половині ХХ ст. виникли національні й міжнародні терористичні організації. З 60-х років систематичні терористичні акти здійснювали у Північній Ірландії і Великій Британії ІРА (Ірландська республіканська армія), в Іспанії – ЕТА (Організація баскських націоналістів).

У 1968 р. в Європі виникла терористична організація «Фракція Червоної армії» (РАФ), метою якої було встановлення комуністичного суспільства терористичними засобами. Члени РАФ організували вбивства державних і політичних лідерів в установах, громадських місцях. У 90-х роках РАФ та ІРА оголосили про припинення актів терору.

Натомість в останні роки на Близькому Сході та в Північній Африці активізували свою діяльність організації мусульманських екстремістів. Найбільш масові жертви в цих країнах є наслідком діяльності екстремістів-фундаменталістів в Алжирі та Єгипті, палестинської терористичної організації ХАМАС.

На початку ХХІ ст. проблема боротьби з тероризмом ще більше загострилася. Криваві акти міжнародних терористичних організацій, здійснені у 2000–2004 рр., відзначаються масовими жертвами, крайньою жорстокістю і бездумністю.

На відміну від попередніх десятиліть, на початку ХХІ ст. відбувається інтернаціоналізація тероризму, зростає фінансова база і значно виросла технічна та інформаційна оснащеність. Загальний бюджет терористичних організацій складає від 7 до 30 млрд доларів. Терористи створили могутні структури з відповідним технічним оснащенням і навчальними базами у багатьох регіонах світу. Найбільшу небезпеку на сучасному етапі складає міжнародна організація «Аль-Каїда», керована арабським мільйонером Осамом бен Ладеном, яка 11 вересня 2001 р. вчинила одночасні напади на Всесвітній торговий центр і Пентагон, що призвело до загибелі майже 5 тис. осіб. Активізувала свою діяльність також організація ЕТА та ряд мусульманських організацій.

Питання про необхідність об'єднання зусиль світового співтовариства для ліквідації міжнародного тероризму в останні роки розглядалися на нарадах керівників «Великої сімки», на конференціях Ради Європи.

Частина з названих вище проблем почала вирішуватись світовим співтовариством, проте остаточно позбутися їх у майбутньому можна за умови спільних зусиль міжнародних організацій і активної діяльності урядів усіх країн світу.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1939 р.

вересень, 1	Початок Другої світової війни. Напад Німеччини на Польщу.
вересень, 3	Оголошення Великою Британією та Францією війни Німеччині. Початок «дивної війни».
вересень, 17	Вступ радянських військ на територію Західної України і Західної Білорусі.
вересень, 28	Поразка Польщі. Підписання «договору про дружбу і кордон» між СРСР і Німеччиною.
листопад, 30	Початок радянсько-фінляндської війни (тривала до 12 березня 1940 р.).

1940 р.

квітень, 9	Напад Німеччини на Данію та Норвегію.
травень, 10	Початок наступу гітлерівських військ на Західному фронті. Закінчення «дивної війни».
червень, 22	Капітуляція Франції.
вересень, 27	Підписання Німеччиною, Італією та Японією Троїстого пакту.
листопад, 20–24	Приєднання Угорщини, Румунії та Словаччини до Троїстого пакту.

1941 р.

квітень, 6–17	Загарбання німецькими, італійськими, угорськими та болгарськими військами Югославії.
квітень	Загарбання німецькими та італійськими військами Греції.
червень, 22	Напад Німеччини на СРСР.
грудень, 5	Початок контрнаступу радянських військ під Москвою.
грудень, 7	Напад Японії на Перл-Гарбор. Початок війни на Тихому океані.

1942 р.

червень, 6	Поразка японських військ біля о. Мідуей. Перехід Японії до оборонної війни.
------------	---

жовтень, 23	Початок наступу англійських військ під Ель-Аламейном.
листопад, 8	Висадка союзниками десанту в Алжирі.
листопад, 19	Наступ радянських військ під Сталінградом. Початок корінного перелому у ході Другої світової війни.
1943 р.	
лютий, 2	Розгром німецьких військ під Сталінградом.
липень, 5 –	Битва на Курсько-Орловській дузі. Остаточний
серпень, 23	перелом в ході Другої світової війни.
липень, 25	Крах фашистського режиму в Італії.
листопад, 28 –	Тегеранська конференція глав урядів СРСР,
грудень, 1	США та Великої Британії.
1944 р.	
червень, 6	Висадка десанту союзників у Північній Франції. Відкриття Другого фронту в Європі.
серпень, 1 –	Варшавське повстання.
жовтень, 2	
серпень, 23	Повалення військово-фашистської диктатури в Румунії.
серпень, 29 –	Словацьке національне повстання.
жовтень	
вересень, 9	Вступ радянських військ на територію Болгарії. Повстання в Софії.
жовтень	Визволення Белграда радянськими і югославськими військами.
1945 р.	
лютий, 4–11	Кримська конференція глав урядів СРСР, США, Великої Британії.
квітень, 4	Завершення визволення Угорщини.
квітень, 16 –	Берлінська операція радянських військ.
травень, 2	
квітень, 25 –	Установча конференція Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско. Прийняття Статуту ООН.
червень, 26	Капітуляція Німеччини.
травень, 8	Підписання договору між СРСР і
червень, 29	Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі.
серпень, 6, 9	Капітуляція Японії. Закінчення Другої світової війни.
вересень, 2	
1946 р.	
жовтень	Прийняття конституції Четвертої республіки у Франції.

листопад

Початок інтервенції Франції у В'єтнамі
(воєнні дії тривали до квітня 1954 р.).

1947 р.

лютий, 10

Підписання мирних договорів з Угорщиною,
Болгарією, Румунією, Фінляндією, Італією.

липень

Нарада представників 16 європейських держав
щодо «плану Маршалла». Створення Комітету
європейського економічного співробітництва.

серпень, 14–15

Поділ Британської Індії на дві держави.
Проголошення незалежності Індійського Союзу та
Пакистану.

1948 р.

квітень

Створення Організації американських держав
(ОАД).

травень

Проголошення держави Ізраїль. Початок першої
арабо-ізраїльської війни (тривала до червня 1949 р.).

червень

Початок берлінської кризи (тривала до травня 1949 р.).

грудень, 10

Генеральна Асамблея ООН схвалила
Загальну декларацію прав людини.

1949 р.

січень

Утворення Ради економічної взаємодопомоги
(РЕВ).

квітень, 4

Підписання Північноатлантичного пакту (НАТО).

вересень, 20

Проголошення Федеративної Республіки
Німеччини (ФРН).

жовтень, 1

Проголошення Китайської Народної Республіки.

жовтень, 7

Утворення Німецької Демократичної
Республіки (НДР).

1950 р.

червень

Початок війни в Кореї (тривала до липня 1953 р.).

1951 р.

вересень

Підписання мирного договору з Японією.

1952 р.

Повалення монархії в Єгипті.

1953 р.

червень, 17

Повстання в НДР проти комуністичного режиму.

1954 р.

- вересень, 8 Створення Організації договору Південно-Східної Азії (СЕАТО).
- жовтень Підписання угод між ФРН та західними державами, які забезпечили їй міжнародне визнання.
- листопад Початок збройної визвольної боротьби в Алжирі (тривала до березня 1962 р.).

1955 р.

- лютий, 24 Утворення Багдадського пакту.
- квітень Бандунзька конференція країн Азії й Африки.
- травень, 14 Створення Організації Варшавського договору (існувала до 1990 р.)
- травень Підписання представниками СРСР, США, Великої Британії та Франції Державного договору з Австрією. Нормалізація відносин між СРСР та Югославією.
- вересень Становлення дипломатичних відносин між СРСР та ФРН.

1956 р.

- лютий XX з'їзд КПРС. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки».
- липень Націоналізація Суецького каналу Єгиптом.
- жовтень Підписання радянсько-японської декларації про припинення стану війни і поновлення дипломатичних відносин.
- жовтень, 23 – Англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту.
- листопад, 4 Революція в Угорщині та її придушення радянськими військами.

1957 р.

- березень Підписання у Римі договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС).
- жовтень, 4 Запуск в СРСР першого штучного супутника Землі. Початок освоєння космосу.

1958 р.

- вересень Схвалення конституції П'ятої республіки у Франції.

1959 р.

- січень Революція на Кубі.

1960 р.

січень Створення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ).
«Рік Африки». Утворилося 17 незалежних держав.

1961 р.

квітень, 12 Перший політ людини у космос (Ю. Гагарін).
серпень Спорудження Берлінського муру.
Організаційне оформлення Руху неприєднання на міжнародній конференції у Белграді.

1962 р.

жовтень Карибська криза.

1963 р.

травень Утворення Організації африканської єдності (ОАЄ).
серпень Підписання СРСР, США та Великою Британією Договору про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою.
листопад Убивство президента США Дж. Кеннеді.

1964 р.

серпень Початок американського військового втручання у В'єтнамі (тривало до 1975 р.).
жовтень Усунення від влади в СРСР М. Хрущова.

1966 р.

лютий Вихід Франції з військових структур НАТО.

1967 р.

червень, 5–11 Арабо-ізраїльська війна.
серпень Створення Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

1968 р.

травень – «Празька весна».
червень Політична криза у Франції.
липень Схвалення Генеральною асамблеєю ООН Договору про непоширення ядерної зброї (ДНЯЗ).
серпень Збройна інтервенція п'яти держав – учасниць Варшавського договору у Чехословаччину.

1969 р.

липень Перша висадка на Місяць американських астронавтів Н. Армстронга та Е. Олдріна.

1970 р.

серпень Підписання договору між СРСР та ФРН.

1971 р.

вересень Підписання чотиристоронньої угоди щодо Берліна

1972 р.

травень Візит у Москву президента США Р. Ніксона.
грудень Підписання угод про обмеження гонки озброєнь.
Угода про нормалізацію стосунків між ФРН та НДР.

1973 р.

січень Вступ Великої Британії, Данії та Ірландії до ЄЕС
жовтень Арабо-ізраїльська війна. Світова енергетична криза.

1974 р.

квітень Революція в Португалії.
липень Підписання угоди між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань.
серпень Кульмінація «Уотергейтської справи» у США.
Відставка президента Р. Ніксона.

1974–1975 рр. Світова економічна криза.

1975 р.

липень, 30 – Завершальний етап загальноєвропейської
серпень, 1 Наради з безпеки та співробітництва в Європі у Гельсінкі. Підписання Заключного акта.

1976 р.

липень Возз'єднання В'єтнаму. Проголошення ДРВ.

1978 р.

жовтень Обрання Папою Римським кардинала К. Войтилу (Іоанн-Павло II).
грудень Проголошення курсу реформ у Китаї.

1979 р.

- лютий
березень
- Революція в Ірані.
Підписання мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем у Кемп-Девіді (США).
- травень
- Прихід до влади у Великій Британії уряду консерваторів на чолі з М. Тетчер (перебувала при владі до 1990 р.).
- червень
- Підписання договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2) між СРСР і США.
- грудень
- Початок збройної інтервенції радянських військ в Афганістан (тривала до лютого 1989 р.).

1980 р.

- липень – листопад
вересень
- Масові робітничі виступи в Польщі.
Створення незалежної профспілки «Солідарність».
Початок ірано-іракської війни (тривала до 1988 р.).

1981 р.

- грудень
- Запровадження воєнного стану в Польщі (скасовано у червні 1983 р.).

1982 р.

- квітень
- Англо-аргентинська війна за Фолклендські (Мальвінські) острови.

1985 р.

Початок реформ М. Горбачова в СРСР.

1986 р.

- квітень, 26
- Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції.

1987 р.

- грудень
- Підписання Договору про скорочення і ліквідацію ракет середньої та малої дальності (РСМД).

1989 р.

- вересень
- Початок демонтажу режиму апартеїду в Південно-Африканській Республіці. Революції в країнах Центральної та Східної Європи. Крах комуністичних режимів.
- листопад
- Падіння Берлінського муру.

1990 р.

- липень, 16 Прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
- жовтень, 3 Возз'єднання Німеччини.
- листопад Підписання главами держав – учасниць НБСЄ Хартії для нової Європи.

1991 р.

- січень – лютий Операція міжнародних збройних сил на Близькому Сході («Буревій у пустелі»).
Визволення Кувейту.
- червень Проголошення незалежності Словенії та Хорватії.
Розпад СФРЮ і початок міжусобної війни в країні.
- липень Підписання американсько-радянського договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).
- серпень, 19–23 Спроба державного перевороту в СРСР («ГКЧП»).
- серпень, 24 Проголошення Верховною Радою України Акта про незалежність України.
- жовтень Проголошення незалежності Боснії і Герцеговини.
- грудень Референдум і вибори президента України. Початок процесу міжнародного визнання Української держави
Проголошення розпуску СРСР. Утворення СНД.

1992 р.

- лютий, 6 Підписання Маастрихтського договору про Європейський Союз.
- квітень Проголошення Союзної Республіки Югославії (Сербія та Чорногорія).

1993 р.

- січень Утворення незалежних Чеської та Словацької республік. Підписання між США та Росією договору про скорочення стратегічних наступальних ядерних озброєнь (СНО-2).
- вересень Підписання між Ізраїлем та Організацією визволення Палестини (ОВП) угоди про надання палестинцям-арабам політичної автономії в межах Ізраїлю.

1994 р.

- січень Оголошення програми НАТО «Партнерство заради миру».

1995 р.

квітень Приєднання України до програми «Партнерство заради миру».

листопад Україну прийнято до Ради Європи.

грудень Підписання угоди щодо Боснії та Герцеговини (Дейтонські домовленості).

1996 р.

червень, 28 Прийняття Конституції України.

1997 р.

травень Підписання Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Росією.

1998 р.

травень Випробування ядерної зброї Індією та Пакистаном.

вересень Перемога на виборах у ФРН соціал-демократів.

Обрання канцлером Німеччини Г. Шредера.

1999 р.

січень Запровадження у країнах ЄС нової грошової одиниці євро.

березень Початок бомбардування Сербії авіацією НАТО.

грудень Вступ до НАТО Польщі, Чехії та Угорщини.

Відставка президента Росії Б. Єльцина.

2001 р.

11 вересня Терористична атака на Нью-Йорк та Вашингтон.

2004 р.

1 вересня Терористичний акт у школі м. Беслана (Дагестан, Росія).

СЛОВНИК

А

АВТОНОМІЯ – самоврядування, самостійне вирішення питань внутрішнього життя певною частиною держави (штат, провінція, домініон тощо), закріплене конституцією країни.

АВТОРИТАРИЗМ – влада, заснована на безумовному підпорядкуванні управління країною одній особі (монарха, диктатора).

АГРЕСІЯ – будь-яке незаконне за міжнародним правом застосування сили однією державою проти територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи народу. Збройний напад однієї держави на іншу є найнебезпечнішою формою агресії і вважається найтяжчим злочином проти людства.

АПАРТЕІД – офіційна державна політика, спрямована на расову дискримінацію. Практичним виявом її є расова *segregation*. Конкретний приклад апартеїду – становище у минулому корінного чорношкірого населення Півдня Африки в ПАР.

АСИМІЛЯЦІЯ – злиття одного народу з іншим шляхом перейняття його мови та культури. Це засіб досягнення етнічної однорідності. Асиміляція здійснюється у суспільствах, де спостерігається розсіювання різнорідних мігрантів в однорідному, міцно пов'язаному економічними та політичними зв'язками середовищі. Асиміляторська політико-ідеологічна позиція радянської еліти підтримувала і стимулювала процеси денаціоналізації народів, які населяли СРСР, їхню мовну русифікацію.

В

ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ (ВВП) – сукупна вартість товарів і послуг, вироблених у країні.

«ВЕЛИКА СІМКА» – умовна назва найбільш впливових за економічним розвитком, військовим потенціалом та політичним авторитетом у сучасному світі держав. До «сімки» належать США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Канада, Італія та Японія.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ – різновид націоналізму народу, який в процесі історичного розвитку був або став панівним у багатонаціональних країнах. Найпотворніших форм великодержавний шовінізм набуває у поєднанні з расизмом і колоніалізмом.

ВИЗНАННЯ – у міжнародному праві – акт, за яким уряд країни визнає нову державу.

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ВПК) – союз найбільших корпорацій, дирекцій військових заводів, воячини та урядової бюрократії. Найвищого розвитку він досяг у країнах, де було зосереджено велике воєнне виробництво.

ВІЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА – певна територія, де діють особливі пільгові економічні умови для іноземних і національних підприємств.

Г

ГЕГЕМОНІЗМ – політика, заснована на прагненні панування над іншими народами і країнами світу.

ГЕНОЦИД – цілеспрямовані дії, що мають на меті знищити будь-яку етнічну, расову або релігійну групу населення. Геноцид є грубим порушенням міжнародного права, найтяжчим злочином перед людством.

ГІПЕРІНФЛЯЦІЯ – надзвичайно стрімке зростання товарних цін та грошової маси в обігу, що веде до різкого знецінювання грошової одиниці.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА – комплекс проблем, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу і вимагають для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, масові пошесті та ін.).

ГОЛОКОСТ – цілеспрямована політика нацистів Німеччини, яка базувалась на теорії про вищість арійської раси і мала завданням фізичне винищення євреїв, циган та інших народів неарійського походження.

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ – прискорене нагромадження запасів зброї, військової техніки, їх якісне удосконалення на основі мілітаризації економіки.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – це механізм соціальної взаємодії, що складається із сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Громадянське суспільство не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У боротьбі проти комунізму воно з'явилося тоді, коли стали політичними незалежні суспільні рухи на кшталт «Солідарності» або Руху.

ГРОШОВА ЕМІСІЯ – випуск паперових грошей при недостатній кількості готівки та для покриття дефіциту державного бюджету.

ГРОШОВА РЕФОРМА – проведені державою перетворення в грошовому обігу. В СРСР проведені в 1922–1924; 1947 та 1961 рр. В незалежній Україні – 1996 р.

Д

ДЕКЛАРАЦІЯ – заява від імені парламенту, уряду, партії, урочисте проголошення положень чи принципів.

ДЕМОКРАТІЯ – форма політичного устрою, заснована на визнанні принципів народовладдя, свободи і рівності громадян. Демократія визнає вибірність основних органів влади, наявність прав і політичних свобод громадян, рівність їх перед законом.

ДЕПОРТАЦІЯ – вигнання, висилка окремих осіб чи цілих народів.

ДИСИДЕНТ – особа, що не погоджується з панівною ідеологією.

ДІАСПОРА – перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Виникає в результаті еміграції.

Е

ЕКОНОМІКА РИНКОВА – господарська система, в межах якої виробництво, розподіл продуктів та їх обмін здійснюються переважно приватними особами або корпораціями і залежать від попиту та пропозиції. Ринкова економіка стала основою зростання індустріального суспільства.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА – система економічних та організаційних заходів у сфері господарського життя, здійснюваних урядом і в самій країні, і на міжнародній арені в інтересах держави.

ЕКОНОМІЧНИЙ СОЮЗ – об'єднання декількох самостійних держав у спільну економічну територію, на якій усунуто митні та інші перешкоди в торгівлі, переміщенні робочої сили, капіталів.

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ – законодавчі зміни у системі господарської діяльності країни. Кінцева мета економічних реформ – приведення господарського механізму і виробництва у відповідність до нових вимог розвитку суспільства.

ЕКСТЕНСИВНИЙ РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА – зростання обсягів суспільного виробництва завдяки нарощуванню затрат праці, сировини та матеріалів.

З

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН – військові формування, за допомогою яких Рада Безпеки за Статутом ООН може здійснювати примусові

воєнні заходи з метою відновлення миру і безпеки, попередження агресії.

I

ІДЕОЛОГІЯ – система ідей та поглядів, що відбивають цінності та інтереси певних соціальних груп людей.

ІНФЛЯЦІЯ – знецінення паперових грошей унаслідок випуску їх в обіг у розмірах, що перевершують потреби товарообігу.

K

КОНСЕРВАТИЗМ – ідеологія, яка визнає першорядними цінностями традиційний суспільний устрій, національні традиції, привілеї аристократії та ін. Для другої половини ХХ ст. характерний неоконсерватизм, який визнає необхідність реформ, виступаючи водночас за збереження традиційних, перевірених досвідом суспільного життя норм, інститутів і цінностей.

КОНФЕДЕРАЦІЯ – об'єднання суверенних держав з метою реалізації спільних інтересів, переважно зовнішньополітичних і військових. Суб'єктами конфедерації є суверенні держави, які створюють центральні органи управління з повноваженнями, наданими їм державами – членами конфедерації.

КОРУПЦІЯ – продажність посадових осіб, громадських і політичних діячів.

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ – умовна назва тих держав Азії, Африки, Латинської Америки, які у другій половині ХХ ст. звільнилися від колоніального гноблення і мають на меті прискорення економічного розвитку, поліпшення добробуту населення. Індустріальна відсталість є характерною рисою цих країн. У них проживає 65 % населення всього світу, їх частка у світовому промисловому виробництві не перевищує 10 %.

M

МІЛІТАРИЗМ (МІЛІТАРИЗАЦІЯ) – політика нарощування військової могутності з метою підготовки до загарбницьких воєн, боротьби проти національно-визвольних рухів. Мілітаризація призводить до значних матеріальних і науково-технічних затрат, наслідком яких є інфляція, погіршення становища населення.

МОНЕТАРИЗМ – політика, в основі якої – зміцнення грошової одиниці як запоруки економічної та політичної стабільності. Передбачає подолання інфляції та зростання цін, скорочення соціальних видатків.

Н

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО – історично сформована сукупність галузей виробництва. Цей вислів часто вживається як синонім до термінів «економіка країни», «національна економіка».

НАЦІОНАЛІЗМ – ідеологія, що ґрунтується на визнанні інтересів власного народу пріоритетними та на переконанні, що власний народ має риси, які не властиві іншим народам. Певну специфіку має націоналізм пригноблених народів, який проявляється, в першу чергу, як прагнення до звільнення власного народу від залежності і не містить ідеї про піднесення свого народу над іншим. Крайнім проявом націоналізму є *шовінізм*.

П

ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ – поділ влади серед значної кількості політичних та громадських інститутів. Форма демократії, за якої політична влада здійснюється протиборствующими і урівноважуючими одна одну політичними партіями та організаціями. У широкому розумінні – свобода політичних переконань та їх обстоювання.

ПОПУЛІЗМ – прийняття рішень, що базуються не на глибокому осмисленні соціально-економічної та політичної ситуації, а зорієнтовані на задоволення миттєвих запитів населення, психологічних потреб натовпу.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальну реалізацію, охорону і захист основних прав людини. Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Р

РЕПАРАЦІЯ – повне чи часткове відшкодування переможеною державою збитків, нанесених у ході війни, державі-переможниці.

РЕПАТРІАЦІЯ – повернення на батьківщину після війни військовополонених, цивільних полонених, біженців, переселенців, направлених на примусові роботи.

РЕПРЕСІЇ – силові заходи (переслідування, осудження, покарання), до яких удається держава для подолання дійсних чи потенційних противників існуючого режиму.

С

СЕГРЕГАЦІЯ – різновид расової дискримінації, що полягає у відокремленні кольорового населення від білого: заборона кольо-

ровому населенню селитися в районах, де живе біле населення, відокремлене шкільне навчання для білих і кольорових й тому подібне.

СЕПАРАТИЗМ – політичний рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території і утворення на ній нової країни.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ – художній метод в літературі та мистецтві, який вимагає зображення дійсності в дусі вірності ідеям комунізму.

СУВЕРЕНІТЕТ – повна незалежність держави від інших держав в її внутрішній і зовнішній політиці.

Т

ТОТАЛІТАРИЗМ – політичний режим, відкрита терористична диктатура, що характеризується всеохоплюючим (тотальним) втручанням пануючої партії в усі сфери життя суспільства. У тоталітарному суспільстві придушуються будь-які свободи і права людини, вся законодавча і виконавча влада надається урядові, каральним органам.

У

УНІТАРНА ДЕРЖАВА – це форма державного, а подекуди і національно-державного устрою, яка базується на верховенстві суверенітету єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

УРБАНІЗАЦІЯ – зосередження промисловості й населення у великих містах, процес зростання ролі міст у житті суспільства.

Ф

ФАШИЗМ – слово італійського походження (в'язанка, жмут), що початково означало союз, а згодом перетворилося у термін для означення політичної течії, яка характеризується людиноненависницькими теоріями шовінізму, расизму, нетерпимістю до проявів інакодумства. Фашизм вирізняється крайніми формами насильства, політичного терору проти населення, прагненням до загарбання чужих територій навіть ціною знищення інших народів.

ФЕДЕРАЦІЯ – союзна держава, яка складається з державних утворень (республік, штатів, земель тощо), які мають певну політичну самостійність.

Ш

ШОВІНІЗМ – крайній прояв націоналізму, визнання винятковості та вищості свого народу, віра в його культурну (цивілізаційну) місію і через це – в право нав'язувати (в тому числі і силовими методами) іншим народам свої цінності та спосіб життя.

Я

ЯДЕРНА ЗБРОЯ – зброя масового винищення, заснована на використанні ядерної енергії. Має такі уражаючі смертельні чинники: ударну хвилю, світлове випромінювання, проникаючу радіацію, радіоактивне зараження, електромагнітний імпульс. Її застосування – катастрофа для всього людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бертран Рассел. Словарь разума, материи, морали. Пер. с англ. – М., 1996.
2. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004.
3. Варнан Ференц. Путь маоистов. Пер. с венгер. – М., 1979.
4. Ганди И. Статьи, речи и интервью. – М., 1975.
5. Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. – К.: ВИРА-Р, 2004.
6. История внешней политики СССР 1917–1976 гг. В 2-х т. – Т. II (1945–1976 гг.) – М.: Наука, 1977.
7. Кампучия: суд народа. – М., 1980.
8. Кто есть кто в мировой политике / Редкол.: Кравченко Л.П. и др. – М.: Политиздат, 1990.
9. Меримский В.А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – № 3.
10. Права людини. Міжнародні договори України. Декларації. Документи. – К., 1992.
11. Сахаровский сборник. – М., 1991.
12. Сміт Е.Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К.: К. І. С., 2004.
13. Українська Гельсінська Група. 1978 – 1982. Документи і матеріали. – Торонто, 1983.
14. Хрестоматія з новітньої історії. – К., 1972.
15. Хрестоматія по новейшій історії. – 1961.



Закон України «ПРО ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ»

Стаття 1.

Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Стаття 2.

Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України. Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3.

Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Стаття 4.

Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України

Л. КУЧМА

м. Київ, 6 березня 2003 року
№ 602-IV

ЗМІСТ

Розділ I

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА	3
§ 1. Початок війни	3
§ 2. Розширення агресії в Європі та Азії в 1941 р.	10
§ 3. Корінний перелом у Другій світовій війні	14
§ 4. Посилення боротьби в окупованих країнах під впливом перемог союзників	18
§ 5. Розгром Німеччини та її союзників. Завершення Другої світової війни (1944–1945)	20
§ 6. Світ у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	31

Розділ II

США І КАНАДА	46
§ 7. США у 1945–1960 рр.	46
§ 8. США у 60-х роках	53
§ 9. США у 70-х роках	59
§ 10. США у 80–90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. ..	64
§ 11. Канада	75

Розділ III

КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	83
§ 12. Особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країн Західної Європи у 40–90-х роках ХХ ст.	83
§ 13. Велика Британія	89
§ 14. Франція	98
§ 15. Німеччина	109
§ 16. Італія	120

Розділ IV

СРСР. ВІДНОВЛЕНІ ТА НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ ...	129
§ 17. СРСР у 1945–1953 рр.	129
§ 18. «Відлига» (1953–1964)	136
§ 19. Роки «застою» (1964–1985)	144
§ 20. «Перебудова» та розпад СРСР (1985–1991)	155

§ 21. Росія у 1991–2004 рр.	167
§ 22. Держави СНД (1991–2004)	179

Розділ V

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	186
§ 23. Шлях від тоталітаризму до демократії	186
§ 24. Польща	192
§ 25. Чехословаччина. Незалежні Чеська і Словацька Республіки	202
§ 26. Угорщина	210
§ 27. Румунія	216
§ 28. Болгарія	221
§ 29. Югославія. Нові південнослов'янські держави	227

Розділ VI

КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ	237
§ 30. Національно-визвольний рух і крах колоніалізму. Особливості розвитку країн Сходу	237
§ 31. Японія	245
§ 32. Китай	256
§ 33. Індія	267
§ 34. Країни Південно-Східної Азії	277
§ 35. Країни Близького і Середнього Сходу	286
§ 36. Країни Африки	301
§ 37. Країни Латинської Америки	308

Розділ VII

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	318
§ 38. Поділ світу на два ворогуючих блоки (друга половина 40-х – перша половина 50-х років)	318
§ 39. Блокове протистояння держав (друга половина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.)	327
§ 40. Курс на розрядку міжнародної напруженості та його зрив (70-ті – перша половина 80-х років)	334
§ 41. Кінець «холодної війни» і становлення нової системи міжнародних відносин (друга половина 80-х років – 2004 р.)	344

Розділ VIII

КУЛЬТУРА КРАЇН ЗАРУБІЖНОГО СВІТУ

В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	356
§ 42. Вплив суспільно-політичних змін у післявоєнному світі на розвиток культури	356
§ 43. Розвиток освіти в індустріальних державах і країнах, що розвиваються	358
§ 44. Наука: загальні тенденції розвитку і найважливіші досягнення	361
§ 45. Література	367
§ 46. Образотворче мистецтво і музика	373
§ 47. Основні тенденції в розвитку фізкультури і спорту	381
§ 48. Світ на межі другого і третього тисячоліть. Глобальні проблеми людства	387
 Хронологічна таблиця	 394
Словник	403
Список використаної літератури	410

Навчальне видання

БУРАКОВ Юрій Васильович
КИПАРЕНКО Геннадій Миколайович
МОВЧАН Степан Петрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
НОВІТНІ ЧАСИ

Підручник для 11 класу середніх
загальноосвітніх навчальних закладів

Видано за державний кошт. Продаж заборонено

*Видання четверте,
виправлене та доповнене*

Головний редактор *Олександр Удод*
Завідуючий історичною редакцією *Анатолій Чердаклі*
Художній редактор *Павло Машков*
Обкладинка *Валентина Жиборовського*
Редактор *Ольга Ємець*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Комп'ютерна верстка *Олега Богдана, Наталії Корсун,*
Ольги Котенєвої, Клари Шалигіної
Коректори *Галина Старостіна, Любов Федоренко*

Здано на виробництво та підписано до друку 24.12.2004.
Формат 60×90/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. фарбо-відб. 52. Ум. друк. арк. 26.
Обл.-вид. арк. 27,9. Наклад 90100 (1-й з-д: 1-45050) прим.
Вид. № 434. Зам. № 659/025.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових фотоформ
на ТОВ «Навчальний друк»,
61001, м. Харків, вул. Державінська, 38.
Свідоцтво серія ХК № 58 від 10.06.2002 р.